VNIVERSITAT DE VALÈNCIA

FACULTAT DE GEOGRAFIA I HISTÒRIA
DEPARTAMENT D'HISTÒRIA MODERNA I CONTEMPORÀNIA

PROGRAMA DE DOCTORAT EN HISTÒRIA CONTEMPORÀNIA

TESI DOCTORAL

LA RECEPCIÓ DE LA HISTORIOGRAFIA FRANCESA A ESPANYA EN LES PRIMERES DÈCADES DEL SEGLE XX. ELS CASOS DE RAFAEL ALTAMIRA CREVEA I JOSÉ DELEITO PIÑUELA

DOCTORAND:
Enric Chulio Pérez

DIRECTORS:
Dr. Pedro Ruiz Torres
Dra. Aurora Bosch Sánchez

JUNY 2023

ÍNDEX

AGRAÏMENTS 6

NOTA PRELIMINAR: MENCIÓ INTERNACIONAL DEL TÍTOL DE DOCTOR 8

1. RÉSUMÉ (MENTION INTERNATIONALE DU TITRE DE DOCTEUR) 9

2. INTRODUCCIÓ 76

2.1. Presentació **76**

2.2. Metodologia i fonts **78**

2.3. Estructura de la tesi doctoral **83**

3. LA MODERNA HISTORIOGRAFIA FRANCESA EN EL TRÀNSIT DEL SEGLE XIX AL XX 86

3.1. Els precedents de l'*escola metòdica* **86**
3.1.1. L'efervescència històrica francesa en el segle XIX 86
3.1.2. Entre la tradició erudita i la història nacional 87
2.1.3. La Història, afer d'Estat 89
3.1.4. La puixança de les societats científiques 91
3.1.5. L'herència de la historiografia romàntica liberal 92
3.1.6. Les reivindicacions d'una història científica 93
3.1.7. L'inici de la renovació de la història 95
3.1.8. La importància de les revistes especialitzades 97
3.1.9. El trauma, la crisi, i l'espill alemany 98

3.2. L'*escola metòdica* **100**
3.2.1. La configuració de l'*escola metòdica* 100
3.2.2. El triomf de l'*escola metòdica* 110

3.3. La contestació i el desafiament a l'*escola metòdica* **112**
3.3.1. L'impuls de les ciències socials 112
3.3.2. Les noves ciències socials contra *la tribu* dels historiadors 115

3.4. Els treballs d'Henri Berr per una nova i moderna ciència històrica **118**
3.4.1. Un espai de discussió: la *Revue de synthèse historique* 118
3.4.2. Una proposta alternativa: la *synthèse historique* 120
3.4.3. Una ambiciosa col·lecció d'història: *L'Évolution de l'humanité* 124
3.4.4. Un centre innovador: el *Centre International de synthèse* 125

3.5. Els *Annales* de Lucien Febvre i Marc Bloch: un camí propi amb futur 127

4. LA HISTORIOGRAFIA ESPANYOLA EN EL TRÀNSIT DEL SEGLE XIX AL XX 131

4.1. Els precedents: transformació de la historiografia espanyola a mitjans del segle XIX 131
4.1.1. La iniciativa de l'Estat en el camp de la història 131
4.1.2. La construcció d'una història nacional espanyola 133
4.1.3. L'ascens de l'erudició espanyola 135
4.1.4. Les institucions nacionals per a la història nacional 137

4.2. La historiografia i els estudis històrics en la *Restauració* 143
4.2.1. La historiografia espanyola en les dècades finals del segle XIX 143
4.2.2. L'apogeu de l'erudició professional espanyola 145
4.2.3. Una nova història nacional espanyola 146

4.3. La renovació de la historiografia espanyola en les primeres dècades del segle XX 147
4.3.1. Nous aires: els corrents europeus moderns d'historiografia 147
4.3.2. La reforma universitària de 1900, i els *nous* estudis històrics universitaris 149
4.3.3. Els límits de la renovació 151
4.3.4. Una nova institució per a la recerca històrica: El *Centro de Estudios Históricos* 155

5. EL CAS DE RAFAEL ALTAMIRA CREVEA 158

5.1. Introducció 158
5.1.1. Estat de la qüestió 158
5.1.2. Breu biografia de Rafael Altamira y Crevea 176

5.2. La història segons Rafael Altamira 179
5.2.1. La història com a ciència 179
5.2.2. El subjecte de la història 190
5.2.3. El contingut de la història: la *història de la civilització* 198
5.2.4. La història de la historiografia 206
5.2.5. La funció social de la història 220

5.3. Rafael Altamira i la historiografia francesa 224
5.3.1. La recepció de la historiografia francesa per Rafael Altamira 224
5.3.2. Rafael Altamira i el *Centre International de Synthèse* 232

6. EL CAS DE JOSÉ DELEITO PIÑUELA 239

6.1. Introducció 239
6.1.1. Estat de la qüestió 239
6.1.2. Breu biografia de José Deleito y Piñuela 247

6.2. Una aproximació a la concepció de la història de José Deleito 250
6.2.1. Introducció 250
6.2.2. La historiografia espanyola segons Deleito 257
6.2.3. La història *a la moderna* 276

6.2.4. L'historiador psicòleg, sociòleg i literat 305
6.2.5. La síntesi en història 329
6.2.6. El compromís amb la funció de divulgació 338
6.2.7. Recapitulació 343

6.3. José Deleito i la historiografia francesa **346**
6.3.1. La recepció de la historiografia francesa per José Deleito 346
6.3.2. José Deleito i el *Centre International de Synthèse* 355

7. CONCLUSIONS 361

8. CONCLUSIONS (MENTION INTERNATIONALE DU TITRE DE DOCTEUR) 367

9. FONTS 374

9.1. Fonts de Rafael Altamira Crevea **374**

9.2. Fonts de José Deleito Piñuela **375**

9.3. Fonts del *Fonds Henri Berr* custodiat a l'IMEC **396**

9.4. Altres fonts **397**

10. BIBLIOGRAFIA 398

ANNEX: EXTRACTES DE RESSENYES DESTACADES DE *LA LECTURA* ... 410
José DELEITO: "*Athènes*, por Gustavo Fongères", *La Lectura*, Año XV, Tomo III, octubre 1915, pp. 176-180. 410
José DELEITO: "*Carlos II y su corte. Tomo I*, por Gabriel Maura Gamazo", La Lectura, Año XII, Tomo I, enero 1912, pp. 68-75. 412
José DELEITO: "*Carlos II y su corte. Tomo II (1669-1679)*, por Gabriel Maura Gamazo", *La Lectura*, Año XVI, Tomo III, noviembre 1916, pp. 308-315. 415
José DELEITO: "*Cuestiones Históricas (Edades Antigua y Media). Tomo I*, por Antonio Ballesteros y Pío Ballesteros", *La Lectura*, Año XV, Tomo II, mayo 1915, pp. 46-50. 418
José DELEITO: "*Curso completo de Historia*, por Albert Malet, J. Isaac y Charles Maquet. Versión castellana por D. Miguel Ruiz", *La Lectura*, Año XVI, Tomo I, enero 1916, pp. 56-62. 420
José DELEITO: "*España en tiempo de Carlos II 'El Hechizado'*, por Julián Juderías", *La Lectura*, Año XII, Tomo II, mayo 1912, pp. 76-82. 423
José DELEITO: "*Fuentes de la Historia de España. Ensayo de bibliografía sistemática de las monografías impresas que ilustran la historia política nacional de España, excluídas sus relaciones con América*, por B. Sánchez Alonso. Con un prólogo de don Rafael Altamira", *La Lectura*, Año XX, Tomo I, enero 1920, pp. 51-54. 427
José DELEITO: "*Histoire générale du IV siècle à nos jours*. Obra publicada bajo la dirección de MM. Ernest Lavisse y Alfred Rambaud. Doce volúmenes de 900 págs. aproximadamente cada uno", *La Lectura*, Año VIII, Tomo I, enero 1908, pp. 67-75. 429
José DELEITO: "*Historia de España. Resumen crítico*, por Ángel Salcedo Ruiz, é *Historia gráfica de la civilización española* (ilustración y notas explicativas de la misma), por Manuel Angel y Alvarez", *La Lectura*, Año XV, Tomo I, marzo 1915, pp. 298-305. 431

José DELEITO: "*Historia de España y de la Civilización Española, tomo III*, por D. Rafael Altamira", *La Lectura*, Año VIII, Tomo I, marzo 1908, pp. 327-333......437
José DELEITO: "*Historia de España y de la Civilización Española, tomo IV*, por Rafael Altamira y Crevea. Ilustrado con 98 fotograbados", *La Lectura*, Año XI, Tomo I, febrero 1911, pp. 204-209.
.....440
José DELEITO: "*Historia de España y su influencia en la Historia Universal. Tomo I*, por don Antonio Ballesteros y Beretta", *La Lectura*, Año XIX, Tomo I, febrero 1919, pp.187-190......441
José DELEITO: "*Historia General*, por Manuel Sales y Ferré", *La Lectura*, Año XII, Tomo III, noviembre 1912, pp. 272-275......444
José DELEITO: "*L'enseignement de l'histoire*, por MM. Ch. Seignobos, Ch.-V. Langlois, L. Gallouédec y M. Tourneur", *La Lectura*, Año VIII, Tomo III, octubre 1908, pp. 175-182......446
José DELEITO: "*La enseñanza de la historia*, por Lavisse, Monod, Hinsdale, Altamira y Cossío, de la Biblioteca Ciencia y Educación, Sección de Metodología, Ediciones de «La Lectura». Traducciones por D. Barnés", *La Lectura*, Año XIII, Tomo III, octubre 1913, pp. 198-204......451
José DELEITO: "*La formation des legendes*, por A. Van Gennep", *La Lectura*, Año XIII, Tomo III, noviembre 1913, pp. 293-298......455
José DELEITO: "*Rincones de la historia. Apuntes para la historia social de España. Tomo I. Siglo VIII al XIII*, por Gabriel Maura Gamazo", *La Lectura*, Año XI, Tomo I, enero 1911, pp. 51-56.
.....458
José DELEITO: "*Santiago de Liniers, conde de Buenos Aires*, por Paul Groussac", *La Lectura*, Año VIII, Tomo I, abril 1908, pp. 458-465......461
José DELEITO: "*Una proscripción bajo la dictadura de Syla*, por Carlos Ibarguren", *La Lectura*, Año X, Tomo I, abril 1910, pp. 406-409......464

AGRAÏMENTS

En primer lloc vull agrair als directors de la meua tesi doctoral, Pedro Ruiz Torres i Aurora Bosch Sánchez, per la seua ajuda, la seua generositat, la seua paciència i el seu compromís amb la meua tesi doctoral, sense els quals aquest treball no hauria arribat fins ací. Vull fer constar el meu agraïment particular a Pedro Ruiz, que ha sigut també el meu tutor, per haver sigut la primera persona que em va mencionar els noms de Rafael Altamira Crevea i José Deleito Piñuela, i em va introduir de ple en ambdós historiadors, descobrint-me dues personalitats fascinants i creadors d'obres de tant d'interès. A més, li agraïsc l'oportunitat que em va proposar i la gestió que va realitzar per a que jo poguera realitzar l'estada d'estudi i recerca a una institució de gran prestigi internacional reconegut com l'*École des Hautes Etudes en Sciences Sociales* de París. També vull fer constar el meu agraïment particular a Aurora Bosch per haver-me acollit generosament en el seu grup i projecte de recerca, en el temps en què encara existia, així com tot el recolzament i totes les facilitats burocràtiques administratives que m'ha prestat des dels inicis de les gestions per a la sol·licitud del contracte predoctoral i durant els anys de vigència d'aquest, del qual ha sigut la supervisora.

En l'àmbit acadèmic i laboral, em cal agrair a la Universitat de València per haver-me concedit el contracte predoctoral dins del seu programa Atracció de Talent que m'ha donat l'oportunitat per a la dedicació completa i en exclusiva a la meua formació com a investigador, així com l'ajuda per al finançament de la meua estada d'estudi i recerca de tres mesos a França.

També vull agrair a la professora Sabina Loriga per haver-me acollit al seu grup del *Centre de Recherches Historiques* de l'*École des Hautes Etudes en Sciences Sociales* de París, que em va permetre realitzar una intensa i interessantíssima estada d'estudi i

recerca de tres mesos, facilitant-me generosament la disposició dels recursos de la institució, com la biblioteca del *Grand Équipement Documentaire*, així com l'oportunitat per a accedir als arxius d'Henri Berr, del *Centre International de Synthèse* i de la *Revue de Synthèse historique*, custodiats per l'*Institut Mémoires de l'édition contemporaine* (*IMEC*).

En l'àmbit personal, conserve un grapat d'amics que han seguit de prop la meua trajectòria vital de les últimes dècades als quals vull expressar el meu agraïment per la seua amistat i el seu recolzament. D'entre ells vull destacar en especial a Asensio Robles López, qui des que els nostres camins es creuaren estudiant el Grau d'Història em ve regalant una generosa i meravellosa relació d'amistat.

Finalment, ja en l'àmbit més íntim, agraïsc a la meua família els incombustibles ànims que en tot moment m'han transmés, la infinita paciència que en tot moment m'han mostrat, la imperible confiança dipositada en mi, i tantes manifestacions d'afecte i estima que farien inacabable la llista. En particular, el meu fill Pau, la meua companya de vida Maribel, els meus pares Enrique i María Amparo, i els meus germans Lucía i Sergio. Sóc plenament conscient de què cap ni un d'ells i elles ho considera necessari; però jo sé que bona part dels modests mèrits que puga merèixer aquest treball es deuen d'alguna manera, encara que siga indirecta, a cadascun d'ells. A aquesta meravellosa família faig la dedicatòria d'aquesta tesi doctoral.

NOTA PRELIMINAR: MENCIÓ INTERNACIONAL DEL TÍTOL DE DOCTOR

Aquest treball opta a la Menció Internacional del títol de Doctor, per la qual cosa, seguint les indicacions donades mitjançant el Reglament sobre depòsit, avaluació i defensa de la Tesi doctoral, en l'article 9, punt 1, apartat b), així com la Instrucció de la Junta Permanent de l'Escola de Doctorat per a l'obtenció de la Menció Internacional del Títol de Doctor aprovada el 13 de juliol de 2021, modificada per acord de la Junta Permanent de l'Escola de Doctorat de 3 de maig de 2022, punt 1, apartat b), s'han inclòs, d'una banda, el prescriptiu Resum en llengua francesa en el capítol 1 "Résumé", i, d'altra banda, la traducció a la llengua francesa de les Conclusions en el Capítol 8.

1. RÉSUMÉ (Mention Internationale du Titre de Docteur)[1]

1.1. Introduction

La présente thèse de doctorat a comme objectif l'étude, l'analyse et la caractérisation des influences possibles de l'historiographie française sur les historiens espagnols Rafael Altamira Crevea et José Deleito Piñuela au cours des trois premières décennies du XXe siècle.

Pendant cette période, des courants modernes de l'histoire s'étendent à tout l'Occident, cherchant à réussir à la réalisation de la configuration de la discipline historique avec un sens scientifique, en même temps que le métier d'historien consolide les voies de la professionnalisation. En particulier en France, où la fixation de la méthode historique réussit dans la dernière décennie du XIXe siècle en même temps que l'aboutissement de la réforme universitaire qui fournit des études historiques modernes. Pendant les années du changement de siècle se produit aussi l'irruption des nouvelles sciences sociales, qui agitent davantage l'environnement exigeant un espace propre.

Rafael Altamira et José Deleito sont deux historiens particulièrement attentifs et réceptifs au mouvement historique qui se déroule en France. Ils se connaissaient en personne, en tant qu'enseignant et étudiant, et ont développé une amitié. Tous deux présentent des similitudes, avec des éléments partagés, mais il y a aussi des différences entre eux dans la façon de concevoir l'histoire. Ils ont publié des ouvrages d'essai ou de commentaire critique avec des réflexions pertinentes sur la conception de l'histoire, la production historiographique et la fonction sociale de la connaissance historique. Une

[1] Selon l'Instruction pour l'obtention de la Mention Internationale du titre de docteur, approuvée par le Conseil permanent de l'École de Doctorat le 13 juillet 2021, modifiée par accord du Conseil permanent de l'École de Doctorat du 3 mai 2022, point 1, section b), on prévoit la réalisation d'un résumé de la thèse de doctorat dans une langue étrangère. Ce résumé ne remplace pas les contenus développés dans les chapitres de la thèse de doctorat.

grande partie de ces ouvrages sont utilisés pour caractériser les principaux aspects de la pensée de chacun avec lesquels des relations peuvent être établies avec les idées des historiens français, et pour découvrir la nature de la réception des nouveaux courants historiographiques. Une bibliographie estimable a également été pris en considération en faisant contribuer diverses études et analyses que d'autres spécialistes ont réalisées dans le passé, afin d'approfondir la connaissance et la compréhension de l'objet d'étude.

Les courants français considérés sont, d'une part, celui de l'*école méthodique*, qui devient la forme de l'historiographie hégémonique en France des dernières décennies du XIXe siècle à la seconde guerre mondiale, et, d'autre part, l'idée de la *synthèse historique* d'Henri Berr, car elle présente des certaines similitudes avec les propositions des deux historiens espagnols, mais aussi en raison du lien au *Centre International de Synthèse* fondée par Berr en 1925, une relation qui a été recherchée pour le présent travail en menant des enquêtes archivistiques dans les fonds d'Henri Berr et du *Centre* susmentionné.

La méthodologie utilisée est structurée en trois tâches principales, qui se superposent et sont entrelacées, de sorte qu'elles ont progressé en parallèle.

Une première tâche a été l'étude de la bibliographie existante, en particulier des travaux de recherche, d'analyse ou de réflexion que des spécialistes, historiens et autres chercheurs, ont produits sur des sujets liés à l'objet de cette thèse de doctorat.

Une autre tâche a été l'étude et l'analyse personnelle en travaillant directement sur les écrits de chacun des historiens étudiés, mais en cherchant de garder à l'esprit les observations faites par les spécialistes précédents. Cette analyse n'a pas voulu être une étude absolument complète de la pensée des deux historiens, tâche qui aurait largement

dépassé l'objectif modeste de cette thèse de doctorat, mais s'est concentrée sur plusieurs aspects considérés comme fondamentaux afin de favoriser le traçage des influences possibles des courants français.

La troisième tâche a été de mettre en relation les résultats des analyses antérieures sur la pensée des deux historiens étudiés d'une part et les approches des nouveaux courants historiographiques français d'autre part, pour parvenir à des conclusions sur la réception de l'historiographie française dans chacun des deux cas et sur ses influences sur eux, en tenant compte des idées que les spécialistes précédents avaient avancées dans la bibliographie.

Dans le cas d'Altamira, il existe un nombre significatif d'écrits de caractère épistémologique sous forme d'essai, consacrés à la réflexion sur la nature de l'histoire, le contenu de l'histoire, la forme de la production historiographique et d'autres aspects, parmi lesquels se distinguent les volumes suivants, suivant l'ordre de publication originale : *La enseñanza de la Historia* (deuxième édition, de 1895), *De Historia y Arte*, *Cuestiones modernas de Historia* (première édition, de 1904), *Filosofía de la Historia y Teoría de la Civilización*, *Cuestiones modernas de Historia* (deuxième édition, de 1935), *Manual de Investigación de la Historia del Derecho Indiano*, et *Proceso histórico de la historiografía humana*.

Dans le cas de Deleito, il n'y a pas de manuel ou de vaste travail de réflexion théorique sur l'histoire, à l'exception du discours prononcé à l'ouverture de l'année académique 1918-1919 de l'Université de Valence, « La enseñanza de la Historia en la Universidad española y su reforma posible », ainsi que les deux articles publiés dans la revue *La Lectura* à partir du contenu de ce discours sous les titres « La investigación y la síntesis en la historia », et « La enseñanza universitaria de la Historia en España ».

Cependant, Deleito était un critique actif des publications historiographiques, et dans les près de trois cents comptes rendus faites dans la section d'Histoire de la revue *La Lectura*, dont il a été chargé entre 1906 et 1920, il enregistre de nombreux commentaires qui condensent des réflexions intéressantes sur divers aspects de sa façon de concevoir l'histoire, la recherche historique et la production historiographique. Ceux-ci ont été analysés dans cette thèse de doctorat pour extraire toutes les informations pertinentes pour compléter, élargir ou nuancer le discours, et aussi l'important article « Quelques données sur l'historiographie en Espagne de 1900 à 1930 du point de vue de la synthèse », publié dans la prestigieuse *Revue de Synthèse historique*.

Dans la phase de recherche concernant aux liens de Rafael Altamira et José Deleito avec le *Centre international de synthèse* et la *Revue de Synthèse historique* d'Henri Berr, on a eu l'occasion de trouver plusieurs documents internes du *Centre*, lettres, cartes postales et messages, ainsi que des cartes de visite et d'autres types de papiers, lesquels certifient ces liens. Ce travail avec les fonds d'archives d'Henri Berr, du *Centre international de synthèse* et de la *Revue de Synthèse historique*, conservés par l'*Institut Mémoires de l'édition contemporaine* (*IMEC*) à l'Abbaye d'Ardène de Caen, a été réalisé lors du séjour de recherche de trois mois à l'*Ecole des hautes études en sciences sociales* (*EHESS*) de Paris, et avec une aide financière de l'Université de Valence. Grâce à la démarche du Professeur Pedro Ruiz Torres, j'ai eu la chance de rencontrer la Professeure Sabina Loriga, qui m'a accueilli dans son groupe au *Centre de Recherches Historiques* de l'*EHESS* de Paris, et en plus de faciliter généreusement la mise à disposition des ressources de l'institution, en particulier la bibliothèque du *Grand Équipement Documentaire*, elle m'a soutenu par le biais de la lettre de recommandation prescriptive pour l'*IMEC* qui m'a permis d'accéder aux fonds.

1.2. L'historiographie française dans la transition du XIXe au XXe siècle

a) Les précédents de l'école méthodique

L'historiographie française qui triomphe en 1900 est celle de l'*école méthodique*. Mais elle a des précédents importants qui sous-tendent la transformation dans la forme d'un processus au sein duquel diverses caractéristiques s'ajoutent et se développent progressivement à partir des années 1820-1830. Dans ce processus, l'effervescence historique française tout au long du XIXe siècle parvient à faire de l'histoire une science maîtresse, où le débat politique et le débat historique sont intimement liés.

La nouvelle génération d'historiens libéraux qui commence à émerger à partir des années 1820, dont les principales figures sont François Guizot, Augustin Thierry, François-Auguste Mignet, Adolphe Thiers et Jules Michelet, rejette la tradition consacrée à l'exaltation des monarques et des princes, et exige la maîtrise de l'érudition afin de construire la nouvelle historiographie sur le travail avec des documents originaux, en lien évident avec la riche tradition savante des XVIIe et XVIIIe siècles. En même temps, ces historiens allient rigueur méthodologique et volonté d'exercer l'art de l'écriture, en utilisant des techniques narratives, en particulier le roman, pour mettre la narration au service de la communication de la vérité. Ce lien entre science et art est resté indissociable tout au long du XIXe siècle. D'autre part, la nouvelle historiographie ne se contente pas d'établir des faits, mais elle exige aussi de les interpréter, en cherchant à donner un sens aux événements, avec un accent particulier sur la Révolution, en s'appuyant sur la philosophie de l'histoire. C'est donc une historiographie engagée, dont le point central est l'interprétation de la Révolution, et qui prend la forme d'une histoire nationale qui s'efforce de montrer le peuple qui jusqu'alors avait été caché.

Cette historiographie romantique et libérale a reçu un élan particulier de l'instauration de la *monarchie de Juillet* en 1830, profitant de l'occasion d'ouvrir aux historiens la nécessité de légitimation du nouveau monarque, Louis-Philippe d'Orléans. Entre 1830 et 1848, les efforts de recherche, d'enregistrement et de préservation des documents et monuments historiques, ainsi que la recherche historique et l'enseignement de l'histoire nationale française, sont devenus des préoccupations de l'État. François Guizot, historien et homme politique, devient le premier grand organisateur de la science historique française, jetant les bases de la conception de l'histoire qui prévaudra finalement un demi-siècle plus tard. De nouveaux postes administratifs et de nouvelles institutions sont créés, tel que le poste d'Inspecteur des monuments historiques (1830), le Comité des travaux historiques et scientifiques (1834), et la Commission des monuments historiques du ministère de l'Intérieur (1837) ; de plus, l'École française d'Athènes est fondée en 1846. D'autres institutions existantes sont réformées et réorganisées ; c'est le cas de l'École des chartes que s'installe à Paris en 1836, déménage de Dijon, où elle avait été rouverte en 1829 ; et en 1838 l'École des langues orientales est réorganisée.

Par ailleurs, une grande partie de la recherche historique et de la critique des documents est développée par des sociétés savantes. Tout au long du XIXe siècle, les académies, les sociétés historiques et les sociétés d'antiquaires se sont multipliées, contribuant énormément à la publication de textes et de répertoires provenant d'archives et de collections ; bien que la valeur des publications savantes soit très inégale.

Les historiens romantiques libéraux français laissent un riche héritage aux générations suivantes. En particulier, l'insistance sur le souci de l'érudition et de l'exactitude des déclarations implique l'assimilation des ressources quotidiennes dans les archives et la réalisation systématique de l'analyse critique des documents originaux

comme tâches inévitables du travail de l'historien. Dans le même temps, les efforts des érudits fournissent de plus en plus une documentation abondante tirée des archives et des bibliothèques, permettant une matière première de plus en plus raffinée, disponible pour la base de la synthèse et de la recherche future. D'autre part, ces historiens, très attentifs aux changements politiques et socioculturels de leur temps, tout en étant plongés dans une intense réflexion philosophique sur le passé, ont donné à l'historiographie des objectifs pragmatiques, liés à des projets politiques spécifiques, pour intervenir dans le nouvel espace public qui a émergé avec le nouvel État libéral et national. Ils ressentent le besoin de comprendre et de raconter le changement historique, et s'efforcent de trouver un sens au présent à partir de l'interprétation de l'histoire comme un précédent. Ils offrent donc une nouvelle perspective, qui se rattache au rôle social attribué à l'histoire et à l'enseignement reconnu aux historiens comme artisans de la conscience nationale, tout en articulant une relation complexe entre érudition, philosophie et littérature, qui confère aux œuvres à la fois une ambition épistémologique et une qualité littéraire.

En revanche, la production historiographique présente des limites importantes. D'une part, l'engagement politique impose des obstacles qui, lorsqu'ils touchent le point d'interprétation de la Révolution, deviennent insurmontables pour s'exprimer en termes presque exclusivement politiques. D'autre part, on manque d'une méthode de travail uniforme à cause de la séparation entre, d'un côté, les chercheurs formés à la critique documentaire et à la connaissance des antiquaires, et, d'autre côté, les historiens qui sont de simples passionnés d'histoire et des écrivains occasionnels. En outre, la tendance à se concentrer sur la sphère locale, particulièrement prononcée dans les sociétés historiques, la manque d'intérêt pour d'autres pays, et le poids persistant de l'Église catholique, posent des obstacles remarquables.

Cependant, l'ambition de faire de l'histoire une science au sens moderne ne fait que se répandre. L'essor des sciences expérimentales contribue à diffuser progressivement son modèle de travail scientifique, devenant une référence pour toute activité de connaissance. Ainsi, dans les années 1860, les revendications scientifiques se multiplient parmi les historiens et les érudits, par exemple Ernest Renan, Hippolyte Taine et Numa-Denys Fustel de Coulanges. On revendique un statut scientifique reconnu pour l'histoire, ce qui permet de surmonter l'instabilité persistante en se distanciant de la tradition littéraire et philosophique, et on exige la constitution d'une véritable méthode scientifique historique.

Afin de répondre aux demandes d'attention à la science, certaines réformes de l'enseignement supérieur et de la recherche commencent à être promues par le ministère dirigé par Victor Duruy. Cependant, le manque de ressources disponibles et, surtout, l'inertie du fonctionnement des Facultés, représentent de graves problèmes. C'est pour ça que l'École pratique des hautes études est fondée en 1868, afin de mettre en œuvre des méthodes de recherche scientifique suivant le modèle allemand, avec un accent particulier sur le système de séminaires spécialisés.

En 1866, deux revues d'histoire indépendantes sont créées, sans lien avec une société ou un monde universitaire, selon le modèle l'*Historische Zeitschrift* allemand, fondé en 1859. D'une part, la *Revue des Questions Historiques*, qui promeut l'érudition critique, mais de nature militante catholique et monarchique. En revanche, de sensibilité politique opposée, la *Revue critique d'histoire et littérature*, créée de l'École pratique des hautes études, sous la direction des linguistes Gaston Paris et Paul Meyer. Suivant les traces de ces deux revues pionnières, d'autres ont rapidement été créées.

La défaite française dans la guerre franco-prussienne en 1870 conduit à une crise morale nationale, qui est aggravée par le conflit de la Commune de Paris au printemps 1871. L'Université reçoit des critiques furieuses lancées par des universitaires, des professeurs et divers chercheurs, car on attribue la défaite matérielle contre les Allemands à la supériorité intellectuelle allemande, représentée par un système florissant d'enseignement universitaire. Les gouvernements successifs de la IIIe République entreprennent alors des réformes décisives du système éducatif, mettant en évidence la profonde réorganisation de l'Université française.

On trouve la référence définitive pour la science française aux universités allemandes, dont l'importance des ressources qui leur sont consacrées et le développement réalisé sont enviés, bénéficiant de la tutelle de l'État. La carrière professionnelle de l'historien y est déjà définie, les études historiques sont bien organisées et il existe une méthode historique bien établie. Une nouvelle génération d'historiens relève le défi de la transformation profonde des études historiques françaises et de la consolidation d'une historiographie scientifique et professionnelle qui donne une forme définitive à l'histoire nationale française, avec l'aspiration de dépasser l'Allemagne elle-même sur son propre terrain.

b) L'école méthodique

L'école méthodique de l'historiographie française a été constituée, développée et prolongée pendant presque toute la vie de la IIIe République. Elle est reconnaissable grâce à l'adhésion des historiens aux deux textes fondamentaux qui la composent : d'une part, à l'origine, le manifeste publié par Gabriel Monod dans le premier numéro de la Revue historique en 1876 ; et d'autre part, à son apogée, la méthode historique publiée par

Charles-Victor Langlois et Charles Seignobos en 1898, dans l'Introduction aux études historiques.

Les historiens de l'école méthodique cherchent la matérialisation d'une science historique en imposant une investigation systématiquement méthodologique qui se passe complètement de la spéculation philosophique, et applique rigoureusement les techniques de l'inventaire des sources, de la critique des documents originaux et de l'organisation des tâches. Ainsi, le statut scientifique de l'histoire, pour ces historiens, résulte fondamentalement de l'application de la méthode et du principe d'objectivité. La nécessité de pacifier l'histoire conduit les historiens à s'appuyer sur le discours scientifique pour la conviction qu'ils échappent ainsi aux luttes politiques, tout en cherchant à utiliser un ensemble de règles spécifiques qui résolvent le débat historique et ainsi parvenir enfin à la stabilité politique. L'histoire exerce donc un enseignement civique à travers des historiens qui expriment un souci constant de la valeur pédagogique de leurs œuvres.

La Revue historique, fondée en 1876, réunit les historiens qui composent l'école méthodique. Des les premières pages on revendique une histoire scientifique, la défense d'un point de vue national unitaire, la promotion de la professionnalisation des historiens français, la demande d'organisation des études historiques en France et l'exigence de l'application rigoureuse de la méthode historique dans la recherche.

Gabriel Monod exerce depuis des décennies un véritable enseignement moral sur les historiens. Il comprend que les historiens doivent être chargés de transmettre l'interprétation de la France comme un travail continu du passé au présent et au futur sur la voie du progrès. Par conséquent, il considère que la formation des historiens est impérative, laissant définitivement de côté l'autodidactisme, qui n'apprend pas des enseignants et ne forme pas les étudiants, et exige la définition d'une méthode avec des

règles claires et partagées par l'ensemble de la profession, afin qu'il soit possible de clore les conflits d'interprétation sur l'histoire en séparant les connaissances vérifiées des opinions partisanes.

Monod lui-même décrit l'approche de toutes ces idées dès le premier numéro de la Revue historique, dans l'Introduction, « Du progrès des études historiques en France depuis le XVIe siècle ». Il assume la richesse de la tradition historiographique française, appréciant à la fois la qualité de l'érudition développée depuis le XVIIe siècle et la grande valeur accordée à l'aspect littéraire français caractéristique qui favorise une historiographie bien écrite, tout en prenant comme référence le modèle allemand développé au cours du siècle dernier, en y soulignant l'importance fondamentale des apports des sciences auxiliaires. Il ne s'agit donc pas de faire une simple copie des historiens allemands ou de transplanter les méthodes de l'historiographie allemande. L'objectif est l'incorporation effective et définitive dans le bagage de l'historien des outils qui confèrent systématiquement l'autorité de la science, toutes sortes de sciences auxiliaires qui permettent une critique de textes véritablement scientifiques. La constitution d'une méthode scientifique solide basée sur la critique des documents originaux est donc une préoccupation centrale, afin de fonder la discipline sur une pierre angulaire inébranlable pour la recherche de la vérité. De cette façon, l'histoire devient l'objet d'une recherche lente et méthodique, favorisant progressivement l'avancement du particulier au général, comprenant le sens de ce processus de sorte que de l'étude des détails, l'ensemble soit connu jusqu'à l'obtention de tableaux complets qui permettent d'établir des idées générales sur les groupes de faits susceptibles d'être prouvés et vérifiés.

En 1898, Charles-Victor Langlois et Charles Seignobos publient *Introduction aux études historiques*, l'ouvrage qui codifie la méthode historique. Le souci d'une méthode

scientifique unifiée pour l'histoire était devenu une obsession, reflétant une ambition scientifique dans la recherche et l'écriture de l'histoire. Langlois et Seignobos affirment que l'histoire ne peut être faite qu'avec des documents. Dans la première partie, le manuel réfléchit sur la recherche de documentation, et défend la nécessité de sciences auxiliaires. La deuxième partie se concentre sur la phase d'analyse, qui consiste en une série d'opérations ; d'abord, la critique externe ou d'érudition, subdivisée en critique de restitution, qui cherche à reconstruire la forme originale et le contenu exact du document, et la critique de provenance , qui vise à déterminer l'auteur, la date et l'origine du document ; et deuxièmement, la critique interne, afin de déterminer la véracité du document par les techniques de critique d'interprétation, de critique de sincérité et de critique d'exactitude. La troisième partie se concentre sur la synthèse ; il faut ordonner les faits, construire le raisonnement et produire le texte qui présente les résultats.

Selon Langlois et Seignobos, la recherche historique fournit des connaissances par traces ou vestiges car elles ne proviennent en aucun cas de l'observation directe du passé et ne représentent pas une expérience reproductible, mais, tout en restant empiriques, elles sont des connaissances indirectes. Afin de découvrir les événements du passé à travers les traces qui sont restées, qui sont les documents, il est nécessaire que l'historien opère en raisonnant à partir d'eux. Cependant, la phase analytique de la critique ne peut constituer une histoire finie en soi, mais a une fonction négative qui ne nous permet que d'établir la valeur et la véracité des documents. Ensuite, l'historien doit procéder en formulant des questions, comme dans toute autre science, cherchant à reconstituer les étapes psychologiques de l'auteur du document, afin de connaître ses intentions et le sens que ce document avait pour son auteur. Ainsi, utilisant l'imagination pour représenter les images issues des documents, l'historien avance par raisonnement par analogie, par la similitude

avec la réalité actuelle de l'historien lui-même. Le travail historiographique ne s'arrête donc définitivement qu'après l'application des opérations qui permettent d'organiser les faits isolés, de les structurer et de les ordonner jusqu'à ce que l'élaboration de la synthèse soit achevée.

Les historiens de l'école méthodique assument pleinement la fonction sociale de l'histoire en tant qu'enseignement civique pour la construction du consensus national, et prennent en charge la pédagogie de la nation. Ils sont donc impliqués dans l'écriture de la grande histoire de la nation française afin de rallier les Français autour de la patrie, cherchant la stabilisation de la vie politique française sous le régime de la IIIe République, ainsi que la récupération du statut de grande puissance mondiale pour la France. Par conséquent, la combinaison de la contribution scientifique des historiens avec la vocation nationale assignée à l'histoire implique l'obligation de montrer la continuité de la nation française tout en illustrant que la République est le régime naturel de la France. L'utilité civique de l'histoire se manifeste notamment à travers les manuels d'histoire scolaire pour l'enseignement primaire et secondaire, marqués par un discours idéologique clair qui exalte l'amour de la nation, fait l'éloge du régime républicain et applaudit la conquête coloniale, comme celui publié par Ernest Lavisse à partir de 1884, avec des rééditions et des mises à jour continues. Mais parmi les ouvrages publiés, le plus important est le recueil de l'*Histoire de France,* ouvrage collectif dirigé par Ernest Lavisse, avec des contributions de nombreux historiens parmi les plus éminents de l'époque.

D'autre part, au cours du dernier quart du XIXe siècle, en France, les études historiques universitaires et le panorama historiographique ont subi une profonde transformation. En 1880 est créée la licence d'histoire, différenciée de celle des lettres et

de la philosophie, et en 1894, lors de la redéfinition de l'agrégation, la voie de l'enseignement universitaire spécialisé en histoire est fixée.

L'historiographie de l'*école méthodique* se répand très progressivement, jusqu'au tournant des XIXe et XXe siècles, ces historiens se sentaient en sécurité par la consécration de la méthode historique, solidement établis occupant des postes importants dans les universités et dans les principales institutions dédiées à la recherche historique, et officiellement reconnus tandis que leurs publications jouissaient d'un succès monopolisant une grande partie du marché de l'édition de l'histoire et de l'espace dans les revues spécialisées. Ainsi, les historiens de l'école méthodique, ayant participé à la réforme de l'éducation, occupé de nombreux postes de professeur d'université et publié de prestigieuses collections d'histoire, étendirent leur hégémonie en France jusque dans les années 1940 dans les études historiques universitaires, dans la recherche historique et dans la production historiographique.

c) La contestation contre l'école méthodique

En même temps que les historiens de l'école méthodique réussissent et consolident les nouvelles conditions de la discipline renouvelée et professionnalisée, les premiers défis lancés par les nouvelles sciences sociales se manifestent. En particulier, Émile Durkheim définit la nouvelle sociologie comme une discipline scientifique, codifiée en 1895 dans *Les règles de la méthode sociologique*, et tente de faire son chemin pour obtenir la reconnaissance de sa propre place dans l'université française renouvelée. Durkheim considère que l'histoire doit élaborer des explications à partir des comparaisons afin d'obtenir des généralisations, et ce faisant devient indistinct de la sociologie.

Charles Seignobos réagit en s'appuyant sur l'empirisme de la connaissance historique pour affirmer que seuls les phénomènes individuels sont accessibles, et il publie en 1901 *La Méthode historique appliquée aux sciences sociales*. Seignobos considère que la méthode historique est indispensable pour les sciences sociales, d'une part, parce que leur dépendance à l'égard de l'observation directe des phénomènes dans la pratique les limite à un champ très étroit, qu'elles peuvent étendre par une procédure indirecte d'étude des documents ; et d'autre part, pour comprendre le sens évolutif des phénomènes sociaux. Cette audace de Seignobos conduit à l'une des attaques les plus virulentes jamais connues contre l'historiographie professionnelle française.

François Simiand, disciple de Durkheim, donne une réponse à Seignobos au moyen d'une conférence publique en 1903 sous le titre « Méthode historique et science sociale », qui est publié dans *la Revue de synthèse* historique d'Henri Berr. Simiand accuse les historiens de continuer à pratiquer une histoire traditionnelle dans laquelle ils ne se contentent pas d'établir les faits, mais les regroupent, les arrangent et même les construisent. Il dénonce les trois idoles de la tribu des historiens : l'idole politique, qui représente la préoccupation perpétuelle de l'histoire politique en lui accordant une place prééminente totalement injustifiée ; l'idole individuelle, qui représente la conception de l'histoire comme l'histoire des individus et non comme une étude orientée vers les phénomènes sociaux ; et l'idole chronologique, qui représente l'habitude de se perdre dans l'étude des origines, concevant l'histoire comme un rouleau sans fin où tous les événements et les périodes se déroulent de manière ordonnée mais indistincte, sans chercher à étudier et à comprendre ce qui est caractéristique de la société à chaque époque.

Il est inexact de penser que les historiens de l'école méthodique s'intéressent exclusivement à la narration des événements politiques. Cependant, l'histoire politique

est généralement d'une importance centrale, même dans l'histoire de la civilisation, de sorte que les éléments, en particulier culturels, semblent être des compléments à l'histoire politique. Seignobos devient le symbole de tout ce à quoi s'opposaient les critiques de l'école méthodique qui exigeaient une histoire plus scientifique et plus professionnelle.

De plus, toutes les disciplines rivalisent pour délimiter et d'organiser leurs territoires de connaissances, et pour conquérir l'espace intellectuel et les ressources universitaires. Les nouvelles sciences sociales déploient une stratégie agressive visant à contester le monopole des sciences humaines cherchant à atteindre une certaine domination dans l'espace intellectuel et à obtenir une reconnaissance académique. Bien que cet objectif ne soit finalement pas atteint, la répercussion de l'affaire conduit de nombreux historiens à reconsidérer leurs propres convictions sur la profession et la méthode face à l'intensité des critiques reçues.

d) Les travaux d'Henri Berr pour la science historique

Henri Berr fonde la *Revue de synthèse historique* en 1900 avec la volonté explicite de rapprocher les chercheurs de différentes disciplines afin qu'ils collaborent dans le but de synthétiser les connaissances. Dès le début, la revue est particulièrement attentive aux débats méthodologiques et épistémologiques des sciences, restant ouverte à la participation de scientifiques d'un large éventail de disciplines. La revue de Berr est pionnière du renouveau historiographique du XXe siècle, du moins pour laisser place à des essais orientés vers une synthèse psychologique, pour diffuser ouvertement les résultats et les méthodes des différentes sciences humaines, pour stimuler le débat et fournir des instruments sur l'organisation et la didactique de l'histoire.

La conception de Berr sur la synthèse historique émerge comme une réaction aux abus d'analyse et de spécialisation dans le domaine de l'histoire par l'hégémonie des méthodes érudits et philologiques. Berr propose une *synthèse historique* qui prend l'analyse comme point de départ pour passer du particulier au général, cherchant ainsi à obtenir des généralisations de nature scientifique. Berr adhère obstinément au principe aristotélicien selon lequel il n'y a de science que du général, car il considère que toute science est constituée au moment où il découvre comment ses lois, les principes généraux qui devraient régir l'activité scientifique, doivent être recherchés. En outre, l'initiative de Berr cherche de surmonter la fragmentation des connaissances et la tendance à la spécialisation des historiens, ainsi que l'érudition stérile persistante qui se vise à elle-même. Berr exige pour les études historiques la solidarité qu'il apprécie dans d'autres sciences, ce qui contribue à améliorer l'efficacité de l'activité, en guidant les chercheurs qui ont toujours besoin d'être en relation les uns avec les autres, en collaborant.

Pour la réalisation de la synthèse historique, Berr distingue une phase d'érudition ou d'analyse, et une deuxième phase de synthèse scientifique. La phase d'analyse ou d'érudition effectue un travail préparatoire indispensable en soumettant les faits à la critique, en remplissant la tâche de fournir des matériaux sûrs, une fonction qui peut être satisfaite par la méthode historique. La synthèse scientifique doit les unifier et obtenir des principes explicatifs, c'est-à-dire des lois générales, réalisant ainsi une science vraie et complète, la science de l'histoire, ou histoire-science. Par conséquent, l'analyse et la synthèse scientifique sont inséparables. Du plus, la synthèse historique remplace la vieille philosophie de l'histoire, si spéculative, qu'elle a renoncé à l'analyse, ou l'a maîtrisée, a travaillé avec des idées préconçues. La synthèse historique devient la nouvelle philosophie de l'histoire, étant à la fois la théorie de l'histoire qui guide le travail de

l'historien et l'explication elle-même construite comme une synthèse scientifique avec les matériaux fournis par l'analyse.

Henri Berr a également lancé un projet d'édition pour matérialiser une Bibliothèque de Synthèse, une histoire universelle en cent volumes sous le titre général de *L'Évolution de l'humanité*, grâce aux contributions d'un très large éventail de spécialistes. En 1920, les premiers volumes ont finalement commencé à être publiés. L'objectif est de construire une œuvre d'esprit collectif, de sorte que la collection complète se révèle être une synthèse de synthèses, équivalente à une seule œuvre dans son ensemble qui couvre l'histoire intégrale de l'humanité. Malgré son accueil positif, dans la pratique, de multiples obstacles freinent la progression de la collection. Bien qu'interrompue après la mort de Berr, ayant abouti à la publication d'un peu plus de la moitié des volumes prévus, cette collection est considérée comme l'un des événements scientifiques les plus stimulants de la première moitié du XXe siècle.

Henri Berr crée le *Centre international de synthèse* en 1925 pour développer l'esprit de synthèse, promouvoir la synthèse des sciences et de susciter la collaboration internationale. Il aspire à rassembler toutes les formes de connaissances, en cherchant à donner une vue d'ensemble de toutes les sciences et à les organiser en construisant des ponts entre elles. Le *Centre* est divisé en deux sections, la *Section de synthèse historique* et la *Section des Sciences de la nature*. La première section traite en particulier de l'organisation du travail historique, de la théorie de l'histoire et des essais de synthèse historique. L'occupation principale est la préparation d'un *Vocabulaire historique* qui définit rigoureusement la terminologie et fixe les notions fondamentales. En outre, depuis 1929, le *Centre* organise les *Semaines internationales de synthèse*, colloques

internationaux annuels de rencontres et de débats entre spécialistes, soulignant la complexité et l'actualité des thèmes des débats et le haut niveau des participants.

e) La naissance des *Annales* de Lucien Febvre et Marc Bloch

Lucien Febvre publie son premier article en 1905 dans la Revue de synthèse historique, et s'implique progressivement dans tous les projets d'Henri Berr, occupant souvent des responsabilités importantes, se distinguant dans les Semaines internationales de Synthèse et le Vocabulaire historique. Marc Bloch commence à collaborer à la Revue d'Henri Berr en 1912, sans s'impliquer autant que Febvre dans les œuvres de Berr, et sans que cela l'empêche également de développer une bonne relation personnelle.

L'expérience que Febvre accumule avec Berr contribue à son parcours pour lancer ses propres initiatives, ainsi que façonner sa conception particulière de l'historiographie. Après la Grande Guerre, Febvre projette une nouvelle revue en compagnie de Bloch, avec le soutien d'Henri Pirenne, qui accorde en même temps une plus grande importance aux revues critiques comme dans *L'Année sociologique* d'Émile Durkheim. En 1929 finalement la nouvelle revue est créée, *Annales d'histoire économique et sociale*, qui est affilié à la fois à la *Revue de synthèse historique* et à *L'Année sociologique*, ce qui aboutit à une sorte de solution de compromis qui forme progressivement un nouveau modèle original.

Febvre partage avec Berr l'attitude critique à l'égard de l'histoire traditionnelle, la demande d'une histoire-science, le souci de la fonction de l'histoire et du rôle de l'historien, en particulier la valeur morale et le rôle social de l'historien, et la foi dans l'avenir de la science ; mais diverge dans l'organisation du travail, et surtout la volonté d'élaborer non pas tant une théorie de l'histoire qu'une pratique de l'histoire, qui implique

une construction méthodologique ouverte aux procédures, aux modes d'expérimentation et aux formes d'organisation empruntées aux sciences sociales, et une conception nouvelle qui ne s'occupe pas de la synthèse historique mais de l'histoire-problème, sorte d'histoire totale consciemment construite sur la base d'hypothèses formulées par les historiens.

Par conséquent, la mise en œuvre des *Annales* correspond à une proposition différente de la synthèse historique, bien qu'elle soit partiellement incubée dans son giron. Au fil du temps, à la fin de la Seconde Guerre mondiale, l'initiative des *Annales* finira par s'avérer beaucoup plus efficace dans les domaines de la recherche historique et de l'historiographie, au point de déposséder l'école méthodique de l'hégémonie des études historiques françaises.

1.3. L'historiographie espagnole dans la transition du XIXe au XXe siècle

a) Les précédents : transformation de l'historiographie espagnole au milieu du XIXe siècle

Les lois de désamortissement adoptées entre 1835 et 1836 par le nouveau gouvernement libéral espagnol déclenchent un processus imprévu de changements dans la façon de faire l'histoire en Espagne tout en consolidant l'idée de patrimoine national. L'ouverture des archives et des bibliothèques des nombreux couvents et monastères confisqués révèle, presque soudainement, une immense masse de documents avec lesquels décider quoi faire. Les particularités de ces énormes volumes de documentation ont conduit les chercheurs à appliquer des traitements spécifiques et méthodiques, conduisant à l'établissement des bases de l'érudition espagnole au service de l'histoire et de l'État.

Dans les décennies 1830-1840, l'érudition historique a bénéficié de l'intérêt croissant pour les antiquités favorisé par le nouveau contexte, gagnant la reconnaissance du prestige obtenu grâce à la maîtrise de techniques particulières, appliquées au travail avec des documents, qui deviennent des témoins sans appel. En conséquence, la création d'associations spécifiques pour la recherche et l'étude de documents et de monuments anciens, telles que les académies et sociétés savantes et scientifiques, qui appliquent systématiquement les connaissances antiquaires en archéologie, numismatique, philologie ou paléographie, prend de l'ampleur.

D'autre part, la tâche de configurer un cadre institutionnel adapté à l'élaboration de l'histoire nationale est entreprise, en prenant comme référence le cas de la France, où, depuis l'intronisation de Louis-Philippe d'Orléans en 1830, une transformation notable a commencé dans la conception de l'histoire et de l'espace institutionnel qui lui est lié, dans lequel l'historien et homme politique François Guizot a joué un rôle décisif. Dès lors, l'État espagnol cherche à se doter d'une mémoire historique qui remplace les références de légitimité de l'ancien régime par celles du libéralisme. Ainsi, dans les années 1840, les historiographes espagnols commencent à construire l'histoire nationale qui donne une pleine légitimité au régime libéral sous la forme de la monarchie constitutionnelle à partir du principe de la continuité de la nation. On conçoit une histoire avec une fonction sociale très spécifique, afin de servir à l'éducation collective et à la conscience patriotique, autant que faciliter la compréhension du présent en démontrant les lois historiques qui conduisent au progrès de la nation.

Jusqu'au milieu du XIXe siècle, les histoires de l'Espagne de production espagnole prenaient généralement la forme d'une continuation de celle du jésuite Juan de Mariana, qui avait été publiée en 1592, à l'apogée politique et prestigieuse de la monarchie

espagnole ; en fait, cela a souvent été republié en ajoutant la narration de l'histoire des siècles suivants par un historien de l'époque, devenant une méditation sévère sur le déclin de la puissance espagnole. Par conséquent, les premières histoires de l'Espagne avec un sens moderne apparaissent à partir des années 1830 par des auteurs étrangers, comme les français Eugène Rosseeuw Saint-Hilaire, Charles Romey ou Amedée Paquin.

La publication à partir de 1850 de l'*Historia General de España* écrite par Modesto Lafuente est la manifestation claire de la réappropriation de l'histoire nationale espagnole par les historiens espagnols, et constitue la première véritable histoire nationale espagnole, détrônant celle du Père Mariana. C'est un phénomène décisif pour la diffusion de la conscience historique espagnole et un emblème du nationalisme historiographique.

Dans le nouveau panorama culturel, l'hégémonie correspond à la Real Academia de la Historia (l'Académie royale d'histoire), une institution qui, après avoir géré sa propre réforme, favorise la création de nouvelles institutions pour le travail sur l'histoire, parmi lesquelles se distinguent l'École supérieure de diplomatie, le Corps professionnel des archivaires, bibliothécaires et antiquaires, et les Archives historiques nationales.

En février 1847, le gouvernement libéral modéré approuve, par décret royal, la réforme de la Real Academia de la Historia sur l'objectif de gérer le passé national espagnol, afin de donner à la nation espagnole une pleine légitimité, illustrant l'histoire de l'Espagne à travers les documents trouvés dans les archives. Certaines des initiatives de l'Académie sont des continuations de collections déjà commencées au XVIIIe ou au début du XIXe siècle, telles que *España Sagrada* et *Viaje literario a las Iglesias de España*, ainsi que l'ambitieuse *Colección de Documentos Inéditos para la Historia de España (CODOIN)*. Mais on initie également la publication de nouvelles sources, soit par des travaux individuels d'universitaires, soit par l'organisation d'entreprises collectives,

comme le monumental *Mémorial Histórico Español.* En 1877, le *Boletín de la Real Academia de la Historia* est créé, devenant le principal magazine d'histoire espagnole du dernier quart du XIXe siècle. Le *Boletín* contribue de manière importante à la définition de l'histoire comme un domaine scientifique distinct de la littérature, aussi que à la diffusion des techniques d'érudition parmi les historiens et les universitaires, tout en favorisant l'intégration des chercheurs provinciaux dans le réseau académique.

L'École supérieure de diplomatie est fondée en 1856, proposé par l'Académie, pour la formation professionnelle des archivistes et des bibliothécaires, sur le modèle français de l'École des chartes. L'École de diplomatie s'avère transcendantale pour le développement de l'historiographie, des études historiques et de la profession d'historien elle-même dans la seconde moitié du XIXe siècle. Elle a intégré les connaissances érudites en tant que compétences essentielles de l'historien, comme sciences auxiliaires de l'histoire, et a établi les bases de la recherche historique méthodique en Espagne, grâce à l'orientation pratique du travail avec des documents d'archives. Par conséquent, la recherche espagnole fait un saut qualitatif et quantitatif important, promouvant une véritable érudition professionnelle officiellement approuvée, et comparable à celle qui existe dans d'autres parties de l'Europe. Jusqu'en 1900, l'École supérieure de diplomatie était la seule institution officielle en Espagne à apprendre les techniques de l'érudition historique, contribuant à une première impulsion vers la professionnalisation de l'historiographie.

En 1858, le Corps des archivistes-bibliothécaires est créé par décret royal, comme la plateforme professionnelle pour la gestion du patrimoine historique documentaire, archéologique et monumental de l'ensemble du réseau territorial des établissements nationaux, provinciaux et municipaux. Il contribue de manière décisive au développement

d'un esprit d'entreprise fondé sur l'application de pratiques communes dans le travail de l'histoire et dans les relations de protection et de défense d'intérêts professionnels partagés. C'est étroitement attaché à l'École supérieure de diplomatie, de sorte que, en Espagne, l'archiviste érudit devient un modèle prestigieux pour être chercheur historien. En 1871, la *Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos* commence à être publiée, contribuant de manière décisive à la fois à la diffusion de la méthodologie de recherche historique et au renforcement du groupe professionnel des archivistes, jusqu'à la fondation du *Boletín de la Real Academia de la Historia*, avec laquelle de nombreux archivistes commencent à collaborer.

Enfin, la création de l'Archive historique nationale a lieu en 1866, pour collecter, sauvegarder et cataloguer la partie correspondant aux collections obtenues des institutions désamorties ; plus tard, il a été élargi pour devenir la première archive en Espagne dans le but exclusif de préserver des documents de l'histoire de la nation espagnole, concrétisant le développement du concept de patrimoine national.

b) L'historiographie espagnole dans les dernières décennies du XIXe siècle

L'historiographie espagnole du dernier quart du XIXe siècle est dominé par la Real Academia de la Historia. Cela consolide une historiographie clairement conservatrice, engagée dans la légitimation de la monarchie constitutionnelle. Néanmoins, la production historiographique espagnole réalisée par des historiographes qui n'ont pas reçu de formation dans les compétences enseignées à l'École supérieure de diplomatie continue de présenter de graves lacunes méthodologiques et un très faible niveau de qualité scientifique. Il est évident à la fois la présence persistante d'historiens amateurs et la figure

dominante du professeur d'histoire des universités qui, au lieu d'être un historien, est plutôt un écrivain ou un politicien.

Cependant, grâce aux travaux de l'École supérieure de diplomatie et à l'importance croissante d'archivistes bien formés à la méthode savante, la tendance était déjà en train de changer. Ainsi, dans les dernières décennies du XIXe siècle, il est confirmé que, face à la persistance de l'historiographie menée par les politiciens, les écrivains et les journalistes, un courant d'historiographie savante pratiqué par des professionnels fait son chemin. Celles sont donc les décennies du triomphe de l'érudition professionnelle promue par l'École supérieure de diplomatie, menée par des techniques de recherche prestigieuses et par les valeurs de scientificité et d'objectivité. La croyance en la méthode savante imprègne progressivement l'historiographie officielle émanant de l'Académie.

Antonio Cánovas del Castillo, conscient de l'importance de la légitimation historique du régime de restauration bourbonique dont il a été le principal architecte politique, étant également historien, promeuve depuis 1886 l'élaboration d'une nouvelle Histoire générale de l'Espagne, qui cherche à réconcilier l'idée de la continuité de l'histoire espagnole selon le nouveau concept d'une nation espagnole construite à partir de l'État restaurateur, tout en s'appuyant sur l'érudition professionnelle déjà dominante. La nouvelle Histoire est conçue comme une entreprise collective, impliquant de nombreux historiens, universitaires et membres éminents de l'École supérieure de diplomatie et du Corps des archivistes. Cependant, le travail le plus ambitieux de l'historiographie espagnole de l'époque est prématurément conclus par l'assassinat de Cánovas en 1897.

c) Le renouveau de l'historiographie espagnole dans les premières décennies du XXe siècle

Les lacunes scientifiques de l'Université espagnole tout au long du XIXe siècle, et en particulier des Facultés des Lettre dans les études historiques, ont conduit à l'enseignement des historiens ayant développé dans d'autres espaces, tels que l'École supérieure de diplomatie. Mais dans les années 1890, un nombre croissant de professeurs d'université assument les techniques de travail historique, tout en promouvant une nouvelle caractérisation de l'historien professionnel qui se distancie de l'historiographie académique officielle. L'historiographie espagnole entre alors dans une phase de transition et de transformation équivalente au phénomène produit dans d'autres historiographies européennes, comme ce qui a commencé à se produire en France quelques décennies plus tôt, avec l'introduction de nouveaux manuels de recherche historique et la diffusion du prestigieux modèle d'enseignement pratique du séminaire historique allemand.

La réforme des Facultés des Philosophie et Lettres, approuvée en 1900, établit trois sections, Lettres, Philosophie et Histoire, avec des programmes différenciés, devenant la fourniture d'un diplôme universitaire spécifique pour la première fois en Espagne. Cette réforme comprend une augmentation notable du nombre de chaires d'histoire, encourageant l'intégration dans les universités de nouveaux jeunes professeurs, dont certains se consacrent visiblement à la recherche et apportent de nouvelles connaissances et méthodes, favorisant, dans une certaine mesure, le renouvellement des connaissances historiques et la régénération de l'enseignement de l'histoire.

Le même décret royal dissout l'École supérieure de diplomatie, intégrant ses matières et ses professeurs dans le nouveau programme universitaire, de sorte que,

finalement, les études historiques supérieures ont le caractère de formation à la recherche basée sur le travail des sources et l'utilisation de méthodes modernes.

Malgré les transformations importantes qui se sont produites au sein de l'historiographie espagnole lors de la transition du XIXe au XXe siècle, le processus a souffert de faiblesses prononcées. Une partie du problème est mise en évidence par les difficultés à maintenir dans le temps une véritable revue historique qui aborde les questions relatives à la profession d'historien, à l'exception des revues d'institutions officielles telles que le *Boletín* de l'*Academia* ou la *Revista* des archivistes. Cependant, la plupart des problèmes liés au renouvellement des études historiques ressortent de l'analyse des conséquences de la réforme de 1900, car au cours des décennies suivantes, on accuse une inefficacité alarmante de l'enseignement universitaire dans la formation des professeurs d'histoire et des vrais historiens. La nouvelle législation ne fournit pas efficacement les moyens pour des études historiques véritablement scientifiques. En outre, d'un côté, l'ancien personnel enseignant de l'Escuela Superior de Diplomática sont des experts spécialisés mais avec des lacunes flagrantes dans la vision complète de l'histoire, et, d'autre côté, beaucoup des professeurs d'université de tradition rhétorique persistent sans aucune formation ou expérience dans la recherche historique. Les quelques professeurs et historiens qui s'intéressent à une véritable intégration des connaissances spécialisées de la pratique de la recherche, tout en maintenant une compréhension globale de l'histoire, doivent le faire de manière autodidacte. Ainsi, au cours des premières décennies du XXe siècle, il y a eu une organisation incongrue et contradictoire des cours qui se sont avérés nécessairement superficiels, et enseignés par des professeurs qui manquent pour la plupart de véritable préparation aux pratiques instrumentales pour la

recherche scientifique, avec des étudiants arrivant sans une base suffisante de culture historique générale et qui repartent sans avoir appris les techniques de recherche.

La conséquence est que, tout au long du premier quart du XXe siècle, le panorama historiographique et les études historiques se révèlent comme un mélange de diverses façons de comprendre l'histoire. Il y a des historiens qui, avec une tendance de plus en plus croissante, embrassent efficacement le nouvel esprit de l'histoire moderne, attentifs aux courants modernes, intéressés par l'étude des institutions et engagés dans la vision de l'histoire de la civilisation. Mais ces historiens doivent partager l'espace avec un grand nombre de chercheurs spécialisés et concentrés sur des aspects très spécifiques, travaillant exclusivement sur des documents d'archives, et qui négligent la vision globale et son intégration dans une histoire plus générale. En outre, cela ne diminue pas la présence remarquable et persistante de professeurs de l'histoire traditionnelle, producteurs de manuels obsolètes.

La fondation en 1910 du Centro de Estudios Históricos conduit à un véritable saut qualitatif et quantitatif dans le renouveau décisif de la recherche historique et de l'historiographie professionnelle espagnole. Cette institution est créée par la Junta de Ampliación de Estudios e Investigaciones Científicas (JAE), fondée en 1907, par décret royal, avec l'objectif principal de promouvoir la modernisation de l'éducation et de la recherche scientifique dans un contexte de *régénérationnisme* qui imprègne la politique de confiance dans l'éducation et la science. Le travail de recherche de cette institution est organisé principalement en séminaires définis et conduits chacun par le directeur de la section correspondante à la tête d'un groupe d'étudiants, qui reçoivent une formation purement pratique ; et pour compléter les tâches de recherche, des excursions à l'intérieur et à l'extérieur de Madrid sont organisées. Les sections les plus remarquables sont dirigés

par Rafael Altamira, Eduardo de Hinojosa, Julián Ribera, Miguel Asín Palacios, Manuel Gómez Moreno, et Ramón Menéndez Pidal. Au cours de son quart de siècle, le Centro de Estudios Históricos a mené une grande activité scientifique, renforcée par la création de plusieurs revues, conformément à l'extraordinaire développement généralisé de toutes les sciences promues par la JAE.

Cette trajectoire ascendante n'a été interrompue que par le déclenchement de la guerre civile et anéantie avec l'instauration de la dictature franquiste, qui a imposé la dissolution de la JAE et de toutes les organisations qui lui sont liées, ainsi qu'un processus intense de purification qui a effacé une grande partie du terrain avancé au cours des dernières décennies, provoquant un recul considérable dans le développement scientifique.

1.4. Le cas de Rafael Altamira Crevea

a) Introduction

Rafael Altamira est un historien bien connu, au moins depuis que dans les années 1980 la récupération de la mémoire de sa figure intellectuelle et son énorme travail après des décennies de négligence. D'autre part, cependant, bien qu'il ait été l'un des théoriciens espagnols les plus importants de l'histoire, peu d'historiens se sont plongés dans l'étude théorique de sa pensée sur l'histoire et de sa praxis historiographique tout au long de ces quatre décennies, bien que ceux qui s'y sont consacrés l'aient fait sérieusement et rigoureusement.

Plusieurs des ouvrages historiographiques les plus remarquables ont été réédités, tels que *La enseñanza de la historia*, publié par Akal Ediciones en 1997 ; *Historia de la civilización española*, publié par Editorial Crítica en 1988, et qui a également mérité une

nouvelle réédition par Urgoiti Editores en 2022 ; *Historia de España y de la civilización española*, publié en deux volumes par Editorial Crítica en 2001 ; *Proceso histórico de la historiografía humana*, publié par le Colegio de México en 2011 ; et *Cuestiones obreras*, publié par l'Université de Valence en 2012.

Toutes ces rééditions incorporent des études ou des prologues consciencieux, préparés par certains des connaisseurs les plus prestigieux d'Altamira. Tout d'abord, Rafael Asín Vergara a réalisé les études préliminaires de la réédition de 1988 *de Historia de España y de la civilización española* et de *La enseñanza de la historia*, ainsi que l'étude introductive de *Historia de España y de la civilización española*. En outre, il a également produit l'introduction de la réédition de 1997 de *Psicología del pueblo español*, publié par Biblioteca Nueva. José María Jover Zamora a écrit le prologue pour la réédition susmentionnée de *Historia de España y de la civilización española*. L'étude préliminaire pour *Cuestiones obreras* a été produit par Pedro Ruiz Torres ; et enfin ce de la réédition en 2022 de *Historia de la civilización española* par José María Portillo Valdés.

Un volume plein de contributions qui fournit également la valeur symbolique ajoutée d'avoir promu de manière décisive la connaissance et la reconnaissance de l'œuvre historique d'Altamira, et la réhabilitation de la mémoire du personnage lui-même, est *Estudios sobre Rafael Altamira,* édité par Armando Alberola Romá en 1987. En particulier, les articles, « Altamira y la historiografía europea » de Juan José Carreras Ares, « El concepto de historia y de enseñanza de la historia de Rafael Altamira » de Josep Fontana et « La obra histórica de Rafael Altamira » de Rafael Asín Vergara.

D'autres ouvrages de référence essentiels pour les objectifs de cette thèse de doctorat sont les suivants: un article très intéressant de José Antonio Maravall, « La concepción de la Historia en Altamira »; un chapitre de livre de José María Jover Zamora,

« Rafael Altamira y la Historia de la Civilización », dans son ouvrage *Catedráticos en la Academia, Académicos en la Universidad* ; et « Aproximación intelectual e ideológica a Rafel Altamira » de Rafael Asín Vergara, l'introduction du livre *Rafael Altamira 1866-1951*, publié par Instituto de Estudios Juan Gil-Albert et Diputación de Alicante en 1987.

Il convient également de prendre en considération les œuvres suivantes au contenu pertinent: le chapitre du livre préparé par Luis García de Valdeavellano « Don Rafael Altamira, o la Historia como Educación », dans *Seis semblanzas de historiadores españoles*, publié par l'Université de Seville en 1978 ; et deux contributions de Rafael Asín Vergara à deux Congrès Internationaux dédiés à Altamira, qui sont « Proyecto político y obra científica en Rafael Altamira » en 2002 à Alicante, et «La memoria Guadiana de la historia: persecución, olvido y recuperación de la figura de Rafael Altamira (1936-2011) » en 2011 à Madrid ; et enfin un autre article « Para qué la historia. Altamira et la valeur sociale du savoir historique », de 2012, dans la revue *Canelobre*.

Deux autres ouvrages ont été ajoutés relativement récemment, fournissant une analyse de la méthodologie, de la recherche et de l'enseignement d'Altamira, bien que se concentrant principalement sur l'expérience de ce dernier en Argentine pendant son séjour en 1909, et soulignant les relations établies avec des historiens, des enseignants et d'autres personnalités américaines. Ce sont les livres de Gustavo H. Prado *Las lecciones historiográficas de Rafael Altamira en Argentina (1909)*, publié par l'Université d'Oviedo en 2010, et *Las lecciones iushistóricas de Rafael Altamira en Argentina (1909)*, publié par Analecta Editorial en 2015.

En ce qui concerne l'étude d'Altamira, dûment contextualisée dans son temps, dans sa trajectoire institutionnelle et dans l'évolution de l'historiographie espagnole et des études historiques universitaires, les chapitres correspondants des œuvres d'Ignacio Peiró

Martín sont essentiels, d'une part *Los guardianes de la Historia*, publié par Institución Fernando el Católico de Zaragoza en 2006, et d'autre part, *Historiadores en España. Historia de la Historia y memoria de la profesión*, publié par Institución Fernando el Católico de Zaragoza en 2013. Des contributions très importantes sont également apportées sur l'évolution du système éducatif espagnol à tous les niveaux et sur le rôle joué par les études historiques dans l'œuvre de Carolyn Boyd, *Historia Patria. Política, historia e identidad nacional en España: 1875-1975*, publié par Ediciones Pomares-Corredor en 2000, en particulier, la partie se référant à Altamira correspond au chapitre 5, « La historia recuperada: Rafael Altamira y la regeneración nacional ».

Quant à la biographie d'Altamira, l'œuvre de Francisco Moreno Sáez est une consultation obligatoire, publié par le Consell Valencià de Cultura en 1997.

Rafael Altamira y Crevea est né en 1866 à Alicante, dans une famille de la petite bourgeoisie. Après des études secondaires à Alicante, il étudie le droit à l'Université de Valence, obtenant un diplôme en 1886, et un doctorat l'année suivante à l'Université centrale de Madrid supervisée par Gumersindo de Azcárate. Pendant la période d'études à Valence, il s'avère plus transcendantal pour la formation de sa pensée l'assimilation de l'influence fondamentale du *krausisme*, en particulier à travers le professeur Eduardo Soler y Pérez, membre fondateur de l'Institución Libre de Enseñanza, ainsi que Eduardo Pérez Pujol et José Villó Ruiz. A Madrid, à l'Institución Libre de Enseñanza, il établit un lien personnel et intellectuel intense avec Francisco Giner de los Ríos. En 1888, il commence à travailler au Museo de Instrucción Primaria, plus tard Museo Pedagógico, créé et dirigé par Manuel Bartolomé Cossío. Cette institution l'envoie étudier en France en 1890, où il rencontre Ernest Lavisse, Charles Seignobos, Charles-Victor Langlois, Alfred Morel-Fatio et Ernest Renan, appréciant l'intense activité renouvelée dans la

recherche et l'enseignement de l'histoire, soulignant son intérêt pour la méthodologie de l'histoire et son souci pédagogique. Tout au long de ces années, il a également rencontré et s'est lié d'amitié avec de nombreux écrivains et intellectuels. En particulier, le cas de Joaquín Costa est fondamental, en raison de la forte influence de ses idées dans le domaine du réformisme social, qui à Altamira s'ajoutent et se combinent avec celles de Giner de los Ríos. Pour Altamira, il y a eu aussi des années d'activité intense dans des magazines, ainsi que des publications dans divers journaux, des critiques littéraires, des nouvelles, des romans.

En 1897, il obtient par concours la chaire d'histoire générale du droit à l'Université d'Oviedo, où il s'installa, s'impliquant dans diverses activités telles que les cours d'extension universitaire, ainsi que rejoignant le soi-disant « Groupe d'Oviedo » avec Adolfo González Posada, Adolfo Álvarez Buylla et Aniceto Sela y Sampil, cherchant l'impulsion de moderniser le progrès dans l'université et dans la société. Altamira assiste aux Congrès d'histoire en 1900 à Paris, en 1903 à Rome, en 1908 et à Berlin. Entre 1909 et 1910, il fit un long voyage à travers l'Amérique où il visita plusieurs universités où il donna des cours et des conférences, tout en recevant de nombreux hommages. En 1912, il est nommé académicien de l'Académie royale des sciences morales et politiques, et en 1922 de l'Académie royale d'histoire. Il dirige un séminaire du Centro de Estudios Históricos entre 1910 et 1918 ; en 1914, une chaire d'histoire des institutions politiques et civiles d'Amérique lui est créée à Madrid, qui lui est accordée par un concours de mérite; et en 1916, l'Institut diplomatique consulaire lui attribue la chaire d'histoire politique contemporaine de l'Amérique. La Première Guerre mondiale accentue en lui les sentiments pacifistes, le poussant à une intense activité publicitaire. En 1920, il participe à la création du Tribunal international de La Haye, dont il est élu membre en 1921, réélu

en 1930. Il a été nominé pour le prix Nobel de la paix en 1933, sans succès. En 1951, une nouvelle candidature pour le même prix a été lancée, dont le déroulement a été interrompu par sa mort.

Alors qu'il est en vacances en juillet 1936, le coup d'État le rattrape presque, mais il parvient à quitter l'Espagne en profitant de son passeport diplomatique. L'invasion allemande de la Hollande en 1940 le fit fuir à nouveau, débarquant à Bayonne, dans le sud de la France, jusqu'à ce qu'après son passage par Lisbonne, il arrive en 1944 en exil au Mexique, où il continua à développer une intense activité intellectuelle et pédagogique, collaborant avec diverses institutions américaines et publiant ses dernières œuvres, jusqu'à sa mort en 1951.

b) L'histoire selon Rafael Altamira

Rafael Altamira conçoit l'histoire comme une science. Dans le grand débat intellectuel sur l'histoire, Altamira identifie, d'un côté, ceux qui nient la condition scientifique de l'histoire ; de l'autre, ceux qui admettent en partie la valeur scientifique de l'histoire ; et enfin, ceux qui défendent que l'histoire est une science à part entière. Il s'insurge également contre l'utilisation de l'aphorisme d'Aristote : *il n'y a pas de science du particulier*. Il rejet de le prendre comme un absolu, et souligne que la propre logique d'Aristote est en crise, tant de théories modernes s'en écartent. Altamira s'accroche à l'absence de consensus dans la caractérisation des conditions requises pour décider si elle est scientifique, au-delà des notes communes acceptées par toutes les qualités de vérité, de certitude et de provenance de la connaissance ; c'est-à-dire une base commune qui la différencie de la connaissance vulgaire, une condition qui satisfait le cas de l'histoire.

Pour Altamira, la discussion sur la question de savoir si l'histoire est ou non une science selon les définitions théoriques a fini par dégénérer en une lutte stérile sur le nom, sur l'étiquette de scientifique, alors que ce qui importe est de déterminer si l'histoire répond aux mêmes qualités génériques –vérité, certitude, provenance– attribuées à toutes les sciences. L'histoire pour être science doit englober les qualités de vérité, de certitude et de preuve qui séparent la connaissance scientifique de la vulgaire, puisque ce sont les caractéristiques universellement reconnues pour les sciences en général, et sont partagées avec les sciences naturelles auxquelles l'égalisation est destinée. L'existence d'une certaine dimension subjective inévitable, car le discours historiographique est un discours sur la réalité passée à travers ses preuves.

Le travail de l'historien en tant que chercheur peut être validé avec celui du scientifique naturaliste parce que les faits et les vestiges historiques produisent des connaissances aussi directes qu'elles s'avèrent être un phénomène observable pour le naturaliste. En outre, le développement des méthodes d'étude et de critique historique est une raison qualifiée pour soutenir que l'histoire a atteint un niveau de vérification et d'exactitude aussi grand dans de nombreux cas que celui des sciences physiques et naturelles. Par conséquent, si l'historien se comporte et agit comme le naturaliste puisqu'il est un observateur, un pur témoin des faits, l'historien est incontestablement un scientifique, et ce qu'il fait est de la science. Altamira défend une position fondamentalement pragmatique, tant dans la tâche purement historiographique que dans la fonction sociale de l'histoire, qui veut expressément éviter de se perdre dans des spéculations théoriques excessivement abstraites qui ne conduisent à aucun résultat rentable dans la pratique de l'historien.

Quant à la possibilité d'une généralisation dans l'histoire, tout en admettant l'impossibilité pour l'historien de formuler des lois permanentes de l'être humain, Altamira fait appel à une base philosophique : il considère la vie sociale comme un organisme dans lequel toutes les parties et manifestations ont leur propre valeur essentielle. L'histoire complète au sens moderne, selon Altamira, est une histoire organique, manifestant l'unité et le caractère évolutif.

En ce qui concerne le sujet de l'histoire, Altamira dénonce dans *La enseñanza de la historia* la fausseté du sujet historique individuel de l'historiographie traditionnelle, renforcée en principe par l'affirmation également emphatique que le sujet de l'histoire largement conçu comme l'histoire de la civilisation ne peut être autre que le corps social, ou le sujet social. Cependant, des individus remarquables (« les individualités aliènent ») exercent une mission motrice essentielle. Il est donc nécessaire de prendre en compte à la fois le sujet collectif et le sujet individuel ; aucun d'eux ne devrait être exclu ; et il considère également essentiel l'évaluation de la mesure dans laquelle chacun intervient et de la manière dont ils interagissent en s'influençant mutuellement. Néanmoins, Altamira reconsidère le sujet historique dans « Adiciones a *La enseñanza de la historia »* et « El problema de la dictadura tutelar en la historia », deux textes rassemblés dans *De Historia y Arte*. Il met en évidence les nouvelles de la restauration de la théorie du génie contre l'action décisive et prépondérante supposée de la masse. Altamira donc surpondère la transcendance du sujet individuel, et bien que le sujet collectif ne disparaisse pas, il réduit considérablement son importance relative.

Mais Altamira reconnaît la nature de l'interaction et de l'influence mutuelle entre les deux sujets, l'individu et le collectif, bien que toujours sous certaines conditions : les actions individuelles de personnalités notables ou d'hommes providentiels ou de génies

ne trouvent un sens que dans le corps social dans lequel elles ont lieu, et ne sont efficaces que lorsqu'elles sont conformes au contexte de la collectivité. La collectivité n'agit pas par elle-même ou n'intervient pas en tant qu'entité avec sa propre volonté, mais les actes ne peuvent être qu'individuels. Le collectif ne peut agir que *par* représentation à travers un ou plusieurs des individus qui le composent, ce qui rend les actes individuels nécessaires, essentiels et inévitables. La clé réside donc dans la découverte des relations entre la collectivité et les individualités qui ont émergé, afin qu'elles révèlent dans la juste mesure les contributions de chaque sujet, à la fois individuel et collectif, car les deux sont essentiels mais pas séparément mais interagissent. Altamira propose donc une solution organique, meilleure que simplement intermédiaire.

En ce qui concerne le contenu de l'histoire, la façon de comprendre la civilisation correspond à toute la vie de la société humaine en question, et l'histoire de la civilisation doit donc être l'histoire complète, c'est-à-dire tous les faits humains, tant culturels que politiques, tant internes qu'externes. Il revendique le plein droit de toutes les activités humaines d'être considérées comme des éléments de l'histoire. Selon Altamira, le but ultime de toute recherche sur les sociétés humaines est le jugement du passé et du présent. C'est l'utilité pratique de l'histoire qui justifie l'importance capitale d'une histoire exacte, complète et scientifique de la civilisation. Pour cela, il est nécessaire de connaître vraiment tout ce que l'humanité a fait et les résultats effectifs de chacune de ses actions fondamentales ; car si la certitude inspirée par les vérités prouvées fait défaut, elles ne peuvent être utilisées comme base pour aucune sorte de déductions.

Ce qui concerne Altamira, c'est le procès historique, et en particulier le procès historique de l'Espagne. C'est pourquoi que sa quête veut rendre pertinente la contribution de l'histoire de la civilisation espagnole à l'histoire de l'humanité, et vise à

souligner la contribution de l'Espagne à l'harmonie et à la compréhension entre les peuples. L'expression du jugement et la volonté de juger ont chez Altamira un sens très particulier : cela signifie plutôt interpréter. Selon Altamira, en toute connaissance de cause, il y a toujours une interprétation subjective, il est donc nécessaire de prendre en compte l'erreur possible. Par conséquent, pour Altamira, la mise en œuvre du critère intégral et organique qui aspire à prendre en compte la totalité de la vie de chaque peuple permet à chacun de juger en fonction de la différenciation des activités sociales et du degré de civilisation. Altamira veut donc défendre l'histoire de l'Espagne contre les jugements erronés, inimitiés et calomnieux, en s'efforçant de resituer le sens vivant et actif de la civilisation espagnole.

Rafael Altamira montre un intérêt constant et profond pour l'histoire de l'historiographie, mais toujours du même point de vue : la praxis de ce qu'il considère comme la véritable histoire de la civilisation, avec un sens intégral et organique. Tout son raisonnement, tout son exposé de l'histoire de l'historiographie est orienté vers la démonstration de sa thèse : la vraie bonne historiographie est l'histoire de la civilisation, qui n'est pas une invention récente. En outre, la contribution de l'Espagne à cet effort pour établir une véritable histoire de la civilisation a été du plus haut niveau, mais a également été pionnière.

Altamira s'est appuyé sur la découverte du travail d'Ibn Khaldun, du XIVe siècle, une grande partie de ses efforts pour justifier que l'histoire de la civilisation a des racines puissantes qui s'enfoncent profondément dans l'histoire de l'historiographie. D'autres auteurs espagnols pionniers de l'histoire de la civilisation, des siècles XVe et XVIe, sont Luis Vives, Juan Páez de Castro, Baltasar de Céspedes et Luis Cabrera de Córdoba. C'est au XVIIIe siècle que Rafael Altamira trouve l'acceptation et la vogue générale des

anticipations qui auraient été réalisées par la liste sélective des auteurs de la Renaissance, reconnaissant que le désir de rigueur avait été fermement préludé par les érudits de la fin du XVIIe siècle. Quant au XIXe siècle, Rafael Altamira ne met en avant que deux noms espagnols, Eugenio de Tapia et Fermín Gonzalo Morón, sur une scène internationale dominée par des critiques historiques menés par des Allemands et des Français.

En ce qui concerne la fonction sociale de l'histoire, pour Rafael Altamira, la fonction principale de la connaissance historique est éducative et proclame le devoir de transmettre la connaissance en tant qu'agent efficace de l'action éducative des individus et de leur développement dans la société. Altamira montre toujours une ferme confiance dans la force de l'éducation pour réaliser une société composée de citoyens préparés et conscients, et en particulier l'enseignement de l'histoire pour éveiller la conscience historique dans le peuple. Cet espoir dans la fonction éducative de l'histoire repose principalement sur le bagage idéologique de l'enseignement reçu de Francisco Giner de los Ríos, Joaquín Costa, Gumersindo de Azcárate et d'autres avec lesquels il avait entretenu des relations étroites à l'Institución Libre de Enseñanza et au Museo Pedagógico, en raison de l'accent mis sur l'aspect éducatif du réformisme *krausiste* qui exigeait l'implication de l'État dans les réformes ainsi que dans l'action de la société dirigé par des minorités éclairées. Ainsi, Altamira considère que l'action sociale transformatrice est un travail collectif qui implique la masse sociale dirigée par une élite consciente ; une action dans laquelle les intellectuels jouent un rôle pédagogique fondamental qui exige un grand sens de la responsabilité pour diffuser les connaissances.

A la suite de l'expérience européenne de la Première Guerre mondiale, dans son discours « Valeur sociale de la connaissance historique », Altamira vante la valeur du savoir historique pour la reconstruction du monde après la guerre de 1914-1918,

défendant que le savoir historique n'est pas superflu mais intimement lié à la condition humaine. Il souligne l'importance de l'opinion publique et la nécessité de transmettre des connaissances véridiques afin que la masse de la société abandonne les idées fausses sur l'histoire et puisse surmonter les confrontations, et se dirige vers une coexistence pacifique et concertée avec tous les peuples.

c) Rafael Altamira et l'historiographie française

Rafael Altamira, pendant les décennies de la transition du XIXe siècle au XXe, admire l'évolution des études historiques françaises et de l'historiographie de l'école méthodique, et assume que les nouveaux airs apportés par l'histoire moderne, auxquels les français participent, doivent être connus et diffusés en Espagne comme une référence inspirante. L'harmonie d'Altamira en particulier avec les propositions des nouveaux courants français se manifeste principalement dans la conception de l'histoire comme science, la synthèse avec la forme de l'histoire de la civilisation, la méthodologie enseignée pour la recherche historique et la construction historiographique, et la fonction sociale, surtout pédagogique, de l'histoire.

En ce qui concerne la conception de l'histoire comme science, il y a des liens très significatifs entre la pensée d'Altamira et les arguments des historiens français de l'école méthodique, comme Langlois et Seignobos. Tout d'abord, l'accent mis sur la pratique de l'historien et le renoncement à tout développement théorique qui se remette à une philosophie de l'histoire au sens de la tradition du XIXe siècle, avec laquelle ils aspirent à maintenir une ligne de démarcation claire. Cette position implique la conception de la généralisation dans l'histoire et de la possibilité de lois historiques, autour desquelles il y a accord pour rejeter l'existence de lois absolues. Il existe aussi une corrélation dans la qualité de l'historien en tant qu'expert travaillant sur les vestiges du passé. Selon Altamira,

ce travail est équivalent à celui du naturaliste qui obtient une connaissance directe des phénomènes observés, parce que l'historien moderne est capable, par l'application des techniques de la méthode de la critique historique, de vérifier la certitude des vestiges étudiés et les faits historiques impliqués. La connaissance historique vraie et sûre est accessible à partir de l'application des techniques de la méthode critique sur ses traces. De plus, Altamira partage également avec les historiens de l'école méthodique l'admission d'une certaine dimension subjective dans le travail de l'historien, ainsi que la nécessité pour l'historien d'interpréter les vestiges afin d'en découvrir la signification.

En référence à la conception de la synthèse comme histoire de la civilisation, il existe également une proximité significative entre Altamira et les historiens français, mais aussi des différences importantes. La nouvelle histoire laisse derrière elle la conception traditionnelle qui se limitait à l'histoire politique externe et met en avant tous les aspects qui composent l'histoire interne, la culture et les institutions. Cependant, Altamira a une vision plus totalisatrice et intégratrice, comme expliqué dans une section précédente, en raison de considérer que l'histoire de la civilisation doit inclure à la fois l'histoire interne et l'histoire externe de manière équilibrée, sur un plan d'égalité, contre une certaine tendance moderne à identifier la civilisation avec l'aspect culturel et les institutions. Ainsi, dans le développement récent de l'histoire de la civilisation parmi les historiens français, Altamira critique la propension de certains d'entre eux à se concentrer sur l'histoire interne et la culture, réduisant l'importance de l'histoire politique.

Par ailleurs, si on regarde avec attention l'histoire de l'historiographie proposée par Altamira, c'est-à-dire l'histoire de l'historiographie de la civilisation, ce qui ressort avant tout, c'est l'insistance sur la tradition espagnole dans ce domaine, et peu de noms français y apparaissent. En fait, il considère les pionniers espagnols dans la construction

de l'histoire de la civilisation, ainsi que d'avoir été parmi les meilleurs contributeurs. Cet accent mis par Altamira sur la contribution espagnole au développement de la civilisation et à l'histoire de la civilisation, comme on l'a vu dans les sections précédentes, est constant tout au long de sa vie.

L'autre grande particularité d'Altamira dans la façon de concevoir l'histoire de la civilisation est l'organicisme, qui emmène à la conviction de l'unité organique de la vie sociale et de la civilisation, dont l'insistance a incité Altamira à critiquer de nombreux des synthèses historiques existantes qui aient été présentées comme des histoires de civilisation précisément pour apprécier que le sens organique était défaillant en eux.

Au niveau méthodologique, il est évident l'acceptation de la méthode critique sans la remettre en question. Cependant, l'intérêt d'Altamira se concentre sur la mise en évidence du rôle joué par la contribution espagnole aux techniques critiques sur lesquelles la méthode historique est élaborée. Dans son texte « La Historia en el siglo XIX », qui constitue l'Introduction de la première édition des *Cuestiones modernas de historia* (publiée en 1904), Altamira soutient que le premier point capital des nouveautés apportées par l'historiographie du XIXe siècle est d'avoir réalisé la constitution de la méthode historique scientifique et des sciences dites auxiliaires. Les procédures de recherche et de critique rigoureuses et la culture des sciences auxiliaires ou instrumentales, développées depuis avant le XIXe siècle par des savants, parmi lesquels on trouve plusieurs espagnols, sont devenus la base de la méthodologie moderne. Au XIXe siècle, la systématisation de l'application de ces connaissances et procédures a été faite, réussissant également un examen critique du sens et de la signification des sources de l'histoire, déterminant leur valeur scientifique afin de donner de la solidité aux enquêtes. Altamira admire et approuve la méthode contenue dans le manuel de Langlois et Seignobos, *Introduction aux études*

historiques, comme un exemple intéressant de la façon de matérialiser la méthode historique scientifique et moderne, qui comprend le répertoire des techniques héritées des érudits qui les ont développées, parmi lesquelles certains des espagnols étaient remarquables, systématiquement organisés du point de vue de l'*histoire moderne*. Par conséquent, Altamira fait un effort très clair pour rendre visible et valoriser la contribution espagnole à la gestation générale des techniques de la méthode historique, et en fait cela semble être son principal intérêt et motivation, soulignant ainsi les aspects fondamentaux de la contribution de la civilisation espagnole à la civilisation universelle, dans ce cas du point de vue de la méthodologie historique et de l'historiographie.

En ce qui concerne l'aspect pédagogique et la fonction sociale de l'histoire, Altamira est pleinement en harmonie avec les représentants des modernes courants de l'historiographie et des études historiques françaises de l'école méthodique, en particulier avec deux figures principales telles que Seignobos et Lavisse. Pour Seginobos, l'enseignement de l'histoire est un instrument d'éducation politique. En effet, l'histoire n'a pas d'utilité pratique comparable à l'apprentissage des langues, de la géométrie, de la physique ou de la chimie, mais elle transmet aux individus des connaissances du monde dans lequel ils vivent et de la société, leur permettant de comprendre la vie politique dans laquelle ils doivent s'impliquer. Les affirmations de Seignobos sur la nécessité d'une bonne connaissance des institutions, la compréhension des transformations de la société dans un processus de marche évolutive, l'utilité de l'histoire pour éveiller le sens critique, et la défense de l'histoire comme véritable enseignement civique pour l'instruction des citoyens, ce sont des idées essentielles auxquelles Altamira souscrit complètement dans de nombreuses pages de son vaste travail. C’est la même chose pour les idées soutenues par Lavisse sur la contribution décisive de l'apprentissage de l'histoire à l'éducation à la

fois intellectuelle et morale, exigeant sincérité et véracité de la part des éducateurs, soulignant la valeur de l'éducation civique pour la vie. La même confiance est appréciée pour favoriser la tolérance et le sentiment national, ainsi que le discernement historique.

L'influence de l'historiographie française qu'Altamira connaît à la première personne s'intègre donc dans l'ensemble d'une pensée façonnée par un éclectisme complexe. Le puissant bagage construit pendant les années d'étude et d'apprentissage représente une base très solide de convictions et de conceptions qui démontre à la fois flexibilité et perméabilité, restant tout au long de sa vie ouvert à de nouvelles idées et à de nouveaux courants intellectuels qui peuvent apporter des points de vue ou des aspects intéressants ou enrichissants à sa pensée, sans jamais perdre sa propre personnalité.

En ce qui concerne les idées d'Henri Berr, il n'y a pas d'influence significative sur Altamira, malgré l'harmonie potentielle offerte par les points de contact, tels que l'idée de la synthèse historique, l'attention aux aspects sociologiques de l'histoire, la justification du rôle de l'individu ou la demande de psychologie historique qui intègre la psychologie collective et la psychologie individuelle. En fait, il y a des divergences assez frappantes. Il est vrai que l'appel de Berr à la nécessité de l'élaboration de la synthèse historique, et que la synthèse doit être construite sur l'analyse, *a priori*, est en phase avec la conception d'Altamira. Mais l'histoire de la civilisation proposée par cela n'est pas exactement une synthèse historique comme le propose Berr ; pour Berr, la construction de la synthèse doit aboutir à l'obtention de principes explicatifs à travers les lois générales des faits historiques ; pour Altamira, par contre, l'histoire de la civilisation est une histoire complète construite avec un sens organique qui doit manifester une loi historique de caractère évolutif montrant le sens et la direction générale de la société humain recueilli dans cette histoire. C’est-à-dire, Berr et Altamira envisagent de rédiger des lois

historiques de nature très différente. Berr exige une *synthèse historique* qui, en plus d'être une forme historiographique, remplace la philosophie de l'histoire en tant que construction intellectuelle ; selon Berr, la *synthèse historique* est la nouvelle philosophie de l'histoire capable d'élaborer des lois équivalentes à celles des sciences naturelles. Altamira nie cette possibilité, et l'histoire de la civilisation n'est pas équivalente à aucune forme de philosophie, et les vraies lois historiques ne peuvent pas atteindre une autre dimension que celle des faits historiques eux-mêmes, devenant des outils fondamentalement fonctionnels pour le travail de l'historien. En conséquence, l'histoire de la civilisation d'Altamira est une façon de synthèse en histoire qui, au fond, ne s'adapte pas à la *synthèse historique* proposé par Berr. De plus, le principe de base formulé par Berr sur lequel il construit tout son réseau complexe de pensée est frontalement opposé à la position d'Altamira : pour Berr, il n'y a de science que du général, c'est-à-dire que le principe aristotélicien est axiomatique, une idée qu'il répète chaque fois qu'il publie un écrit qui parle de la synthèse historique, encore et encore, pendant un demi-siècle, alors qu'Altamira soutient tout le contraire au cours du même demi-siècle.

Il est vrai que les autres aspects les rapprochent, mais, au bout du compte, ce sont deux intellectuels qui appartiennent à la même génération, pratiquement contemporains, concernés par des préoccupations similaires, et qui ont souvent évolué dans des environnements similaires. Il n'est donc pas surprenant qu'ils partagent certains points de vue comme ils partagent également avec d'autres membres de la même génération, comme la revendication d'une synthèse scientifiquement fondée et avec un esprit intégrateur qui contribue à compenser la tendance à la spécialisation qui était déjà très importante. Les bases philosophiques de la conception de l'histoire d'Henri Berr avec lesquelles Altamira n'est pas d'accord les éloignent au fond, malgré la proximité par la

forme. Comme on montre tout de suite, Altamira a rejoint le projet de Berr au *Centre international de synthèse*, mais dans les conditions et avec les résultats qui y sont énoncés. Ils connaissaient le travail de l'autre, gardaient beaucoup de respect l'un pour l'autre et appréciaient ce qu'ils trouvaient intéressant l'un chez l'autre ; mais d'où la possibilité de l'existence d'influences mutuelles ou de l'une sur l'autre, il y a un tronçon notable que ni l'un ni l'autre ne semble avoir montré d'intérêt à traverser.

En ce qui concerne à la relation entre Rafael Altamira et le *Centre international de synthèse*, l'espagnol est proposé comme membre du Conseil Scientifique de la *Section de Synthèse historique* au moins dans une liste du 15 avril 1926, qui est approuvée selon le procès-verbal de réunion daté du 5 février 1927, et mise à jour le 7 novembre 1928. Néanmoins, malgré l'enthousiasme et la bonne volonté exprimée par Altamira dans sa lettre d'acceptation du 12 mars 1927, sa participation aux activités du *Centre* ne semble jamais avoir eu lieu, ni sur place ni à distance.

Cependant, il y a eu des contacts par lettre entre Altamira et Henri Berr en 1932 et 1935, exprimant une grande appréciation personnelle, et une relation épistolaire fluide et cordiale avec le secrétaire du *Centre* André D. Tolédano, de fin novembre 1931 à fin janvier 1932. Trois lettres originales d'Altamira et les copies internes (ou brouillons) des réponses de Tolédano ont été conservées. Altamira remercie Tolédano pour la gestion d'une conférence à Paris pour *Les Amitiés Internationales*, et Tolédano l'invite à une des sessions de réunion du *Centre*, profitant de son séjour à Paris, bien que l'espagnol avertisse d'avoir d'autres engagements pour ce jour-là.

Dans une copie dactylographiée interne (ou brouillon) de la lettre d'Henri Berr à Altamira, de 29 juin 1932, à l'occasion d'un congrès sur l'enseignement de l'histoire auquel Berr ne pourra pas y assister, l'auteur exprime sa préoccupation à cause du désaccord

entre historiens sur la conception de l'histoire en tant que science, souligne l'importance de l'élément intellectuel de l'histoire pour la conception complète de la vérité historique, et revendique l'unité humaine et la coopération pour servir des fins communes. Par ailleurs, Altamira écrit à Berr le 14 juin 1935 pour défendre l'ancienneté de son engagement dans la synthèse, ajoutant trois livres accompagnés de cette lettre, le *Manual de Historia de España*, la réédition de1935 de *Cuestiones modernas de Historia*, et enfin l'*Historia de la Civilización Española*.

Compte tenu des responsabilités d'Altamira découlant de sa position de juge de la Cour pénale internationale à La Haye, en plus des multiples dérivations de l'activité intense menée au cours des décennies précédentes, il est compréhensible que son absence des activités du *Centre* ait dû à l'impossibilité de disposer matériellement du temps nécessaire. Et après, la guerre civile espagnole, la Seconde Guerre mondiale, et la dictature franquiste, ont provoqué une rupture irréparable dans toutes ces relations, empêchant plus d'opportunités d'une plus grande implication et participation d'Altamira dans le projet de Berr.

1.5. Le cas de José Deleito Piñuela

a) Introduction

La figure de Deleito a été étudiée en profondeur par Isabel Mª Gallardo Fernández, dans sa thèse de doctorat, « Un krauso-institucionista de última hora: José Deleito y Piñuela. Vida, obra y pensamiento », en 1989, à la Faculté de Philosophie et des Sciences de l'Education de l'Université de Valence. À ce jour, c'est le meilleur travail pour commencer à Deleito, pour son caractère unique, mais aussi pour sa grande valeur qualitative et quantitative. On développe une biographie détaillée, une étude

bibliographique approfondie de la production du protagoniste, bien classée, et une analyse de sa pensée qui, bien qu'elle soit réalisée principalement du point de vue de l'enseignement.

Dans l'aspect particulier de la conception de l'histoire de Deleito, Isabel Gallardo souligne l'influence de Rafael Altamira dans sa formation et son orientation historique, et souligne l'intérêt de Deleito pour la recherche de l'histoire de tout le peuple dans toutes ses manifestations (intellectuelles, religieuses, politiques, économiques, institutionnelles), et dans l'étude de la vie de la société et de l'histoire intime et familiale, ainsi que l'élaboration d'œuvres de véritable diffusion historique diverties pour plaire à tous les types de lecteurs. Il souligne la demande de Deleito que l'histoire soit éducative aussi bien que psychologique, sociale et artistique, de sorte qu'il semble s'identifier à des historiens tels que Langlois, Seignobos et Lavisse. Il souligne la prétention de Deleito pour l'approche de l'histoire de la vie, mais en même temps le caractère scientifique de l'histoire doit prévaloir sur les formes esthétiques et pédagogiques et les ensembles synthétiques. Il délimite le contenu de l'histoire qui intéresse Deleito, qui doit couvrir la totalité de la vie des sujets, revendiquant une histoire intégrale qui inclut toutes les manifestations des peuples (faits politiques, faits économiques, structures sociales, institutions, culture, coutumes, etc.), sans oublier la défense de l'unité de l'histoire contre la superspécialisation.

Isabel Gallardo elle-même a publié en 2005 un volume contenant une partie du contenu de sa thèse de doctorat, sous le titre *José Deleito y Piñuela y la renovación de la historia en España* ; il comprend une biographie résumée de Deleito, la liste des travaux publiés par Deleito et une anthologie très généreuse de textes sur des sujets variés. Cet ouvrage fournit également un prologue écrit par Pedro Ruiz Torres.

Outre la production d'Isabel Gallardo, les premières œuvres conservées sur Deleito correspondent à l'hommage de 1950 à l'Université de Valence, par plusieurs auteurs, avec les textes rassemblés dans la revue universitaire de Valence *Saitabi*.

Julián San Valero, fournit quelques informations dans le Prologue de la réédition de 1986 de *La mala vida en la España de Felipe IV*, publié par Alianza Editorial. Il souligne l'importance du *Discours* de 1919, son sens historiologique, sa persévérance, sa minutie et sa ténacité en tant que chercheur, sa grande qualité d'historien et d'enseignant, ainsi que son intégrité et sa dignité.

Les autres références bibliographiques vraiment significatives sur Deleito correspondent à Pedro Ruiz Torres. Tout d'abord, dans le volume *Discursos sobre la historia. Lecciones de apertura de curso en la Universidad de Valencia (1870-1937),* édité par P. Ruiz Torres, et publié par l'Université de Valence en 2000, contient, entre d'autres textes intéressants, le discours inaugural de l'année académique 1918-1919 à l'Université de Valence prononcé par Deleito, « La enseñanza de la Historia en la Universidad española y su reforma posible ». En outre, P. Ruiz Torres lui-même, dans l'étude introductive approfondie du volume, « La Historia en la Universidad de Valencia (1845-1939) », en plus de donner une analyse intéressante du Discours de Deleito, le contextualise parfaitement, en intégrant sa compréhension dans la trajectoire historique de l'institution universitaire, ainsi que dans l'évolution des études historiques du XIXe au XXe siècle jusqu'à l'instauration de la dictature franquiste. Deuxièmement, dans le Prologue du volume publié par Isabel Gallardo*, José Deleito y Piñuela y la renovación de la historia en España,* mentionné ci-dessus, P. Ruiz Torres offre des appréciations intéressantes sur l'évolution de l'historiographie espagnole du XIXe au XXe siècle, jusqu'à la victoire du côté franquiste dans la guerre civile, dans laquelle il intègre de manière

parfaitement contextualisée à la fois l'évolution de Deleito lui-même et son importance en tant qu'historien.

José Deleito y Piñuela est né en 1879 à Madrid, dans une famille aisée. Après avoir obtenu son baccalauréat en 1895, il a commencé des études à la Faculté de philosophie et de lettres de l'Université centrale. Pendant ce temps, Deleito est entré en contact avec l'Institución Libre de Enseñanza, établissant des liens intéressants avec certains enseignants et d'autres étudiants, dans un environnement qui a contribué de manière décisive à leur maturation intellectuelle et à la formation de leur pensée libérale et de leur attitude tolérante. Il a obtenu un brillant diplôme en philosophie et lettres à l'Université centrale en 1899, il a obtenu son doctorat en 1900. Deleito obtint en 1906 la chaire d'histoire universelle des âges anciens et médiévaux à la faculté de philosophie et de lettres de Valence, où il prit ses fonctions en janvier 1907. Mais Deleito a poursuivi sa formation pendant les périodes qu'il a pu au Centro de Estudios Históricos, dans le séminaire dirigé par Rafael Altamira, entre 1909 et 1911, et a effectué des séjours de recherche dans diverses parties de l'Espagne et à l'étranger pensionnés par la Junta para Ampliación de Estudios, en 1914 et 1933, en plus d'un autre en 1925 pensionné par l'Université de Valence. L'intense activité d'enseignement de Deleito a été rejointe par celle de professeur d'histoire espagnole à l'Institución para la Enseñanza de la Mujer, à Valence, et les cours d'extension universitaire de la Faculté de philosophie et de lettres de Valence, ainsi que des cours diverses.

Tout au long des années 1910, 1920 et 1930, il a recherché et publié des ouvrages sur l'histoire du XVIIe siècle et du règne de Philippe IV, sur l'émigration politique au XIXe siècle et sous le règne de Ferdinand VII, ainsi que sur des aspects de l'histoire de la littérature espagnole. Plusieurs de ses publications ont été déclarées de mérite par la Real

Academia de la Historia, par le Consejo de Instrucción Pública, ou par la Real Academia de la Lengua.

Dès son plus jeune âge, Deleito développa un grand intérêt pour la littérature et les études littéraires, et montra bientôt une sensibilité aux affaires sociales, commençant à collaborer avec divers magazines à partir des années 1890. Il publie des écrits sur des sujets très divers, soulignant l'abondante production pour la revue *El Cardo*, entre 1897 et 1903, année où la revue sera rebaptisée *Arte y Sport*, avec laquelle elle prolongera la collaboration jusqu'en 1905, ainsi que la publication habituelle dans la *Revista Contemporánea* entre 1901 et 1905. En 1906, il entame son importante collaboration avec la revue *La Lectura*, prenant en charge la section de critique des publications historiques, jusqu'à l'extinction de la revue en 1920. Il continue à collaborer fréquemment avec divers journaux et magazines.

À la fin de la guerre civile, bien qu'il n'ait jamais appartenu à aucun parti politique, Deleito est accusé de s'identifier à l'esprit de l'Institución Libre de Enseñanza, à l'idéologie anticatholique et antinationale de gauche. En conséquence, il a subi la purge, pour laquelle il a été mis à la retraite de force en 1939. Cependant, grâce, entre autres, aux efforts du marquis de Lozoya, Juan Contreras y López de Ayala, ancien collègue de Deleito à Valence, il a été réhabilité en 1940, bien qu'avec seulement la moitié de son salaire et retiré de la fonction d'enseignant. En 1941, il s'installe avec sa famille à Madrid, où il se consacre à l'écriture, à la réalisation et à la publication de plusieurs ouvrages sur la société espagnole et la monarchie au XVIIe siècle et d'autres aspects de l'histoire culturelle, littéraire et musicale. En 1950, une poignée d'anciens collègues et disciples lui ont rendu hommage qui a été publié dans le magazine *Saitabi*. À partir de 1954, sa santé se détériore considérablement et il meurt à Madrid en 1957.

b) L'histoire selon José Deleito

Deleito défend fermement la nature scientifique de l'histoire, et la caractérisation de la figure de l'historien en tant que scientifique. En outre, il est conscient de la discussion et de l'opposition existant entre les partisans de la conception de l'histoire en tant que science, et ceux qui nient la scientificité de l'histoire, étant tous des participants à ce débat des érudits renommés qui fournissent des arguments intéressants de tous les côtés. Mais devant les idées de J. Ribera, qui nie le caractère scientifique global de l'histoire, Deleito seconde les idées d'Azcárate et d'Altamira sur la scientificité de l'histoire. L'histoire est une science, et la recherche soutient cette scientificité. L'historien scientifique ne poursuit rien d'autre que la vérité, c'est pourquoi se soucie toujours de produire une œuvre réaliste, car elle est bien documentée. La vérité est obtenue à partir des vestiges du passé, de toutes sortes de documents, d'objets et de monuments préservés, correctement vérifiés et interprétés.

Deleito dénonce que presque tous ceux qui se considèrent historiens en Espagne ne sont rien de plus que des érudits qui se consacrent à la recherche de détails. Le travail de recherche scientifique est nécessaire, mais ne produit qu'un résultat sans vie. Ces attaques de Deleito sont dirigées, non pas contre l'érudition en fonction de la recherche et de la purification des documents, mais contre la production historiographique qui fait de l'érudition l'élément central en l'exposant comme le protagoniste.

Selon Deleito, il y a une bonne érudition qui assume avec modestie et humilité les tâches laborieuses de recherche de documents dans les archives, et d'application diligente de méthodes de critique, vérification et purification, afin de permettre aux historiens de disposer de matériaux historiques de la plus haute qualité. La mauvaise érudition, d'autre

part, c'est celle qui vise à faire passer par la construction historique les résultats directs de l'analyse critique documentaire, ou d'une production historiographique qui se concentre sur la description de ces éléments documentaires, sans se soucier de la contextualisation ou de l'intégration de la Histoires partielles en histoire générale. L'érudition en tant que pratique historiographique ne produit rien de plus qu'un simple inventaire, c'est-à-dire une liste ordonnée, parce qu'elle n'offre qu'un passé desséché, alors qu'au contraire pour Deleito l'histoire doit être matière vivante.

L'accent mis sur la recherche scientifique est le résultat de l'adoption de méthodes de recherche, d'étude et de critique des documents développés depuis le XIXe siècle par les spécialistes allemands de l'histoire. Ces méthodes sont admirables pour la rigueur, la précision, l'organisation technique et l'idéal scientifique. Mais tout cela ne forme que la partie instrumentale, ou technique, de l'histoire, et ils ne font jamais face à la composition historique : la synthèse.

La synthèse moderne est scientifiquement étayée par des preuves vérifiées, et pleinement soutenu par l'analyse. Enfin, la synthèse fournit l'unité souhaitée pour l'histoire. Cette unité dans l'histoire est la vision globale qui intègre toutes les dimensions de l'histoire humaine, non pas comme un simple agrégat d'entre elles, mais organiquement, dans une combinaison de manière à mettre en évidence l'interaction et l'interdépendance entre toutes ces dimensions. La synthèse donc a repris de l'importance dans d'autres pays, notamment en France, mettant en lumière les idées de G. Monod et H. Berr. L'application de la psychologie et de la sociologie à l'histoire est défendue comme positions des courants modernes de l'historiographie. Ainsi, l'histoire est considérée comme une psychologie collective et une sociologie du passé.

Selon Deleito, l'historien doit être capable de décrire la psychologie des personnages étudiés et de caractériser pleinement la société, révélant l'esprit du temps et l'essence du peuple ; et lors de la transmission des connaissances obtenues, il doit les exposer à travers un récit qui facilite le lecteur à revivre les personnages et les événements. Par conséquent, l'historien, en même temps qu'un chercheur, doit être un psychologue, un sociologue et un écrivain. Et l'histoire produite par lui, en plus d'être vraie, doit être psychologique, sociologique et littéraire.

Il s'agit de faire une sorte de prospection psychologique à travers l'observation des traces des coutumes, des habitudes, des attitudes et des décisions des personnages historiques et d'autres personnes dans le milieu dans lequel ils ont vécu, à travers la lecture réfléchie et critique de témoignages, chroniques, lettres, descriptions, et tout document écrit en général. Le but est de rendre les personnages compréhensibles afin de mieux expliquer ce qu'ils font.

Du plus, Deleito revendique une histoire en tant que sociologie du passé, une 'histoire sociologique. Manuel Sales y Ferré aurait réalisé, aux yeux de Deleito, la fusion optimale entre l'histoire et la sociologie. D'une part, il est nécessaire d'aspirer à une description complète de la société étudiée, à laquelle s'ajouterait le sens diachronique de l'histoire, mettant en évidence un sens évolutif. D'autre part, il est nécessaire de découvrir les interactions qui caractérisent les sociétés pour parvenir à une compréhension qui leur donne une cohérence dans leur évolution dans le contexte de l'histoire universelle.

Deleito adopte une position pragmatique, non pas théorique ou philosophique, mais utile dans la réalisation pratique de l'histoire, de la recherche historique et de la production historiographique, telle qu'il l'entendait appliquée, cherchant toujours le but de construire une histoire vivante : à partir de l'observation d'aspects d'une société tels

que les aspirations, les préoccupations, les émotions, les célébrations, ou les protestations, obtenir une caractérisation considérée comme psychologie collective.

Un autre aspect étroitement lié est la question particulière des personnages représentatifs : il est possible de mettre en évidence certains personnages qui, malgré leur individualité, en manifestant en eux les caractéristiques qui ont été attribuées à la société dans laquelle ils se déplacent et agissent, sont considérés comme représentatifs de ladite société ; ils sont synthèse, personnification, incarnation, c'est-à-dire réalisation matérielle, physique, d'un ensemble de valeurs, de conceptions mentales et de croyances.

Deleito soutient que les œuvres historiographiques devraient prendre la forme de romans sans altérer la qualité scientifique. Les historiens doivent apprendre les techniques du romancier afin de les appliquer dans la caractérisation psychologique des personnages et des peuples historiques. Sur la base qu'il soutient la réalité qui s'est produite, selon Deleito, il est possible de faire revivre le passé, bien que à la manière d'une évocation, c'est-à-dire dans l'imagination du lecteur, par immersion dans l'environnement décrit dans l'œuvre historiographique. Les ressources littéraires de la novélisation sont donc optimales, car l'effet émotionnel est le même à la fois lors de la lecture d'une œuvre historiographique bien faite et devant un roman écrit de manière effectivement captivante.

Deleito défend que la production historiographique avec une forme narrative littéraire n'implique aucune diminution de sa qualité scientifique et de sa rigueur. Le récit historique doit donc être une construction psychologique et sociologique au fond, avec une forme artistique, tendant à l'exactitude. Ainsi, l'historien-écrivain est aussi scrupuleux avec la documentation et les sources que l'historien-érudit, et aucune qualité scientifique n'est perdue en faisant un récit historiographique artistique et divertissant.

L'histoire aspire à éduquer, et la fonction de divulgation est l'une des plus aimées et vantées par Deleito, et celle qui donne un sens ultime à la production historiographique. Elle devient une exigence lorsqu'il s'agit de la fonction pédagogique de l'historien vis-à-vis de la société. Le fait de produire un travail de divulgation ne doit pas diminuer la rigueur scientifique qui le soutient. La stratégie consiste à faire une sélection adéquate du sujet, en condensant et en simplifiant les explications afin que les non-initiés ne soient pas perdus, en priorisant l'objectif pédagogique.

L'historien doit être aussi bon synthétiseur qu'analyseur. Par conséquent, les études universitaires devraient inclure la connaissance de l'histoire universelle et éviter la spécialisation exagérée. Il est nécessaire pour l'historien d'avoir une vision complète de l'histoire pour en trouver l'unité, en prenant la société comme sujet et en comprenant la tendance générale des faits. Deleito n'est pas contre la spécialisation ; au contraire, il considère qu'elle est le résultat d'un processus naturel de progrès, d'expansion et de diversification de toute la science, tout en critiquant sévèrement la superspécialisation dans laquelle tombent les érudits, parce qu'il fait appel à la collaboration entre les différents spécialistes afin de contribuer, chacun de son domaine respectif, à la construction de l'histoire générale, de la synthèse complète.

Il a une conception très large de la signification de la source historique. Elle ne sous-estime donc pas du tout le document écrit officiel qui a traditionnellement été considéré comme une source privilégiée par excellence. Par conséquent, Deleito est un défenseur convaincu de la tâche essentielle de la recherche dans les archives. Cependant, il considère de nombreuses autres sources tout aussi valables et nécessaires, aussi importantes que les documents conservés dans les archives officielles, et souvent plus révélatrices que celles-ci sur de nombreux aspects des sociétés humaines et des

personnages historiques en tant qu'êtres humains. Parmi eux, des sources artistiques et monumentales se distinguent ; ce sont, bien sûr, des œuvres plastiques telles que des peintures, des sculptures et des constructions architecturales, mais aussi des productions littéraires dans l'histoire de la littérature, en particulier des romans et des pièces de théâtre. En outre, en réponse à la nécessité d'aborder la compréhension de la psychologie des personnages historiques, Deleito attire l'attention sur l'étude de la correspondance personnelle et des mémoires, de sorte qu'elle facilite la revivification des événements et des personnages en les rendant plus crédibles, plus plausibles. Ainsi, la psychologie des personnages devient d'une importance vitale à la fois pour l'interprétation des faits et pour la fonction esthétique de transmission des événements aux lecteurs comme s'il s'agissait de véritables expériences. D'autres sources fondamentales en dehors des archives sont le folklore, les légendes qui ont été transmises d'une génération à l'autre, l'ethnographie et les relations de voyage.

Deleito est avant tout un pragmatique, pas un théoricien : il produit sa pensée principalement à partir de l'expérience de la lecture de l'histoire et de la création de l'histoire, en tant que chercheur et historiographe, et surtout en l'enseignant. Le facteur de communication est essentiel : l'histoire qui n'est pas communiquée d'une manière ou d'une autre ne vaut rien ; et la seule façon de le communiquer avec intérêt, et qui suscite l'intérêt, est de le rendre *vivant*.

De ces considérations, on peut conclure que l'historiographie qui satisfait le plus José Deleito doit couvrir suffisamment les exigences suivantes :

Tout d'abord, elle doit s'appuyer sur une large base documentaire qui comprend, d'une part, tous les travaux pertinents publiés antérieurement sur le sujet historique en question, ou qui fournissent des informations significatives sur certains aspects de celui-

ci, même partiellement, à la fois des travaux de synthèse et des monographies. D'autre part, toutes les informations obtenues de la recherche parmi les sources primaires, se référant au sujet historique en question. Les sources primaires qui doivent inclure les documents nécessaires provenant d'archives, soit d'institutions ou d'organismes officiels, soit d'organisations privées, personnelles ou familiales ; la correspondance officielle et privée des personnages historiques impliqués dans les événements faisant l'objet de l'enquête, ainsi que les mémoires et réflexions qu'ils ont pu rédiger; sans oublier toutes les collectes de données spécifiques du domaine auquel le sujet correspond, comme l'économie, ou le travail.

À toute cette panoplie de ressources obtenues à partir des sources, il est impératif que les méthodes de critique et de vérification pertinentes soient appliquées afin de leur donner une validité scientifique. Cette tâche de recherche et de critique peut être effectuée par l'historien lui-même en personne ; mais étant donné l'immense diversité et la quantité potentiellement immenses d'éléments provenant des sources, cet historien peut et doit faire un usage adéquat de tous les travaux préparatoires disponibles pour l'édition, le débogage et la critique documentaire, qui peuvent même être publiés sous forme d'éditions critiques ou de monographies.

En outre, toutes les références artistiques ou culturelles significatives doivent être ajoutées, soit de la même époque historique, contemporaines des événements ou des personnages étudiés, soit qui se réfèrent ou illustrent de manière plausible des aspects de ceux-ci. Parmi ces références, on ne peut pas manquer les descriptions des coutumes, des habitudes, des rituels et des croyances, les expositions de scènes auxquelles les personnages ont participé, les détails des façons d'agir et de s'habiller, ou les panoramas sociaux et culturels. Ces références doivent provenir, d'une part, de sources littéraires

(romans, pièces de théâtre, poèmes), du folklore populaire et de la tradition transmise ; et d'autre part, singulièrement les images, de l'histoire de l'art (peinture, gravure, sculpture, architecture). La critique doit également être appliquée à toutes les références obtenues à partir de ces sources afin de vérifier la validité pour une utilisation optimale tout en respectant la plausibilité historique.

Deuxièmement, il doit fournir une description correcte et complète des personnages historiques et de la société dont ils font partie à l'époque où se produisent les événements impliqués dans la question historique en question. L'historien, à partir de l'analyse critique de toute la documentation obtenue des sources, doit effectuer, d'une part, une prospection psychologique méticuleuse des personnages historiques à travers les traces des actions, décisions, réflexions, attitudes, coutumes ou convictions, reflétées dans les sources (notamment dans les mémoires, les lettres, ou les réflexions privées), afin de comprendre les motivations et le réseau d'interactions entre elles, et de les rendre humainement crédibles. D'autre part, il doit inclure une caractérisation sociologique approfondie des groupes sociaux et de leur environnement où se déroulent les actions des personnages historiques, afin de contextualiser correctement les événements. En outre, si la question historique en question l'exige, une caractérisation complète de la psychologie collective des groupes sociaux affectés ou impliqués est essentielle, afin que leurs essences et leurs valeurs partagées soient claires, surtout s'il s'agit de peuples ou de nations.

Troisièmement, ils doivent présenter leur travail à travers la construction historiographique de la synthèse, avec une forme littéraire qui est, d'une part, une lecture divertissante et agréable, et, d'autre part, et surtout, évocatrice efficacement des faits et des personnages historiques impliqués, afin que le lecteur soit émotionnellement immergé

dans le récit afin qu'il le perçoive comme une histoire vivante. L'historien doit utiliser les techniques littéraires pertinentes, en particulier le roman, sans que cela n'implique une diminution de la qualité scientifique de l'information transmise ; et dans la mesure du possible, il doit introduire les illustrations ou les images appropriées pour encourager et renforcer l'impression plastique sur l'imagination du lecteur qui facilite la compréhension du récit avec vraisemblance historique.

Enfin, il doit offrir au lecteur l'identification précise des sources d'où est extraite l'information utilisée dans la construction historiographique, afin de faciliter la vérification totale de sa véracité, tant pour les sources bibliographiques que pour les sources d'archives, en particulier lorsque des informations inédites sont fournies. Cependant, l'appareil critique mis en œuvre doit être montré d'une manière qui ne perturbe pas le développement naturel du récit historiographique, en présentant des références et des citations strictement nécessaires de la manière la plus simple possible. Il est également conseillé à l'historien de fournir les index des documents, des sources, de la bibliographie et d'autres ressources utilisées, afin de faciliter la consultation future par d'autres historiens, chercheurs ou lecteurs.

c) José Deleito et l'historiographie française

Deleito trouve chez les membres de l'historiographie française la représentation optimale de la doctrine condensée dans sa revendication de l'historien qui, en plus d'être un chercheur rigoureux, est un psychologue et un sociologue dans l'âme et un artiste littéraire dans sa forme.

Ainsi, dans son discours inaugural de l'année universitaire à Valence « La enseñanza de la Historia en la Universidad española y su reforma posible » et aussi dans son article « La investigación y la síntesis en la historia », lorsqu'il proclame un *retour à*

la synthèse, il y a surtout des auteurs français dont il expose les idées pour se soutenir, comme G. Monod, H. Berr, P. Lacombe, et G. Le Bon. Il également se réfère à des auteurs français pour justifier l'histoire moderne sous une forme artistique, principalement G. Monod, mais aussi L. Bourdeau, C. Jullian, G. Desdevises du Dezert, L. Bréhier et A. Sorel. En particulier, les historiens Ch. Seignobos, Ch.-V. Langlois, G. Monod et E. Lavisse, deviennent des références incontestables pour Deleito, tant pour la forme que prennent ses productions historiographiques, que (de manière très significative) pour les objectifs qui les sous-tendent dans la fonction sociale et pédagogique de l'histoire. C'est dans ce contexte que l'accord de Deleito avec la synthèse doit être compris comme une forme optimale de construction de l'histoire telle qu'elle est comprise par les historiens français, en particulier les membres de l'*école méthodique*.

De plus, dans la voie de la justification de la synthèse, Deleito apprécie les idées d'Henri Berr, en particulier pour la réaction contre la forme érudite de l'histoire à laquelle il s'oppose lui-même. Néanmoins, malgré sa sympathie manifeste pour les idées et les œuvres de Berr, et sa grande admiration pour la *Revue de synthèse historique,* Deleito se rapproche de la réalisation pragmatique de Lavisse, en particulier de son accent pédagogique et informatif. Outre l'admiration exprimée par l'*Histoire générale du IV siècle à nos jours*, codirigée entre Lavisse et Rambaud, c'est l'*Histoire universelle* de Lavisse que Deleito traduit et adapte personnellement comme manuel scolaire, publiant une première édition en 1916, et une seconde en 1927 mise à jour incluant l'étude de la Grande Guerre. Deleito admire également l'historiographie française pour la puissance qu'elle affiche, exposée à la fois à travers des collections publiées et des revues spécialisées, suffisamment pour faire une incursion dans l'étude de l'histoire d'autres pays, en particulier dans l'espagnol.

Dans l'ensemble, les aspects dans lesquels Deleito est à l'écoute des auteurs français et où leurs influences peuvent être le mieux appréciées peuvent être condensés principalement en trois : la nécessité d'une synthèse, la demande d'élaboration d'une historiographie avec une forme artistique mais scientifiquement fondée, et la valeur pédagogique de l'histoire.

En ce qui concerne le premier aspect, le besoin de synthèse, les éloges de Deleito concernant les approches de Gabriel Monod d'une part, et d'Henri Berr d'autre part, sont clairement explicites. Dans le cas de Monod, Deleito apprécie l'accent mis sur l'importance de la généralisation plutôt que sur l'attention aux détails, et sur la considération de l'histoire comme une psychologie collective. Dans le cas de Berr, Deleito souligne la volonté de restaurer la synthèse dans l'histoire mais avec un caractère scientifique et sans tomber dans des généralisations prématurées. Néanmoins, Deleito ne donne pas son avis sur la conception de la *synthèse historique* comme une nouvelle philosophie de l'histoire scientifiquement fondée capable d'élaborer des lois universelles, ce qui caractérise l'un des fondements de la pensée de Berr. Au contraire, il semble se concentrer sur le rejet de l'ancienne forme de la philosophie de l'histoire qui cherchait à généraliser en histoire *a priori* et méprisait le travail empirique ; en plus de la dénonciation contre la tendance au détail des érudits, renonçant à l'élaboration de synthèses ou de travaux d'ensemble. En ce sens, il serait donc plus approprié de parler de confluence avec l'idée de la nécessité d'une synthèse dans l'histoire, que d'une véritable influence de Berr sur Deleito. D'autre part, bien que Deleito ait notamment souligné la contribution d'Henri Berr et le rôle de la *Revue de Synthèse historique*, il n'ait pas mentionné un seul historien ou collaborateur de cette revue, sauf dans le cas de Paul Lacombe, bien qu'il soit cité exclusivement pour son ouvrage *L'Histoire considérée*

comme science, publié plusieurs années avant la fondation de la *Revue* de Berr. Il ne fait pas non plus écho aux débats sur l'histoire rapportés dans la *Revue*. Quelle que soit la connaissance réelle que Deleito avait du contenu et des collaborateurs de la *Revue*, il n'en parle à aucun moment, sauf pour les considérations déjà connues. Il n'y a pas de mention de Deleito se référant à Berr ou à ses projets jusqu'au discours inaugural de l'année universitaire 1918-1919. La contribution de Deleito à la *Revue de synthèse historique* n'est venue qu'en 1930, et la collaboration avec le *Centre international de synthèse* a eu lieu après la fondation de cette institution en 1925. Par conséquent, l'importance de cette rencontre en 1914 peut être considérée comme une graine qui prend encore un peu de temps pour commencer à germer.

En ce qui concerne le deuxième aspect, la défense de l'historiographie avec une forme artistique sans renoncer au soutien scientifique, comme dans le cas de l'aspect précédent se référant à la synthèse, Deleito prend des extraits de différents auteurs qui s'accordent dans l'évaluation de l'histoire en tant que science et art ensemble afin de ressusciter le passé, ainsi que G. Monod, L. Bourdeau, C. Jullian, G. Desdevises du Dezert, L. Bréhier et A. Sorel. Le cas particulier de Monod est le plus significatif parce que son discours correspond parfaitement à celui de Deleito, qui en fait reproduit littéralement un extrait important du français qui exige précisément que la construction historique fasse vivre les hommes, étant essentiel l'utilisation de l'art pour le fonctionnement de la récréation après avoir réalisé l'étude scientifique du passé. En outre, il invoque les historiens français des générations précédentes, tels que Taine, Thierry, Michelet, ou Renan, pour affirmer la nécessité que la narration historiographique prenne une forme littéraire, par opposition au style établi parmi les érudits.

En ce qui concerne le troisième aspect, la valeur pédagogique de l'histoire, l'identification est complète, et le lien de Deleito avec des auteurs tels qu'Ernest Lavisse et Charles Seignobos, principalement, est très évident. Le cas de Lavisse est le plus évident, en citant l'exemple de l'*Histoire générale du IV siècle à nos jours*, codirigée entre Lavisse et Rambaud, ainsi que de l'*Histoire universel* de Lavisse que Deleito traduit et adapte lui-même comme manuel scolaire en Espagne. Mais le cas de Seignobos est également très significatif. L'harmonie complète des idées de Deleito avec celles des deux historiens français est parfaitement compréhensible.

Dans la considération de la valeur pédagogique de l'histoire, Deleito considère que les historiens français comme des modèles imbattables et exemplaires dans les facettes de la didactique et de la divulgation. Les auteurs français montrent qu'il n'y a pas de contradiction ou d'opposition entre l'érudition et la bonne narration ; au contraire, ils unissent les deux facettes, de sorte que l'érudition fournit le fondement scientifique, qui ne devrait jamais faire défaut, mais il ne devrait pas non plus entraver le récit afin de rendre la lecture agréable. M. Navarre, P. Louis, G. Reynier, L. Nadeau, G. Fongères, E. Merimée, sont des nomes remarquables. La structure claire de l'œuvre et la volonté didactique sont des caractéristiques prioritaires chez les français, et Deleito considère également que l'esprit français est propice à la vision d'ensemble.

Les influences françaises, cependant, n'éclipsent pas, et encore moins ne déplacent ou ne remplacent pas, les influences intenses et durables reçues par Deleito au cours de sa formation au sein de l'historiographie espagnole, principalement Rafael Altamira y Crevea et Manuel Sales y Ferré. En outre, d'une part, il cite souvent Altamira comme un exemple exceptionnel d'homme sage engagé dans le développement d'une véritable histoire scientifique moderne parmi les historiens espagnols, et préoccupé par la façon de

faire l'histoire tant en termes de recherche historique et de forme d'historiographie, que dans les aspects pédagogiques et pédagogiques à tous les niveaux d'enseignement. D'autre part, il fait des appels très emphatiques au travail, à la mémoire et aux enseignements de Sales, certains à des moments très significatifs, comme le discours inaugural de l'année universitaire à Valence. Sur tout ce substrat riche et puissant configuré au cours de ses années de formation viennent ajouter les influences des nouveaux courants historiographiques français, d'une part renforçant les piliers fondamentaux grâce à la pleine harmonie avec les aspects déjà indiqués, et d'autre part enrichissant encore plus et aidant à nuancer la conception même de l'histoire, et contribuant de manière décisive à l'évolution de Deleito en tant qu'historien et professeur d'histoire. Deleito s'avère ainsi capable de construire son propre chemin personnel au sein de l'historiographie espagnole.

En ce qui concerne à la relation entre José Deleito et le *Centre international de synthèse*, dans les archives du *Centre* on conserve la lettre de réponse de Deleito à Henri Berr, du 6 mars 1926, acceptant et remerciant pour sa proposition de membre de la *Section de Synthèse historique*. Après ça, le nom de Deleito est énuméré dans les documents internes du *Centre*, le plus ancien datée du 15 avril 1926, et dans la liste officielle des membres de la Section depuis le premier *Bulletin du Centre international de synthèse* en juin de la même année. Le nom de Deleito est noté dans les papiers d'Henri Berr au moins depuis 1919, avec une transcription d'un fragment de l'article de l'historien espagnol publié dans *La Lectura* en octobre 1919, « La investigación erudita y la síntesis en la historia » où l'auteur exalte explicitement la synthèse historique, la *Revue de Synthèse historique*, et Henri Berr lui-même. Peu après de cet écrit de Deleito, Berr a décidé d'inclure un paragraphe le commentant brièvement dans son important article « Les études

historiques et la guerre » publié dans le numéro de décembre de la même année de la *Revue de synthèse historique*.

Il y a une autre lettre de Deleito adressée à Berr le 15 décembre 1931, dans laquelle Deleito remercie de Valence l'invitation à la fête à Paris en hommage à Berr pour le 30e anniversaire de la *Revue*, tout en s'excusant de ne pas pouvoir y assister et en demandant des indications pour recevoir la médaille commémorative de l'événement. Les autres lettes de Deleito conservés dans le *Fonds Henri Berr* sont adressées au secrétaire du *Centre*, André D. Tolédano : une lettre manuscrite du 26 janvier 1930 lui remerciant d'avoir envoyé des publications du *Centre international de synthèse* ; une carte postale du 12 mars 1931 lui remerciant l'exemplaire de la *Revue* de décembre 1930 qui comprenait son article « Quelques données de l'historiographie en Espagne de 1900 à 1930 du point de vue de la synthèse », ainsi qu'une poignée d'exemplaires du tirage séparé de cet article ; un message de janvier 1932 tapé sur une carte de visite de Deleito, demandant d'aider Luis Pericot à récupérer la médaille commémorative en bronze en son nom, profitant du séjour de ce dernier à Paris ; et enfin une lettre manuscrite du 11 août 1933 demandant à Tolédano une faveur personnelle urgente, afin de mieux organiser le séjour de recherche qu'il avait prévu pour ce mois. On découle du langage utilisé dans ces messages qu'une confiance croissante s'est développée entre Deleito et Tolédano qui manifeste un respect mutuel clair et une franche camaraderie.

Néanmoins, aucune preuve de la présence possible de José Deleito dans les bureaux de la *Revue de synthèse historique* ou du *Centre international de synthèse* n'a été trouvée. En revanche, en ce qui concerne les tâches de collaboration efficace avec la *Revue* et le *Centre,* il n'y a que l'article de 1930 publié dans le numéro de décembre de la *Revue*, déjà mentionné. Cependant, il a été démontré qu'il y a eu des contacts par lettre

avec Henri Berr, et des moments de relation épistolaire fluide et cordiale avec A. D. Tolédano. Deleito manifeste un intérêt plus que notable pour la *Revue* et le *Centre*, ainsi que cet intérêt est reconnu et réciproque par les responsables de cette institution française, de sorte que la décennie des années 1930 a commencé à développer un lien d'intérêt intellectuel et historiographique remarquable qui a nourri des attentes intéressantes. Dans le cas de Deleito, il semble que la raison du manque d'une plus grande implication, en dehors des obligations d'enseignement en Espagne et de ses activités de recherche, ait été le déclenchement de la guerre civile en Espagne et l'établissement de la dictature de fer franquiste, qui a interrompu la carrière de l'historien en enlevant les attentes de la base.

2. INTRODUCCIÓ

2.1. Presentació

La present tesi doctoral té per objectiu l'estudi, anàlisi i caracterització de les possibles influències de la historiografia francesa sobre els historiadors espanyols Rafael Altamira Crevea i José Deleito Piñuela a la llarga de les tres primeres dècades del segle XX. Durant aquest període s'estenen moderns corrents de renovació de la història a tot Occident cercant d'assolir la configuració de la disciplina històrica amb sentit científic, alhora que l'ofici d'historiador consolida les vies de la professionalització. La intensa activitat intel·lectual en gairebé tots els camps coneguts del coneixement, té també el corresponent desenvolupament en la recerca històrica i la producció historiogràfica.

En particular a França, havent-se viscut la fixació del mètode històric en la dècada final del segle XIX alhora que la culminació de la reforma universitària que habilita uns estudis històrics moderns amb aspiració científica, es produeix en els anys del canvi de segle la irrupció de les noves ciències socials que agiten més encara l'ambient exigint un espai propi, mentre qüestionen aqueix mètode històric i la pròpia cientificitat de la història definida en les condicions vigents. Molt prompte comencen a emergir veus que exigeixen una disciplina històrica encara més científica, i algunes figures llancen noves propostes amb l'objectiu de renovar veritablement a fons la forma de fer la història.

Aquest panorama no sorgeix espontàniament, sinó que té uns llargs i complexos precedents que es remunten ben arrere en el segle XIX, els quals també projecten certes persistències que perduren durant un temps fins a ben entrat el segle XX. La realitat històrica no és mai estàtica, sinó dinàmica, per la qual cosa, per tal de contextualitzar i comprendre bé les forces i les tensions que es conciten en el període sota estudi, resulta

imprescindible revisar aqueixos antecedents, considerant l'estudi de la història de la historiografia amb sentit evolutiu.

En el cas d'Espanya, que presenta un relatiu endarreriment respecte a França, a banda de certes peculiaritats que la distancien, els precedents són fonamentals i les persistències són singularment intenses i duradores. Tot i això, des d'Espanya s'atén al que ocorre intel·lectualment a altres països, particularment a França i a Alemanya. El present treball se centra en com s'interpreta des d'Espanya la historiografia francesa del període, entesa com a *moderna història*.

Rafael Altamira i José Deleito són dos historiadors especialment atents i receptius al moviment històric que ocorre a França. Es coneixien personalment, com a mestre i alumne respectivament, i també desenvoluparen una relació d'amistat. Ambdós manifesten similituds, amb elements compartits, però també hi ha diferències entre ells en la manera de concebre la història. Conformen un bon emparellament per tal d'establir comparacions, tant entre ells com respecte als historiadors francesos. Per a la present tesi doctoral s'ha realitzat una anàlisi de l'obra assagística o de comentari crític que cadascun d'ambdós historiadors espanyols han dedicat a reflexionar sobre la història, la recerca històrica i la construcció historiogràfica, prenent en consideració i posant a contribució diversos estudis i anàlisis que altres estudiosos han realitzat en el passat, per tal d'intentar aprofundir en la mesura possible en el coneixement i comprensió de l'objecte d'estudi.

Pel que fa als corrents francesos a considerar per a l'avaluació de les possibles influències sobre els historiadors espanyols, es prenen, d'una banda, l'*escola metòdica*, que esdevé la forma d'historiografia hegemònica a França des de les dècades finals del segle XIX fins a la segona guerra mundial; i d'altra banda, la idea de la *síntesi històrica* d'Henri Berr, degut tant a certes similituds apreciades entre aquesta i les propostes dels

dos historiadors espanyols, com per la notícia fefaent de la vinculació existent entre aquests i el *Centre International de Synthèse* fundat per Berr en 1925.

En la primavera de l'any 2022, superada definitivament la situació d'emergència sanitària internacional provocada per la pandèmia de covid-19, es va presentar l'oportunitat per a finalment poder realitzar, sense les restriccions imposades forçosament durant aquella, una tasca de recerca d'arxiu als fons del llegat conservat d'Henri Berr i la seua obra, donant com a resultat certes informacions inèdites que són analitzades als apartats corresponents dins de cadascun dels capítols dedicats als historiadors espanyols. Aquesta feina amb els fons d'arxiu d'Henri Berr, del *Centre International de Synthèse* i de la *Revue de Synthèse historique*, custodiat per l'*Institut Mémoires de l'édition contemporaine* (*IMEC*) a l'Abbaye d'Ardène a Caen, va ser realitzada dins del període d'estada d'estudi i recerca de tres mesos a l'*École des Hautes Etudes en Sciences Sociales* (*EHESS*) de París, amb ajuda econòmica finançada per la Universitat de València. Per mitjà de la gestió del professor Pedro Ruiz Torres vaig tindre la fortuna de conéixer a la professora Sabina Loriga, qui em va acollir al seu grup del *Centre de Recherches Historiques* de l'*EHESS*, i a més de facilitar-me generosament la disposició dels recursos de la institució, en especial la biblioteca del *Grand Équipement Documentaire* de París, em va recolzar mitjançant la carta de recomanació prescriptiva per a què l'*IMEC* em permetera l'accés als fons d'arxiu. A Pedro Ruiz Torres i a Sabina Loriga reitere els meus agraïments.

2.2. Metodologia i fonts

La present tesi doctoral proposa la investigació de l'objecte d'estudi a partir dels treballs dels autors, Rafael Altamira Crevea i José Deleito Piñuela, publicats a finals del

segle XIX i en les primeres dècades del segle XX; per tant, les fonts primàries són els textos de cadascun dels autors escrits amb forma d'assaig o amb contingut de reflexió epistemològica sobre la concepció de la història, la recerca històrica i la producció historiogràfica.

La metodologia utilitzada es pot considerar estructurada en tres tasques principals, que no corresponen estrictament amb tres fases o etapes, perquè en gran mesura se solapen i estan entrellaçades, de manera que han avançat de forma més o menys paral·lela influint fins a cert punt les unes en el desenvolupament de les altres.

Una primera tasca ha sigut la de l'estudi de la bibliografia existent, en especial dels treballs de recerca, anàlisi o reflexió que els estudiosos, historiadors i altres investigadors, han produït sobre matèria potencialment vinculada amb l'objecte de la investigació de la present tesi doctoral. Aquests treballs són recollits explícitament en el subapartat dedicat a l'estat de la qüestió per a cadascun d'ambdós historiadors: per a R. Altamira és el subapartat 5.1.1, i per a J. Deleito és el 6.1.1.

Altra tasca ha sigut la de l'estudi i anàlisi personal treballant directament sobre les fonts primàries, cercant d'esbrinar el pensament de cadascun dels historiadors objecte d'estudi, intentant dotar de coherència suficientment estructurada a les idees obtingudes de l'anàlisi. Tot i que la prioritat ha estat exposar el resultat d'aquest esforç personal, s'ha procurat tindre presents les observacions realitzades per estudiosos precedents. Aquesta anàlisi no ha pretès ser un estudi absolutament complet del pensament d'ambdós historiadors, una tasca que haguera sobrepassat en molt el modest objectiu de la present tesi doctoral, sinó que ha estat centrada en diversos aspectes que s'han considerat fonamentals per tal de propiciar el rastreig de les possibles influències dels corrents

francesos. Els resultats d'aquesta tasca estan exposats en l'apartat 5.2 per al cas de R. Altamira, i en el 6.2 per al de J. Deleito.

La tercera tasca ha sigut la de posar en relació, i en discussió quan ha calgut, els resultats de les anàlisis anteriors sobre el pensament dels dos historiadors objecte d'estudi d'una banda i els plantejaments dels nous corrents historiogràfics francesos de l'altra, per tal d'arribar a conclusions sobre la recepció de la historiografia francesa en cadascun dels dos casos i sobre les influències d'aquella en aquests, tenint en consideració també les idees al respecte que hagueren exposat els estudiosos precedents en la bibliografia. Els resultats d'aquesta tasca són els que estan exposats en el subapartat 5.3.1 per al cas de R. Altamira, i en el 6.3.1 per al de J. Deleito.

Pel que fa a la metodologia, per tant, s'ha procurat mantindre una coherència seguint uns criteris generals homogenis en el treball de recerca, estudi i anàlisi de cada cas. Tanmateix, hi ha diferències, que en general venen imposades per la diversa forma de les fonts primàries disponibles per a cada cas, així com per les quantitats de documents; és a dir, que la forma de les fonts primàries no són iguals per al cas d'Altamira i per al cas de Deleito, i la quantitat disponible tampoc.

En el cas d'Altamira, existeix una quantitat significativa d'escrits de caràcter epistemològic amb format d'assaig, dedicats a la reflexió sobre la naturalesa de la història, el contingut de la història, la forma de la producció historiogràfica, i altres aspectes. Són els treballs recollits a l'apartat 9.1, d'entre els quals es destaquen els volums següents, seguint l'ordre originari de publicació: *La enseñanza de la Historia* (segona edició, de 1895),[2] *De Historia y Arte*,[3] *Cuestiones modernas de Historia* (primera edició, de 1904),[4]

[2] Rafael ALTAMIRA: *La enseñanza de la Historia*, Torrejón de Ardoz (Madrid), Akal, 1997.
[3] Rafael ALTAMIRA: *De Historia y Arte*, Madrid, Librería de Victoriano Suárez, 1898.
[4] Rafael ALTAMIRA: *Cuestiones modernas de Historia*, Madrid, Daniel Jorro, 1904.

Filosofía de la Historia y Teoría de la Civilización,[5] *Cuestiones modernas de Historia* (segona edició, de 1935),[6] *Manual de Investigación de la Historia del Derecho Indiano*,[7] i *Proceso histórico de la historiografía humana*.[8] Els darrers treballs, com es pot apreciar fàcilment, estan publicats en dates que arriben pràcticament fins a la meitat del segle XX; tot i que excedeixen el marge temporal proposat, és molt important incloure'ls en l'estudi perquè permeten apreciar les possibles continuïtats i evolucions manifestades en el pensament de l'autor, i efectivament la seua anàlisi ha aportat informació rellevant que contribueix a completar, puntualitzar o matisar, és a dir, a comprendre millor algunes de les idees dels treballs publicats en les primeres dècades.

En el cas de Deleito, no existeix cap manual ni obra ampla de reflexió teòrica sobre la història, a banda del fonamental *Discurs* pronunciat en l'apertura del curs 1918-1919 de la Universitat de València, "La enseñanza de la Historia en la Universidad española y su reforma posible",[9] així com els dos articles publicats a partir dels continguts d'aquest *Discurs* sota els títols "La investigación y la síntesis en la historia"[10] i "La enseñanza universitaria de la Historia en España".[11] Tanmateix, Deleito era un actiu crític de publicacions historiogràfiques, en les ressenyes de les quals deixa constància de molts

[5] Rafael ALTAMIRA: *Filosofía de la Historia y Teoría de la Civilización*, Madrid, Ediciones de La Lectura, s. f.
[6] Rafael ALTAMIRA: *Cuestiones modernas de Historia. Segunda edición, corregida y muy aumentada*, Madrid, M. Aguilar Editor, 1935.
[7] Rafael ALTAMIRA: *Manual de Investigación de la Historia del Derecho Indiano*, México, Instituto Panamericano de Geografía e Historia, 1948.
[8] Rafael ALTAMIRA: *Proceso histórico de la historiografía humana*, México, El Colegio de México, 1948.
[9] José DELEITO: "La enseñanza de la Historia en la Universidad española y su reforma posible. Discurso inaugural del curso 1918-1919", en Pedro RUIZ TORRES (ed.): *Discursos sobre la historia. Lecciones de apertura de curso en la Universidad de Valencia (1870-1937)*, València, Universitat de València, 2000, pp. 143-246.
[10] José DELEITO: "La investigación erudita y la síntesis en la historia", *La Lectura*, Año XIX Tomo III (1919), pp. 133-156 i 239-252. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=cc5d0b71-428e-44da-9050-4f43ec0576c9).
[11] José DELEITO: "La enseñanza universitaria de la Historia en España", *La Lectura*, Año XX Tomo III (1920), pp. 113-123 i 213-230. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=0358e8c8-677b-4ef8-8dc2-dab154c1b3ca).

comentaris que condensen reflexions interessants sobre aspectes diversos de la seua forma de concebre la història, la recerca històrica i la producció historiogràfica. En particular es destaquen les ressenyes realitzades en la secció d'Història de la revista *La Lectura*, de la qual es va encarregar entre 1906 i 1920, conformant en conjunt una gran col·lecció de gairebé tres-cents textos. Aquests han sigut analitzats per a aquesta tesi doctoral per tal d'extraure tota informació rellevant per a completar, ampliar o matisar l'anomenat *Discurs*. En l'apartat 6.2.1 s'exposen amb més detall algunes consideracions addicionals específiques per al treball amb aquesta col·lecció de ressenyes. També forma part del conjunt de les fonts l'important article "Quelques données sur l'historiographie en Espagne de 1900 à 1930 du point de vue de la synthèse", publicat a la prestigiosa *Revue de Synthèse historique*.[12] L'apartat 9.2 recull el llistat complet de les fonts utilitzades per a l'anàlisi del cas de Deleito.

D'altra banda, en la fase de recerca relativa als vincles entre Rafael Altamira i José Deleito amb el *Centre International de Synthèse* i la *Revue de Synthèse historique* d'Henri Berr, s'ha tingut oportunitat d'accedir a documentació de diversa consideració. Els arxius del *Centre International de Synthèse* i de la *Revue de Synthèse historique* formen part del voluminós fons d'arxiu d'Henri Berr, que actualment està custodiat per l'*Institut Mémoires de l'édition contemporaine* (*IMEC*), a la seu de l'*abbaye d'Ardenne* de Saint-Germain-la-Blanche-Herbe, al costat de la francesa ciutat de Caen. Dins del *Fonds Henri Berr*, tota la documentació corresponent al *Centre International de Synthèse* està identificada amb la signatura genèrica BRR2.B; i la de la *Revue de Synthèse historique*,

[12] José DELEITO: "Quelques données sur l'historiographie en Espagne de 1900 à 1930 du point de vue de la synthèse", *Revue de Synthèse historique*, Tome L, décembre 1930, pp. 29-49. Recuperat d'internet (https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k1015157?rk=42918;4).

amb BRR2.G; l'arxiu dels papers personals d'Henri Berr, d'altra banda, estan sota la signatura BRR2.A.

Entre els seus nombrosos *dossiers* és possible trobar varis documents, de diversa tipologia i relativament desigual rellevància, que estan directament vinculats amb una curta llista de noms d'historiadors, científics i intel·lectuals espanyols. Conformen aquesta llista: Rafael Altamira, José Deleito, Gregorio Marañón, Ramón Menéndez Pidal, Luis Pericot, Santiago Ramón y Cajal, y Julián Ribera; a més d'unes poques referències a un "Xirau" que ben bé podria ser Joaquín Xirau Palau. En particular, s'hi troben més freqüentment documents interns del *Centre International de Synthèse* que inclouen la menció d'algun o alguns dels nomenats; però també vàries cartes, targetes postals, i missatges, on figuren com a remitents; o bé com a destinataris de comunicacions del *Centre* i de cartes de personal del *Centre*, de les que s'hi conserven còpies o esborranys; a més de targetes de visita i d'altres tipus de papers. Tots aquests documents acrediten les vinculacions de cadascun dels espanyols citats amb el *Centre International de Synthèse*. Els resultats d'aquesta tasca són els que estan exposats en el subapartat 5.3.2 per al cas de R. Altamira, i en el 6.3.2 per al de J. Deleito. La relació de documents localitzats als arxius d'Henri Berr relatius a Rafael Altamira i a José Deleito està detallada en l'apartat 9.2.

2.3. Estructura de la tesi doctoral

Pel que fa a la part medul·lar de la tesi doctoral, aquest treball s'ha organitzat bàsicament en quatre parts, cadascuna de les quals s'ha fet correspondre amb un capítol, de manera que podrien agrupar-se temàticament els dos primers en un bloc dedicat a la revisió de la història de la historiografia del període a França i a Espanya, incloent els

fonamentals precedents de cadascuna; i els dos següents podrien quedar agrupats en altre bloc dedicat als estudis analítics sobre els dos historiadors espanyols, cadascun recollit en un capítol autònom. Així, el primer bloc, el que conté els estudis de les historiografies francesa i espanyola, aporta la configuració i caracterització del context en què cal entendre el desenvolupament professional i personal dels dos historiadors.

El capítol 3, que enceta el bloc d'estudi de la història de la historiografia, està dedicat a "La moderna historiografia francesa en el trànsit del segle XIX al XX". La raó per a ubicar aquest capítol abans del dedicat a la història de la historiografia espanyola es deu a que la historiografia espanyola es desenvolupa una mica endarrerida respecte de la francesa durant tot el període contemplat des del segle XIX, funcionant sovint aquesta com a referència per a aquella, un procés que es pot comprendre millor si se segueix aquest ordre. El capítol 4, per tant, és el que està dedicat a "La historiografia espanyola en el trànsit del segle XIX al XX".

A continuació els segueixen els dos capítols d'estudi i anàlisi dels historiadors espanyols, en els quals s'ha procurat mantindre una estructuració formal paral·lela. Ambdós s'enceten amb la discussió de l'estat de la qüestió corresponent a l'estudi de cadascun d'ells, i una breu biografia, en l'apartat 5.1 per a Altamira i el 6.1 per a Deleito.

El capítol 5, "El cas de Rafael Altamira Crevea", recull l'anàlisi de la concepció de la història per aquest historiador espanyol en l'apartat 5.2. L'anàlisi està organitzada en els aspectes que el propi Altamira considera capitals als seus textos, que són la qüestió de la cientificitat de la història i la possibilitat de l'existència de lleis històriques, el subjecte de la història, la història de la civilització com a contingut de la història, la història de la historiografia des del punt de vista de la història de la civilització, i finalment la funció social de la història.

El capítol 6, "El cas de José Deleito Piñuela", recull l'anàlisi de la concepció de la història per aquest historiador espanyol en l'apartat 6.2. L'anàlisi està organitzada seguint grups temàtics que també s'articulen en subapartats per tal d'estructurar-los millor de la forma més ordenada possible.

En l'últim apartat d'ambdós capítols s'argumenta i discuteix sobre la recepció de la historiografia francesa per part d'Altamira i de Deleito. Aquests dos capítols es tanquen amb l'anàlisi dels resultats de la recerca sobre la vinculació dels historiadors espanyols amb el *Centre* de Berr, fent un balanç crític d'aquesta en base a la documentació constatada.

Al capítol 7, "Conclusions", es fa un balanç crític dels resultats de les anàlisis sobre cadascun dels dos historiadors espanyols.

Després del capítol 9 de "Fonts", i del 10 de "Bibliografia", s'inclou un "Annex" amb una recopilació de "Extractes de ressenyes destacades de *La Lectura*", és a dir, una àmplia selecció de fragments de les més interessants i enriquidores de les ressenyes redactades per Deleito a la llarga dels anys per a *La Lectura*.

3. LA MODERNA HISTORIOGRAFIA FRANCESA EN EL TRÀNSIT DEL SEGLE XIX AL XX

3.1. Els precedents de l'*escola metòdica*

3.1.1. L'efervescència històrica francesa en el segle XIX

Cap a l'any 1900 els historiadors francesos de l'*escola metòdica* presumeixen per tindre un mètode científic per a la història, controlen la gran majoria d'institucions dedicades a la recerca històrica, gaudeixen d'una gran consideració social sostinguda per l'Estat, i celebren la culminació de les reformes dels estudis històrics universitaris de les quals en gran mesura han sigut inspiradors, consellers, conductors i beneficiaris.

Tanmateix, els èxits no es construeixen sobre el buit. El mètode no és cap creació *ex novo*, sinó que es basa en un recull de tècniques desenvolupades durant els dos segles anteriors de tradició erudita. Tampoc era nova la mateixa idea de *mètode històric*, perquè almenys des de les dècades 1820-1830 venia plantejant-se la necessitat d'assolir un mètode per a fer la història, arribant diversos autors de marcada personalitat a desenvolupar-ne algun de forma més o menys autodidacta. Inclús la idea de fer de la història una ciència ja era reclamada per algunes importants veus des de mitjans del segle XIX. La implicació de l'Estat en la preservació dels documents i monuments històrics com a patrimoni nacional, així com en la construcció de la història, i en particular d'una història nacional, va ser permanent i d'intensitat creixent a la llarga de tot el segle XIX, de manera que ja estava ben assentat el concepte de l'*Estat mecenes i historiador*.[13] Fins i tot, els historiadors del canvi del segle XIX al XX no havien sigut els iniciadors de les

[13] Charles-Olivier CARBONELL: *La historiografía*, México D.F., Fondo de Cultura Económica, 1986, pp. 115-118.

primeres reformes de les institucions de recerca històrica i dels estudis històrics, perquè algunes ja s'havien iniciat en la dècada de 1860.

Ben cert és que aquests historiadors triomfants de 1900 aconsegueixen donar una plenitud a la transformació de la recerca històrica i dels estudis històrics assolint un abast inèdit fins aquell temps. Però resulta necessari repassar els importants precedents que fonamenten la transformació, perquè lluny de ser una revolució científica, pren la forma d'un procés dins del qual van sumant-se i desenvolupant-se diverses característiques progressivament des dels anys 1820-1830.[14]

L'efervescència històrica francesa a la llarga de tot el segle XIX aconsegueix fer de la història una ciència *mestra*, en un procés en què el debat polític i el debat històric estan íntimament entrellaçats, mitjançant uns historiadors que van assumint el rol fonamental de *narrar la nació*, a mesura que van perfilant la professió alhora que van optant a places de professors universitaris com a funcionaris a càrrec d'un Estat cada vegada més omnipresent i omnipotent.[15]

3.1.2. Entre la tradició erudita i la història nacional

A partir de la dècada de 1820, en plena Restauració, comença a fer eclosió una nova generació d'historiadors liberals, les principals figures de la qual són François Guizot (1787-1874), Augustin Thierry (1795-1856), François-Auguste Mignet (1796-

[14] Patrick GARCIA: "Le moment méthodique", en Christian DELACROIX, François DOSSE i Patrick GARCIA: *Les courants historiques en France. XIXe-XXe siècle*, Paris, Éditions Armand Colin, 2014 (2007), p. 99.

[15] Sophie-Anne LETERRIER: "Le XIXe siècle historien", en ÍD: *Le XIXe siècle historien. Anthologie raisonnée*, Paris, Éditions Belin, 1997, p. 11. Christian DELACROIX, François DOSSE i Patrick GARCIA: "Histoire et historiens en France depuis 1945", Paris, ADPF Association pour la diffusion de la pensée française – Ministère des affaires étrangères, 2003, p. 9. Patrick GARCIA: "La naissance de l'histoire contemporaine", en Christian DELACROIX, François DOSSE i Patrick GARCIA: *Les courants historiques en France. XIXe-XXe siècle*, Paris, Éditions Armand Colin, 2014 (2007), p. 74. Charles-Olivier CARBONELL: *La historiografía…*, pp. 115-118.

1884), Adolphe Thiers (1797-1877) i Jules Michelet (1798-1874), entre d'altres. Aquests historiadors rebutgen la producció historiogràfica tradicional dedicada a l'exaltació de monarques i prínceps, i exigeixen el domini de l'erudició per tal de construir la nova historiografia sobre el treball amb documents originals, enllaçant clarament amb la rica tradició erudita del segles XVII i XVIII. Alhora, combinen el rigor metodològic amb la voluntat d'exercir l'art d'escriure, fent ús de les tècniques narratives, particularment de la novel·la, per tal de posar la narració al servei de la comunicació de *la veritat*, donant plenitud a una vinculació entre ciència i art que es manté indissociable durant tot el segle XIX.[16]

D'altra banda, malgrat ser la gran majoria d'ells massa joves com per a haver viscut l'experiència de la Revolució, són plenament conscients de la transcendència d'aquesta i de la divisió existent en la societat francesa al voltant d'ella. En conseqüència, la nova historiografia no s'acontenta amb l'establiment dels fets, sinó que a més exigeix interpretar-los, assumint una *concepció hermenèutica*[17] que cerca de dotar de sentit als esdeveniments, fent particular èmfasi en la necessitat d'inscriure la Revolució en el temps llarg, recolzant-se en algun dels diversos corrents de filosofia de la història. Resulta així una historiografia compromesa, inclús de combat, el punt central de la qual és la interpretació de la Revolució, i que pren la forma d'una *història nacional* que s'esforça per mostrar el poble que fins llavors havia estat ocultat, contribuint decisivament a desenvolupar una nova forma de consciència històrica que converteix el marc nacional en el prisma a partir del qual realitzar la lectura de tot el passat.[18]

[16] Sophie-Anne LETERRIER: "Le XIXe siècle historien"…, p. 13. Patrick GARCIA: "La naissance de l'histoire contemporaine"…, pp. 46-50 i 54-55.
[17] Gérard NOIRIEL: *Qu'est-ce que l'histoire contemporaine ?*, Paris, Hachette, 1998, p. 11.
[18] Patrick GARCIA: "La naissance de l'histoire contemporaine"…, pp. 27 i 52-53. Hervé MAZUREL: "Romantisme", en Christian DELACROIX et al. (dirs.): *Historiographies. Concepts et débats, vol. II*, Paris, Éditions Gallimard, 2010, pp. 596-601.

Aquesta historiografia, romàntica i liberal, rep especial impuls a partir de la instauració de la *Monarquia de Juliol* en 1830, beneficiant-se de l'oportunitat que obri als historiadors la necessitat de legitimació del nou monarca, Lluïs Felip d'Orleans. En un context de *necessitat d'història*, i alhora impregnat de l'esperit del *just mitjà*, el nou règim pretén inscriure's en la continuïtat de la *història nacional*, reivindicant tant la tradició monàrquica francesa com els ideals revolucionaris de 1789.[19] Així, tot i que a la llarga no es resisteix la prova per assolir un compromís satisfactori per a *les dues Frances* enfrontades des de 1789, sí s'aconsegueix el desenvolupament d'algunes iniciatives per a la recerca històrica i l'ensenyament de la història destinades a fructificar a més llarg termini.[20]

2.1.3. La Història, afer d'Estat

En el període entre 1830 i 1848, tant l'esforç de cerca, registre i conservació de documents i monuments històrics, com la recerca històrica i l'ensenyament de la història nacional francesa, esdevenen preocupacions d'Estat, i es creen nous càrrecs administratius i noves institucions, alhora que es reformen i reorganitzen altres ja existents. La figura de François Guizot, historiador i polític, s'erigeix com el primer gran organitzador de la ciència històrica francesa, posant els fonaments de la concepció de la història que acabaria imposant-se mig segle més tard. Guizot bascula entre la història i la política a la llarga de tota la seua vida, sense abandonar mai completament cap de les dues, desenvolupant una peculiar concepció de la funció social de la història com a aprenentatge per a l'exercici de la política fent front tant a la fractura revolucionària com

[19] Patrick GARCIA: "La naissance de l'histoire contemporaine"…, pp. 34-35.
[20] Christian DELACROIX, François DOSSE i Patrick GARCIA: *Histoire et historiens en France depuis 1945*…, p. 10.

a les resistències dels reaccionaris davant els canvis. Com a historiador, combina el treball sobre fonts originals i l'erudició crítica dels documents, amb una visió global del moviment de la història focalitzada en la idea de la *civilització*, que marca el seu exercici com a polític.[21] Així, com a ministre d'Instrucció Pública en primer lloc, i després com a ministre d'Interior, promou totes les iniciatives que pot.

Per a la gestió del patrimoni nacional, ja en 1830 es crea el càrrec d'Inspector de Monuments Històrics, que a partir de 1834 ostenta Prosper Mémimée. I en 1837 naix la Comissió de Monuments Històrics del Ministeri de l'Interior.[22] Per a la recerca històrica, en 1834 es crea l'important *Comité des Travaux Historiques et Scientifiques*, la primera institució de recerca científica finançada per l'Estat francès. En 1836, l'*École des Chartes*, amb l'ambiciosa funció de centre de formació en els mètodes de la crítica erudita documental, s'instal·la a París, traslladada des de Dijon, on havia estat reoberta en 1829, després d'una curta vida inicial entre 1821 i 1823. En 1838 es reorganitza l'*École des Langues Orientales*; i en 1846, es funda l'*École française d'Athènes*.[23]

Per a l'ensenyament de la història, en 1831 es crea l'*agrégation* d'història. I la llei de 1833 instaura l'obligatorietat de l'ensenyament de la història en el nivell primari superior. El conegut com a programa Salvandy de 1838 preveu la matèria d'història diferenciada de les altres humanitats, i el que és més important, amb finalitat pròpia, com a articuladora de l'ensenyament de la *nació francesa*.[24]

---

[21] Patrick GARCIA: "La naissance de l'histoire contemporaine"…, pp. 36-37 i 42-45. Pierre ROSANVALLON: "Guizot, François", en André BURGUIÈRE (dir.): *Diccionario Akal de Ciencias Históricas*, Tres Cantos (Madrid), Ediciones Akal, 2005, p. 337. Sophie-Anne LETERRIER: "Guizot, François Pierre Guillaume", en Christian AMALVI (dir.): *Dictionnaire biographique des historiens français et francophones. De Grégoire de Tours à Georges Duby*, Paris, La Boutique de l'Histoire, 2004, pp. 148 i 149.

[22] Marie-Anne SIRE: "Patrimoine", en Christian DELACROIX et al. (dirs.): *Historiographies. Concepts et débats, vol. II*, Paris, Éditions Gallimard, 2010, p. 823.

[23] Patrick GARCIA: "La naissance de l'histoire contemporaine"…, pp. 40, 41 i 45.

[24] *Ibid.*, pp. 42-44.

3.1.4. La puixança de les societats científiques

No tota la tasca de recerca històrica i crítica de documents està emparada o controlada per l'Estat; de fet, una gran part queda fora del seu abast, sent assumida pel conjunt de les *societés savantes*, moltes d'elles existents des del segle XVIII. A la llarga de tot el segle XIX, es multipliquen les acadèmies, societats històriques i societats d'antiquaris, en un impuls de llarg recorregut que no deixa de créixer.[25]

En passar la interrupció forçada als inicis de la Revolució, les acadèmies i altres societats renaixen prompte, afavorides pels diversos governs del Directori, el Consolat i l'Imperi per a la realització de l'inventari dels bens nacionals, donant continuïtat al gran rol cultural exercit en el segle XVIII. Durant la Restauració aquestes societats viuen una primera *edat d'or*, que té continuació gràcies al decidit recolzament del règim de Lluïs Felip d'Orleans. En 1833, es crea la *Société d'histoire de France*, amb l'objectiu de mamprendre la publicació de documents originals de la història nacional francesa, a imitació de l'homòloga alemanya fundada en 1819 que edita els famosos *Monumenta Germaniae*. Sostinguda principalment mitjançant les subscripcions dels propis socis, en a penes una dècada esdevé la més important societat erudita d'història a França.[26] En 1834, es crea un *Comité de publication des chartes et chroniques*, antecedent del *Comité des Travaux Historiques et Scientifiques*, promogut per F. Guizot amb l'objectiu de federar unes tres-centes societats, conscient de la importància científica i social que suposen. És el temps de l'emergència de grans erudits regionals, com Arcisse de Caumont

[25] Guy BOURDÉ i Hervé MARTIN: *Las escuelas históricas*, Tres Cantos (Madrid), Ediciones Akal, 2004, pp. 103-104. Charles-Olivier CARBONELL: *Histoire et historiens. Une mutation idéologique des historiens français, 1865-1885*, Toulouse, Edouard Privat Editeur, 1976, pp. 76-88.
[26] Patrick GARCIA: "La naissance de l'histoire contemporaine"…, pp. 40-41.

(1801-1873),[27] infatigable fundador de societats, com la *Société française d'archéologie*, en 1834, i divulgador de treballs històrics i arqueològics. Durant el Segon Imperi, s'accentua l'impuls de creixement de les societats, alhora que l'Estat estén el control sobre els treballs d'arqueologia. Una força que no disminueix sota els governs de la Tercera República, arribant a registrar-se més de mil societats en el canvi de segle, que gaudeixen des de 1882 d'un Congrés anual propi.[28]

A la llarga del temps, les societats s'especialitzen, i contribueixen enormement a la publicació de textos i repertoris d'arxius i col·leccions; tot i que actuen més bé com a *escoles del microscopi*, i el valor de les publicacions erudites és molt desigual, és apreciable l'increment progressiu de l'edició crítica de textos.[29]

3.1.5. L'herència de la historiografia romàntica liberal

Tot i haver d'admetre imperfeccions, insuficiències i el marcat biaix polític, els historiadors romàntics liberals francesos deixen un ric llegat a les generacions posteriors, conformant un ferment que nodreix el desenvolupament de l'ofici. En particular, la insistència en la preocupació per l'erudició i l'exactitud de les afirmacions, comporta l'assimilació del recurs quotidià als arxius i la realització sistemàtica de l'anàlisi crítica dels documents originals com a tasques ineludibles de la feina de l'historiador. Al mateix temps, els esforços dels laboriosos erudits proporcionen de forma creixent abundant

[27] Louis BERGÈS: "Caumont, Arcisse de", en Christian AMALVI (dir.): *Dictionnaire biographique des historiens français et francophones. De Grégoire de Tours à Georges Duby*, Paris, La Boutique de l'Histoire, 2004, p. 47.
[28] Loïc VADELORGE: "Sociétés savantes", en Christian DELACROIX et al. (dirs.): *Historiographies. Concepts et débats, vol. I*, Paris, Éditions Gallimard, 2010, pp. 612-615.
[29] Patrick GARCIA: "La naissance de l'histoire contemporaine"…, pp. 135-136. Guy BOURDÉ i Hervé MARTIN: *Las escuelas históricas*…, pp. 103-104. Charles-Olivier CARBONELL: *Histoire et historiens*..., pp. 112-125.

documentació extreta d'arxius i biblioteques, habilitant una matèria primera cada vegada més perfeccionada, disponible per a la fonamentació de síntesis i futures recerques.[30]

D'altra banda, aquests historiadors, molt atents als canvis polítics i socioculturals del seu temps, alhora que immersos en una intensa reflexió filosòfica sobre el passat, atorguen a la historiografia objectius pragmàtics, vinculats amb projectes polítics concrets, per a intervindre en el nou espai públic sorgit amb el nou Estat liberal i nacional. Senten la necessitat de comprendre i narrar el canvi històric, i s'esforcen per a trobar un sentit al present a partir de la interpretació de la història com un precedent; una història que ha d'estar fonamentada mitjançant l'erudició per a dotar de seguretat i solidesa a les argumentacions.[31]

Aporten, per tant, una nova mirada que trenca amb concepcions i pràctiques precedents, que enllaça amb el rol social atribuït a la història i el magisteri reconegut als historiadors com a artesans de la consciència nacional, alhora que articulen una complexa relació entre erudició, filosofia i literatura, que dota als treballs tant d'ambició epistemològica com de qualitat literària.[32]

3.1.6. Les reivindicacions d'una història científica

Malgrat l'extraordinària vitalitat de la historiografia francesa del període, la producció historiogràfica acusa importants limitacions que l'aboquen a una situació de relativa fragilitat i manifesta incapacitat per a definir un espai netament científic i professional. D'una banda, el compromís polític que impulsa als historiadors alimentant

[30] Guy BOURDÉ i Hervé MARTIN: *Las escuelas históricas…*, p. 105.
[31] Gonzalo PASAMAR i Roberto CEAMANOS: *Historiografía, historia contemporánea e historia del presente*, Madrid, Síntesis, 2000, pp. 19-23.
[32] Patrick GARCIA: "La naissance de l'histoire contemporaine"…, pp. 14, 45 i 74.

l'efervescència històrica, també imposa obstacles, que en tocar el punt de la interpretació de la Revolució es tornen insalvables per expressar-se en termes gairebé exclusivament polítics.[33]

D'altra banda, l'absència d'un mètode de treball uniforme representa un gran inconvenient, derivat de la notable separació, inclús contraposició, entre, per un costat, els erudits formats en la crítica documental i els sabers d'antiquari, i, per altre costat, els historiadors que molt habitualment són encara mers aficionats a la història i escriptors ocasionals. També limita molt l'alé historiogràfic la tendència a la focalització en l'àmbit local, especialment acusada en les societats històriques que proliferen per tota la geografia francesa, i que propicien una historiografia de qualitat molt irregular. A més, a penes es mostra interès per altres països, i en els casos en què ocorre les interpretacions queden desvirtuades per l'eurocentrisme a ultrança. No ajuda tampoc el persistent pes de l'Església catòlica, donant-se l'ambivalent situació de què gran part dels erudits i dels historiadors provenen del clergat, la qual cosa marca gran part dels treballs amb un biaix ideològic que retalla les aspiracions científiques que suposadament fonamenta la crítica erudita.[34]

Tanmateix, l'ambició per fer de la història una ciència en sentit modern no fa més que estendre's. La puixança de les ciències experimentals contribueix a difondre progressivament tant el seu model del treball científic esdevenint referència per a tota activitat del coneixement, com la imatge de què els científics que les practiquen constitueixen veritables comunitats del saber. Així, en la dècada de 1860 es multipliquen els al·legats cientifistes entre els historiadors i erudits, reivindicant la necessitat d'assolir

[33] *Ibid.*, pp. 94-95.
[34] Guy BOURDÉ i Hervé MARTIN: *Las escuelas históricas…*, pp. 104-105. Gonzalo PASAMAR i Roberto CEAMANOS: *Historiografía, historia contemporánea e historia del presente…*, pp. 28-29.

un estatut científic reconegut per a la història, que permeta superar la inestabilitat persistent distanciant-se de la tradició literària i filosòfica. En particular pren força la discussió sobre la urgència de constituir un mètode equiparable al de les ciències experimentals, un veritable mètode històric científic.[35]

Anteriorment, alguns com François Guizot havien somiat que les Facultats assumiren un veritable rol científic, deixant arrere la retoricitat característica de la Universitat del període. Però aquestes idees no troben ressò fins que es pren consciència de forma mes generalitzada en l'univers de l'alt coneixement, i alguns grans savis comencen a llançar crits d'alarma.[36] Tres figures es destaquen especialment en la defensa del caràcter científic de la història, Ernest Renan (1823-1892), Hippolyte Taine (1828-1893), i Numa-Denys Fustel de Coulanges (1830-1889). Tot i que cap dels tres arribaria a constituir una veritable escola, cadascun a la seua manera, amb característiques diferenciades, projecta una notable influència en les generacions següents.[37]

3.1.7. L'inici de la renovació de la història

En la dècada de 1860 comencen a impulsar-se algunes reformes en l'ensenyament superior i la recerca des del ministeri dirigit per Victor Duruy, per tal de donar resposta a les reclamacions d'atenció a les ciències.[38] Es concep un pla relativament ambiciós en

[35] Guy BOURDÉ i Hervé MARTIN: *Las escuelas históricas…*, p. 105. Patrick GARCIA: "La naissance de l'histoire contemporaine"…, pp. 101-102.
[36] Antoine PROST: *Histoire de l'enseignement en France 1800-1967*, Paris, Libraire Armand Colin, 1968, p. 228.
[37] Guy BOURDÉ i Hervé MARTIN: *Las escuelas histórica…s*, p. 105. Charles-Olivier CARBONELL: *Histoire et historiens*..., pp. 295-323. Una contribució molt interessant al context, en aquest cas particular al voltant de Fustel de Coulanges i les seues aportacions al desenvolupament del mètode: François HARTOG: *Le XIXe siècle et l'histoire. Le cas Fustel de Coulanges*, Paris, Éditions du Seuil, 2001.
[38] Sobre el context de les reformes del ministre Duruy: William R. KEYLOR: *Academy and Community. The Foundation of the French Historical Profession*, Cambridge, Harvard University Press, 1975, pp. 19-35. Antoine PROST: *Histoire de l'enseignement en France 1800-1967…*, pp. 182-183. George WEISZ: *The Emergence of Modern Universities in France, 1863-1914*, Princeton, Princeton University Press, 1983, pp. 60-61.

principi que involucra al conjunt dels coneixements, no només els estudis històrics, per tal de dotar de mitjans a les Facultats i d'incrementar el nombre de càtedres, manifestant l'objectiu clar de formar als estudiants en mètodes científics. Tanmateix, la penúria dels recursos disponibles i, sobre tot, la inèrcia del funcionament de les mateixes Facultats, representen greus problemes que no poden ser resolts abans de la derrota en la guerra contra els alemanys.[39] De fet, la separació entre investigació i ensenyament cristal·litza amb la fundació de l'*École Pratique des Hautes Études*, en 1868, mitjançant decret, dotada amb una subvenció especial. Es pretén un centre per a implantar mètodes científics de recerca seguint el model alemany, fent particular èmfasi en el sistema dels seminaris especialitzats, per a assegurar l'adequada transmissió dels sabers tècnics alhora que se susciten relacions de tipus mestres-deixebles entre els professors i els estudiants. La creació d'aquesta nova institució, per tant, resulta ser tant la materialització de la confiança en la renovació dels mètodes de treball dels coneixements com l'expressió de la impotència dels poders públics per a reformar veritablement les Facultats. La limitació de les reformes no oculta la consciència d'estar entrant en una nova fase d'impuls a les ciències, que en el cas particular de la historiografia significa un moviment clar de tendència cap la renovació. La culminació de les primeres promocions d'historiadors tècnicament formats, junt amb la multiplicació de les revistes especialitzades, a més de la proliferació de societats científiques, constitueixen clars indicis de la constitució d'una veritable comunitat d'historiadors.[40]

[39] Antoine PROST: *Histoire de l'enseignement en France 1800-1967*..., pp. 228-229.
[40] Patrick GARCIA: "La naissance de l'histoire contemporaine"…, pp. 102-103, 113 i 133. Olivier PONCET: "La génération transfigurée"…, pp. 61-62.

3.1.8. La importància de les revistes especialitzades

La publicació amb regularitat de revistes especialitzades és un clar indicador de l'existència d'un àmbit professional i científic autònom. Les revistes difonen els resultats de les investigacions i les noves idees, marquen les tendències en les transformacions en la praxi professional, i juguen un rol decisiu en la demarcació dels estàndards de cada disciplina. Constitueixen espais de socialització que contribueixen a la integració d'àmbits científics a nivell nacional, ajudant a consolidar àrees d'investigació i grups de treball, i traçant la línia de demarcació entre els professionals i els aficionats, i a més obrin l'oportunitat de posar en contacte a especialistes internacionalment.[41]

El model de referència per a les revistes especialitzades d'història es pren de l'alemanya *Historische Zeitschrift*, fundada en 1859, dirigida per un comitè de redacció que vetla pel compliment de les normes científiques en vigor, i que ofereix els continguts estructurats en diverses seccions. En 1866, per primera vegada a França, es creen no una sinó dues revistes d'història independents, no vinculades a cap societat o acadèmia. D'una banda, la *Revue des Questions Historiques*, que promou una erudició crítica, però de caire militant catòlic i monàrquic. D'altra banda, de sensibilitat política oposada a aquesta, la *Revue critique d'histoire et littérature*, creada des de l'*École pratique des hautes études*, sota la direcció dels lingüistes Gaston Paris i Paul Meyer. Les revistes, per tant, participen de la constitució de xarxes que expressen un posicionament alhora científic i polític.[42]

[41] Patrick GARCIA: "La naissance de l'histoire contemporaine"…, p. 134. Lutz RAPHAEL: *La ciencia histórica en la era de los extremos. Teorías, métodos y tendencias desde 1900 hasta la actualidad*, Zaragoza, Institución Fernando el Católico, 2012, pp. 49-51. Olivier DUMOULIN: "Revistas históricas", en André BURGUIÈRE (dir.): *Diccionario Akal de Ciencias Históricas*, Tres Cantos (Madrid), Ediciones Akal, 2005, pp. 609-610.

[42] Patrick GARCIA: "La naissance de l'histoire contemporaine"…, pp. 115 i 133-134. Olivier PONCET: "La génération transfigurée"…, p. 62.

Seguint l'estela d'aquestes dues revistes pioneres, no tarden en crear-se'n més, d'entre les quals destaca una que, a partir de la dècada següent, assoleix la influència hegemònica en el panorama historiogràfic fins a les dècades centrals del segle XX: la *Revue historique*.

3.1.9. El trauma, la crisi, i l'espill alemany

La contundent derrota francesa en la guerra francoprussiana que esclata en 1870 desemboca en una crisi moral nacional, que s'agreuja amb el conflicte degut a la proclamació i el subsegüent esclafament de la Comuna de París en la primavera de 1871, calant entre els francesos la percepció de l'amenaça de guerra civil gairebé permanent des de 1789. La història, disciplina que juga un paper ideològic essencial a la llarga de tot el segle XIX, experimenta llavors una revalorització particular, incorporant-se al debat sobre la necessitat d'un mètode històric de rang científic la urgència del problema de la pacificació de la història nacional. Així, la decidida aspiració a la configuració de la història com una veritable disciplina científica es canalitza mitjançant la definitiva organització dels estudis històrics universitaris, l'elaboració d'un mètode unificat de recerca històrica, i la constitució d'un sòlid ferment que servesca com a aglutinant nacional.[43]

Pel que fa a la Universitat, es converteix en el blanc de furibundes crítiques llançades per acadèmics, professors i savis diversos, perquè s'atribueix la derrota material front als alemanys a causa de la superioritat intel·lectual alemanya, representada mitjançant un exitós sistema de formació universitària. Aquestes crítiques en realitat no

[43] Jacques REVEL: *Las construcciones francesas del pasado. La escuela francesa y la historiografía del pasado*, México, Fondo de Cultura Económica, 2002, pp. 30-31. Patrick GARCIA: "Le moment méthodique"…, pp. 102 i 108.

són noves, però en aquells moments propicien l'acció. Els successius governs de la Tercera República, llavors, mamprenen decidides reformes en el sistema educatiu, destacant-se la profunda reorganització de la Universitat francesa, un moviment que va més enllà d'establir nous i moderns programes educatius perquè cerca una refosa de l'esperit nacional. Per als estudis històrics universitaris significa una veritable refundació.[44]

La referència definitiva per a la ciència francesa es creu trobar, llavors, a la mateixa Alemanya.[45] La comparació amb les universitats germàniques era ja habitual des de dècades arrere, de les quals s'enveja la importància dels recursos que s'hi dediquen i el desenvolupament assolit, beneficiant-se de la tutela de l'Estat. L'estada dels estudiants universitaris francesos a les universitats alemanyes s'havia imposat progressivament com una etapa necessària en la formació superior. A aquestes universitats perceben el sentiment compartit entre els quadres universitaris de constituir un cos específic, i constaten els forts llaços establits entre alumnes i professors, tant dins com fora dels seminaris. Per als historiadors francesos, Alemanya havia esdevingut una *terra de promissió* de la història.[46] Allí la carrera professional de l'historiador ja està definida, habilitant-lo tant per a la investigació com per a l'ensenyament com a professor. Més encara, els estudis històrics estan ben organitzats, i hi ha un mètode històric ben assentat. A més, la història hi exerceix un rol fonamental com a *mare i institutriu* de la política nacional. En avant, i durant dècades, l'exemple alemany serà constantment evocat.[47]

[44] Claude DIGEON: *La crise allemande de la pensée française (1870-1914)*, Paris, Presses Universitaires de France, 1959, pp. 364-366.
[45] Un estudi del *model alemany*: Charles-Olivier CARBONELL: *Histoire et historiens*..., pp. 535-568.
[46] Patrick GARCIA: "Le moment méthodique"…, p. 113.
[47] *Ibid*., pp. 103-108. Claude DIGEON: *La crise allemande de la pensée française*..., p. 370.

Una nova generació d'historiadors ben conscients dels desafiaments als quals s'enfronten després de la derrota davant Alemanya, escometen el repte de la transformació profunda dels estudis històrics francesos i la consolidació d'una historiografia científica i professional que done forma definitiva a la història nacional francesa, amb l'aspiració de superar a la mateixa Alemanya al seu propi terreny. Aquests historiadors són els primers en començar a donar forma a allò que posteriorment serà conegut com l'*escola metòdica*.

3.2. L'*escola metòdica*

3.2.1. La configuració de l'*escola metòdica*

L'*escola metòdica* de la historiografia francesa es constitueix, desenvolupa i prolonga durant gairebé tota la vida de la Tercera República. Es pot reconéixer mercè a l'adhesió dels historiadors als dos textos fonamentals que la configuren: d'una banda, en l'origen, el manifest publicat per Gabriel Monod en el primer número de la *Revue historique* en 1876; i d'altra banda, en un moment culminant, el mètode històric conformat i publicat per Charles-Victor Langlois i Charles Seignobos en 1898, en la *Introduction aux études historiques*.[48]

Els historiadors de l'*escola metòdica* pretenen la materialització d'una ciència històrica imposant una recerca sistemàticament metodològica que prescindeix completament de l'especulació filosòfica, i aplica rigorosament les tècniques d'inventari de fonts, crítica de documents originals i organització de les tasques. Així, l'estatut

[48] Sobre la caracterització de l'escola metòdica: Charles-Olivier CARBONELL: *Histoire et historiens*..., pp. 409-417. Sobre les contradiccions de l'escola metòdica: *Ibid.*, pp. 436-450.

científic de la història, per a aquests historiadors, resulta fonamentalment de l'aplicació del mètode i del principi d'objectivitat.[49]

Tanmateix, la confiança suposada en l'objectivitat i en la imparcialitat, resulta contradictòria amb el marcat biaix ideològic d'uns historiadors compromesos amb el règim polític republicà i amb l'aspiració de reunir a la comunitat nacional. De fet, la necessitat de *pacificar la història* després dels traumes de 1870-1871, aboca als historiadors a confiar en el discurs científic per la convicció d'estar escapant d'aquesta manera de les lluites polítiques, alhora que cerquen d'utilitzar un conjunt de regles específiques que resolguen el debat històric de manera que permeta cloure el temps de les revolucions, i així arribar per fi a l'estabilitat política. La història, per tant, exerceix més que mai un *magisteri cívic* per mitjà d'uns historiadors que manifesten una preocupació constant pel valor pedagògic dels seus treballs.[50]

D'altra banda, l'èmfasi en el mètode i en l'objectivitat comporta en aquests historiadors el paradoxal efecte de la desatenció de la història dels esdeveniments recents, per la creença de què només pot haver ciència a partir de certa distància temporal que permeta apaivagar les passions. A més, donat que l'aplicació del mètode esdevé la frontera que separa als historiadors professionals dels aficionats, resulta que l'estudi de la història contemporània, sent rebujat pels professionals a causa del prejudici de no poder aplicar-hi el mètode precisament per la insuficient distància temporal dels esdeveniments respecte del present, queda en mans dels aficionats, que entenen alhora l'acceptació del mètode com una presa de posició en favor del govern republicà. Així, l'expressió de la

[49] Guy BOURDÉ i Hervé MARTIN: *Las escuelas históricas…*, p. 127. Gérard NOIRIEL: *Qu'est-ce que l'histoire contemporaine ?...*, pp. 11-12.
[50] Guy BOURDÉ i Hervé MARTIN: *Las escuelas históricas…*, p. 145. Christian DELACROIX, François DOSSE i Patrick GARCIA: *Histoire et historiens en France depuis 1945…*, p. 11. Patrick GARCIA: "Le moment méthodique"…, pp. 154-155.

història contemporània es converteix durant un temps en l'espai aglutinador de tots els enemics de la Tercera República, fins que el propi govern reacciona impulsant l'ensenyament de la història més recent de manera que done una visió favorable a la República.[51] Finalment, els historiadors de l'*escola metòdica*, per mitjà de la *Revue historique*, participen en la reinterpretació de la Revolució francesa de 1789 com a mite fundador de la Tercera República, quan el govern designa el 14 de juliol com a festa nacional.[52]

a) La Revue historique

La *Revue historique*, fundada en 1876, aglutina al seu si i al seu voltant, durant el període de la Tercera República, als historiadors que conformen l'*escola metòdica*. De fet, habitualment, de forma retrospectiva es considera la fundació de la revista com l'acte fundacional de l'*escola metòdica*.[53]

A les primeres pàgines de l'*Avant-propos* signat pels codirectors Gustave Fagniez i Gabriel Monod es proclamen la pretensió d'una història científica, la defensa d'un punt de vista unitari nacional, la promoció de la professionalització dels historiadors francesos, la reivindicació de l'organització dels estudis històrics a França, i l'exigència de l'aplicació rigorosa del mètode històric en la recerca.[54]

La persona que veritablement marca el rumb de la revista des dels inicis és Gabriel Monod (1844-1912). G. Fagniez, catòlic, abandona l'empresa en 1881 a causa dels atacs de la revista contra l'Església catòlica, i es passa a la rival (i catòlica) *Revue des Questions*

[51] Gérard NOIRIEL: *Qu'est-ce que l'histoire contemporaine ?...*, pp. 11-15.
[52] Guy BOURDÉ i Hervé MARTIN: *Las escuelas históricas...*, p. 130.
[53] Patrick GARCIA: "Le moment méthodique"…, pp. 116-125.
[54] Gustave FAGNIEZ i Gabriel MONOD: "Avant-propos", *Revue historique*, 1, (1876), pp. 2 i 3. Recuperat d'internet (http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k180917?rk=64378;0).

Historiques. Per contra Monod, historiador compromés com a patriota, republicà, liberal, laic i protestant,[55] exerceix durant dècades un veritable magisteri moral sobre els historiadors; no només des de la seua posició com a director únic de la *Revue historique*, sinó també com a codirector de la *Revue critique d'histoire et littérature*, i com a director de la secció IV d'Història i Filologia de l'*École pratique des hautes études* en la qual també imparteix seminaris regularment, a banda de les seues rellevants publicacions científiques. Monod entén que han de ser els historiadors els encarregats de transmetre la interpretació de França com a obra contínua del passat al present i al futur seguint la via del progrés. Per tant considera imperativa la formació dels historiadors, deixant de banda definitivament l'autodidactisme, que no aprén de mestres ni forma alumnes, i exigeix la definició d'un mètode amb regles clares i compartides per tota la professió, de manera que es faça possible el tancament dels conflictes d'interpretació sobre la història segregant el coneixement verificat de les opinions partidistes.[56]

El propi Monod deixa constància del plantejament de totes aquestes idees ja des del mateix primer número de la *Revue historique*, en la Introducció, "Du progrès des études historiques en France depuis le XVIe siècle".[57] Monod assumeix la riquesa de la tradició historiogràfica francesa, apreciant tant la qualitat de l'erudició desenvolupada des del segle XVII com l'alt valor atorgat a la característica vessant literària francesa que propicia una historiografia ben escrita, alhora que pren com a referència el model alemany desenvolupat a la llarga del darrer segle, destacant-hi la importància fonamental de les

[55] Charles-Olivier CARBONELL: "Monod, Gabriel", en Christian AMALVI (dir.): *Dictionnaire biographique des historiens français et francophones. De Grégoire de Tours à Georges Duby*, Paris, La Boutique de l'Histoire, 2004, p.228. Un estudi magnífic sobre G. Monod: Charles-Olivier CARBONELL: *Histoire et historiens*..., pp. 418-435.
[56] Guy BOURDÉ i Hervé MARTIN: *Las escuelas históricas…*, p. 130. Christian DELACROIX, François DOSSE i Patrick GARCIA: *Histoire et historiens en France depuis 1945…*, p. 11.
[57] Gabriel MONOD: "Introduction. Du progrès des études historiques en France depuis le XVIe siècle", *Revue historique*, 1, Année I Tome 1 (1876), pp. 7-38. Recuperat d'internet (http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k180917?rk=64378;0).

contribucions de les ciències auxiliars. Per tant, no es tracta de realitzar una mera còpia dels historiadors alemanys ni de trasplantar els mètodes de la historiografia alemanya. L'objectiu és la incorporació efectiva i definitiva al bagatge de l'historiador de les ferramentes que de forma sistemàtica atorguen l'autoritat de *ciència*: la filologia comparada, l'antropologia, la geologia, la numismàtica, l'epigrafia, la paleografia, la diplomàtica, i tot tipus de ciències auxiliars que permeten una crítica de textos veritablement científica. La constitució d'un sòlid mètode científic basat en la crítica dels documents originals, per tant, és una preocupació central, per tal de fonamentar la disciplina sobre una pedra angular inamovible per a l'esbrinament de *la veritat*. D'aquesta manera la història esdevé objecte de recerca *lenta i metòdica* propiciant gradualment l'avanç d'*allò particular* a *allò general*, entenent el sentit d'aquest procés de manera que a partir de l'estudi dels detalls s'arriba a conéixer el conjunt fins a obtindre *quadres complets* que permeten establir *idees generals* sobre els grups de fets *susceptibles de prova i verificació*.[58]

Per tal d'aconseguir-ho és imprescindible resoldre en primer lloc la separació, inclús l'antagonisme, existent des de fa massa temps entre els erudits i els historiadors literats; d'una banda, els erudits desdenyen la forma literària i tenen aversió a l'assoliment d'idees generals; d'altra banda, el literats menyspreen les recerques erudites confiant en la imaginació i cert esperit filosòfic. Aquesta desgraciada situació obstaculitza a la ciència històrica abocant-la a uns resultats mediocres, i contradiu l'eminent producció dels grans historiadors com Thierry, Michelet o Guizot, que han demostrat la factibilitat de combinar ambdues facetes. Per tal de resoldre-la, és urgent organitzar els estudis històrics de l'ensenyament superior.[59]

[58] *Ibid.*, pp. 15-34.
[59] *Ibid.*, pp. 32-33.

Quasi un quart de segle més tard de la publicació d'aquest primer manifest de Monod, els seus principis sostenen en general els continguts del manual publicat per Ch.-V. Langlois i Ch. Seignobos, destacant particularment els referits al treball amb fonts originals d'arxiu i l'organització de les tasques dels historiadors professionals.[60]

b) El mètode històric

En 1898, Charles-Victor Langlois (1863-1929) i Charles Seignobos (1854-1942) publiquen *Introduction aux études historiques*, l'obra que codifica el mètode històric, un manual destinat a convertir-se en la *bíblia* de moltes generacions d'historiadors.[61] La preocupació per disposar d'un mètode científic unificat per a la història havia esdevingut obsessió, reflectint una ambició científica en la recerca i l'escriptura de la història que no deixa de ser repetida fins a la sacietat.[62] Per tant, la publicació de l'obra de Langlois i Seignobos significa d'alguna manera el tancament d'un període.[63]

Langlois i Seignobos enceten el manual afirmant de forma significativament contundent que la història només pot fer-se amb documents.[64] L'obra es divideix en tres parts, o *Llibres*;[65] la primera, escrita principalment per Langlois, reflexiona sobre la cerca de documentació, constituint una fase prèvia denominada *heurística*, i defén la necessitat de les ciències auxiliars. El segon *Llibre* escrit en la major part també per Langlois, se centra en la fase d'*anàlisi*, que consisteix en una sèrie d'operacions; en primer lloc, la

[60] Guy BOURDÉ i Hervé MARTIN: *Las escuelas históricas…*, p. 130.
[61] Gérard NOIRIEL: "Naissance du métier d'historien", *Genèses*, 1 (1990), p. 65. Recuperat d'internet (http://www.persee.fr/doc/genes_1155-3219_1990_num_1_1_1014).
[62] Olivier PONCET: "La génération transfigurée"…, pp. 69-70.
[63] Francisco SEVILLANO: "Estudio introductorio: El método positivista como paradigma de conocimiento histórico", en Charles-Victor LANGLOIS i Charles SEIGNOBOS: *Introducción a los estudios históricos*, Alicante, Publicaciones de la Universidad de Alicante, 2003, p. 12.
[64] Charles-Victor LANGLOIS i Charles SEIGNOBOS: *Introducción a los estudios históricos…*, p. 59.
[65] L'atribució de l'autoria de cada part específica del manual s'indica mitjançant una nota a peu de pàgina al final de l'Advertència de la pròpia obra: *Ibid.*, p. 55, n. 21.

crítica externa o erudita, subdividida en la *crítica de restitució*, que pretén reconstruir la forma original i el contingut exacte del document, i la *crítica de procedència*, que té l'objectiu de determinar l'autor, la data i l'origen del document; i en segon lloc, la *crítica interna*, per tal de determinar la veracitat del document mitjançant les tècniques de *crítica d'interpretació*, *crítica de sinceritat* i *crítica d'exactitud*. La tercera part, escrita quasi tota per Seignobos, se centra en la *síntesi*, la fase més arriscada i desconeguda del mètode; cal realitzar l'ordenació dels fets, construir els raonaments i produir el text que expose els resultats.

Segons Langlois i Seignobos, la recerca històrica proporciona un coneixement per traces o vestigis[66] perquè no prové en cap cas de l'observació directa del passat ni representa una experiència repetible, sinó que, sense deixar de ser empíric, és un coneixement indirecte.[67] Per tal d'esbrinar els esdeveniments del passat a través de les empremtes que han quedat, que són els documents, cal que l'historiador opere mitjançant raonaments a partir d'aquests.[68] Aquesta impossibilitat per a realitzar l'observació directa, contràriament al cas de les ciències experimentals, esdevé, en plena *era de la ciència*, *el pecat original de la història* que força a prendre el document com a punt de partida del procés que pretén abastar *la reconstrucció del fet històric* utilitzant el mètode històric.[69]

Nogensmenys, Langlois i Seignobos són conscients de què els fets no són la història, i la fase analítica, de crítica, no pot constituir *per se* una història acabada, sinó que té una funció negativa que només permet establir el valor i la veracitat dels

[66] *Ibid.*, p. 59.
[67] *Ibid.*, p. 95.
[68] *Ibid.*, p. 96.
[69] Juan José CARRERAS ARES: "Ventura del positivismo", en ÍD: *Razón de Historia. Estudios de historiografía*, Madrid, Marcial Pons – Prensas Universitarias de Zaragoza, 2000, p. 146. Juan José CARRERAS ARES: "Seis lecciones sobre historia", en ÍD: *Lecciones sobre Historia*, Zaragoza, Institución Fernando el Católico, 2016, p. 62.

documents. A continuació, l'historiador ha de procedir formulant preguntes, com en qualsevol altra ciència, cercant de reconstruir els estadis psicològics de l'autor del document, per tal d'esbrinar les seues intencions i el significat que aquest document tenia per al seu autor. Així, utilitzant la imaginació per a representar-se les imatges suscitades a partir dels documents, l'historiador avança mitjançant raonaments *per analogia*, per la semblança amb la realitat actual del propi historiador.[70] El treball historiogràfic no finalitza definitivament, llavors, fins després de l'aplicació de les operacions que permeten organitzar els fets aïllats, estructurant-los i ordenant-los fins a culminar l'elaboració de la síntesi.[71]

Malgrat la modernitat reconeguda del manual de Langlois i Seignobos en el context del temps en què es publica per primera vegada,[72] la palesa confiança d'aquests historiadors en una fase analítica suposadament asèptica, garantida per les tècniques de la crítica documental, comporta la il·lusió d'obtindre fets històrics desvinculats de tota hipòtesi prèvia, com si aquests fets no hagueren estat construïts pel propi historiador.[73] Tanmateix, convé tindre present que els historiadors de l'*escola metòdica* s'enfronten al repte de la constitució d'una comunitat professional clarament diferenciada dels aficionats i dels literats sense formació en la recerca científica, per la qual cosa el treball de la crítica dels documents esdevé el principal factor de definició de la historiografia professional elaborada amb criteris científics, una motivació que no té res a veure amb el *fetitxisme del document* ni el *culte al document* amb el que sovint se'ls ha volgut

[70] Charles-Victor LANGLOIS i Charles SEIGNOBOS: *Introducción a los estudios históricos…*, pp. 97-98, 220-221 i 224-225. Patrick GARCIA: "Historiographie méthodique", en Christian DELACROIX et al. (dirs.): *Historiographies. Concepts et débats, vol. I*, Paris, Éditions Gallimard, 2010, p. 446.
[71] Charles-Victor LANGLOIS i Charles SEIGNOBOS: *Introducción a los estudios históricos…*, p. 215.
[72] Madeleine REBÉRIOUX: "Préface", en Charles-Victor LANGLOIS et Charles SEIGNOBOS: *Introduction aux études historiques*, París, Kimé, 1992, p. 11.
[73] Juan José CARRERAS ARES: "Seis lecciones sobre historia"…, pp. 63-64.

denigrar.[74] Per tant, el fet de respectar rigorosament el mètode és interpretat per aquests mateixos historiadors com la garantia per a l'abastiment d'una ciència històrica digna d'aquest nom, alhora que permet constituir la pròpia comunitat professional d'historiadors.[75] En qualsevol cas, el mètode codificat per Langlois i Seignobos esdevingué punt de reflexió i de discussió recurrent sobre la natura del coneixement històric i del treball de l'historiador.[76]

c) La història nacional

Els historiadors de l'*escola metòdica* assumeixen plenament la funció social de la història com a magisteri cívic per a la construcció del consens nacional, i es fan càrrec de la *pedagogia de la nació*.[77] S'involucren, per tant, en la redacció de la gran història de la nació francesa per tal de reunir als francesos al voltant de *la pàtria*,[78] cercant l'estabilització de la vida política francesa sota el règim de la Tercera República, així com la recuperació de l'estatut de gran potència mundial per a França reconeixent la conquesta colonial com a compensació per la pèrdua d'Alsàcia i Lorena a mans dels alemanys en 1871.[79] Per tant, la combinació de l'aportació científica dels historiadors amb la vocació nacional assignada a la història comporta l'obligació de mostrar l'evidència de la continuïtat de la nació francesa il·lustrant alhora que la República és el règim *natural* de França.[80]

[74] Antoine PROST: "Seignobos revisité"…, pp. 106-107.
[75] Patrick GARCIA: "Historiographie méthodique"…, pp. 443-447.
[76] Francisco SEVILLANO: "Estudio introductorio…", p. 42.
[77] Christian DELACROIX, François DOSSE i Patrick GARCIA: *Histoire et historiens en France depuis 1945…*, p. 12. Patrick GARCIA: "Le moment méthodique"…, p. 154. Jacques REVEL: *Las construcciones francesas del pasado*..., p. 31.
[78] François DOSSE: *La historia en migajas. De "Annales" a la "nueva historia"*, València, Edicions Alfons el Magnànim, 1988, p. 34.
[79] Patrick GARCIA: "Le moment méthodique"…, p. 157.
[80] *Ibid*., pp. 124-125.

Llevat de les peculiaritats específiques del cas francès, aquest fenomen en realitat forma part d'un procés molt més ampli, generalitzat a Europa i Amèrica, en què la historiografia nacional manté una estreta aliança amb l'Estat-nació respectiu per tal de dotar d'un segell pretesament científic a passats més o menys inventats. Al cap i a la fi, la professionalització dels historiadors es produeix en un concret marc nacional per a cadascun d'ells que condiciona, si no determina, una identitat nacional construïda a partir de certes tradicions i del cultiu d'una particular cultura de la memòria. A més, amb la professionalització els historiadors passen a ser assalariats de l'organització burocràtica de l'Estat-nació, situació que perjudica a l'autonomia de la disciplina històrica respecte del control estatal i polític, consolidant una relació que des de cert punt de vista podria considerar-se de *vassallatge*.[81]

En el cas de França, les escoles i els *liceus* són els espais on més eficaçment es manifesta la utilitat cívica de la història,[82] especialment per mitjà dels manuals escolars d'història per als ensenyaments primari i secundari, marcats per un clar discurs ideològic que exalça l'amor a la nació, alaba el règim republicà i aplaudeix la conquesta colonial.[83] El manual més important és el preparat per Ernest Lavisse, denominat quotidianament *Petit Lavisse*, publicat a partir de 1884, amb contínues reedicions i actualitzacions fins a 1912, a l'èxit del qual ajuda la gran proliferació d'imatges que inclou.[84]

Però d'entre les nombroses obres publicades, la més significativa és la col·lecció de la *Histoire de France*, una obra col·lectiva dirigida per Ernest Lavisse, amb

[81] Lutz RAPHAEL: *La ciencia histórica en la era de los extremos*…, pp. 57-58 i 62. Peter NOVICK: *Ese noble sueño. La objetividad y la historia profesional norteamericana, 2 vol.,* México, Instituto Mora, 1997, p. 83. François DOSSE: *La historia en migajas*…, p. 32.
[82] Christian DELACROIX, François DOSSE i Patrick GARCIA: *Histoire et historiens en France depuis 1945*…, p. 13.
[83] Guy BOURDÉ i Hervé MARTIN: *Las escuelas históricas*…, p. 127.
[84] *Ibid.*, p. 139.

contribucions de molts dels historiadors més destacats del moment, como el propi E. Lavisse, Ch. Seignobos, Ph. Sagnac, P. Vidal de La Blache, Ch.-V. Langlois, H. Lemonnier, A. Coville, G. Pariset, o S. Charletty. Aquesta gran col·lecció es prepara en dues sèries de nou volums cadascuna; la primera sèrie, *Histoire de France de l'époque gallo-romaine à la Révolution*, comença a publicar-se a partir de 1903; i la segona, dirigida en la pràctica per Seignobos, *Histoire de la France contemporaine, de la Révolution à la Paix de 1919*, es publica a partir de 1920.[85]

3.2.2. El triomf de l'*escola metòdica*

Durant l'últim quart del segle XIX, a França, tant els estudis històrics universitaris com el panorama historiogràfic experimenten una profunda transformació. Fins a la dècada de 1870, les Facultats de Lletres franceses havien estat dominades per una tradició retòrica que impartien uns estudis històrics barrejats amb els literaris i els filosòfics.[86] La formació dels historiadors amb caire científic i professional, de fet, s'assumia des d'altres institucions externes a la Universitat, com l'*École des chartes* o l'*École pratique des hautes études*. Tanmateix, a partir de l'aprovació de la llei de llibertat de l'ensenyament superior, en 1875, es posa en marxa un projecte de reforma de les Facultats de Lletres impulsat des del govern republicà que transforma completament l'estructura i el funcionament de la Universitat,[87] una reorganització que constitueix una veritable refundació amb l'objectiu de rearmar científica i moralment a la nació.[88] En el cas

[85] Patrick GARCIA: "Historiographie méthodique"…, p. 449. Patrick GARCIA: "Le moment méthodique"…, p. 170. Guy BOURDÉ i Hervé MARTIN: *Las escuelas históricas*,… p. 144.
[86] Patrick GARCIA: "Le moment méthodique"…, p. 127. Gérard NOIRIEL: "Naissance du métier d'historien"…, p. 59.
[87] Antoine PROST: *Histoire de l'enseignement en France 1800-1967…*, pp. 228-229. Sobre el context i l'aplicació de les reformes: George WEISZ: *The Emergence of Modern Universities in France*..., pp. 75-89 i 134-161.
[88] Jacques REVEL: *Las construcciones francesas del pasado*..., p. 29.

particular dels estudis històrics universitaris, en 1880 es crea la *licence d'histoire* diferenciada de la de lletres i la de filosofia, i en 1894, en redefinir l'*agrégation*, queda fixat el recorregut per a la formació universitària especialitzada en història.[89]

D'altra banda, des de la fundació de la *Revue historique*, la historiografia de l'*escola metòdica* s'estén molt paulatinament;[90] fins que en els anys del canvi del segle XIX al XX, aquests historiadors se senten segurs per la consagració del mètode històric, sòlidament assentats ocupant places importants en les universitats i en les principals institucions dedicades a la investigació històrica, i oficialment reconeguts mentre les seues publicacions gaudeixen d'èxit acaparant gran part del mercat editorial de la història i de l'espai en les revistes especialitzades.[91]

Després que la generació dels G. Monod, E. Lavisse i A. Rambaud aprofitara les excepcionals oportunitats que oferia l'adveniment de la Tercera República, conquisten les principals institucions d'ensenyament i recerca històrica, i fonamenten un llegat extraordinari per als futurs historiadors.[92] La següent generació, coetània de Ch. Seignobos, supera el triple repte proposat pels seus mestres consolidant la reforma universitària, responent al desafiament de la ciència alemanya i legitimant la República sobre la idea de la continuïtat de la nació francesa.[93] La generació que la segueix, la de Ch.-V. Langlois, és ben conscient del reconeixement professional assolit,[94] i aprofita l'extraordinària expansió de la Universitat aconseguint que es desenvolupen carreres

[89] Antoine PROST: *Histoire de l'enseignement en France 1800-1967*..., pp. 232-233.
[90] Patrick GARCIA: "Le moment méthodique"…, pp. 99-100.
[91] Patrick GARCIA: "Historiographie méthodique"…, p. 450.
[92] Olivier PONCET: "La génération transfigurée", en Yann POTIN i Jean-François SIRINELLI (dirs.): *Générations historiennes. XIXe-XXIe siècle*, Paris, CNRS Éditions, 2019, p. 65.
[93] Christian AMALVI: "L'Entre-Trois-Guerres", en Yann POTIN i Jean-François SIRINELLI (dirs.): *Générations historiennes. XIXe-XXIe siècle*, Paris, CNRS Éditions, 2019, p. 89.
[94] Yann POTIN i Jean-François SIRINELLI: *Générations historiennes. XIXe-XXIe siècle*, Paris, CNRS Éditions, 2019, p. 16.

fulgurants.[95] D'aquesta manera, els historiadors de l'*escola metòdica*, havent participat en la reforma educativa, ocupant nombroses càtedres universitàries, i publicant prestigioses col·leccions d'història, estenen la seua hegemonia dins de França fins als anys 1940 en els estudis històrics universitaris, en la recerca històrica, i en la producció historiogràfica.[96]

3.3. La contestació i el desafiament a l'*escola metòdica*

3.3.1. L'impuls de les ciències socials

En el mateix temps en què els historiadors de l'*escola metòdica* assoleixen l'èxit i consoliden les noves condicions de la disciplina renovada i professionalitzada, sorgeix la contestació; i no tarden a manifestar-se els primers desafiaments llançats des de les noves ciències socials.[97] En particular, la nova sociologia, que es defineix a si mateixa com a disciplina científica, intenta obrir-se pas per a obtindre el reconeixement d'un lloc propi a la renovada universitat francesa. Aquestes ambicions, junt amb la diferència de plantejament en l'estudi de les societats, objectiu intel·lectual que comparteix almenys parcialment amb la història, espenten als nous sociòlegs i altres especialistes en aquestes noves ciències socials a enfrontar-se amb l'escola historiogràfica en ascens que domina gran part d'aquells espais.[98]

[95] Laurent AVEZOU: "La génération établie", en Yann POTIN i Jean-François SIRINELLI (dirs.): *Générations historiennes. XIXe-XXIe siècle*, Paris, CNRS Éditions, 2019, p. 103.
[96] Guy BOURDÉ i Hervé MARTIN: *Las escuelas históricas…*, p. 127.
[97] Christian DELACROIX, François DOSSE i Patrick GARCIA: *Histoire et historiens en France depuis 1945…*, p. 13.
[98] Sobre el desenvolupament de la nova sociologia a França: William R. KEYLOR: *Academy and Community*..., pp. 111-124. Una molt sintètica revisió de l'evolució de la sociologia i les conflictives relacions amb la història abans de la segona guerra mundial: Peter BURKE: *Sociología e historia*, Madrid, Alianza, 1987, pp. 11-30.

L'eminent sociòleg Émile Durkheim (1858-1917) concep la sociologia com una ciència social objectiva inspirada en l'epistemologia de les ciències naturals.[99] Dins d'aquest plantejament, els *fets socials* han de ser tractats com *coses*,[100] autònoms respecte dels individus, rebujant qualsevol mena de relació d'aquells amb la consciència d'aquests; perquè la ciència social no pot ser construïda sobre la psicologia individual, sinó considerant la societat per ella mateixa, caracteritzada per les institucions que la formen, les quals imposen creences i pràctiques per damunt de qualsevol individualitat.[101] Després d'haver definit un mètode sòlid per a la seua disciplina, codificat en 1895 amb *Les règles de la méthode sociologique*, Durkheim proposa la sociologia com *la* ciència social per antonomàsia, reduint totes les altres formes empíriques de coneixement sobre les societats a ciències auxiliars proveïdores de materials per a aquella.[102] En el cas particular de la història, Durkheim considera que l'única forma de què assolisca l'estatut de ciència és que elabore explicacions, repte que no pot superar fent només descripcions de fets particulars, sinó que ha de fer comparacions per tal d'obtindre generalitzacions, i aconseguint-ho esdevé indistinta de la sociologia, per la qual cosa la història i la sociologia tendeixen naturalment a unificar-se en una única disciplina.[103] Aquesta proposta de fusió entre història i sociologia fa mereixedor a Durkheim el retret d'*impérialisme*, perquè en la pràctica significa la dilució de la història dins de la sociologia, quedant aquella reduïda a una mena de laboratori que aporta la dimensió temporal.[104]

[99] Patrick GARCIA: "Le moment méthodique"…, p. 187.
[100] Émile DURKHEIM: *Les règles de la méthode sociologique*, Paris, Félix Alcan, 1895, p. VII, i pp. 20 i 35. Recuperat d'internet (http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k1055050?rk=300430;4).
[101] *Ibid.*, pp. 5-19.
[102] Patrick GARCIA: "Le moment méthodique"…, p. 188.
[103] Émile DURKHEIM: "Préface", *L'Année sociologique*, Première Année 1896-1897 (1898), pp. II-III. Recuperat d'internet (http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k93908s?rk=21459;2).
[104] Laurent MUCCHIELLI: " Psychologie des peuples, races, régions et milieu social. Problèmes scientifiques et enjeux disciplinaires d'une théorie de l'histoire autour d'Henri Berr et de la Revue de

Charles Seignobos reacciona recolzant-se en l'empirisme del coneixement històric per a reivindicar que sols els fenòmens individuals són accessibles,[105] per la qual cosa, a la manera de rèplica, en 1901 publica *La Méthode historique appliquée aux sciences sociales*.[106] Seignobos considera que el mètode històric és indispensable per a les ciències socials, d'una banda, perquè la dependència d'aquestes respecte de l'observació directa dels fenòmens en la pràctica les limita a un camp molt estret, que poden estendre mitjançant un procediment indirecte d'estudi dels documents; i d'altra banda, per tal de comprendre el sentit evolutiu dels fenòmens socials, perquè aquests no romanen constants en el temps.[107]

Aquesta gosadia de Seignobos, pretenent donar lliçons sobre com haurien de fer els sociòlegs la pròpia feina, a ells que es consideren veritables científics convençuts d'estar aplicant un veritable mètode científic, senta com una agressió entre les fileres *durkheimianes*, i propicia un dels atacs més virulents que s'han conegut contra la historiografia professional francesa, tal i com es desenvolupa en l'apartat vinent. Els historiadors de l'*escola metòdica* havien caigut en la il·lusió de què la ciència històrica anava a ser la guia de les joves ciències socials.[108] Molt prompte aquestes demostren que de cap manera estan disposades a acceptar la tutela de la història, sinó tot el contrari.

synthèse historique (1890-1925)", en Agnès BIARD, Dominique BOUREL i Éric BRIAN (dirs.): *Henri Berr et la culture du XXe siècle. Histoire, science et philosophie. Actes du Colloque International, 24-26 octobre 1994, Paris*, Paris, Albin Michel – Centre international de synthèse, 1997, p. 87. Patrick GARCIA: "Le moment méthodique"…, p. 188. Jacques REVEL: *Las construcciones francesas del pasado*..., p. 38.

[105] Patrick GARCIA: "Le moment méthodique"…, pp. 188 i 194-195.

[106] Madeleine REBÉRIOUX: " Le débat de 1903 : Historiens et sociologues", en Charles-Olivier CARBONELL i Georges LIVET (dirs.): *Au berceau des annales. Le milieu strasbourgeois. L'histoire en France au début du XXe siècle. Actes du Colloque de Strasbourg (11-13 octobre 1979)*, Toulouse, Presses de l'Institut d'Études Politiques de Toulouse, 1983, p. 222.

[107] Charles SEIGNOBOS: *La méthode historique appliquée aux sciences sociales*, Paris, Félix Alcan, 1901, pp. 14-15. Recuperat d'internet (http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k3743111.r=La%20m%C3%A9thode%20historique%20appliqu%C3%A9e%20aux%20sciences%20sociales?rk=42918;4).

[108] Juan José CARRERAS ARES: "Seis lecciones sobre historia"…, pp. 63-64.

3.3.2. Les noves ciències socials contra *la tribu* dels historiadors[109]

El 3 de gener de 1903, François Simiand, un dels deixebles més destacats de Durkheim, pronuncia una conferència pública a la seu de la *Société d'Histoire Moderne et Contemporaine*, el contingut de la qual es publica en la *Revue de synthèse historique* d'Henri Berr sota el títol general de "Méthode historique et science sociale".[110] El text de Simiand és en la seua major part, formalment, una rèplica contra l'obra de Seignobos de 1901, a qui acusa d'*historien historisant* que continua practicant una història tradicional en què no es limita a establir els fets sinó que realment els agrupa, els ordena i fins i tot els construeix.[111]

Simiand desplega la dissertació amb un to d'alt voltatge sostingut des de l'inici fins al final, una eloqüent manifestació de la tensió ja existent entre historiadors i sociòlegs. Critica successivament, sense donar respir, la concepció de *fet social* que dóna Seignobos, la idea d'*explicació científica*, la noció de *causa*; la qüestió de la *contingència*, inclús desaprova la definició de *document*.[112] És destacable com Simiand censura amb extrema severitat la classificació de les ciències socials formulada per Seignobos,[113] però no en proposa una alternativa.[114]

[109] Dos treballs recents han aportat estudis rigorosos i minuciosos sobre aquest afer, cadascun amb un plantejament diferent: David J. DOMÍNGUEZ: "De ídolos, tribus e innovadores. Notas para una genealogía de la disputa entre sociólogos e historiadores en Francia (1903-1908)", en David J. DOMÍNGUEZ (ed.): *Clío en disputa. El debate epistemológico entre sociólogos e historiadores (1903-1908)*, Madrid, Dado Ediciones, 2018, pp. 15-156. Francisco SEVILLANO: "Estudio introductorio", en Francisco SEVILLANO (ed.): *La polémica sobre el método histórico (1900-1908). Textos escogidos*, Alicante, Publicaciones de la Universidad de Alicante, 2017, pp. 9-36.

[110] François SIMIAND: "Méthode historique et science sociale. Étude critique d'après les ouvrages récents de M. Lacombe et de M. Seignobos. Première partie", *Revue de synthèse historique*, Tome VI nº 1 (1903), pp. 1-22. Recuperat d'internet (http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k101531d?rk=364808;4). ÍD.: "Méthode historique et science sociale. Étude critique d'après les ouvrages récents de M. Lacombe et de M. Seignobos. Deuxième partie", *Revue de synthèse historique*, Tome VI nº 2 (1903), pp. 129-157. Recuperat d'internet (http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k101532s?rk=343349;2).

[111] *Ibid*., pp. 2-3.

[112] *Ibid*., pp. 3-4, 7-8 i 12-21.

[113] *Ibid*., pp. 149-143.

[114] Madeleine REBÉRIOUX: "Le débat de 1903"…, p. 223.

Simiand reserva el seu major colp d'efecte per al remat final, assenyalant els tres *ídols de la tribu dels historiadors*: l'*ídol polític*, que representa la preocupació perpètua per la història política concedint-li una plaça preeminent totalment injustificada; l'*ídol individual*, que representa la concepció de la història com a història dels individus i no com un estudi orientat als fenòmens socials; i l'*ídol cronològic*, que representa l'hàbit de perdre's dins dels estudis dels orígens, concebent la història com un rotllo sense fi on se succeeixen tots els fets i totes les èpoques de forma ordenada però indistinta, sense cercar d'estudiar i comprendre allò que és característic dins de la societat en cada època.[115]

Seignobos, present entre l'audiència de la *Société d'Histoire Moderne* aquell 3 de gener de 1903, a més d'altres historiadors, es mostra condescendent i desdenyós davant el discurs de Simiand, i es limita a reafirmar-se en les seues posicions, tancant-se amb una resposta bastant estreta.[116] El debat s'allarga fins a 1908; primer en 1904 al mateix escenari de la *Société d'Histoire Moderne*, sense que Seignobos mostre interès en participar-hi; però rebrota amb força en 1906 a la *Société Française de Philosophie* arran d'una nova conferència de Simiand, a la que sí respon Seignobos mitjançant una segona conferència en 1907, que motiva una tercera en 1908, implicant-se en aquesta sessió final el propi Durkheim personalment front a Seignobos.[117]

És inexacte pensar que els historiadors de l'*escola metòdica* estiguen interessats exclusivament en la narració d'esdeveniments polítics. En particular Seignobos té publicades vàries obres i manuals d'història de la civilització, i en tot moment es mostra molt interessat en la relació entre la història i les ciències socials, encara que concep

[115] François SIMIAND: "Méthode historique et science sociale...", p. 154.
[116] Madeleine REBÉRIOUX: "Le débat de 1903"…, pp. 223 i 225.
[117] Patrick GARCIA: "Le moment méthodique"…, p. 190. David J. DOMÍNGUEZ: "De ídolos, tribus e innovadores...", pp. 22-26.

aqueixa relació de manera diversa a Simiand.[118] Per exemple, en una de les seues obres primerenques, *Le régime féodal en Bourgogne jusqu'en 1360* (1883), Seignobos defén la necessitat de partir de l'estudi de la societat, prenent una postura epistemològica sense cap rastre d'història política *événementielle* ni d'*història-batalla*, com tampoc a la seua *Histoire sincère de la nation française*, elaborada en una data tan tardana com 1933.[119] Tanmateix, sí és reconeixible que la història política té una rellevància habitualment central en la majoria de les seues obres, inclús en les d'història de civilització, de manera que els elements relatius a aquesta civilització, particularment els culturals, semblen complements de la història política, o inclús substitutius quan la informació disponible sobre aquesta és escassa.

A ulls dels especialistes de les noves ciències socials, la forma de practicar la recerca històrica i la producció historiogràfica no s'havia transformat respecte de les generacions anteriors tant com els propis historiadors es pensaven, i Seignobos esdevé el símbol de tot allò a què s'oposen els crítics de l'*escola metòdica* que reclamen una història més científica i més professional.[120] Se suma que després de la reforma universitària els estudis històrics manifesten una marcada tendència cap a l'especialització, fenomen pel qual molts temen el risc palés de caure en una perillosa compartimentació dels sabers.[121]

A més, en un temps en què totes les disciplines s'esforcen per delimitar i organitzar els respectius territoris de coneixements, la rivalitat per la conquesta de l'espai intel·lectual i els recursos universitaris no és estranya, desembocant en conflictes i

[118] Peter BURKE: *La revolución historiográfica francesa. La escuela de los Annales: 1929-1989*, Barcelona, Gedisa, 2006, p. 19.
[119] Antoine PROST: "Seignobos revisité"..., pp. 104-105.
[120] Peter BURKE: *La revolución historiográfica francesa*…, pp. 18-19.
[121] Jacques REVEL: "Le moment Berr", en Agnès BIARD, Dominique BOUREL i Éric BRIAN (dirs.): *Henri Berr et la culture du XXe siècle. Histoire, science et philosophie. Actes du Colloque International, 24-26 octobre 1994, Paris*, Paris, Albin Michel – Centre international de synthèse, 1997, p. 163.

disputes, especialment entre les especialitats ja establides a la Universitat (com la història) d'una banda, i les noves (com les ciències socials) de l'altra.[122] Des d'aquest punt de vista, l'enfrontament entre historiadors i científics socials no és un debat *entre iguals*, perquè les noves ciències socials no gaudeixen de gaire espai en els estudis universitaris francesos.[123] Més bé es correspon amb una agressiva estratègia de la nova sociologia per a disputar a la història el lideratge de les ciències humanes cercant d'assolir cert domini en l'espai intel·lectual i obtindre el reconeixement acadèmic. Una sociologia relativament humil clava unes dents encara petites, però molt punxegudes,[124] en els turmells de la privilegiada disciplina encarregada de narrar la biografia de la nació francesa com a estratègia de promoció universitària. Malgrat no aconseguir finalment aquest objectiu, la repercussió del cas propicia que molts historiadors reconsideren les pròpies conviccions sobre la professió i el mètode davant l'agudesa de les crítiques rebudes.[125] Una part de la nova generació d'historiadors que està madurant en aqueix temps sí assimila les noves idees, conformant un bagatge que fonamenta la definitiva renovació de la historiografia en les dècades vinents.

3.4. Els treballs d'Henri Berr per una nova i moderna ciència històrica

3.4.1. Un espai de discussió: la *Revue de synthèse historique*

Henri Berr (1863-1954) funda la *Revue de synthèse historique* en 1900 amb la voluntat explícita d'apropar als investigadors de diferents disciplines per tal que col·laboren amb l'objectiu de realitzar una síntesi de coneixements. La revista des dels

[122] *Ibid*., p. 165. Francisco SEVILLANO: "Estudio introductorio"…, pp. 26-27.
[123] David J. DOMÍNGUEZ: "De ídolos, tribus e innovadores...", pp. 50-54.
[124] Madeleine REBÉRIOUX: "Le débat de 1903"…, p. 221.
[125] David J. DOMÍNGUEZ: "De ídolos, tribus e innovadores...", pp. 56-58.

inicis es mostra particularment atenta als debats metodològics i epistemològics de les ciències, dels quals esdevé caixa de ressonància, romanent veritablement oberta a la participació d'historiadors, filòsofs, sociòlegs, economistes, geògrafs i científics d'un amplíssim ventall de disciplines, de manera que el resultat pràctic és d'un eclecticisme perspicaç i vivaç. És una iniciativa que no està lligada a cap institució ni representa cap ortodòxia, i que proposa un espai on es pot publicar i discutir lliurement.[126]

L'estructura de la revista es manté bastant estable en el temps. La primera secció recull diversos *Articles de fond*, és a dir, estudis seriosos a càrrec d'importants autors, al voltant de temes diversos; en el període anterior a la primera guerra mundial hi dominen les qüestions de metodologia, epistemologia, psicologia històrica i filosofia de la història, destacant vàries contribucions a intensos debats; en el període posterior a la *Gran Guerra* les temàtiques dominants són més pròpies de la història de les idees, com la història literària, i de la història de la ciència, sense abandonar el programa d'*élargissement* de la història atenent a disciplines com la geografia, tractada ja com geografia humana.[127] La segona secció, de *Revues générales*, o *Revues critiques*, exposa d'una banda exhaustives recensions d'obres de recent publicació, i d'altra banda articles que esdevenen exemples de l'esforç per superar les separacions tant entre especialitats dins dels estudis històrics com entre aquestes i les altres ciències humanes,[128] com la sèrie d'estudis monogràfics sobre regions de França en el període anterior a la guerra. La tercera secció, *Notes, questions et discussions*, més breu generalment que les anteriors, es dedica a notícies i comentaris d'historiadors, sociòlegs i filòsofs. L'última secció, *Bibliographie*, la més

[126] Henri BERR: "Sur notre programme", *Revue de synthèse historique*, 1 (1900), p. 1. Recuperat d'internet (http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k101516m?rk=21459;2). Patrick GARCIA: "Le moment méthodique"…, pp. 197-199. Jacques REVEL: "Le moment Berr"…, pp. 164, 165 i 167.
[127] Bianca ARCANGELI i Margherita PLATANIA: *Metodo Storico e Scienze Sociali. La Revue de synthèse historique (1900-1930)*, Roma, Bulzoni, 1981, pp. 13 i 27-29.
[128] *Ibid.*, p. 19.

breu, recull un butlletí crític comentant altres obres publicades, però desapareix de la revista després de la *Gran Guerra*, per una reorganització per a adaptar-se al nou context.

A les acaballes de 1930 apareix l'últim número de la *Revue de synthèse historique*, sent substituïda a partir del primer trimestre de 1931 per la nova *Revue de Synthèse. Synthèse historique* com a òrgan de la Secció Històrica del *Centre International de Synthèse* fundat per Berr en 1925, amb voluntat manifesta de donar continuïtat a l'esperit consolidat en la veterana revista, tot i que en avant queda acollit en la nova institució dins d'un moviment que amplia notablement les aspiracions de la renovació de la ciència històrica.

La revista d'Henri Berr és una pionera de la renovació historiogràfica del segle XX, que deixa una empremta indubtablement novedosa, si més no, almenys per donar espai a assajos orientats a una síntesi psicològica, per divulgar obertament resultats i mètodes de les diverses ciències humanes, i per estimular el debat i fornir d'instruments sobre l'organització i sobre la didàctica de la història.[129] Així, exerceix com a eficaç instrument de polèmica en les confrontacions sobre la historiografia de l'època, i alhora propugna una història científica que reflexione de forma crítica sobre la pròpia disciplina i aplique un mètode veritablement conscient del paper inevitable que juga l'historiador en les operacions que realitza.[130]

3.4.2. Una proposta alternativa: la *synthèse historique*

Berr havia fundat la *Revue de synthèse historique* amb l'objectiu major de divulgar i promoure la seua idea de la *synthèse historique*. Aquesta emergeix com a reacció davant

[129] Bianca ARCANGELI i Margherita PLATANIA: *Metodo Storico e Scienze Sociali*..., pp. 16-17.
[130] *Ibid.*, p. 12.

dels abusos de l'anàlisi i de l'especialització en el camp de la història per l'hegemonia dels mètodes erudits i filològics d'inspiració germànica. Berr proposa una *síntesi històrica* que es distancia de la filosofia de la història que en el passat ha desvirtuat la utilitat d'aquella, i que pren com a punt de partida l'anàlisi per tal de procedir d'allò particular cap a allò general cercant per tant d'obtenir generalitzacions de caire científic.[131]

Berr s'até tossudament al principi aristotèlic de què només es pot fer ciència d'allò general,[132] perquè considera que tota ciència queda constituïda en el moment en què descobreix de quina manera s'han de buscar les seues lleis, els principis generals que han de presidir l'activitat científica, tenint present que cada disciplina té els seus procediments particulars.[133]

A més, la iniciativa de Berr es proposa, en el camp dels estudis històrics, superar la fragmentació del saber i la tendència a l'especialització dels historiadors, així com la persistent erudició estèril que es té com a finalitat a ella mateixa, contraposant una *síntesi històrica* que servesca com instrument realment útil al servei de la humanitat.[134] L'especialització és necessària, però resulta nefasta quan l'especialista es tanca a la resta de disciplines; i la divisió creixent del treball, dins de la pràctica dels erudits, fa perdre la visió de conjunt. Els diversos grups d'especialistes han de comunicar-se entre ells, i amb major motiu els investigadors que comparteixen especialitat no han d'ignorar-se, per la qual cosa, cal que un òrgan central efectue la unitat de la història, en contra de l'aïllament

[131] Henri BERR: "Au bout de dix ans", *Revue de synthèse historique*, Tome XXI nº 1 (1910), p. 2. Recuperat d'internet (http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k101576p?rk=1330478;4).
[132] Des del primer número de la revista: Henri BERR: "Sur notre programme"…, p. 7.
[133] Henri BERR: *La Synthèse en histoire. Essai critique et théorique*, Paris, Félix Alcan, 1911, p. 23. Recuperat d'internet (https://archive.org/details/lasynthseenhis00berruoft).
[134] Bianca ARCANGELI i Margherita PLATANIA: *Metodo Storico e Scienze Sociali*..., p. 11.

voluntari dels especialistes.[135] Per tant, Berr reclama per als estudis històrics la solidaritat que aprecia en altres ciències, que contribuiria a millorar l'eficàcia de l'activitat, orientant a uns investigadors que sempre cal que estiguen en relació els uns amb els altres, col·laborant.[136] Així, Berr proposa la col·laboració entre les diferents ciències humanes amb esperit federatiu, sense jerarquitzacions, reservant per a la *síntesi històrica* la posició central d'organitzadora.[137]

Per a la realització de la *síntesi històrica*, Berr distingeix dues etapes o graus: un primer grau o fase d'*erudició* o *anàlisi*, i un segon grau de *síntesi científica*. El punt de partida ha de ser l'erudició, per la qual cosa assumeix una definició empírica de la historia: l'estudi dels fets humans del passat. La *fase d'anàlisi o erudició* realitza un treball preparatori indispensable en sotmetre els fets a crítica, acomplint la tasca de subministrar materials segurs, una funció que pot ser satisfeta pel mètode històric. L'*anàlisi* ha d'oferir resultats sòlids, ben fonamentats; però també ha de revelar les llacunes del coneixement històric, aquells punts en què ha d'aprofundir la investigació en posteriors estudis. Per aquest motiu és fonamental disposar d'una bibliografia integral i crítica, i assenyalar els resultats obtinguts tant de treballs anteriors com de fonts originals, evitant que en futures recerques es caiga en esforços estèrils i resultats repetitius. D'altra banda, alhora que l'*anàlisi* avança en l'acumulació de materials i recopilació de fets, la *síntesi científica* ha d'anar unificant-los i obtenint principis explicatius. Construïda sobre la indispensable *anàlisi*, la *síntesi històrica* supera a aquesta per a establir

[135] Henri BERR: "Au bout de dix ans"…, p. 2.
[136] Henri BERR: *La Synthèse en histoire*..., p. 12.
[137] Enrico CASTELLI GATTINARA: " L'idée de la synthèse : Henri Berr et les crises du savoir dans la première moitié du XXe siècle", en Agnès BIARD, Dominique BOUREL i Éric BRIAN (dirs.): *Henri Berr et la culture du XXe siècle. Histoire, science et philosophie. Actes du Colloque International, 24-26 octobre 1994, Paris*, Paris, Albin Michel – Centre international de synthèse, 1997, p. 37.

generalitzacions ben fonamentades, és a dir, lleis generals, assolint així una veritable i plena ciència, la ciència de la història, o la *història-ciència*.[138]

Per tant, *anàlisi* i *síntesi científica* són inseparables. La *síntesi científica* no substitueix mai a l'*anàlisi*, sinó que la complementa; i el rigor dels treballs analítics produïts per l'*anàlisi* ha de ser mantingut en les produccions de la *síntesi científica*. L'*esperit de síntesi* ha d'animar l'*anàlisi*, la qual cosa implica que la teoria, per provisional que siga, ha de presidir la construcció. Per aquest motiu la *síntesi històrica* reemplaça a la vella filosofia de la història, tan especulativa, que prescindia de l'anàlisi, o el dominava, treballava amb apriorismes i vaguetats, i havia fet sospitosa a la pròpia síntesi. La *síntesi històrica* esdevé la *nova filosofia de la història*, sent alhora tant la teoria de la història que guia el treball de l'historiador com la pròpia explicació construïda com a *síntesi científica* amb els materials proporcionats per la *síntesi erudita*. En definitiva, la *síntesi històrica* és la veritable *història-ciència*.[139]

És sorprenent, i fascinant, que Henri Berr mai defallesca en la defensa de les seues idees, afirmant el mateix amb ferma persistència, durant més de mig segle, tal com testimonia la seqüència gairebé decennal d'articles de la *Revue de synthèse historique* formada per l'inaugural "Sur notre programme" (1900), "Au bout de dix ans" (1910), "Les études historiques et la guerre" (1919), i "Au bout de trente ans" (1930), així com la reedició en 1953 de la seua obra principal, *La Synthèse en histoire*, publicada originalment en 1911. Aquesta continuïtat del pensament sense experimentar cap ruptura ni inflexió

[138] Henri BERR: *La Synthèse en histoire*..., pp. 1-2, 5-14, 19, 22-23 i 228-229. Henri BERR: "Sur notre programme"…, p. 5. Henri BERR: "Au bout de dix ans", pp. 2 i 10.
[139] Henri BERR: *La Synthèse en histoire*..., pp. 19 i 22-23. Henri BERR: "Sur notre programme"…, p. 7. Henri BERR: "Au bout de dix ans"…, pp. 2 i 11. Henri BERR i Louis HALPHEN: "Histoire traditionnelle et synthèse historique", *Revue de synthèse historique*, Tome XXIII nº 2 (1911), p. 128. Recuperat d'internet (http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k101576p?rk=1330478;4). Henri BERR: *L'Histoire traditionnelle et la Synthèse historique*, Paris, Félix Alcan, 1921, p. III.

destacada, sembla manifestar que la seua idea de la síntesi històrica mai va ser completament entesa, ni gaire aplicada, per una àmplia majoria dels qui es dedicaven professionalment als estudis històrics.[140] El propi Berr es lamenta planyívolament a les acaballes de l'apèndix afegit en 1953 a la reedició de *La Synthèse en histoire*: la concepció de la síntesi científica no ha estat ni plenament aplicada ni tan sols seriosament discutida, una síntesti històrica de la qual s'ha parat l'atenció al detall desatenent l'essencial.[141] Malgrat que els seus treballs gaudiren d'ample reconeixement, la seua proposta epistemològica no va ser realment assumida.

3.4.3. Una ambiciosa col·lecció d'història: *L'Évolution de l'humanité*

Henri Berr no es conforma amb teoritzar sobre la *síntesi històrica*. També posa en marxa un col·lossal projecte editorial per tal de materialitzar una *Bibliothèque de Synthèse*, una *història universal* en cent volums sota el títol general de *L'Évolution de l'humanité*, mitjançant les contribucions d'una amplíssima nòmina d'especialistes.[142] Ideat a partir de 1910 i planificat des de 1912, aquest monumental projecte és forçosament ajornat poc després de ser anunciat en 1914 a causa de l'esclat de la *Gran Guerra*. En 1920 finalment comencen a ser publicats els primers volums.

L'objectiu manifest és el de construir un treball d'esperit col·lectiu, de manera que la col·lecció completa resulte ser una síntesi de síntesis, equivalent a una única obra de conjunt que abaste la història integral de la humanitat. Es defineixen unes línies directrius

[140] Dominique BOUREL: "Présentation : Henri Berr (1863-1954)", en Agnès BIARD, Dominique BOUREL i Éric BRIAN (dirs.): *Henri Berr et la culture du XXe siècle. Histoire, science et philosophie. Actes du Colloque International, 24-26 octobre 1994, Paris*, Paris, Albin Michel – Centre international de synthèse, 1997, p. 18. Jacques REVEL: "Le moment Berr"…, pp. 157-158.
[141] Henri BERR: *La Síntesis en historia. Su relación con la Síntesis general…*, pp. 318-319.
[142] Henri BERR: "La « Bibliothèque de Synthèse Historique »", *Revue de synthèse historique*, Tome XXVIII nº 2 et 3 (1914), pp. 337-342. Recuperat d'internet (http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k101596c?rk=1716746;4).

comunes per a tots els volums de l'obra i per a tots els autors col·laboradors, per tal de garantir la percepció d'unitat, permetent alhora l'autonomia dels autors en l'elaboració de cada síntesi individual.[143]

Malgrat la bona acollida, en la pràctica múltiples entrebancs frenen l'avanç de la col·lecció. A la dificultat per a formar un equip de col·laboradors que siguen bons erudits i alhora manifesten l'*esprit de synthèse*, se sumen les substitucions forçades de molts d'ells, uns per mort durant la *Gran Guerra*, altres per defeccions amb el projecte ja en marxa, i més habitualment a causa la progressiva desaparició natural a la llarga de més de tres dècades. A més, l'empresa editorial compromesa, La Renaissance du Livre, sofreix de ple la crisi dels anys trenta, afectant a la col·lecció fins que Albin Michel se'n fa càrrec a partir de 1937. Tot i quedar interrompuda després de la mort de Berr, havent culminat la publicació de poc més de la meitat dels volums previstos, aquesta col·lecció és considerada un dels esdeveniments científics més estimulants de la primera meitat del segle XX, atorgant a l'obra d'Henri Berr un lloc singular dins de la producció editorial francesa.[144]

3.4.4. Un centre innovador: el *Centre International de Synthèse*

El *Centre International de Synthèse* naix per a desenvolupar l'*esprit de synthèse*, com a institució encarregada de promoure la síntesi de les ciències i suscitar la col·laboració a nivell internacional. Aspira a recollir totes les formes de coneixement (no

[143] Henri BERR: "Introduction à une Histoire Universelle", *Revue de synthèse historique*, Tome XXX nº 1 (1920), pp. 17-34. Recuperat d'internet (http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k1015984?rk=1802584;0).
[144] Jacqueline PLUET-DESPATIN: " Henri Berr éditeur. Élaboration et production de L'Évolution de l'humanité", en Agnès BIARD, Dominique BOUREL i Éric BRIAN (dirs.): *Henri Berr et la culture du XXe siècle. Histoire, science et philosophie. Actes du Colloque International, 24-26 octobre 1994, Paris*, Paris, Albin Michel – Centre international de synthèse, 1997, pp. 251-267.

només l'històric) per tal d'obtindre'n el màxim rendiment científic, cercant de donar la visió de conjunt de totes les ciències i organitzar-les bastint ponts entre elles.[145] Henri Berr aconsegueix la creació del *Centre* en 1925, adscrit a la *Fundation Pour la Science*, subvencionada pel Ministeri d'Instrucció Pública i per alguns bancs importants (els Rothschild hi contribueixen amb una generosa donació de 50.000 francs de l'època).[146]

El *Centre* s'estructura en dues seccions, la *Section de Synthèse historique* i la *Section des Sciences de la nature*. La primera secció s'encarrega en particular de l'organització del treball històric, la teoria de la història i els assajos de síntesi històrica.[147] La principal ocupació és, des de l'inici, la preparació d'un *Vocabulaire historique* que definisca rigorosament la terminologia i fixe les nocions fonamentals.[148] Les discusions sobre els temes del *Vocabulaire* resulten ser molt fecundes, propiciant la renovació del debat teòric,[149] i genera una producció interessantíssima que des de 1926 es publica dins del *Bulletin* annexat a la *Revue de synthèse historique*, passant a partir de 1931 a gaudir d'una secció pròpia dins de la nova *Revue de Synthèse*, òrgan del *Centre*, fins a l'esclat de la segona guerra mundial.

A més, el *Centre* organitza des de 1929 les *Semaines internationales de synthèse*, uns col·loquis internacionals anuals per a la trobada i el debat entre especialistes,

[145] Henri BERR: "« Pour la Science »", *Revue de synthèse historique*, Tome XL (1925), pp. 8-10. Recuperat d'internet (http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k101609q?rk=1995718;0). Margherita PLATANIA: "Le projet de *Vocabulaire historique*", en Agnès BIARD, Dominique BOUREL i Éric BRIAN (dirs.): *Henri Berr et la culture du XXe siècle. Histoire, science et philosophie. Actes du Colloque International, 24-26 octobre 1994, Paris*, Paris, Albin Michel – Centre international de synthèse, 1997, p. 232. Martin SIEGEL: "Henri Berr et la Revue de Synthèse Historique", en Agnès BIARD, Dominique BOUREL i Éric BRIAN (dirs.): *Henri Berr et la culture du XXe siècle. Histoire, science et philosophie. Actes du Colloque International, 24-26 octobre 1994, Paris*, Paris, Albin Michel – Centre international de synthèse, 1997, p. 213.

[146] Martin SIEGEL: "Henri Berr et la Revue de Synthèse Historique"..., pp. 212-213. Giuliana GEMELLI: " Communauté intellectuelle et stratégies institutionnelles; Henri Berr et la fondation du Centre International de synthèse", *Revue de Synthèse*, 108 (1987), pp. 243-244. Recuperat d'internet (https://link.springer.com/content/pdf/10.1007%2FBF03189056.pdf).

[147] Henri BERR: "« Pour la Science »"..., p. 10.

[148] *Ibid.*, p. 11.

[149] Margherita PLATANIA: "Le projet de *Vocabulaire historique*"…, p. 234.

destacant-se la complexitat i actualitat dels temes dels debats i l'alt nivell dels participants.[150]

3.5. Els *Annales* de Lucien Febvre i Marc Bloch: un camí propi amb futur

Lucien Febvre (1878-1956) publica en 1905 el seu primer article en la *Revue de synthèse historique*, i s'involucra progressivament en tots els projectes d'Henri Berr, sovint exercint importants responsabilitats, destacant en les *Semaines internationales de Synthèse* i el *Vocabulaire historique*. Febvre contribueix a l'obra de Berr amb uns 280 textos, fins a 1937, l'any següent a la seua dimissió de tots els càrrecs que havia estat exercint en la *Revue* i el *Centre international de synthèse*.[151] Febvre també aporta dos llibres a la col·lecció de *L'Évolution de l'humanité*, en concret el volum nº 4, *La Terre et l'évolution humaine. Introduction géographique à l'histoire* (1922) i el volum nº 53, *Le Problème de l'incroyance au XVIe siècle. La religion de Rabelais* (1942).[152] És difícil exagerar la importància de la relació de Lucien Febvre amb Henri Berr, com han posat de rellevància tots els autors que s'han assomat a l'estudi de qualsevol d'ambdós personatges.

[150] Marina NERI: " Vers une histoire psychologique : Henri Berr et les Semaines internationales de synthèse (1929-1947)", en Agnès BIARD, Dominique BOUREL i Éric BRIAN (dirs.): *Henri Berr et la culture du XXe siècle. Histoire, science et philosophie. Actes du Colloque International, 24-26 octobre 1994, Paris*, Paris, Albin Michel – Centre international de synthèse, 1997, pp. 209 i 215.

[151] Bertrand MÜLLER: " Lucien Febvre et Henri Berr : De la synthèse à l'histoire-problème", en Agnès BIARD, Dominique BOUREL i Éric BRIAN (dirs.): *Henri Berr et la culture du XXe siècle. Histoire, science et philosophie. Actes du Colloque International, 24-26 octobre 1994, Paris*, Paris, Albin Michel – Centre international de synthèse, 1997, pp. 40, 41, 45 i 53. François DOSSE: *La historia en migajas*..., p. 40. El primer article de Lucien Febvre en la *Revue de synthèse historique* va ser "La Franche-Comté, I", publicat en el Tome X nº 2, de 1905, pp. 176-193.

[152] Jacqueline PLUET-DESPATIN: "Bibliographie des écrits d'Henri Berr", en Agnès BIARD, Dominique BOUREL i Éric BRIAN (dirs.): *Henri Berr et la culture du XXe siècle. Histoire, science et philosophie. Actes du Colloque International, 24-26 octobre 1994, Paris*, Paris, Albin Michel – Centre international de synthèse, 1997, pp. 320 i 332.

Marc Bloch (1886-1944) comença a col·laborar amb la *Revue* d'Henri Berr en 1912, i també publica en *L'Évolution de l'humanité* una obra, *La Société féodale*, en dos volums, els nº 34 (en 1939) i 34-bis (en 1940), sense arribar a implicar-se tant com Febvre en les obres de Berr, i sense que això impedisca desenvolupar també una bona relació personal.[153]

Tant Febvre com Bloch se senten atrets des de ben joves per les postures crítiques adoptades per les prestigioses i combatives revistes *L'Année sociologique* i la *Revue de synthèse historique*, i ambues esdevenen les grans referències inspiradores per a la futura creació d'*Annales*. Nogensmenys, de fet, Febvre i Bloch queden marcats sobre tot per la personalitat, i l'amistat, de Berr, qui els influeix molt més que Émile Durkheim, el director de *L'Année sociologique*,[154] prematurament desaparegut en 1917.

En acabar-se la primera guerra mundial, Febvre, des de la seua posició de professor de la nova Universitat d'Estrasburg, reivindica la història com a ciència que cerca la veritat, rebujant la *història serva* que ha estat instrument dels interessos polítics i nacionalistes que han conduït a la catàstrofe de la guerra.[155] Per tal de fonamentar una concepció nova de la historiografia, Febvre projecta en 1921 una nova revista en companyia de Bloch, amb el recolzament d'Henri Pirenne, que alhora done major importància a les recensions crítiques com en la desapareguda *L'Année sociologique*.[156]

[153] *Ibid*., pp. 331 i 332. André BURGUIÈRE: *La escuela de los Annales. Una historia intelectual*, València, Publicacions de la Universitat de València, 2009, p. 112. François DOSSE: *La historia en migajas*..., p. 41. El primer article de Marc Bloch en la *Revue de synthèse historique* va ser "L'Île-de-France (Le pays autour de Paris), I", publicat en el Tome XXV nº 2, de 1912, pp. 209-223.
[154] André BURGUIÈRE: *La escuela de los Annales*..., p. 112.
[155] Lucien FEBVRE: "L'Histoire dans le monde en ruines", *Revue de synthèse historique*, Tome XXX nº 1 (1920), pp. 4-5. Recuperat d'internet (https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k1015984/f3.item). Christian DELACROIX, François DOSSE i Patrick GARCIA: *Histoire et historiens en France depuis 1945*..., pp. 14-15.
[156] Bertrand MÜLLER: "Lucien Febvre et Henri Berr...", pp. 47-49. Peter BURKE: *La revolución historiográfica francesa*…, p. 28.

Aquesta temptativa resta frustrada, fins que finalment sí es culmina en 1929 l'estrena de la nova revista, *Annales d'histoire économique et social*.

Es pot concloure la filiació d'*Annales* tant respecte de la *Revue de synthèse historique* com de *L'Année sociologique*, resultant una mena de solució de compromís que conforma progressivament un nou model original.[157] Però una filiació no significa una mena de condició necessària. Febvre, molt més vinculat que Bloch a la *Revue* de Berr, es forja intel·lectualment treballant al costat d'aquest, entre d'altres escenaris; però mai arriba a ser realment un alumne ni menys encara un deixeble seu.[158] L'experiència que Febvre acumula amb Berr contribueix al seu bagatge per a posar en marxa les seues pròpies iniciatives, a més d'anar donant forma a la seua particular concepció de la historiografia.

Febvre comparteix amb Berr l'actitud crítica vers la història tradicional, la reivindicació d'una *història-ciència*, la preocupació per la funció de la història i el paper de l'historiador, en especial el valor moral i el rol social d'aquest, i la fe en l'avenir de la ciència; però divergeix en l'organització del treball, i sobre tot la voluntat d'elaborar no tant una teoria de la història sinó una pràctica de la història, que comporta una construcció metodològica oberta a procediments, modes d'experimentació i formes d'organització manllevades de les ciències socials, i una nova concepció que no atén a la *síntesi històrica* sinó a la *història-problema*, una mena d'*història total* construïda de forma conscient sobre la base d'hipòtesis formulades pels historiadors.[159]

[157] Bertrand MÜLLER: "Lucien Febvre et Henri Berr...", pp. 55 i 58.
[158] *Ibid*., pp. 39-40.
[159] *Ibid*., pp. 41, 44-46 i 59. Gilles CANDAR i Jacqueline PLUET-DESPATIN: "Introduction : Une amitié au service de l'histoire", en Lucien FEBVRE: *Lettres à Henri Berr*, Fayard, 1997, p. XXXIV. François DOSSE: *La historia en migajas*..., pp. 73-74. Christian DELACROIX, François DOSSE i Patrick GARCIA: *Histoire et historiens en France depuis 1945*…, p. 15.

Cal no oblidar que Berr havia tingut una formació pròpia d'un filòsof,[160] i aspira a una forma elevada de *síntesi històrica* que incloga la totalitat de les *ciències humanes*. Febvre i Bloch, en canvi, com a historiadors precisen objectius realitzables que impliquen una via pragmàtica, i cerquen una perspectiva interdisciplinar distinta basada en una interacció metodològica científica de la història amb les *ciències socials*.[161] Per tant, l'engegada d'*Annales* correspon a una proposta diferenciada respecte de la *síntesi històrica*, tot i que es cova parcialment al caliu d'aquesta. Amb el temps, acabada la segona guerra mundial, la iniciativa d'*Annales* acabaria demostrant ser bastant més eficaç en els camps de la recerca històrica i de la historiografia, fins al punt d'acabar desbancant a l'*escola metòdica* en l'hegemonia dels estudis històrics francesos.

[160] Jacques REVEL: "Le moment Berr"..., p. 159. André BURGUIÈRE: *La escuela de los Annales*..., pp. 115-116.
[161] Bianca ARCANGELI i Margherita PLATANIA: *Metodo Storico e Scienze Sociali*..., p. 12.

4. LA HISTORIOGRAFIA ESPANYOLA EN EL TRÀNSIT DEL SEGLE XIX AL XX

4.1. Els precedents: transformació de la historiografia espanyola a mitjans del segle XIX

El procés de naixement de la història com a saber nacional i estatal es produeix a Espanya durant les primeres dècades del regnat d'Isabel II, resultat de la nova realitat social i política de la construcció de l'Estat liberal i nacional, i és un fenomen paral·lel al que ocorre coetàniament a gran part d'Europa. A la llarga d'aquest procés, es conforma la figura de l'historiador professional com a funcionari, encarregat d'assentar les bases metodològiques per tal de fonamentar i transmetre la idea d'Espanya com a Estat nacional unificat existent des d'un temps immemorial.[162]

4.1.1. La iniciativa de l'Estat en el camp de la història

Les lleis de desamortització aprovades entre 1835 i 1836 pel nou govern liberal espanyol engeguen un imprevist procés de canvis en la forma de fer la història a Espanya alhora que es consolida la idea de patrimoni nacional. L'apertura dels arxius i les biblioteques dels nombrosos convents i monestirs desamortitzats posa al descobert, gairebé de colp, una massa immensa de documents amb els quals s'ha de decidir què fer.[163] Nombroses col·leccions de valuosos documents i obres antigues acaben sent venudes a compradors privats, i moltes altres són traslladades a magatzems per a una

[162] Paloma CIRUJANO, Teresa ELORRIAGA i Juan Sisinio PÉREZ: *Historia y nacionalismo español (1834-1868)*, Madrid, Centro de Estudios Históricos – Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1985, pp. X-XI i 1-2.
[163] Benoît PELLISTRANDI: *Un discours national ? La Real Academia de la Historia entre science et politique (1847-1897)*, Madrid, Casa de Velázquez, 2004, pp. 106 i 109.

eventual conservació, que es realitza en condicions lamentables, de manera que se'n perden grans quantitats, sovint per furt o saqueig.[164]

Les advertències i denúncies de les vergonyoses pèrdues no tarden en convertir-se en pressions, fins que els successius governs liberals elaboren decrets i lleis per a evitar l'eixida de manuscrits i d'obres artístiques del territori nacional, i per a iniciar l'inventari del patrimoni nacional. Les peculiaritats d'aquests ingents volums de documentació porta als estudiosos a aplicar tractaments específics i metòdics, propiciant-se l'assentament de les bases de l'erudició espanyola al servei de la història i de l'Estat.[165]

D'altra banda, es mamprén la tasca de configuració d'un marc institucional adequat per a l'elaboració de la història nacional, prenent com a referència el cas de França, on des de l'entronització de Lluís Felip d'Orleans en 1830 s'havia iniciat una notable transformació de la concepció de la història i de l'espai institucional vinculat a aquesta, en la qual jugava un paper determinant l'historiador i polític François Guizot.[166] Per tant, l'Estat espanyol també esdevé *historiador*,[167] tan *necessitat d'història* com l'homòleg francès,[168] cercant l'objectiu de dotar-se d'una memòria històrica que substituesca les referències de legitimitat de l'antic règim per les pròpies del liberalisme. Així, en la dècada de 1840, els historiògrafs espanyols, recolzats per una legislació que posa a la seua disposició documentació i recursos, comencen a donar forma a la *història*

[164] Luis Miguel DE LA CRUZ HERRANZ: *El Archivo Histórico Nacional. Los orígenes del medievalismo español (1866-1955)*, Madrid, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 2020, p. 267.
[165] Benoît PELLISTRANDI: *Un discours national ?*..., pp. 106 i 109. Ignacio PEIRÓ: *Los guardianes de la Historia. La historiografía académica de la Restauración*, Zaragoza, Institución Fernando el Católico, 2006, p. 59.
[166] Benoît PELLISTRANDI: *Un discours national ?*..., p. 109.
[167] Ignacio PEIRÓ: *Los guardianes de la Historia*..., p. 26. El paper de l'Estat-historiador en el segle XIX en: Charles-Olivier CARBONELL: *La historiografía*…, pp. 115-118.
[168] Patrick GARCIA: "La naissance de l'histoire contemporaine"…, pp. 34-35.

nacional que dote de legitimitat plena al règim liberal sota la forma de la monarquia constitucional a partir del principi de la continuïtat de la nació.[169]

Es pretén una història amb una funció social molt específica, amb la finalitat de servir per a l'educació col·lectiva i la sensibilització patriòtica; la qual cosa propicia que el protagonisme d'aquesta història recaiga sobre el subjecte col·lectiu, és a dir, el poble format pels ciutadans. A més, per tal de satisfer adequadament la funció didàctica, la història no pot limitar-se a la mera descripció d'esdeveniments, sinó que a més ha de facilitar la comprensió del present demostrant les *lleis històriques* que condueixen al *progrés* de la nació. Aquesta finalitat social de la història condiciona la producció historiogràfica, fent-la recolzar-se en l'erudició i sobre tot en la filosofia per a explicar per què i com s'ha arribat al present, per mitjà de la mediació dels historiadors com a garants de l'avaluació dels esdeveniments, com una mena de *notaris del passat*.[170]

4.1.2. La construcció d'una història nacional espanyola

Fins a mitjans de segle XIX, les *històries d'Espanya* de producció netament espanyola habitualment prenien la forma d'una continuació de la del jesuïta Juan de Mariana, que havia estat publicada per primera vegada en 1592, en l'apogeu polític i de prestigi de la monarquia hispànica; de fet, amb freqüència es reeditava aquesta afegint-li la narració de la història dels segles posteriors per algun historiador del moment. Així, resultava una història d'èxits fins a segle XVI, convertint-se a partir d'aquest punt en una severa meditació, quan no un llarg lament, sobre *la decadència* del poder espanyol.[171] És

[169] Benoît PELLISTRANDI: *Un discours national ?*..., p. 115.
[170] Paloma CIRUJANO, Teresa ELORRIAGA i Juan Sisinio PÉREZ: *Historia y nacionalismo español*..., pp. 7-9, 15-16, 26, 29 i 35.
[171] Benoît PELLISTRANDI: *Un discours national ?*..., pp. 85, 188 i 288.

molt significatiu el cas d'Eduardo Chao, qui publica la seua *Historia General de España* en unes dates tan tardanes com 1848-1851.[172]

Per tant, les primeres *històries d'Espanya* amb sentit modern apareixen a partir de la dècada de 1830 per mà d'autors estrangers;[173] els hi ha francesos, com Eugène Rosseeuw Saint-Hilaire, Charles Romey o Amedée Paquin; també anglesos, com Samuel Astley Dunham o M. M. Busk; alemanys, com Friedrich W. Lemcke, Bernhard Guttesntein o Carl von Rotteck; inclús nord-americans, com William H. Prescott o George Ticknor.[174] El cas de Romey és singularment rellevant, perquè esdevé l'obra estrangera d'història d'Espanya més divulgada, suscitant polèmiques i reaccions de protesta (per exemple mitjançant l'esmentada *Historia* mampresa per E. Chao), especialment per les seues crítiques a l'obra de Mariana i els retrets per la carència d'una historiografia nacional espanyola sòlida, que paradoxalment, alhora, contribueixen a la revitalització de la historiografia pàtria.[175]

La publicació a partir de 1850 de la *Historia General de España* escrita per Modesto Lafuente (1806-1866) és la manifestació clara de la reapropiació de la història nacional espanyola per part dels historiadors espanyols.[176] El conjunt dels 30 volums publicats entre 1850 i 1867 conformen, per tant, la primera veritable *història nacional*

[172] José ÁLVAREZ JUNCO i Gregorio DE LA FUENTE MONGE: "La evolución del relato histórico", en José ÁVAREZ JUNCO (coord.): Las historias de España. Visiones del pasado y construcción de identidad, Barcelona - Madrid, Crítica - Marcial Pons, pp. 235-236. Paloma CIRUJANO, Teresa ELORRIAGA i Juan Sisinio PÉREZ: *Historia y nacionalismo español…*, pp. 79-80.
[173] Paloma CIRUJANO, Teresa ELORRIAGA i Juan Sisinio PÉREZ: *Historia y nacionalismo español…*, pp. 77-78.
[174] Benoît PELLISTRANDI: *Un discours national ?...*, pp. 85-86 i 186-187. José ÁLVAREZ i Gregorio DE LA FUENTE: "La evolución del relato histórico"…, pp. 224-231.
[175] Paloma CIRUJANO, Teresa ELORRIAGA i Juan Sisinio PÉREZ: *Historia y nacionalismo español…*, pp. 78-79. José ÁLVAREZ i Gregorio DE LA FUENTE: "La evolución del relato histórico"…, p. 264. Mariano ESTEBAN DE VEGA: " La Historia de España de Romey y su recepción en la historiografía española", en Jean-René AYMES y Mariano ESTEBAN DE VEGA (eds.): *Francia en España, España en Francia. La historia en la relación cultural hispano-francesa (siglos XIX-XX)*, Salamanca, Ediciones Universidad de Salamanca, 2003, pp. 93 i ss.
[176] Benoît PELLISTRANDI: *Un discours national ?...*, p. 187.

espanyola,[177] *destronant* a la del pare Mariana.[178] Constitueix un fenomen decisiu per a la difusió de la consciència històrica espanyola i un emblema del nacionalisme historiogràfic, i representa la culminació de la nacionalització de l'escriptura de la història d'Espanya.[179] A més, esdevé revulsiu, desencadenant-se una onada d'*històries generals d'Espanya* d'autoria espanyola; algunes de les més destacades són la de Fernando Patxot y Ferrer, la de Dionisio Aldama i Manuel García González, i la de Víctor Gebhardt.[180]

En qualsevol cas, tot aquest moviment conformat per l'aparició d'onades d'històries generals d'Espanya i de relats nacionals, va òbviament molt més enllà de la mera rèplica a autors estrangers que haurien estat vessant opinions perjudicials per al prestigi espanyol. De fet, l'aparició de la nova historiografia en les dècades centrals del segle XIX respon principalment a la necessitat de legitimació del règim liberal i a la voluntat de creació d'una *consciència cívica nacional* i d'una *identitat espanyola*,[181] com ha quedat expressat en l'apartat anterior.

4.1.3. L'ascens de l'erudició espanyola

Durant el segles anteriors al XIX,[182] de forma creixent, a Espanya, com a gran part d'Europa, s'havia anat desenvolupant una intensa activitat erudita en el terreny de la

[177] Paloma CIRUJANO, Teresa ELORRIAGA i Juan Sisinio PÉREZ: *Historia y nacionalismo español*..., p. 81. Un estudi detallat de la *Historia* de Lafuente en: Roberto LÓPEZ-VELA: " De Numancia a Zaragoza. La construcción del pasado nacional en las historias de España del ochocientos", en Ricardo GARCÍA CÁRCEL (coord.): *La construcción de las historias de España*, Madrid, Fundación Carolina. Centro de Estudios Hispánicos e Iberoamericanos – Marcial Pons, 2004, pp. 195-298.
[178] Benoît PELLISTRANDI: *Un discours national ?*..., p. 85.
[179] *Ibid*., pp. 187 i 289.
[180] Paloma CIRUJANO, Teresa ELORRIAGA i Juan Sisinio PÉREZ: *Historia y nacionalismo español*..., pp. 83-84. Roberto LÓPEZ-VELA: "De Numancia a Zaragoza...", pp. 200-201. Benoît PELLISTRANDI: *Un discours national ?*..., p. 85.
[181] Carolyn P. BOYD: *Historia Patria. Política, historia e identidad nacional en España: 1875-1975*, Barcelona, Ediciones Pomares-Corredor, 2000, p. 73.
[182] Una selecció en: Emilio MITRE: "La historiografía sobre la Edad Media", en José ANDRÉS-GALLEGO (coord..): *Historia de la historiografía española. Nueva edición revisada y aumentada*, Madrid, Ediciones Encuentro, 2003, pp. 85-88. Fernando SÁNCHEZ: "La historiografía sobre la Edad Moderna", en José

documentació històrica i de les antiguitats, destacant les contribucions de *novators* i il·lustrats,[183] afavorint-se l'increment continuat de l'esperit crític alhora que es desenvolupaven rigoroses tècniques metodològiques,[184] tot i ser considerada tradicionalment una dedicació menor i una pràctica individual,[185] d'aprenentatge fonamentalment autodidacta.

Tanmateix, en les dècades 1830-1840, l'erudició històrica es veu beneficiada pel creixent interès en les antiguitats que propicia el nou context, guanyant-se el reconeixement pel prestigi assolit gràcies al domini de tècniques particulars, aplicades al treball amb els documents, els quals esdevenen testimonis inapel·lables[186]. Com a conseqüència, pren impuls la creació d'associacions específiques per a la recerca i estudi de documents i monuments antics, com *acadèmies* i *societats* erudites i científiques, que apliquen de forma sistemàtica els *sabers d'antiquari* en arqueologia, numismàtica, filologia, o paleografia.[187]

La iniciativa d'aquestes institucions es deu a grups particulars d'homes il·lustrats, els quals, així, contribueixen decisivament a l'estratificació dels sabers, i, a mesura que van sorgint a diversos indrets del país, canalitzen el desenvolupament de l'erudició local alhora que la consciència històrica a les províncies.[188] Per exemple, la *Sociedad Económica Matritense de Amigos del País* crea una càtedra de Paleografia en 1838,

ANDRÉS-GALLEGO (coord..): *Historia de la historiografía española. Nueva edición revisada y aumentada*, Madrid, Ediciones Encuentro, 2003, pp. 138-145.
[183] José ÁLVAREZ i Gregorio DE LA FUENTE: "La evolución del relato histórico"…, pp. 155-179.
[184] Paloma CIRUJANO, Teresa ELORRIAGA i Juan Sisinio PÉREZ: *Historia y nacionalismo español*..., p. 1.
[185] Ignacio PEIRÓ i Gonzalo PASAMAR: *La Escuela Superior de Diplomática. Los archiveros en la historiografía española contemporánea*, Madrid, ANABAD, 1996, p. 19.
[186] Paloma CIRUJANO, Teresa ELORRIAGA i Juan Sisinio PÉREZ: *Historia y nacionalismo español*..., p. 38.
[187] Ignacio PEIRÓ i Gonzalo PASAMAR: *La Escuela Superior de Diplomática*..., pp. 19-20.
[188] *Ibid*., pp. 20-21.

inaugurant el primer curs en gener de 1839, que esdevé referència indiscutible fins a la fundació de l'*Escuela Superior de Diplomática* quasi dues dècades després.[189]

4.1.4. Les institucions nacionals per a la història nacional

A la llarga de les primeres dècades del regnat d'Isabel II, el mapa cultural espanyol va reconfigurant-se. Resultat de la combinació de nous corrents intel·lectuals amb certs aspectes heretats de la tradició il·lustrada, sorgeixen noves institucions culturals, com *Ateneus*, *Liceus*, i *Casinos*, alhora que es refunden o reorienten altres ja existents des del segle anterior, com les *Acadèmies* i les *Societats econòmiques i d'amics del país*; un conjunt d'institucions que domina el panorama cultural i intel·lectual espanyol fins a després del canvi de segle.[190]

Dins d'aquest panorama, l'hegemonia correspon a la *Real Academia de la Historia*, una institució clau que, després de gestionar la seua pròpia reforma, propicia la creació de noves institucions per al treball sobre la història, entre les que destaquen l'*Escuela Superior de Diplomática*, el *Cuerpo Facultativo de Archiveros, Bibliotecarios y Anticuarios*, i l'*Archivo Histórico Nacional*.

a) La Real Academia de la Historia[191]

En febrer de 1847, el govern liberal moderat aprova, mitjançant Reial Decret, la reforma de la *Real Academia de la Historia* i la *Real Academia de la Lengua*, quedant

[189] *Ibid*., pp. 23-24. Benoît PELLISTRANDI: *Un discours national ?*..., pp. 106-107.
[190] Ignacio PEIRÓ i Gonzalo PASAMAR: *La Escuela Superior de Diplomática*..., p. 19.
[191] Les dues obres de referència per a l'estudi de la història de la *Real Academia de la Historia*, amb plantejaments diferents i alhora complementaris: Benoît PELLISTRANDI: *Un discours national ?*..., i Ignacio PEIRÓ: *Los guardianes de la Historia*.... Una actualització recent de la història de la *Real Academia de la Historia*, amb descripció d'activitats, membres principals, col·leccions de documents i publicacions, encara que posant l'èmfasi en allò relacionat amb la història medieval, en Luis Miguel DE LA CRUZ HERRANZ: *El Archivo Histórico Nacional*..., pp. 48-89.

convertides en braços culturals de l'Estat liberal en construcció.[192] En el cas particular de la primera, significa una verdadera refundació, centrant-se en l'objectiu de la gestió del passat nacional espanyol per a exhumar dels arxius *el relat d'Espanya*, per tal de dotar a *la nació espanyola* de legitimitat plena, il·lustrant la història d'Espanya mitjançant els documents trobats als arxius.[193]

La *Real Academia de la Historia* esdevé dipositària de la riquesa arxivística espanyola. I coneguda la calamitosa situació en què es troben gran part dels arxius, decideix actuar per a salvar les possibles fonts per a la història nacional, aconseguint l'aprovació d'una sèrie de decrets per a la transferència de tots els arxius confiscats durant les desamortitzacions, així com els furs de les ciutats i viles del regne, als fons de l'*Academia*.

Atenent als objectius del Reial Decret de 1847, la *Real Academia de la Historia* no tarda en promoure una sèrie d'iniciatives que transformen, amb certes limitacions, el panorama historiogràfic i dels estudis històrics a Espanya. Algunes són continuació de col·leccions ja iniciades en el segle XVIII o a inicis del segle XIX, com *España Sagrada* i *Viaje literario a las Iglesias de España*, així com l'ambiciosa *Colección de Documentos Inéditos para la Historia de España (CODOIN)*, mampresa a partir de 1842 a imitació d'altres iniciatives semblants a altres estats europeus, i que fins a 1895 aconseguiria publicar més de cent volums. Però també inicia la publicació de noves fonts, bé mitjançant treballs individuals dels acadèmics, bé organitzant empreses col·lectives. Així van apareixent, la *Colección de fueros municipales y cartas pueblas de los Reinos de Castilla, León, Corona de Aragón y Navarra*, la col·lecció de *Cortes de los antiguos Reinos de*

[192] Benoît PELLISTRANDI: *Un discours national ?*..., p. 118.
[193] Manuel MORENO: *Historiografía romántica española. Introducción al estudio de la historia en el siglo XIX*, Sevilla, Servicio de Publicaciones de la Universidad de Sevilla, 1979, p. 301.

León y Castilla, la *Biblioteca de Autores Españoles* que recull fonts literàries i cròniques dels reis de Castella, la *Colección de Documentos Inéditos y relativos al descubrimiento, conquista y organización de las antiguas posesiones de América y Oceanía (CODOINHIES)* iniciada a partir de 1864, i el monumental *Memorial Histórico Español* que trau 47 volums entre 1851 i 1918, entre altres importants iniciatives, a més de la publicació regular de *Memorias*.[194]

En 1877 es crea el *Boletín de la Real Academia de la Historia*, que s'erigeix en la principal revista espanyola d'història de l'últim quart del segle XIX, contribuint destacadament en la definició de la història com un camp científic separat de la literatura. En un temps en què l'erudició professional ja domina la historiografia, el *Boletín* esdevé ferramenta fonamental per a la difusió de les tècniques de l'erudició entre els historiadors i acadèmics, alhora que propicia la integració dels erudits de províncies en la xarxa acadèmica.

L'*Academia*, per tant, se situa en la cúspide de la jerarquia intel·lectual, accentuant cada vegada més el seu pes en la vida pública, alhora que esdevé instrument de prestigi social al servei de les noves elits. Estableix una relació particularment estreta amb la política, de manera que es valora en gran mesura el prestigi polític per a accedir a ella, alhora que l'*Academia* revesteix de prestigi cultural als polítics que hi accedeixen. Així, progressivament, ocupa tot l'espai institucional de la historia, erigint-se en el principal instrument de difusió del discurs històric oficial de la nació espanyola.

b) L'Escuela Superior de Diplomática[195]

[194] Emilio MITRE: "La historiografía sobre la Edad Media"…, p. 91. Fernando SÁNCHEZ: "La historiografía sobre la Edad Moderna"…, pp. 148-149..

[195] La història de referència de l'*Escuela Superior de Diplomática* en Ignacio PEIRÓ i Gonzalo PASAMAR: *La Escuela Superior de Diplomática*... Una actualització recent de la història de l'*Escuela Superior de*

La *Real Academia de la Historia* proposa la creació de l'*Escuela Superior de Diplomática* per a la formació professional dels arxivers i bibliotecaris, seguint el model de la francesa *École des Chartes*. De fet, s'hi copien tant els objectius com les assignatures i l'organització. Fundada en 1856 mitjançant Decret, queda adscrita al Ministerio de Fomento, i per mitjà de la *Ley de Instrucción Pública* aprovada en l'any següent (la coneguda com *Llei Moyano*) queda com a centre d'ensenyament superior autònom respecte de la Universitat.

L'*Escuela* resulta ser transcendental per al desenvolupament de la historiografia, dels estudis històrics, i de la pròpia professió d'historiador en la segona meitat del segle XIX. Des de l'inici, integra formalment els *sabers d'antiquari* com a habilitats imprescindibles de l'historiador, que passen a ser coneguts com a *ciències auxiliars de la història*, i mitjançant el desenvolupament de la crítica erudita estableix les bases de la recerca històrica metòdica a Espanya, gràcies a l'orientació pràctica del treball amb documents d'arxiu. Per tant, l'erudició espanyola fa un important salt qualitatiu i quantitatiu, propiciant una verdadera erudició professional homologada oficialment, i equiparable a l'existent a altres llocs d'Europa. A més, en poc de temps s'inicia una quotidiana i àgil comunicació entre els *diplomatistes* espanyols i els *chartistes* francesos, convertint-se en una via fonamental de recepció dels corrents historiogràfics europeus.

D'altra banda, l'*Escuela* queda fortament vinculada a l'*Academia*, per mitjà d'una relació *simbiòtica* en virtut de la qual aquesta sosté i protegeix a aquella, mentre els professors i els principals alumnes de l'*Escuela* contribueixen notablement a les empreses historiogràfiques de l'Academia realitzant gran part del treball preparatori.[196]

Diplomática, amb descripció de matèries impartides, organització dels cursos i principals professors, en Luis Miguel DE LA CRUZ HERRANZ: *El Archivo Histórico Nacional*..., pp. 89-142.

[196] Ignacio PEIRÓ i Gonzalo PASAMAR: *La Escuela Superior de Diplomática*..., p. 41.

Fins a 1900, l'*Escuela* és l'única institució oficial a Espanya per a aprendre les tècniques de l'erudició històrica,[197] contribuint a un primer impuls cap a la professionalització de la historiografia, que porta als erudits formats en ella a considerar-se els verdaders historiadors.[198] En gran mesura, aquest fenomen és conseqüència de les carències de les Facultats de Lletres encarregades d'impartir els estudis històrics universitaris, dominats per un caràcter especulatiu i manualístic. La necessitat d'habilitar experts amb destreses pràctiques destinats majorment a ser funcionaris públics dels arxius i les biblioteques estatals, propicia que la seua formació s'encomane a una institució separada de la Universitat. En 1900, per contra, el context ha canviat, tant en la formació universitària com en la historiografia, així com en la política, concloguent-se el tancament de l'*Escuela Superior de Diplomática* de manera que assignatures i professors queden integrats en les Facultats de Lletres.[199]

c) El Cuerpo Facultativo de Archiveros, Bibliotecarios y Anticuarios[200]

En 1858 es crea el *Cuerpo Facultativo de Archiveros-Bibliotecarios*, per mitjà de Reial Decret, també a iniciativa de la *Real Academia de la Historia*, que a partir de 1867 passa a denominar-se *Cuerpo Facultativo de Archiveros, Bibliotecarios y Anticuarios*. És la plataforma professional per a la gestió del patrimoni històric documental, arqueològic i monumental de tota la xarxa territorial d'establiments nacionals, provincials i municipals. Defineix la figura de l'arxiver com a funcionari públic, i contribueix decisivament a desenvolupar un esperit corporatiu fonamentat en l'aplicació de pràctiques

[197] *Ibid*., p. 43.
[198] *Ibid*., p. 58.
[199] *Ibid*., pp. 196-201. Benoît PELLISTRANDI: *Un discours national ?...*, pp. 106-113.
[200] La història del *Cuerpo Facultativo de Archiveros, Bibliotecarios y Anticuarios*, entrellaçada amb la història de l'*Escuela Superior de Diplomática*, en Ignacio PEIRÓ i Gonzalo PASAMAR: *La Escuela Superior de Diplomática...*

comunes en el treball de la història i en la relació de protecció i defensa d'interessos professionals compartits. Molt lligat a l'*Escuela Superior de Diplomática*, a més, alimenta la *consciència d'historiador* dels erudits, de manera que l'arxiver erudit esdevé model de prestigi per a ser historiador.[201]

Des de 1871 comença a publicar-se la *Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos* com a òrgan de difusió de l'erudició professional, contribuint decisivament tant a la divulgació de la metodologia de recerca històrica impartida per l'*Escuela Superior de Diplomática*, com a l'enfortiment del grup professional dels arxivers. La *Revista*, tanmateix, desapareix en 1878, poc després d'haver-se fundat el *Boletín de la Real Academia de la Historia*, amb què col·laboren molts membres del *Cuerpo Facultativo*. El *Boletín* no aconsegueix cobrir el buit deixat per la *Revista*, i els arxivers refunden aquesta en 1883 en un intent que només resisteix aqueix any, a causa del limitat mercat cultural espanyol de l'època, de les dificultats financeres, i de la pressió de l'*Academia*. Finalment, l'esperit de renovació intel·lectual de l'última dècada del segle XIX, sumat a la intensificació del corporativisme professional dels arxivers, propicia que en 1896 es pose en marxa un *Boletín de Archivos, Bibliotecas y Museos*, que a partir de gener de 1897 es converteix en la nova *Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos*, obrint una tercera època que es prolonga fins a 1931, que resulta ser el període més fecund.

d) L'Archivo Histórico Nacional[202]

Malgrat els esforços d'alguns erudits i d'importants acadèmics, cap a 1850 els fons documentals encara pateixen una deplorable situació. La insistent pressió de la *Real*

[201] *Ibid*., p. 62.
[202] Una actualització recent de la història de l'*Archivo Histórico Nacional*, molt completa, en Luis Miguel DE LA CRUZ HERRANZ: *El Archivo Histórico Nacional*..., pp. 265-519, és a dir, tota la segona part d'aquest volum.

Academia de la Historia acaba obtenint com a primer resultat una Reial Ordre en 1850 per a què les col·leccions obtingudes de les institucions desamortitzades, juntament amb altres col·leccions emmagatzemades sota tutela de l'Estat, passen a ser custodiades per la pròpia *Academia*. Aquest complex procés, al càrrec del qual s'hi posa un reduït grup de persones, i amb dotació econòmica molt curta, en la pràctica esdevé lent, amb evidents limitacions.

La creació de l'*Archivo Histórico Nacional* ocorre en 1866, per necessitat, davant les limitacions de pressupost i personal de l'*Academia*. Per iniciativa d'aquesta, s'aprova el Reial Decret que funda l'*Archivo* per a recollir, custodiar i catalogar la part corresponent a les col·leccions obtingudes de les institucions desamortitzades, inicialment; més avant va ampliant-se fins a esdevindre el primer arxiu a Espanya amb l'objectiu exclusiu de *conservar els documents de la història de la nació espanyola*. Així, amb la creació de l'*Archivo Histórico Nacional*, es materialitza el desplegament del concepte de patrimoni nacional, alhora que s'estén la idea d'una xarxa provincial d'arxius i museus per a recollir el patrimoni nacional dispers a les províncies.[203]

4.2. La historiografia i els estudis històrics en la *Restauració*

4.2.1. La historiografia espanyola en les dècades finals del segle XIX

La historiografia espanyola de l'últim quart del segle XIX està dominada per la *Real Academia de la Historia*. Així es consolida una historiografia acadèmica netament conservadora, compromesa amb la legitimació de la monarquia constitucional *restauracionista*, tot i haver de coexistir amb altres formes minoritàries de fer la història

[203] Benoît PELLISTRANDI: *Un discours national ?*..., p. 121. Ignacio PEIRÓ: *Los guardianes de la Historia*..., p. 73.

que no passen de ser perifèriques.[204] L'acadèmic és considerat l'*historiador ideal*,[205] revestit oficialment de respectabilitat i prestigi, confiat en la creença generalitzada de la superioritat de la historiografia produïda des de l'*Academia*, gràcies a l'hegemonia cultural d'aquesta.[206]

Tanmateix, la producció historiogràfica espanyola realitzada per historiògrafs que no han rebut formació en les destreses impartides a l'*Escuela Superior de Diplomática* continua manifestant greus carències metodològiques i un nivell molt baix de qualitat científica. Són molt significatives les agudes crítiques realitzades a finals de la dècada de 1870 per qui esdevindria el més important hispanista francès del període, Alfred Morel-Fatio.[207] D'aquestes crítiques és possible obtindre un balanç realista en la comparació entre la historiografia francesa i l'espanyola del mateix temps, on queda en evidència tant la persistent presència d'historiadors aficionats com la figura dominant del professor universitari d'història que en compte de ser historiador és més bé escriptor o polític. De fet, el pitjor defecte generalitzat entre els historiadors espanyols és la realització d'una historiografia *militant, parcial i compromesa amb idees polítiques i religioses*, un greu problema que ha d'afrontar-se aplicant el *mètode científic* orientat al treball amb documents i textos històrics depurats mitjançant la crítica filològica i editats correctament amb abundància de notes, prioritzant l'exactitud i l'estil sobri. Malgrat la irritació de membres de l'*Academia* davant aquestes crítiques, no faltaren veus reputades que les comparteixen, com Antonio Rodríguez Villa, Eduardo de Hinojosa o Marcelino

[204] Ignacio PEIRÓ: *Los guardianes de la Historia*..., p. 28.
[205] *Ibid*., p. 245.
[206] *Ibid*., p. 253.
[207] Antonio NIÑO: *Cultura y diplomacia. Los hispanistas franceses y España, 1875-1931*, Madrid, Centro Superior de Investigaciones Científicas, 1988, pp. 48-57. Ignacio PEIRÓ: *Los guardianes de la Historia*..., pp. 112-115.

Menéndez Pelayo.[208] De tota manera, gràcies a les tasques de l'*Escuela Superior de Diplomática* i a la importància creixent dels arxivers ben formats en el mètode erudit, la tendència estava ja canviant. Així, en les dècades finals del segle XIX es constata que, front al persistència de la historiografia realitzada per polítics, literats i periodistes, s'obri camí un corrent d'historiografia erudita practicada per professionals.[209]

4.2.2. L'apogeu de l'erudició professional espanyola

Les darreres dècades del segle XIX són les del triomf de l'erudició professional impulsada des de l'*Escuela Superior de Diplomática*, protagonitzada per prestigioses tècniques de recerca i pels valors de cientificitat i objectivitat. La creença en el mètode erudit va impregnant intensa i ràpidament la historiografia oficial emanada des de la *Real Academia de la Historia*, alhora que va arraconant les formes d'historiografia recolzades en qualsevol filosofia de la història que discrepe del providencialisme catòlic.[210] La pròpia *Academia* contribueix a elevar l'erudició dins de la historiografia oficial mitjançant el reconeixement de les contribucions a les recerques històriques de molts dels membres del *Cuerpo Facultativo de Archiveros* i dels professors de l'*Escuela Superior de Diplomática*, admetent també a bastants d'ells com a acadèmics,[211] alhora que s'assenta el definitiu rebuig a la *història filosòfica*.[212] De fet, l'*Academia* funciona com a *pont* vers la

[208] Antonio NIÑO: *Cultura y diplomacia*…, pp. 59 i 61-62.
[209] Pedro RUIZ: "La Historia en la Universidad de Valencia (1845-1939)", en Pedro RUIZ TORRES (ed.): Discursos sobre la Historia. Lecciones de apertura de curso en la Universidad de Valencia (1870-1937), València, Universitat de València, 2000, p. 22.
[210] Ignacio PEIRÓ i Gonzalo PASAMAR: *La Escuela Superior de Diplomática*..., p. 170. Ignacio PEIRÓ: *Los guardianes de la Historia*..., p. 208.
[211] Ignacio PEIRÓ i Gonzalo PASAMAR: *La Escuela Superior de Diplomática*..., pp. 82-85. Ignacio PEIRÓ: *Los guardianes de la Historia*..., pp. 196-197 i 201.
[212] Gonzalo PASAMAR: "La invención del método histórico y la historia metódica en el siglo XIX", *Historia Contemporánea*, 11, p. 196. Recuperat d'internet (https://ojs.ehu.eus/index.php/HC/article/view/19703) (https://doi.org/10.1387/hc.19703)

historiografia professional gràcies precisament a la influència dels arxivers erudits professionals.[213]

4.2.3. Una nova història nacional espanyola

L'enorme èxit de la *Historia General de España* elaborada per Modesto Lafuente no deixa de créixer durant l'últim terç del segle XIX, afegint-se a la seua reedició a partir de 1877 el complement fins al temps present realitzat pels acadèmics Juan Valera, Andrés Borrego i Antonio Pirala. Aquest èxit representa una clara mostra de la creixent puixança d'una consciència nacional impulsada pel nacionalisme estatal, convertit ja en la principal expressió de la ideologia oficial de la *Restauració*.[214]

Tanmateix, Antonio Cánovas del Castillo, conscient de la importància de la legitimació històrica del règim *restauracionista* del qual ha sigut el principal artífex polític, sent també historiador, impulsa des de 1886 l'elaboració d'una nova *Historia General de España*. No pretén competir amb la de Lafuente, cosa que al cap i la fi sembla comercialment inconcebible,[215] sinó que busca reacomodar la idea de la continuïtat de la història d'Espanya d'acord amb el nou concepte de *nació espanyola* construït des de l'Estat *restauracionista*, recolzant-se alhora en la ja dominant erudició professional.[216]

La nova *Historia* es planteja com una empresa col·lectiva, implicant-se molts destacats historiadors, acadèmics i membres de l'*Escuela Superior de Diplomática* i del *Cuerpo Facultativo de Archiveros*, i confiant-se la direcció a tres prestigiosos acadèmics i membres del *Cuerpo*: Marcelino Menéndez y Pelayo, Pascual Gayangos i Juan de Dios

[213] Gonzalo PASAMAR: *Apologia and Criticism. Historians and the History of Spain, 1500-2000*, Berna, Peter Lang, 2010, p. 107.
[214] Benoît PELLISTRANDI: *Un discours national ?*..., pp. 191-192.
[215] Ignacio PEIRÓ: *Los guardianes de la Historia*..., p. 323.
[216] Ignacio PEIRÓ i Gonzalo PASAMAR: *La Escuela Superior de Diplomática*..., pp. 78-80.

de la Rada.[217] D'aquesta manera, l'erudició professional investia de legitimitat científica a la historiografia acadèmica mentre que l'*Academia* atorgava reconeixement sociocultural als arxivers alhora que contribuïa a la difusió de la concepció de la història fonamentada en el mètode.[218]

Nogensmenys, l'obra més ambiciosa de la historiografia espanyola del període queda prematurament inconclusa per l'assassinat de Cánovas en 1897, havent estat publicats huit treballs en quinze volums, dels quasi trenta estudis encarregats.[219] Tot i així, són apreciables tant el recurs exclusiu a fonts documentals dels arxius, com la funció de l'historiador implicat en l'anàlisi de fonts, aplicant exhaustivament les tècniques de la crítica documental.[220]

4.3. La renovació de la historiografia espanyola en les primeres dècades del segle XX

4.3.1. Nous aires: els corrents europeus moderns d'historiografia

Les mancances científiques de la Universitat espanyola en tot el segle XIX, i en particular les greus carències de les Facultats de Lletres en estudis històrics,[221] havien propiciat que la instrucció dels historiadors s'haguera desenvolupat a altres espais,[222] com l'*Escuela Superior de Diplomática*. Però en la dècada de 1890 les coses estaven canviant, ja què, un nombre creixent de professors universitaris va assumint les tècniques de treball

[217] *Ibid*., p. 80.
[218] *Ibid*., p. 83.
[219] Ignacio PEIRÓ: *Los guardianes de la Historia*..., p. 327.
[220] Ignacio PEIRÓ i Gonzalo PASAMAR: *La Escuela Superior de Diplomática*..., pp. 80-81.
[221] *Ibid*., p. 125. Pedro RUIZ: "Prólogo", en Isabel Mª GALLARDO FERNÁNDEZ: *José Deleito y Piñuela y la renovación de la historia en España. Antología de textos*, València, Universitat de València, 2005, p. 5. ÍD.: "La Historia en la Universidad de Valencia (1845-1939)"..., pp. 22-24.
[222] Ignacio PEIRÓ: *Los guardianes de la Historia*..., p. 33.

històric proposades per l'*Escuela Superior de Diplomática*, alhora que s'impulsa una nova caracterització de l'historiador professional que es distancia de la historiografia acadèmica oficial. Aquests historiadors amplien el marc de continguts dels estudis històrics i la seua relació amb altres matèries, assimilant noves perspectives, i reivindiquen l'exercici combinat de la recerca i de l'ensenyament de la història nacional.[223]

La historiografia espanyola, llavors, entra en una etapa de transició i transformació equivalent al fenomen produït en altres historiografies europees, com per exemple el que havia començat a ocórrer a França unes tres dècades abans, constatant-se la introducció dels nous manuals per a la investigació històrica i la difusió del prestigiós model d'ensenyament pràctic del seminari històric alemany.[224]

Un interessant símptoma és la reaparició de la *Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos* en 1897, impulsada per un grup de joves arxivers d'una nova generació liderada per Marcelino Menéndez y Pelayo, que tot i haver estat formats en l'*Escuela Superior de Diplomática*, ja no s'identifiquen exclusivament amb aquesta ni amb l'*Academia*. Aquesta generació d'arxivers-historiadors, sense trencar en el fons amb l'academicisme dominant, connecta amb l'avantguarda europea, i impulsa una *moderna història* que reivindica amb més força el caràcter científic.[225]

[223] Ignacio PEIRÓ i Gonzalo PASAMAR: *La Escuela Superior de Diplomática*..., p. 125. Ignacio PEIRÓ: *Los guardianes de la Historia*..., pp. 14, 20-22 i 23.
[224] Ignacio PEIRÓ: *Los guardianes de la Historia*..., pp. 21, 23 i 24. Ignacio PEIRÓ i Gonzalo PASAMAR: *La Escuela Superior de Diplomática*..., p. 122. Pedro RUIZ: "Prólogo"..., p. 5.
[225] Ignacio PEIRÓ i Gonzalo PASAMAR: *La Escuela Superior de Diplomática*..., pp. 116-117.

4.3.2. La reforma universitària de 1900, i els *nous* estudis històrics universitaris

La reforma de les Facultats de Lletres, impulsada per Antonio García Alix, ministre d'Instrucció Pública, i aprovada en 1900 per mitjà del Reial Decret de 20 de juliol, estableix tres seccions, *Lletres*, *Filosofia* i *Història*, amb programes diferenciats. El principal efecte per als estudis històrics d'aquesta important reforma resulta ser la disposició d'una llicenciatura universitària específica per primera vegada a Espanya, a més d'un programa específic de doctorat en el cas de la Universitat Central de Madrid.[226] Aquesta reforma inclou un notable increment en el nombre de càtedres d'història, propiciant la incorporació a les universitats de nous professors joves, alguns dels quals es mostren sensiblement bolcats en la recerca i aporten nous coneixements i mètodes, propiciant, fins a cert punt, la renovació del saber històric i la regeneració de l'ensenyament de la història.[227]

El mateix Reial Decret dissol l'*Escuela Superior de Diplomática*, integrant les seues assignatures en el nou pla d'estudis universitari, de manera que, per fi, es confereix als estudis històrics superiors el caràcter de formació per a la investigació basada en el treball de les fonts i la utilització dels mètodes moderns.[228]

S'ha volgut explicar la decisió de dissolució de l'*Escuela Superior de Diplomática* per una combinació de causes entre les que es destaquen l'*immobilisme del professorat* i l'*anquilosament de les ensenyances*, sumats a l'elevat cost de l'*Escuela*, la baixa tassa d'alumnes matriculats, i la dificultat de no disposar d'un edifici propi, estant repartida la docència entre instal·lacions disperses de diverses Institucions (com la *Biblioteca*

[226] Gonzalo PASAMAR: *Apologia and Criticism*..., pp. 118-119.
[227] Amb referència a l'aplicació del Pla de 1900 a les Facultats de Filosofia i Lletres, i en particular a la Universitat de València: Marc BALDÓ: "La Facultat de Filosofia i Lletres de València, 1857-1977. Esbós històric", *Saitabi*, 47 (1997), pp. 51 i ss. Recuperat d'internet (https://roderic.uv.es/handle/10550/27139).
[228] José DELEITO: "La enseñanza de la Historia en la Universidad española y su reforma posible...", pp. 153-154.

Nacional, l'*Archivo Histórico Nacional*, o el *Museo Arqueológico*); tot açò en un context de greu crisi econòmica, política i social, i amb el panorama intel·lectual i polític immers en la retòrica regeneracionista, que hauria fet concloure que no hauria sigut assumible el costós manteniment d'una escola elitista desconnectada d'unes Universitats d'importància creixent.[229]

Nogensmenys, resulta contradictori que la reforma manifeste un interès explícit tant en integrar les ensenyances impartides per l'*Escuela* dins del plans d'estudis de les Facultats si estaven *anquilosades*, com en incorporar al professorat que aporta aquests coneixements al planter universitari si eren *immobilistes*; no sembla gaire oportú quan l'objectiu és modernitzar els estudis històrics universitaris per tal de potenciar el desenvolupament de la historiografia professional capacitada per a la recerca històrica. La decisió encaixa millor amb la pretensió de trasplantar unes tècniques que porten dècades demostrant solvència suficient en la recerca a una institució universitària en la que, llevat de casos excepcionals, no havia acabat de quallar la idea de la investigació. D'altra banda, les argumentacions recolzades en factors de cost i elitisme no semblen quadrar amb què pocs anys després, sense haver millorat significativament el context econòmic, polític i social, i sense haver disminuït el panorama de retòrica regeneracionista, en 1907, s'aprova la creació d'una nova institució per a potenciar la recerca científica en sentit modern, la *Junta de Ampliación de Estudios e Investigaciones Científicas*, precisament separada de la Universitat, que a més impulsa, també pocs anys després, en 1910, la creació d'un centre específic per a la recerca històrica seguint mètodes moderns, el *Centro de Estudios Históricos*, també autònom respecte de la Universitat.

[229] Ignacio PEIRÓ i Gonzalo PASAMAR: *La Escuela Superior de Diplomática*..., p. 44-45, 118 i 120-121.

Per tant, el tancament de l'*Escuela Superior de Diplomática*, sembla respondre més bé a la incapacitat de resoldre les persistents carències de les Facultats de Lletres,[230] la reforma de les quals per tal d'adaptar-les a la modernitat en matèria d'investigació històrica i de professionalització de la historiografia es decideix que passe per la *fagocitació* d'una institució que sí exerceix exitosament aquestes funcions,[231] mitjançant una operació que permet, a més, suprimir competidors.[232]

4.3.3. Els límits de la renovació

Malgrat les importants transformacions que es produeixen dins de la historiografia espanyola en el trànsit del segle XIX al XX, el procés pateix acusades febleses.

Una part del problema queda evidenciat per les dificultats per a mantindre en el temps una veritable revista històrica que atenguera qüestions sobre la professió d'historiador, llevat de les revistes de les institucions oficials com el *Boletín* de l'*Academia* o la *Revista* dels arxivers, més centrades en altres aspectes.[233] De fet, les primeres revistes vinculades amb la historiografia professional pròpiament dita tenen vides bastant curtes, corresponent amb iniciatives mampreses per professors universitaris que confien en la cultura con a instrument de *regeneració* de la nació. Són casos com la *Revista Crítica de Historia y Literatura* fundada en 1895 per Rafael Altamira, que prompte passa a denominar-se *Revista Crítica de Historia y Literatura Españolas, Portuguesas e Hispano-Americanas*, però que a penes resisteix fins a 1901; o la *Revista de Aragón* publicada per professors de la Universitat de Saragossa com Julián Ribera i

[230] Luis Miguel DE LA CRUZ HERRANZ: *El Archivo Histórico Nacional*..., p. 115.
[231] *Ibid.*, p. 116.
[232] *Ibid.*, pp. 110 i 117.
[233] Gonzalo PASAMAR: "La invención del método histórico y la historia metódica en el siglo XIX"…, pp. 202-203.

Eduardo de Ibarra entre 1900 i 1905, manifestant una acusada influència de la francesa *Revue de synthèse historique* d'Henri Berr. També *Cultura Española*, fundada pels ja esmentats R. Altamira, J. Ribera i E. Ibarra, que dura només entre 1906 i 1909,[234] tot i que en aquest darrer cas cal matisar que poc després de la desaparició d'aquesta revista es funda el *Centro de Estudios Históricos*, en la gestació del qual s'involucren els tres historiadors citats, així com en les activitats allí desenvolupades.[235] A més, de fet, aquesta revista funciona com a espai intel·lectual específic dedicat a la moderna història i a la historiografia professional durant el temps posterior a la frustració del primer intent de creació d'una secció específica dedicada als estudis històrics per la *Junta de Ampliación de Estudios e Investigaciones Científicas* en 1907, el mateix any d'aparició d'aquesta renovadora institució.[236]

D'altra banda, cal tindre present també que, malgrat les limitacions imposades per l'estretor del mercat editorial històric científic espanyol en el període i els entrebancs patits per al sosteniment de revistes d'aquest caire, les tres revistes mencionades sí projecten certa influència i aporten una valuosa experiència en l'organització del coneixement històric que es veuen reflectides a partir de la creació del *Centro de Estudios Históricos*. Per tant, es pot concloure que, tot i no consolidar aquestes revistes una continuïtat física, les idees que les havien impulsat sí perduren, es desenvolupen i s'estenen a través de les activitats i les noves publicacions que mamprén el *Centro*.

Tanmateix, la part grossa dels problemes en la renovació dels estudis històrics pot observar-se a partir de l'anàlisi de les conseqüències de la reforma de 1900. Ha quedat dit que per mitjà d'aquesta s'habilita per fi una llicenciatura universitària específica

[234] Gonzalo PASAMAR: *Apologia and Criticism*..., p. 117.
[235] Luis Miguel DE LA CRUZ: *El Archivo Histórico Nacional*..., p. 149.
[236] José María LÓPEZ SÁNCHEZ: *Heterodoxos españoles. El Centro de Estudios Históricos, 1910-1936*, Madrid, Marcial Pons, 2006, p. 41.

d'història alhora que s'integren les assignatures de l'*Escuela Superior de Diplomática* en el pla d'estudis universitari, conferint als estudis històrics universitaris, també per fi, la funció de formació per a la recerca en història. Nogensmenys, les bondats del pla de 1900 semblen acabar-se ahí, perquè a la llarga de les dècades següents s'acusa una alarmant ineficàcia en la formació universitària per a capacitar tant a professors d'història com a veritables historiadors.[237] El palés fracàs en la pràctica[238] de la reforma de 1900 reafirma la idea de què l'objectiu prioritari del ministre García Alix, home políticament conservador i sense gaire experiència prèvia en matèria d'educació, durant la seua breu estada al cap d'un Ministeri que acabava de ser creat, hauria estat limitat a reforçar la presència estatal en el sistema educatiu.[239]

José Deleito, agut observador de la realitat cultural i educativa del seu temps, mitjançant el seu conegut *Discurs* d'apertura del curs universitari de 1918-1919 a València, ofereix una detallada i crítica dissecció de les greus carències dels estudis històrics universitaris i de la repercussió d'aquestes en una producció historiogràfica que sovint ratlla la mediocritat, llevat d'honroses excepcions.[240] En la base de totes les dificultats està que la nova legislació no dota de forma efectiva de mitjans que permeten fornir uns estudis històrics veritablement científics que materialitzen la renovació de la història.[241] A més, la realitat demostra que la integració de l'antic professorat de l'extinta *Escuela Superior de Diplomática* aporta experts especialitzats però amb clamoroses carències en la visió completa de la història, completament descoordinats de professors

[237] José DELEITO: "La enseñanza de la Historia en la Universidad española y su reforma posible...", p. 161.
[238] Carolyn P. BOYD: *Historia Patria*..., p. 136.
[239] *Ibid.*, p. 56. Una interessant anàlisi crítica de la realitat de l'aplicació de la reforma educativa mampresa a partir de 1900, considerant alhora el context polític, social i cultural, en: *Ibid.*, pp. 53-70.
[240] José DELEITO: "La enseñanza de la Historia en la Universidad española y su reforma posible...", pp. 143-246.
[241] *Ibid.*, p. 160.

universitaris de persistent tradició retòrica sense cap formació ni experiència en recerca històrica. Els pocs professors i historiadors que sí s'interessen per una veritable integració dels sabers especialitzats de la pràctica de la recerca mantenint una comprensió de conjunt de la història, tant nacional com *universal*, ho han de fer de manera autodidacta.[242] Així, durant les primeres dècades del segle XX, es constata una organització incongruent i contradictòria dels cursos que resulten ser forçosament superficials i, el que és pitjor, teòrics en compte de pràctics, impartits per professors que majorment manquen de veritable preparació en les pràctiques instrumentals per a la recerca científica, amb uns estudiants que arriben sense una base suficient de cultura general històrica i que surten sense haver aprés les tècniques d'investigació.[243]

La conseqüència és que a la llarga del primer quart del segle XX el panorama historiogràfic i dels propis estudis històrics resulta ser d'una barreja de diverses maneres d'entendre la història. S'hi troben historiadors que, amb tendència progressivament creixent, efectivament abracen el nou esperit de la *moderna història*, atents als corrents moderns que anaven estenent-se a Occident, interessats en l'estudi de les institucions i compromesos amb la visió de la *història de la civilització*. Però aquests historiadors han de compartir l'espai amb gran quantitat d'erudits especialitzats i centrats en aspectes molt específics, treballant exclusivament sobre documents d'arxiu, i que es desentenen de la visió de conjunt descuidant la seua integració en la història més general. A més, no minva, d'altra banda, la notable i persistent presència de professors de la tradicional història de cronologies, grans personatges, dinasties monàrquiques i batalles, productors de manuals desfasats que ignoren tant les actualitzacions recents aportades pels erudits més eficaços com els aspectes que obrin l'estudi de la història més enllà de la dimensió política més

[242] *Ibid.*, p. 165.
[243] *Ibid.*, pp. 163-165 i 168.

estreta. Tot açò en un context en què continua dominant la referència tradicional de prestigi social establida per la *Real Academia de la Historia* encara que s'observe cert nivell d'erosió en la seua hegemonia intel·lectual.

4.3.4. Una nova institució per a la recerca històrica: El *Centro de Estudios Históricos*

Amb la fundació del *Centro de Estudios Históricos* sí es produeix un veritable salt qualitatiu i quantitatiu en la renovació decidida de la recerca històrica i de la historiografia professional espanyola.[244] Aquesta institució és creada en 1910 per la *Junta de Ampliación de Estudios e Investigaciones Científicas (JAE)*, la qual havia estat fundada en 1907, per mitjà de Reial Decret, amb l'objectiu principal d'impulsar la modernització de l'educació i la recerca científica en un context de creixent força del *regeneracionisme* que impregna la política de confiança en l'educació i la ciència.[245] La *JAE*, després d'uns inicis dificultosos marcats per les fortes resistències de sectors conservadors,[246] aconsegueix l'aprovació del Reial Decret que posa en marxa el *Centro de Estudios Históricos* a Madrid, i li transmet l'àmplia autonomia de què la pròpia *JAE* gaudeix.[247] De fet, el reclutament dels professors encarregats de les respectives seccions es basa en criteris professionals independentment de la seua filiació política.[248]

La tasca investigadora d'aquesta institució s'organitza principalment en seminaris definits i conduïts cadascun pel director de la corresponent secció al capdavant d'un grup

[244] José María LÓPEZ SÁNCHEZ: *Heterodoxos españoles*..., p. 17. La història del *Centro de Estudios Históricos* en José María LÓPEZ SÁNCHEZ: *Heterodoxos españoles*... Una recent revisió actualitzada de la història del *Centro de Estudios Históricos*, encara que posant l'èmfasi en els estudis medievalistes i les seccions corresponents a aquests, en Luis Miguel DE LA CRUZ HERRANZ: *El Archivo Histórico Nacional*..., pp. 146-218.
[245] José María LÓPEZ SÁNCHEZ: *Heterodoxos españoles*..., p. 21.
[246] *Ibid.*, pp. 27-31.
[247] *Ibid.*, pp. 23 i 54.
[248] Carolyn P. BOYD: *Historia Patria*..., p. 136.

d'alumnes, els quals reben una formació de caràcter netament pràctic; i per a completar les tasques de recerca s'organitzen excursions dins i fora de Madrid, i des de 1917 s'aproven treballs especials de recerca encomanats a alumnes becats i a col·laboradors.[249] Algunes de les seccions destacades són la de *Metodología de la historia* dirigida per Rafael Altamira entre 1910 i 1918, la d'*Instituciones sociales y políticas de León y Castilla* dirigida per Eduardo de Hinojosa entre 1910 i 1919, la d'*Instituciones sociales de la España musulmana* dirigida per Julián Ribera entre 1910 i 1916, la d'*Historia de la filosofía árabe española* dirigida per Miguel Asín Palacios entre 1910 i 1916, la d'*arqueologia* dirigida per Manuel Gómez Moreno, i la d'*Orígenes de la lengua española*, que més avant passaria a denominar-se de *Filología*, la més important de totes les seccions, dirigida per Ramón Menéndez Pidal.[250]

Durant el quart de segle que dura la seua existència, el *Centro de Estudios Históricos* desplega una gran activitat científica, reforçada per la creació de diverses revistes,[251] en consonància amb l'extraordinari desenvolupament generalitzat de totes les ciències que estaven sent impulsades des de la *JAE*.[252]

Aquesta trajectòria ascendent només queda truncada per l'esclat de la guerra civil, i aniquilada amb la instauració de la dictadura franquista, que imposa la dissolució de la *JAE* i de tots els organismes vinculats a ella, així com un intens procés de depuració que

[249] José María LÓPEZ SÁNCHEZ: *Heterodoxos españoles*..., pp. 57, 58 i 65.
[250] Una descripció de les principals seccions del *Centro de Estudios Históricos* en: *Ibid*., pp. 65-90 i 101-123. Una actualització recent de les seccions a la llarga de les dècades d'existència del *Centro de Estudios Históricos* en Luis Miguel DE LA CRUZ HERRANZ: *El Archivo Histórico Nacional*..., pp. 158-218; el llistat detallat de seccions del *Centro de Estudios Históricos* en les pp. 158-161; una descripció bastant detallada de la composició, funcionament, membres i resultats rellevants de les diverses seccions que se centren en història medieval, en Luis Miguel DE LA CRUZ HERRANZ: *El Archivo Histórico Nacional*..., pp. 161-218.
[251] José María LÓPEZ SÁNCHEZ: *Heterodoxos españoles*..., pp. 91 i 101.
[252] Un recull recent de l'activitat científica de la *JAE*, en Luis Enrique OTERO CARVAJAL: *La ciencia en España, 1814-2015. Exilios, retornos, recortes*, Madrid, Los Libros de la Catarata, 2017, pp. 61-100.

esborra gran part del terreny avançat en les darreres dècades, causant una considerable passa enrere en el desenvolupament científic.[253]

[253] José María LÓPEZ SÁNCHEZ: *Heterodoxos españoles*..., p. 434. Una anàlisi recent de l'acció de destrucció de l'activitat científica per la dictadura franquista, i de la depuració, la repressió i l'exili, en Luis Enrique OTERO CARVAJAL: *La ciencia en España*..., pp. 121-149.

5. EL CAS DE RAFAEL ALTAMIRA CREVEA

5.1. Introducció

5.1.1. Estat de la qüestió

El cas de Rafael Altamira és bastant paradoxal. D'una banda, és un historiador ja ben conegut, i no només pels especialistes i els interessats en la història de la historiografia espanyola, almenys des que en la dècada de 1980 es començara a produir de forma decidida la recuperació de la memòria de la seua figura intel·lectual i la seua ingent obra en diversos camps del coneixement, després de dècades d'oblit (llevat de casos molt puntuals). D'altra banda, tanmateix, malgrat haver sigut un dels més importants teòrics espanyols de la història, no molts historiadors s'han endinsat en l'estudi teòric del seu pensament sobre la història i de la seua praxi historiogràfica a la llarga d'aquestes quatre dècades, encara que aquells que sí s'hi ha dedicat ho han fet amb serietat i rigor.

En aquest període s'ha rehabilitat plenament la seua faceta com a historiador, inclús com a historiador renovador i compromés en discurs i en acció amb la renovació de la història a Espanya. S'ha valorat molt assenyadament la faceta pedagògica com a professor d'història i com a *mestre de mestres*, destacant-se el seu magisteri en la metodologia de recerca històrica i de producció historiogràfica. També la seua inqüestionable contribució a allò conegut com a *americanisme*, en particular al desenvolupament de les recerques profundes de categoria científica sobre l'etapa colonial espanyola a Llatinoamèrica, així com a la renovació dels estudis històrics a diferents països d'Amèrica, i a l'estimulació dels contactes i de les relacions entre els historiadors i altres estudiosos d'ambdues vores de l'Atlàntic. No s'ha d'oblidar la seua faceta com a

historiador del Dret, que va desenvolupar durant tota la seua llarga vida. I tot açò sense eixir de l'àmbit de la història o les interseccions de la història amb altres camps que un prolífic i polifacètic Altamira també va llaurar.

A continuació es fa referència als treballs que han aportat informació significativa per al desenvolupament d'algun dels aspectes treballats a la llarga de la present tesi doctoral.

Els generosos continguts del *blog* que el portal web de la *Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes* té dedicat a Rafael Altamira conformen un espai d'irrenunciable consulta.[254] S'hi disposa d'una llista dels treballs que en les darreres dècades s'han dedicat a Altamira i a la seua obra. Pel que fa a la producció escrita de Rafael Altamira, existeix una extensa bibliografia compilada gràcies als esforços de Rafael Asín Vergara.[255]

S'han reeditat vàries de les més destacades obres historiogràfiques, com la imprescindible *La enseñanza de la historia*,[256] la popular *Historia de la civilización española*,[257] la qual a més ha merescut una nova reedició molt recentment,[258] la impressionant *Historia de España y de la civilización española*,[259] l'estupenda *Proceso*

[254] URL del blog dedicat a Rafael Altamira Crevea per la Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes: https://www.cervantesvirtual.com/portales/rafael_altamira/. URL del Catàleg de les obres d'Altamira registrades al blog: https://www.cervantesvirtual.com/portales/rafael_altamira/su_obra_catalogo/. URL de la llista d'autors que han dedicat estudis a Altamira, enregistrats a aquest blog (no del tot actualitzat): https://www.cervantesvirtual.com/portales/rafael_altamira/estudios_autores/. URL del llistat d'estudis dedicats a Altamira, enregistrats a aquest blog (no del tot actualitzat): https://www.cervantesvirtual.com/portales/rafael_altamira/estudios_titulos/. URL del llistat d'altres enllaços d'interès que inclou publicacions diverses, enregistrats a aquest blog (no actualitzat): https://www.cervantesvirtual.com/portales/rafael_altamira/enlaces/.
[255] Rafael ASÍN VERGARA: *Rafael Altamira. Bibliografía*, Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes, 2012. Recuperat d'internet (https://www.cervantesvirtual.com/nd/ark:/59851/bmcbv829).
[256] Rafael ALTAMIRA: *La enseñanza de la Historia*, Torrejón de Ardoz (Madrid), Akal, 1997.
[257] Rafael ALTAMIRA: *Historia de la civilización española*, Barcelona, Editorial Crítica, 1988.
[258] Rafael ALTAMIRA: *Historia de la civilización española*, Pamplona, Urgoiti Editores, 2022.
[259] Rafael ALTAMIRA: *Historia de España y de la Civilización Española* (2 vols.), Barcelona, Editorial Crítica, 2001.

histórico de la historiografía humana,[260] i el molt interessant volum de *Cuestiones obreras*.[261]

Totes aquestes reedicions incorporen conscienciosos estudis o pròlegs, elaborats per alguns dels més prestigiosos i solvents coneixedors d'Altamira, i que conformen un conjunt fonamental d'imprescindible estudi per tal de fer la immersió profunda en l'obra històrica d'Altamira amb eficàcia. En primer lloc, destaca el ja esmentat Rafael Asín Vergara, qui ha fet (seguint un ordre cronològic) els estudis preliminars de la reedició de 1988 de la *Historia de la Civilización Española*,[262] i de *La enseñanza de la historia*,[263] així com l'estudi introductori de la més recent de les reedicions de la *Historia de España y de la civilización española*.[264] A més, també ha produït la introducció a la reedició de 1997 de *Psicología del pueblo español*.[265] A continuació, seguint l'ordre cronològic de publicació, es troben el pròleg que José María Jover Zamora va escriure per a l'esmentada reedició de la *Historia de España y de la civilización española*,[266] l'estudi preliminar de Pedro Ruiz Torres per a *Cuestiones obreras*,[267] i el de José María Portillo Valdés per a la més recent reedició, en 2022, de la *Historia de la Civilización Española*.[268]

[260] Rafael ALTAMIRA: *Proceso histórico de la historiografía humana*, México, El Colegio de México, 2011.
[261] Rafael ALTAMIRA: *Cuestiones obreras*, València, Universitat de València, 2012.
[262] Rafael ASÍN: "Estudio preliminar", en Rafael ALTAMIRA: *Historia de la Civilización Española*, Barcelona, Crítica, 1988, pp. 7-37.
[263] Rafael ASÍN: "Estudio preliminar", en Rafael ALTAMIRA: *La enseñanza de la historia*, Torrejón de Ardoz (Madrid), Akal, 1997, pp. 13-78.
[264] Rafael ASÍN: "Estudio introductorio", en Rafael ALTAMIRA: *Historia de España y de la civilización española*, Barcelona, Crítica, 2001, pp. XXXI-CVIII.
[265] Rafael ASÍN: "Introducción", en Rafael ALTAMIRA: *Psicología del pueblo español*, Madrid, Biblioteca Nueva, 1997, pp. 15-38.
[266] José María JOVER: "Prólogo", en Rafael ALTAMIRA: *Historia de España y de la Civilización Española*, Barcelona, Crítica, 2001, pp. VII-XXIX.
[267] Pedro RUIZ: "Estudio preliminar", en Rafael ALTAMIRA: *Cuestiones obreras*, València, Universitat de València, 2012, pp. IX-CVIII.
[268] José Mª PORTILLO: "Estudio preliminar: Patriotismo, civilización e historia imperial en Rafael Altamira", en Rafael ALTAMIRA: *Historia de la civilización española*, Pamplona, Urgoiti Editores, 2022, pp. V-XCVI.

Els treballs de R. Asín contenen aportacions valuoses en si mateixes, i a més cal destacar el mèrit d'haver sigut un dels primers autors en haver-se involucrat en la recuperació de l'obra, del pensament i de la memòria d'Altamira, mantenint la seua implicació de manera significativa per mitjà de contribucions publicades durant totes aquestes dècades. Des dels seus primers treballs, R. Asín ha posat en valor la importància de la formació d'Altamira, destacant el bagatge *krausista* i les decisives influències rebudes a la *Institución Libre de Enseñanza*, a través de Fernando Giner de los Ríos, Joaquín Costa o Gumersindo de Azcárate, així com la transcendència del viatge a París per a estudiar directament amb reputats historiadors francesos representants del modern corrent de la historiografia, com Ernest Lavisse, Charles Seignobos, Gabriel Monod i Ernest Renan. També ha valorat la fonamental *La enseñanza de la historia* com a l'obra que ja reflecteix de forma matinera les idees d'Altamira sobre el seu concepte de la història, així com la innovadora proposta representada per la *Historia de España y de la civilización española*, en la que aplica de manera pràctica allò que havia exposat teòricament en *La enseñanza de la historia*, manifestant un nou concepte que intenta integrar totes les parts de la història. Destaca la concepció del caràcter integral de la societat i la interdependència de les seues parts, l'exigència de la conjunció de la història interna i la història externa, la reclamació del recolzament en altres ciències com la sociologia i la psicologia, la idea d'unitat dels elements de la vida humana en l'organisme social, la concepció de la humanitat com a col·lectivitat orgànica, la vinculació del treball històric amb el patriotisme, la preocupació per la qualitat científica de la història, la reivindicació de les ciències auxiliars de la història, el rebuig dels apriorismes i dels judicis de valor, i la caracterització de llei històrica com a enunciats generals que expliquen i agrupen els fets. D'altra banda, Asín remarca l'interès d'Altamira en assistir

a Congressos d'història manifestant estar al dia de les novetats, els freqüents contactes intel·lectuals amb altres autors europeus, la implicació en la tasca educadora i l'ús de la història com a fonament de l'educació dels individus i per a la convivència en societat, així com la formació de la consciència nacional col·lectiva, sense oblidar la permanent preocupació metodològica palesa a la llarga de tota la seua vida.

P. Ruiz Torres comença posant en valor el profund interès d'Altamira pel treball i les condicions de vida dels obrers i per les manifestacions de la cultura obrera, reflectint-ho per mitjà de la redacció de nombrosos escrits de temàtica obrera. Dins de l'ampli estudi de la biografia d'Altamira, destaca la fonamental influència dels professors *krausistes* de la Universitat de València, en especial Eduardo Soler Pérez, però també José Villó Ruiz i Eduardo Pérez Pujol, dels qui resumeix les biografies, les trajectòries professionals i les idees principals del pensament de cadascun. Ressalta la decisiva vinculació d'Altamira a la *Institución Libre de Enseñanza*, i perfila la figura de Gumersindo de Azcárate, el director de la seua tesi doctoral, de qui enumera les principals publicacions en matèria social i resumeix la caracterització del seu pensament, amb el qual sintonitza Altamira, alhora que es manté distant del plantejament sociològic de Manuel Sales y Ferré. Assenyala la conformació de l'ideari pedagògic i el concepte d'història durant els anys de treball al *Museo Pedagógico* i de professor a la *Institución Libre de Enseñanza*, on assimila intensament el magisteri de Francisco Giner de los Ríos, destacant la conducta moral, el respecte a la veritat i les idees, i l'honradesa del científic. Posa en relleu l'estada d'Altamira a París en 1890 on troba una efervescència renovadora de l'estudi i l'ensenyament de la història, destacant les figures de Gabriel Monod, Ernest Lavisse, Morel Fatio, Ernest Renan, i sobre tot Charles Seignobos de qui ressalta els treballs de metodologia de la història i la preocupació pedagògica. Assenyala que Altamira tenia molt

present el context de professionalització de la història que posava l'accent en els valors científics i en les virtuts del mètode, tot i que no va ser especialment original en metodologia, assumint el mètode crític. Destaca la proximitat d'Altamira a la idea de generalització històrica de G. Monod que no proporciona lleis universals sinó grans línies de desenvolupament de la humanitat. Assenyala la posició d'Altamira en la caracterització de la nova història científica com a història de la civilització insistint en la unitat orgànica de la vida social i de la civilització. Ressalta la importància del valor social de la nova història per a Altamira, sobre tot en la vessant educativa, alhora que fonamenta un patriotisme internacionalista i pacifista. Assenyala l'empremta regeneracionista de la història d'Espanya concebuda per Altamira. Posa en valor la presa de consciència d'Altamira de la qüestió social que el mou al reformisme identificant-se amb les idees de F. Giner de los Ríos i de Joaquín Costa. I destaca el paper d'Altamira a la Universitat d'Oviedo, implicant-s'hi en l'Extensió Universitària i sintonitzant amb els membres del conegut com *Grup d'Oviedo*, fins que poc després de tornar del viatge per Amèrica es trasllada a Madrid nomenat Inspector general d'Ensenyança.

J. M. Portillo, per la seua banda, assenyala la preocupació d'Altamira per defendre el lloc d'Espanya a la civilització occidental, traçant el paral·lelisme amb autors de finals del segle XVIII que treballaven una història de la civilització amb l'objectiu de desmuntar el discurs hispanòfob exterior, delimitant alhora la diferència amb el temps d'Altamira on la crítica a la cultura espanyola provenia sobre tot de l'interior. Posa en relleu que Altamira tenia una clara consciència de la seua contemporaneïtat, però que estava convençut de què el pensament historiogràfic ajudava a detectar causes estructurals dels problemes d'Espanya. Ressalta la intensa vinculació entre la vocació historiogràfica i la pedagògica en Altamira. Puntualitza que allò que aquest més valorava del que havia vista

a París en la seua estada de 1890 era l'ensenyament d'un mètode, que era el que més feia falta en la historiografia espanyola. Destaca el patriotisme d'Altamira entés com a la cura de la cosa pública, el respecte al patrimoni i la difusió de l'obra civilitzadora. Assenyala la funció del concepte de la història com a història de la civilització per a unir tots els aspectes en un mateix relat historiogràfic, tot i no ser original en escollir aqueix títol. Destaca l'interès d'Altamira en el procés històric de conformació del subjecte històric "Espanya", també com a projecte de futur. Argumenta l'interès d'Altamira en entendre Espanya al seu lloc al món i en la història universal, cercant la influència espanyola al món. I reflexiona al voltant de la postura d'Altamira davant el problema de la interpretació del segle XIX i de com considerar l'entrada d'Espanya en el segle XX per mitjà del reformisme liberal, el projecte polític de república liberal democràtica, i l'hispanoamericanisme.

Un volum ple de contribucions que a més aporta el valor simbòlic afegit d'haver impulsat decisivament el coneixement i reconeixement de l'obra històrica d'Altamira, i la rehabilitació de la memòria del propi personatge en si, és *Estudios sobre Rafael Altamira*, editat per Armando Alberola Romá en 1987, que recull textos, a més del mateix Alberola, de Manuel Tuñón de Lara, Roberto Mesa, Mª del Refugio González, Carlos Forcadell Álvarez, Laureano Robles, George J. Cheyne, José Carlos Mainer, David Ruiz, Justo Formentín i Mª José Villegas, Javier Malagón Barceló, Irene Palacio Lis, Mariano Peset, Alfonso Ortí, Juan Sisinio Pérez Garzón, Rafael Asín Vergara, Juan José Carreras Ares, Josep Fontana i Pierre Vilar.[269]

En particular, pel que afecta als objectius de la present tesi doctoral, s'ha de destacar en primer lloc l'article de Juan José Carreras Ares, "Altamira y la historiografía

[269] Armando ALBEROLA (ed.): *Estudios sobre Rafael Altamira*, Alicante, Instituto de Estudios "Juan Gil-Albert" – Caja de Ahorros Provincial de Alicante, 1987.

europea".[270] Aquest autor posa en relleu el valor de les reflexions d'Altamira sobre metodologia de la història i de la seua defensa dels moderns corrents historiogràfics europeus. Reconeix aquest exercici d'Altamira enquadrat en el moviment de presa de consciència de la pròpia historiografia europea, que s'esforçava per concretar metodologies i per constituir la història com a ciència autònoma, alhora que intentava definir la interacció amb les emergents ciències socials. Destaca l'aproximació d'Altamira al plantejament dels historiadors francesos en l'acceptació del mètode crític sense qüestionar la suposada asèpsia davant la constatació dels fets. Assenyala la combinació en Altamira del tarannà moralitzant del regeneracionisme espanyol amb la influència dels historiadors francesos i la seua possible impregnació ètica de la crítica històrica. Ressalta l'interès compartit per tots els tractadistes en la realització de la síntesi reflectint la necessitat de la generalització, tot i que posant en valor la singularitat d'Altamira per concebre aquesta generalització de manera que les lleis dels fets siguen comprensives i generals dins d'una teoria del desenvolupament rebutjant les falses generalitzacions en els judicis històrics. Destaca la contribució d'Altamira a l'afermament de nous continguts i nous subjectes en la història, per mitjà del seu constant interès en la història com a història de la civilització, identificant la vinculació amb el precedent de Buckle i el sentit orgànic que exalçava aquest. Puntualitza la desconfiança d'Altamira front a la filosofia de la història *a priori*, aclarint que sí acceptava certa base filosòfica en el nou concepte de la història; d'una banda per la consideració de la vida social com a un organisme en què totes les parts i manifestacions tenen valor propi i essencial, comportant la necessitat de tractar per igual a tots els fets històrics; i d'altra banda, per l'assumpció

[270] Juan José CARRERAS: "Altamira y la historiografía europea", en Armando ALBEROLA (ed.): *Estudios sobre Rafael Altamira*, Alicante, Instituto de Estudios Juan Gil-Albert – Caja de Ahorros Provincial de Alicante, 1987, pp. 395-413.

de la unitat de la història fonamentada en el seu caràcter evolutiu o genètic, de manera que tota història és una marxa ascendent, contínua i acumulada en el desenvolupament del subjecte social. Argumenta la influència del *krausisme* en Altamira en la forma de *krausisme positiu*. Exposa les problemàtiques relacions de la història amb la nova sociologia, en les que es destaca la qüestió de la possibilitat de conciliació entre el subjecte col·lectiu i el subjecte individual, així com la qüestió de la pròpia definició de la història com a ciència. Reflexiona sobre l'estranyesa que causa l'escassa extensió dedicada a les idees d'Henri Berr malgrat l'existència de punts de contacte. Assenyala la participació activa d'Altamira a Congressos internacionals d'història. Posa en valor els esforços d'Altamira per la col·laboració internacional durant l'època d'entre-guerres, promovent el pacifisme, alhora que apunta la inhibició o aïllament de la producció viva en historiografia. I exalça la capacitat crítica de la reflexió d'Altamira, sostinguda fins i tot durant l'exili, la reafirmació de la seua ètica d'historiador i la fe en la ciència històrica.

A continuació, dos articles més d'aquest volum que també contribueixen directament a nodrir la feina desenvolupada a aquesta tesi doctoral, són el de Josep Fontana, "El concepto de historia y de enseñanza de la historia de Rafael Altamira",[271] i el de Rafael Asín Vergara, "La obra histórica de Rafael Altamira".[272]

Pel que fa a l'article de Fontana, aquest autor exalça la preocupació constant d'Altamira pels problemes teòrics i metodològics de la història, tant en la investigació com en l'ensenyament, entenent ambdues facetes entrellaçades, així com l'excepcionalitat en la consideració de l'ensenyança dins del context de la història com a

[271] Josep FONTANA: "El concepto de historia y de enseñanza de la historia de Rafael Altamira", en Armando ALBEROLA (ed.): *Estudios sobre Rafael Altamira*, Alicante, Instituto de Estudios Juan Gil-Albert – Caja de Ahorros Provincial de Alicante, 1987, pp. 415-423.
[272] Rafael ASÍN: "La obra histórica de Rafael Altamira", en Armando ALBEROLA (ed.): *Estudios sobre Rafael Altamira*, Alicante, Instituto de Estudios Juan Gil-Albert – Caja de Ahorros Provincial de Alicante, 1987, pp. 369-394.

ciència, reivindicant la formació de la personalitat de l'alumne de manera activa i crítica front a la baixa qualitat científica i l'estil passiu del sistema educatiu espanyol. Posa en valor l'exigència d'Altamira d'una *investigació analítica* seguida d'una fase d'*investigació constructiva* que supere la vella dedicació exclusiva de la història tradicional als esdeveniments polítics per a fer una història d'horitzons més amples, una *història de la civilització*. Assenyala la consciència que tenia Altamira de la necessitat de la continuïtat del treball científic com a obra col·lectiva que venia del passat i havia de continuar-se en el futur, remarcant la importància de la formació dels investigadors joves que havien de prosseguir el treball. Delimita dos problemes que Altamira deixa sense resoldre, a partir de l'anàlisi de les seues darreres obres, *Técnica de investigación en la historia del derecho indiano*, *Manual de investigación de la historia del derecho indiano*, i *Proceso histórico de la historiografía humana*. El primer problema, sobre la part constructiva de la investigació històrica, per la impossibilitat de determinar la conducta humana *a priori*; per a donar una resposta, Fontana proposa l'estudi dels actes dels homes en societat atenent als col·lectius units per interessos, creences i idees compartides. El segon problema, sobre la síntesi, per la dificultat de com construir els quadres de conjunt, perquè segons Fontana el propi Altamira no estava satisfet amb la mera juxtaposició de segments diversos de l'activitat reflectit en la seua *Historia de España y de la civilización española*; Fontana proposa fixar-se en les reflexions del propi Altamira en la "Introducción a la Nueva Historia de la Civilización" recollida en *Proceso histórico de la historiografía humana*, on deixa indicacions generals que semblen destinades més bé per als potencials continuadors, segons Fontana. També ressalta Fontana el *Discurs* d'ingrés a la *Real Academia de la Historia*, "Valor social del conocimiento histórico", i reivindica

el coneixement de l'obra d'Altamira per assolir una història crítica, globalitzadora i que tinga veritable valor social.

Altres articles rellevants són els de Manuel Tuñón de Lara,[273] Juan Sisinio Pérez Garzón,[274] Justo Formentín i Mª José Villegas,[275] Mariano Peset,[276] i Armando Alberola.[277] La resta d'articles del volum se centren en altres aspectes, que queden fora d'aquesta recerca, sense que per això manquen del màxim interès i gran qualitat en el respectiu contingut.

Més treballs de referència ineludible per als objectius d'aquesta tesi doctoral són els següents: un molt interessant article de José Antonio Maravall, "La concepción de la Historia en Altamira";[278] un capítol de llibre per José María Jover Zamora, "Rafael Altamira y la Historia de la Civilización";[279] i la introducció de Rafael Asín Vergara al llibre d'homenatge *Rafael Altamira 1866-1951*, "Aproximación intelectual e ideológica a Rafel Altamira".[280]

[273] Manuel TUÑÓN DE LARA: "Rafael Altamira en su tiempo: el marco cultural", en Armando ALBEROLA (ed.): *Estudios sobre Rafael Altamira*, Alicante, Instituto de Estudios Juan Gil-Albert – Caja de Ahorros Provincial de Alicante, 1987, pp. 17-26.
[274] Juan Sisinio PÉREZ GARZÓN: "El nacionalismo historiográfico: herencia del siglo XIX y dato precedente de la obra de Altamira", en Armando ALBEROLA (ed.): *Estudios sobre Rafael Altamira*, Alicante, Instituto de Estudios Juan Gil-Albert – Caja de Ahorros Provincial de Alicante, 1987, pp. 353-367.
[275] Justo FORMENTÍN i Mª José VILLEGAS: "Altamira y la Junta para Ampliación de Estudios e Investigaciones Científicas", en Armando ALBEROLA (ed.): *Estudios sobre Rafael Altamira*, Alicante, Instituto de Estudios Juan Gil-Albert – Caja de Ahorros Provincial de Alicante, 1987, pp. 175-207.
[276] Mariano PESET: "Rafael Altamira en México: el final de un historiador", en Armando ALBEROLA (ed.): *Estudios sobre Rafael Altamira*, Alicante, Instituto de Estudios Juan Gil-Albert – Caja de Ahorros Provincial de Alicante, 1987, pp. 251-273.
[277] Armando ALBEROLA: "Introducción", en Armando ALBEROLA (ed.): *Estudios sobre Rafael Altamira*, Alicante, Instituto de Estudios Juan Gil-Albert – Caja de Ahorros Provincial de Alicante, 1987, pp. 7-15.
[278] José Antonio MARAVALL: "La concepción de la Historia en Altamira", *Cuadernos Hispanoamericanos*, 477-478 (1990), pp. 13-48.
[279] José María JOVER: "Rafael Altamira y la Historia de la Civilización", en José María JOVER et al.: *Catedráticos en la Academia, Académicos en la Universidad*, Madrid, Fundación Central Hispano – Consejo Social de la Universidad Complutense de Madrid, s. d., pp. 13-43.
[280] Rafael ASÍN: "Aproximación intelectual e ideológica a Rafel Altamira", en Rafael ASÍN et al.: *Rafael Altamira 1866-1951*, Alicante, Instituto de Estudios Juan Gil-Albert - Diputación de Alicante, 1987, pp. XI-XVII.

En particular l'article de J. A. Maravall, després d'assenyalar l'assimilació per part d'Altamira de la concepció de la història de Giner de los Ríos, posa en relleu la doble tasca d'ampliació del camp de la labor historiogràfica i de la concepció de la història com a coneixement, desenvolupada d'una banda per mitjà de l'ampliació del panorama de temes teòrics, i d'altra banda per la gran amplitud de fonts bibliogràfiques en què es recolza, tot i que no deixe d'apuntar algunes absències de certs autors i temàtiques. Maravall indica que Altamira s'adona de tres novetats en la història: la formació d'un mètode històric científic unit al desenvolupament de les ciències auxiliars, l'entrada de noves zones de la realitat en el camp de la història, i l'ampliació del contingut de la història humana sobrepassant els límits de la història política externa. Analitza la resposta d'Altamira davant la qüestió de la ciència de la història, que en principi s'atén a la concepció clàssica de ciència, però accepta diferències en els conceptes lògics fonamentals segons la disciplina en què s'apliquen. Destaca la nova visió de la història de la que participa Altamira defenent la història de la civilització de la qual es manifesta com a continuador. Valora la relació que estableix entre història externa i història interna sistematitzada dins de la història de la civilització. Ressalta l'apel·lació d'Altamira a què l'historiador interprete. Explica la forma com s'integra l'organicisme en la història per a donar el sentit d'història de la civilització. Exposa el concepte de llei en història com a enunciats generals que indiquen un encadenament organitzat dels fets. Assenyala la preocupació per eliminar els judicis erronis, enemistosos o calumniosos, aplicant una rigorosa crítica. Analitza com considera Altamira el valor del coneixement històric. Estudia la concepció del subjecte de la història i les interaccions entre individu i societat. I disserta sobre la forma com planteja la psicologia dels grups humans, incloguent les nacions, particularitzant-ho finalment per al cas espanyol.

Pel que fa al text de J. M. Jover, aquest autor vincula la concepció integral i orgànica del saber en Altamira amb el magisteri de F. Giner de los Ríos. Destaca el doble bagatge intel·lectual *krausista* i *científic-positivista*. Afirma el paper d'Altamira com a principal promotor de la història de la civilització en la historiografia espanyola. Identifica la novetat del plantejament d'Altamira sobre la història d'Espanya acotant tres característiques: en primer lloc, la modernitat dels mètodes aplicats a la ciència històrica per a fonamentar científicament la història; en segon lloc, l'orientació moderna, prospectiva i oberta al futur; i en tercer lloc, els continguts específics de la història de la civilització amb aspiració d'història integral. I posa en relleu que Altamira enderrocara la separació entre història externa i història interna, que donara cabuda als costums en el relat històric, i sobre tot l'orientació pedagògica amb alt valor ètic i transcendència social aportada a la historiografia.

També mereix la pena prendre en consideració els següents treballs amb continguts rellevants: el capítol de llibre preparat per Luis García de Valdeavellano "Don Rafael Altamira, o la Historia como Educación";[281] i dues ponències de Congressos i un article més per Rafael Asín Vergara, que són "Proyecto político y obra científica en Rafael Altamira",[282] "La memoria Guadiana de la historia: persecución, olvido y recuperación

[281] Luis GARCÍA DE VALDEAVELLANO: "Don Rafael Altamira, o la Historia como Educación", en *Seis semblanzas de historiadores españoles*, Sevilla, Publicaciones de la Universidad de Sevilla, 1978, pp. 75-106.

[282] Rafael ASÍN: "Proyecto político y obra científica en Rafael Altamira", en Enrique RUBIO CREMADES i Eva Mª VALERO JUAN (eds.): *Rafael Altamira: historia, literatura y derecho. Actas del Congreso Internacional celebrado en la Universidad de Alicante, del 10 al 13 de diciembre de 2002*, Alicante, Publicaciones de la Universidad de Alicante, 2002, pp. 35-55.

de la figura de Rafael Altamira (1936-2011)",[283] i "Para qué la historia. Altamira y el valor social del conocimiento histórico".[284]

Altres dues obres han vingut a sumar-se en temps relativament recents, aportant una anàlisi sobre la metodologia, la recerca i l'ensenyament d'Altamira, tot i que focalitzades principalment en l'experiència d'aquest a Argentina durant la seua estada de 1909, i emfatitzant les relacions establides amb historiadors, professors i altres personalitats americanes. Són els llibres de Gustavo H. Prado *Las lecciones historiográficas de Rafael Altamira en Argentina (1909)*,[285] i *Las lecciones iushistóricas de Rafael Altamira en Argentina (1909)*.[286]

En particular en la primera obra, en el capítol II analitza les aportacions metodològiques i historiogràfiques d'Altamira en les seues conferències a la Universidad Nacional de La Plata. En primer lloc, sobre la resposta d'Altamira als problemes principals de la historiografia, com la pròpia definició conceptual de la disciplina, la defensa de la cientificitat de la història, la particular concepció de llei històrica i la generalització en història, la reivindicació de la veu de l'historiador en el discurs historiogràfic evitant el judici moral, i les relacions de la història amb altres disciplines com la sociologia, la geografia, el dret i la literatura. En segon lloc, sobre la formació de l'historiador, posant en valor el fonament pedagògic de la relació entre deixeble i professor, i la importància de la metodologia destacant la complementarietat entre el

[283] Rafael ASÍN: "La memoria Guadiana de la historia: persecución, olvido y recuperación de la figura de Rafael Altamira (1936-2011)", en Pilar ALTAMIRA (coord.): *La huella de Altamira. Congreso Internacional 2011, Universidad Complutense de Madrid*, Madrid, Universidad Complutense de Madrid, 2011, pp. 77-88.
[284] Rafael ASÍN: "Para qué la historia. Altamira y el valor social del conocimiento histórico", *Canelobre. Revista del Instituto Alicantino de Cultura Juan Gil-Albert*, 59 (2012), pp. 35-45.
[285] Gustavo H. PRADO: *Las lecciones historiográficas de Rafael Altamira en Argentina (1909). Apuntes sobre Ciencia, Universidad y Pedagogía Patriótica*, Oviedo, Ediciones de la Universidad de Oviedo, 2010.
[286] Gustavo H. PRADO: *Las lecciones iushistóricas de Rafael Altamira en Argentina (1909). Apuntes sobre Historia del Derecho, Derecho consuetudinario y modelos formativos del jurista*, Pamplona, Analecta Editorial, 2015.

manual i el mestre; a més de donar consells pràctics com la prevenció front a l'excessiva especialització i l'estretament de la perspectiva, remarcant per contra la idea d'unitat històrica, així com no oblidar la importància de l'erudició, i recordar el deure ètic de l'historiador de la transmissió dels valors. En tercer lloc, sobre la història de la historiografia, establint les principals etapes de desenvolupament en la seua evolució, emfatitzant l'aportació d'Espanya a la disciplina, i introduint el problema de la transformació històrica dels criteris metodològics. I en quart lloc, sobre la correcta pedagogia de la història, remetent a l'ideal pedagògic de la *Institución Libre de Enseñanza*. D'altra banda, en el capítol III, argumenta les potencialitats i els límits de la metodologia d'Altamira, sobre la qüestió de la cientificitat de la història; sobre el problema de la demarcació respecte d'altres disciplines, en particular la filosofia de la història i la sociologia; sobre la intromissió del judici de valor en l'anàlisi historiogràfica; sobre la distinció entre el problema de la cientificitat en si i el de les pràctiques científiques; i sobre el diagnòstic i les prescripcions d'Altamira per a la investigació i l'ensenyament de la història a Argentina.

La segona obra de G. Prado, tot i que en els seus continguts principals s'allunya dels objectius de la present tesi doctoral, aporta observacions interessants de la trajectòria d'Altamira a Oviedo, posant en valor el seu bagatge com a membre de la *Institución Libre de Enseñanza* i les influències rebudes d'Eduardo Pérez Soler, Francisco Giner de los Ríos, Joaquín Costa i Rafael María de Labra, així com la seua integració en el *Grup d'Oviedo* amb Adolfo González Posada, Adolfo Álvarez Buylla i Aniceto Sela y Sampil, en l'esforç per aconseguir un avanç modernitzador en la universitat i en la societat. A més contextualitza el viatge a América d'Altamira en 1909-1910, argumentant l'interès per

l'americanisme, encara que principalment es dedica a l'anàlisi de les lliçons sobre història del Dret i a l'impacte i la recepció d'aquestes a Argentina.

Pel que fa a l'estudi d'Altamira degudament contextualitzat en el seu temps, en la trajectòria institucional, i en l'evolució de la historiografia espanyola i dels estudis històrics universitaris, són imprescindibles els capítols corresponents dels treballs d'Ignacio Peiró Martín, d'una banda *Los guardianes de la Historia*, i molt particularment el darrer capítol "Epílogo",[287] i d'altra banda, sobre tot, *Historiadores en España. Historia de la Historia y memoria de la profesión*, en especial els dos primers capítols.[288] També es fan aportacions molt importants sobre l'evolució del sistema educatiu espanyol en tots els nivells i el paper jugat pels estudis històrics en l'obra de Carolyn Boyd, *Historia Patria. Política, historia e identidad nacional en España: 1875-1975*; en particular en la part referida a Altamira correspon al capítol 5, "La historia recuperada: Rafael Altamira y la regeneración nacional",[289] tot i que també s'inclouen moltes altres referències a l'historiador i professor a la llarga d'altres capítols.

Més textos imprescindibles són els treballs de Gonzalo Pasamar Alzuria, destacant-se els articles "Los historiadores y la ciencia histórica en la época contemporánea",[290] "La historiografía profesional española en la primera mitad del siglo actual. Una tradición liberal truncada",[291] i "Los historiadores españoles y la reflexión

[287] Ignacio PEIRÓ: *Los guardianes de la Historia*..., pp. 347-392.
[288] Ignacio PEIRÓ: *Historiadores en España. Historia de la Historia y memoria de la profesión*, Zaragoza, Prensas Universitarias de Zaragoza, 2013, pp. 19-117.
[289] Carolyn P. BOYD: *Historia Patria. Política, historia e identidad nacional en España: 1875-1975*, Barcelona, Ediciones Pomares-Corredor, 2000, pp. 117-149.
[290] Gonzalo PASAMAR: "Los historiadores y la ciencia histórica en la época contemporánea", *Studium. Geografía, historia, arte, filosofía*, 2 (1990), pp. 91-92.
[291] Gonzalo PASAMAR: "La historiografía profesional española en la primera mitad del siglo actual. Una tradición liberal truncada", *Studium. Geografía, historia, arte, filosofía*, 2 (1990), pp. 133-156.

historiográfica, 1880-1980";[292] a més dels produïts en col·laboració pels mateixos I. Peiró i G. Pasamar, com molt particularment "La "vía española" hacia la profesionalización historiográfica",[293] però també una obra fonamental per a ajudar a comprendre el context en la historiografia espanyola de la segona meitat del segle XIX i el canvi de segle del XIX al XX com *La Escuela Superior de Diplomática*.[294]

Arribant ja, per fi, a la vessant específica de l'estudi de la influència de la historiografia francesa en l'espanyola en general i en Altamira en particular, els materials de referència de què es disposa són poc nombrosos i poc diversos. En primer lloc, s'hi destaquen els articles i treballs ja citats de J. J. Carreras, I. Peiró i G. Pasamar, i els produïts en col·laboració pels mateixos I. Peiró i G. Pasamar; tots tres autors pertanyen al mateix entorn de la Universitat de Saragossa, i tot i ser possible apreciar alguns matisos diferencials en cadascun d'ells, en general llurs produccions pel que fa al tema en qüestió es poden considerar part d'una mateixa línia de pensament. Altre article molt interessant és aportat per María Dolores de la Calle Velasco, "Los modelos franceses de la historiografía española de la Restauración";[295] encara que en bona mesura es basa en treballs ja citats dels professors de la Universitat de Saragossa. També es troben referències relativament freqüents en la gran majoria dels treballs dels altres autors ja citats més amunt, però es dóna la situació de què en general també es recolzen en les idees publicades pels tres professors de la Universitat de Saragossa, quan no les reutilitzen

[292] Gonzalo PASAMAR: "Los historiadores españoles y la reflexión historiográfica, 1880-1980", *Hispania. Revista española de historia*, 198, (1998), pp. 13-48. Recuperat d'internet (https://doi.org/10.3989/hispania.1998.v58.i198.657).
[293] Ignacio PEIRÓ i Gonzalo PASAMAR: "La "vía española" hacia la profesionalización historiográfica", *Studium. Geografía, historia, arte, filosofía*, 3 (1991), pp. 135-162.
[294] Ignacio PEIRÓ i Gonzalo PASAMAR: *La Escuela Superior de Diplomática. Los archiveros en la historiografía española contemporánea*, Madrid, ANABAD, 1996.
[295] María Dolores de la Calle Velasco: "Los modelos franceses de la historiografía española de la Restauración", en Jean-René Aymes i Mariano Esteban de Vega (coords.): *Francia en España, España en Francia. La historia en la relación cultural hispano-francesa (siglos XIX-XX)*, Salamanca, Ediciones Universidad de Salamanca, 2003, p. 145-164.

directament; la qual cosa, d'una banda, dóna la idea de la importància i qualitat inqüestionables dels estudis d'aquests autors.

Pel que fa a la biografia d'Altamira, el treball de Francisco Moreno Sáez és de consulta obligada,[296] sent un treball més redó que el precedent de Vicente Ramos,[297] encara que aquest té el mèrit d'haver estat publicat durant el llarg període de silenci imposat per la dictadura franquista. L'altre treball important de consulta, de gran vàlua alhora material i simbòlica, especialment per haver format part dels inicis de la rehabilitació de la memòria respecte a Altamira, és el volum *Rafael Altamira 1866-1951* publicat amb motiu de l'homenatge organitzat en 1987 a Alacant per l'Instituto de Estudios "Juan Gil-Albert" i la Diputació d'Alacant.[298]

Una informació també útil es troba a l'entrada corresponent a Rafael Altamira y Crevea al *Diccionario de Historiadores españoles contemporáneos*, d'Ignacio Peiró i Gonzalo Pasamar.[299] Ofereix un resum de la seua biografia i un llistat de les seues principals obres publicades, entre altres informacions d'interès. Tot i que bona part de la informació que s'hi mostra ja havia estat recollida per treballs previs ja mencionats, no per això deixa de ser un punt de consulta obligada, almenys per l'esforç recopilatori.

Recapitulant, pel que fa a estudis que facen anàlisi amb almenys certa profunditat de la concepció de la història per part d'Altamira i que prenguen en consideració la influència francesa sobre aquest, es disposa dels treballs de J. J. Carreras, J. Fontana, R. Asín, J. M. Jover, J. A. Maravall, a més de les aportacions dels diversos estudis

[296] Francisco MORENO: *Rafael Altamira Crevea (1866-1951)*, Valencia, Consell Valencià de Cultura, 1997.
[297] Vicente RAMOS: *Rafael Altamira*, Madrid, Alfaguara, 1968.
[298] Rafael ASÍN et al.: *Rafael Altamira 1866-1951*, Alicante, Instituto de Estudios Juan Gil-Albert - Diputación de Alicante, 1987.
[299] Ignacio PEIRÓ i Gonzalo PASAMAR: *Diccionario Akal de Historiadores españoles contemporáneos*, Tres Cantos (Madrid), Ediciones Akal, 2002, pp. 73-76.

preliminars i pròlegs d'obres reeditades d'Altamira per mà de R. Asín, J. M. Jover, P. Ruiz Torres i J. Mª Portillo, amb el recolzament imprescindible dels treballs d'I. Peiró, G. Pasamar, Mª D. de la Calle, i també de G. Prado, i d'altres com el de L. García de Valdeavellano.

5.1.2. Breu biografia de Rafael Altamira y Crevea[300]

Rafael Altamira y Crevea naix en 1866 a Alacant, al si d'una família de la petita burgesia. Després de cursar batxillerat a Alacant, estudia Dret a la Universitat de València, aconseguint llicenciar-se en 1886, i doctorar-se l'any següent a la Universitat Central de Madrid mitjançant la tesi *Historia de la propiedad comunal* dirigida per Gumersindo de Azcárate.

Durant el període d'estudi a València estableix noves interessants amistats, com Joaquín Sorolla i Vicente Blasco Ibáñez, i desenvolupa la seua afició per la literatura escrivint alguns contes, novel·les i assajos literaris, a més de col·laborar amb diversos periòdics. Nogensmenys, resulta ser més transcendental per a la conformació del seu pensament l'assimilació de la fonamental influència del *krausisme*, sobre tot per mitjà del professor Eduardo Soler y Pérez, membre fundador de la *Institución Libre de Enseñanza*, a qui Altamira sempre consideraria un dels seus mestres, i també d'Eduardo Pérez Pujol i José Villó Ruiz.[301] Precisament Eduardo Soler facilita l'acollida d'Altamira en l'entorn de la *Institución Libre de Enseñanza* a Madrid, mitjançant cartes de recomanació per a Gumersindo de Azcárate, Francisco Giner de los Ríos i Nicolás Salmerón.

[300] Francisco MORENO: *Rafael Altamira Crevea (1866-1951)*…
[301] Un resum de les trajectòries i del pensament d'aquests professors *krausistes* de la Universitat de València en: Pedro RUIZ: "Estudio preliminar" (*Cuestiones obreras*)…, pp. XX-XXX.

Altamira, llavors, s'estableix a Madrid, començant a treballar com a advocat al bufet de Nicolás Salmerón, i a impartir classes a la *Institución Libre de Enseñanza*. Al si d'aquesta Institució, estableix un intens vincle personal i intel·lectual amb Francisco Giner de los Ríos, a qui consideraria sempre un gran mestre.[302] En 1888 comença a treballar al *Museo de Instrucción Primaria*, després *Museo Pedagógico*, creat i dirigit per Manuel Bartolomé Cossío. Aquesta institució l'envia en 1890 a realitzar una estada d'estudis a França, on coneix a Ernest Lavisse, Charles Seignobos, Charles-Victor Langlois, Alfred Morel-Fatio, i Ernest Renan, apreciant-hi la intensa activitat renovadora en la recerca i l'ensenyament de la història, destacant-se l'interès per la metodologia de la història i la preocupació pedagògica.

A la llarga d'aquests anys també coneix i fa amistat amb molts escriptors i intel·lectuals, com Benito Pérez Galdós, Emilia Pardo Bazán, Leopoldo Alas *Clarín*, Armando Palacio Valdés, Miguel de Unamuno, i en especial Joaquín Costa i Marcelino Menéndez Pelayo.[303] En particular el cas de Joaquín Costa resulta fonamental, per la forta influència de les seues idees en matèria de reformisme social, que en Altamira se sumen i es combinen amb les de Giner de los Ríos.[304]

També són per a Altamira anys d'intensa activitat en revistes com el *Boletín de la Institución Libre de Enseñanza*, la *Revista Crítica de Historia y Literatura Españolas, Portuguesas e Hispanoamericanas*, a més de publicacions en periòdics diversos, crítica literària, contes, novel·la, sumant-se la primera edició de *La enseñanza de la historia* en 1891.

[302] Sobre Francisco Giner de los Ríos, la *Institución Libre de Enseñanza*, i la relació amb Altamira: *Ibid.*, pp. XXXV-XXXVII.
[303] *Ibid.*, p. XXXVIII.
[304] *Ibid.*, pp. LXVII-LXX.

En 1897 guanya per mitjà d'oposició la càtedra d'Història General del Dret de la Universitat d'Oviedo, on s'instal·la, implicant-se en diverses activitats com els cursos d'Extensió Universitària, a més d'integrar-se en el conegut com "Grup d'Oviedo" amb Adolfo González Posada, Adolfo Álvarez Buylla i Aniceto Sela y Sampil, cercant l'impuls de l'avanç modernitzador en la universitat i en la societat. En 1899 es casa amb Pilar Redondo, filla d'un altre professor de la Universitat d'Oviedo; amb ella tindria tres fills, tots nascuts a Oviedo.

En 1900 Altamira és l'únic historiador espanyol que assisteix al Congrés d'història Comparada de París, i en 1903 al Congrés Internacional de Ciències Històriques de Roma; al Congrés de Berlín de 1908 participa amb Eduardo de Hinojosa. Entre 1909 i 1910 realitza un llarg viatge per Amèrica on visita diverses Universitats on imparteix cursos i conferències, a més de rebre abundants homenatges; un viatge que representa un impuls decidit a l'hispanoamericanisme i que reporta a Altamira una gran reconeixement a Amèrica com a Espanya.

En 1912 Altamira és nomenat acadèmic de la *Real Academia de Ciencias Morales y Políticas*, i en 1922 de la *Real Academia de la Historia*. Ocupa càrrecs molt importants com el de *Director General de Primera Enseñanza* entre 1911 i 1913, i el de Senador per la Universitat de València entre 1916 i 1923, entre d'altres. En la faceta historiogràfica, dirigeix un seminari del *Centro de Estudios Históricos* entre 1910 i 1918; en 1914 es crea per a ell a Madrid una càtedra d'Història de les institucions polítiques i civils d'Amèrica, que se li concedeix per mitjà de concurs de mèrits; i en 1916 el Instituto Diplomático Consular li atorga la càtedra d'Història política contemporània d'Amèrica.

La primera guerra mundial accentua en ell els sentiments pacifistes, movent-lo a una intensa activitat publicística. En 1920 participa en la gestació del Tribunal

Internacional de La Haia, del qual és elegit membre en 1921, sent reelegit en 1930. Va ser proposat per al Premi Nobel de la Pau en 1933, sense èxit. En 1951 es posaria en marxa una nova candidatura per al mateix Premi, el progrés de la qual quedaria interromput a causa de la seua mort.

Estant de vacances a Riaza (Segovia) en juliol de 1936 el colp d'Estat gairebé l'atrapa, però aconsegueix eixir d'Espanya aprofitant el seu passaport diplomàtic. La invasió alemanya d'Holanda en 1940 provoca que haja de tornar a fugir, recalant a Baiona, al sud de França, fins que després de passar per Lisboa arriba en 1944 exiliat a Mèxic, on continua desenvolupant una intensa activitat intel·lectual i docent, col·laborant amb diverses institucions americanes, i publicant les seues últimes obres, fins que li arriba la mort en 1951.

5.2. La història segons Rafael Altamira

5.2.1. La història com a ciència

Rafael Altamira concep la història com una ciència. Però la seua preocupació, més que sobre *què és la història*, està centrada en *quin és (o ha de ser) el veritable contingut de la història*, que en tot moment reivindica que ha de ser el de la *història de la civilització*, com s'analitza a un apartat posterior. Nogensmenys, la construcció de la *història de la civilització* implica, per a Altamira, necessàriament, la concepció científica de la història, la qual cosa obliga a desentranyar el seu significat.

Altamira arriba als estudis històrics a temps de presenciar alguns dels grans debats intel·lectuals al voltant de la història en el període del canvi del segle XIX al XX; un d'ells incideix sobre la qualitat de ciència de la història. Donat que aquest afecta a la seua proposta de la *història de la civilització*, sent la necessitat d'expressar el seu punt de vista

(també sobre la utilitat del propi debat), i el publica mitjançant l'assaig "La ciencia de la historia", recollit en *Cuestiones modernas de historia* en 1904 com una de les "Cuestiones palpitantes";[305] posteriorment, en 1935, reafirma la seua posició en la segona edició, ampliant les argumentacions de forma notable en alguns punts, per la qual cosa d'ara endavant es fa referència a ambdues versions simultàniament però destacant les aportacions de la segona edició.[306]

Altamira identifica els tres grups d'autors que participen en aquest debat.[307] D'una banda, aquells que neguen la condició científica de la història; d'altra banda, aquells que admeten en part el valor científic de la història; i finalment, aquells que defenen que la història és una ciència plena, la posició compartida per Altamira. Aquest organitza la seua argumentació al voltant de dues idees principals: el concepte general de ciència, i la possibilitat de la generalització, és a dir, d'obtenció de lleis de valor general, en la història.[308]

L'argument més recurrent d'Altamira remet a la diversitat de punts de vista i de formes d'aproximar-se a ambdues polèmiques qüestions, de manera que es fa molt difícil trobar-hi dos autors que opinen igual, inclús dins de cada bàndol. No s'hi troba consens en les qualitats exigibles a una forma de coneixement per tal de decidir si és o no científic, ni a l'hora de concretar la unitat de l'objecte, ni el mateix concepte de sistema, ni en el significat de la pròpia generalització, fent-se palesa una significativa vaguetat al respecte en totes les ciències. En particular, per al cas del coneixement històric, els contraris a

[305] Rafael ALTAMIRA: "La ciencia de la historia", en *Cuestiones modernas de Historia*, Madrid, Daniel Jorro, 1904, pp. 105-137.
[306] Rafael ALTAMIRA: "La ciencia de la historia", en *Cuestiones modernas de Historia. Segunda edición, corregida y muy aumentada*, Madrid, M. Aguilar Editor, 1935, pp. 125-149.
[307] Rafael ALTAMIRA: "La ciencia de la historia" (1904)..., pp. 106-107. ÍD.: "La ciencia de la historia" (1935)..., p. 126.
[308] Rafael ALTAMIRA: "La ciencia de la historia" (1904)..., pp. 112-125. ÍD.: "La ciencia de la historia" (1935)..., pp. 130-143.

reconéixer-ne la qualitat científica posen l'èmfasi en el pes de la contingència o eventualitat, obviant que els fets eventuals o contingents són d'origen tan *natural* com qualsevol altre, i per tant no són menys *causa*.[309]

Cal tindre present, de tota manera, que Altamira distingeix perfectament entre el conjunt dels fets del passat i la disciplina que treballa sobre els vestigis d'aqueix passat, com ha fet notar per exemple Gustavo Prado;[310] un autor que també ha assenyalat oportunament que Altamira, a les lliçons impartides a la Universidad Nacional de La Plata a Argentina, assumeix la fonamentació científica de la disciplina històrica com una evidència,[311] mentre que, d'altra banda, per contra, sí es preocupa per explicar la demarcació entre la ciència històrica i altres disciplines com la filosofia de la història, la sociologia, la geografia i el dret.[312]

També arremet Altamira contra la utilització de l'aforisme d'Aristòtil *no hi ha ciència d'allò particular*. No només és qüestionable prendre'l com un absolut, extret del context en què es va generar, sinó que la pròpia lògica aristotèlica es troba en crisi, de manera que moltes teories modernes s'aparten d'ella.[313] És una forma de reprovar que s'utilitze en contra de la història un criteri que no s'aplica per a altres ciències.

Altamira, per tant, s'aferra a la manca de consens en la caracterització de les condicions exigibles a un coneixement per a decidir si és científic, més enllà de les *notes comunes* acceptades per tots de les qualitats de *veritat*, *certesa* i *provança* del

[309] Rafael ALTAMIRA: "La ciencia de la historia" (1935)..., pp. 132-133. Aquest argument no consta en la primera edició de 1904; probablement per haver sigut una derivació posterior del debat.
[310] Gustavo H. PRADO: *Las lecciones historiográficas de Rafael Altamira en Argentina…*, pp. 65-66 i 174.
[311] *Ibid.*, p. 186.
[312] *Ibid.*, pp. 68-92 i 175-180.
[313] Rafael ALTAMIRA: "La ciencia de la historia" (1904)..., pp. 115-119. ÍD.: "La ciencia de la historia" (1935)..., pp. 133-136.

coneixement;[314] és a dir, una base comuna que el diferencie del *coneixement vulgar*,[315] condició que sobradament satisfà el cas de la història. Així, l'interès d'Altamira en la defensa del caràcter científic de la història se centra en el tipus d'arguments de la segona part de la frase anterior, que demostren les capacitats de la història com a ciència.

Altamira iguala la *ciència història* a les ciències naturals, perquè aquella és capaç d'oferir resultats equiparables a aquestes, i perquè la feina de l'historiador com a investigador és convalidable amb la del científic naturalista degut a què els fets i els vestigis històrics produeixen coneixement tan directe com resulta ser un fenomen observable per al naturalista.[316] De fet, un historiador és un *observador* dels fets del passat,[317] una funció tan evident per a Altamira com una obvietat axiomàtica que no necessita demostració ni explicació. A més, el desenvolupament abastit en els mètodes d'estudi i de crítica històrica és raó qualificada per a sostindre que s'ha arribat en història a un nivell de capacitat de comprovació i d'exactitud tan gran en molts casos com el de les ciències físiques i naturals.[318]

Altamira, efectivament, roman instal·lat sobre la visió de la ciència natural clàssica;[319] però no s'hi queda malgrat haver albirat canvis en la concepció epistemològica de certes ciències, per exemple en la física quàntica,[320] sinó que més bé li ocorre al revés, i malgrat la seua impregnació *classicista* (operar *per observació*, actuar

[314] Rafael ALTAMIRA: "La ciencia de la historia" (1904)..., p. 115. ÍD.: "La ciencia de la historia" (1935)..., p. 132.
[315] Rafael ALTAMIRA: "La ciencia de la historia" (1904)..., p. 112. ÍD.: "La ciencia de la historia" (1935)..., p. 130.
[316] Rafael ALTAMIRA: "La ciencia de la historia" (1904)..., p. 126. ÍD.: "La ciencia de la historia" (1935)..., pp. 141-142.
[317] Rafael ALTAMIRA: "La Historia en el siglo XIX", en *Cuestiones modernas de Historia*, Madrid, Daniel Jorro, 1904, p. 10.
[318] Rafael ALTAMIRA: "La ciencia de la historia" (1904)..., p. 127. ÍD.: "La ciencia de la historia" (1935)..., p. 142.
[319] José Antonio MARAVALL: "La concepción de la Historia en Altamira"…, pp. 15-16.
[320] Rafael ALTAMIRA: "La ciencia de la historia" (1935)..., p. 137, nota 12.

com un naturalista) aquesta no li impedeix apreciar moviments en certes ciències, o certes branques de la ciència, que impugnen i dissolen la tradicional concepció aristotèlica. De fet, sembla que açò li reafirma en la seua base perquè el que fan les noves ciències continua sent d'alguna manera *observació* dels fenòmens de la natura; potser per mitjà de nous procediments i amb noves ferramentes, però sense deixar de ser, en essència, *observar*.

A més, l'historiador compta amb el suport incontestable del mètode crític, com ha quedat indicat més amunt, que permet abastir *el grau de veritat pròpiament científica* en el coneixement, i que és inqüestionablement equivalent a l'aplicat en totes les altres ciències, segons Altamira, perquè és en essència el mateix mètode (*"el método (...) es uno"*) encara que s'adeqüe a cada ciència mitjançant l'*adaptació* particular pertinent. De fet, Altamira d'una banda reclama la *formació rigorosa de l'esperit crític* de l'historiador per tal de capacitar-lo en l'operació de verificació científica de la matèria primera dels fets, i d'altra banda recomana que l'historiador també estudie *els llibres de metodologia* de les altres ciències *modernes* (*físiques*, *naturals*, *astronòmiques*, *matemàtiques*) per tal de mantindre's activament actualitzat en l'evolució moderna de la metodologia i enfortir *el rigor i l'exactitud* als seus propis treballs.[321]

Per a Altamira aquest argumentari, desenvolupat a la llarga dels paràgrafs precedents, és suficient en sentit operatiu perquè li serveix per a obtindre el substrat per a les seues principals conclusions:[322] en primer lloc, que els arguments habitualment usats per a negar el caràcter de ciència a la història *manquen de fermesa*; i en segon lloc, però molt més important que el primer perquè s'hi troba *l'essencial del problema*, la història

[321] Rafael ALTAMIRA: *Manual de Investigación de la Historia del Derecho Indiano…*, pp. 107-108.
[322] Rafael ALTAMIRA: "La ciencia de la historia" (1904)..., pp. 134-135. ÍD.: "La ciencia de la historia" (1935)..., pp. 147-148.

per a ser ciència ha d'abastir les *qualitats de veritat, certesa i evidència que separen el coneixement científic del vulgar*, donat que aquestes són les característiques universalment reconegudes per a les ciències en general, i són compartides amb les ciències naturals amb les quals es pretén l'equiparació; a més, l'existència de certa dimensió subjectiva no suposa un menyscabament perquè en tot coneixement hi ha una interpretació subjectiva,[323] incloses les ciències reconegudes. Aquesta subjectivitat en la tasca dels historiadors és inevitable, perquè, al cap i a la fi, com ha assenyalat G. Prado, el *discurs historiogràfic* és *un discurs sobre la realitat passada a través de les evidències* d'aquesta, i no *el discurs de la realitat* suposadament recollida als vestigis.[324]

La diferenciació essencial entre coneixement científic i vulgar no pretén ajustar-se a una classificació epistemològica, sinó que té correlació directa en la forma com actua (o ha d'actuar) la ciència en la societat. Altamira ho expressa millor en el discurs d'accés a la *Real Academia de la Historia*, "Valor social del conocimiento histórico", apel·lant a la distinció entre el coneixement propi *dels especialistes* i el propi *de la massa*, per a emfatitzar la necessitat de l'acció divulgativa del coneixement científic en la societat, en aquest cas referit al *valor pràctic del saber històric*, per tal de constituir una *opinió pública* que propiciaria la resolució de molts dels problemes de les nacions.[325] En particular, segons Altamira, planteja aquesta acció per a afrontar la resolució de dos greus problemes: d'una banda, evitar les guerres encaminant la consciència col·lectiva vers la pau i la convivència[326] -influència òbvia de l'experiència de la primera guerra mundial-;

[323] Rafael ALTAMIRA: "La ciencia de la historia" (1904)..., pp. 125-126. ÍD.: "La ciencia de la historia" (1935)..., p. 141.
[324] Gustavo H. PRADO: *Las lecciones historiográficas de Rafael Altamira en Argentina…*, p. 76.
[325] Rafael ALTAMIRA: "Valor social del conocimiento histórico", en *Cuestiones modernas de Historia. Segunda edición, corregida y muy aumentada*, Madrid, M. Aguilar Editor, 1935, p. 156.
[326] *Ibid.*, p. 159.

i d'altra banda, combatre la *llegenda negra* antihispànica.[327] D'ací el reforç de la profunda preocupació per l'acció pedagògica (que ja d'antic era característica d'Altamira), reclamant accions per a superar el *divorci complet* entre *allò que llegeixen els especialistes* i allò que llegeix *la massa*, un fet que redunda en l'escassa influència dels historiadors científics que aporten les proves que, per exemple, desacrediten aquesta *llegenda negra*.

Altamira en definitiva està defenent una postura fonamentalment pragmàtica, tant en la tasca purament historiogràfica com en la funció social de la història, que vol expressament evitar perdre's en elucubracions teòriques excessivament abstractes que no condueixen a cap resultat aprofitable en la pràctica de l'historiador, més encara si ell mateix aprecia que en totes les altres ciències reconegudes els mateixos científics especialistes tampoc s'entretenen massa en disquisicions d'abstracció teòrica. Per a Altamira la discussió al voltant de si la història és o no una ciència segons les definicions teòriques ha acabat degenerant en una estèril baralla pel nom, per l'etiqueta de *científic*, quan allò que importa és determinar si la història acompleix amb les mateixes qualitats genèriques -veritat, certesa, provança- atribuïdes a totes les ciències. Per tant, si l'historiador es comporta i actua *com el naturalista* donat que és *un observador, un pur testimoni dels fets*,[328] l'historiador és inqüestionablement un científic, i allò que fa és ciència.

Pel que fa a la possibilitat de generalització en història, la rèplica a les idees d'Alexandru Xenopol ofereix a Altamira l'oportunitat de portar a col·lació la qüestió de les lleis de la història.[329] Xenopol no qüestiona la cientificitat de la història, però Altamira

[327] *Ibid.*, pp. 160-161.
[328] Rafael ALTAMIRA: "La Historia en el siglo XIX"…, p. 10.
[329] *Ibid.*, pp. 8-10.

discrepa en allò referent a la possibilitat de formular lleis històriques. Per a Xenopol no cap aquesta possibilitat perquè la història és *una ciència de successió*, el procediment lògic de la qual no és el de la inducció o deducció, sinó el de *la inferència*;[330] la història no és una *ciència de repetició* que propicie la formulació de lleis de producció dels fenòmens que permetrien predir allò que hauria d'ocórrer, és a dir, el futur. Per contra, Altamira, tot i admetre la impossibilitat per a l'historiador de formular lleis permanents de l'esdevindre humà, donat que aquest és un *observador* com un naturalista, *un pur testimoni dels fets*, no hi ha cap impediment per a què puga mamprendre l'esbrinament de *la llei dels fets* com a resultat de *l'observació*, sempre *com a hipòtesi*. No es tracta d'elaborar lleis absolutes, perquè això és irreal en història, sinó de traçar tendències en els grups de fets per a obtindre una trajectòria de la societat humana que s'estiga estudiant. Per tant, la *llei històrica* no escapa mai de la mateixa dimensió de treball dels propis fets històrics; es tracta d'una ferramenta que, malgrat ser bàsica teòricament, ha de resultar sobre tot funcional, operativa, per al treball de l'historiador.

La divergència d'opinió entre Xenopol i Altamira prové de la diferència de plantejaments. Xenopol, qui a més d'historiador es teòric i filòsof de la història, teoritza a partir d'una estructura de pensament amb un important nivell d'abstracció. Altamira no es tanca a admetre certa dimensió teòrica en la concepció del treball de l'historiador, però considera la teoria com un marc de referència que en tot cas queda supeditat a les necessitats de la praxi, és a dir, a allò que funciona i allò que no funciona en la pràctica quotidiana. De fet, el concepte de *llei històrica* per a Altamira no té equivalència filosòfica, sinó que és *matèria purament històrica*.[331]

[330] Rafael ALTAMIRA: "La ciencia de la historia" (1904)..., p. 132. ÍD.: "La ciencia de la historia" (1935)..., p. 146.
[331] Rafael ALTAMIRA: "La Historia en el siglo XIX"…, pp. 10-11.

De tota manera, Altamira sí apel·la a una *base filosòfica*: considera *la vida social com un organisme* en el qual *totes les parts i manifestacions tenen valor propi essencial*. Així, considera demostrada *la unitat de la vida en l'organisme social*, i pren *el sentit orgànic de la història* com a *principi fonamental de la metodologia històrica*, per la qual cosa són necessàries totes les parts, una *història completa* que incloga la descripció de *totes les activitats humanes*, és a dir, tant la *història externa* com la *història interna*, des de la història política fins a la història de la cultura.[332] Aqueixa base filosòfica, per tant, no és metafísica, ni pensament merament intuïtiu, ni correspon a cap dimensió transcendental que vaja més enllà d'allò material; sinó que és un principi motor del treball de l'historiador.

La *història completa* en sentit *modern*, segons Altamira, és una *història orgànica*, que manifesta unitat i caràcter evolutiu. D'una banda, la *unitat de la història* humana resulta de la *unitat de l'espècie humana*, una idea que va contribuir a propagar el cristianisme. D'altra banda, el *caràcter evolutiu de la història* mostra *un sentit* i *una direcció general*, que és la seua *llei*, que enllaça els diferents estats pels quals han passat les institucions socials dels pobles de la humanitat. Aquest *caràcter evolutiu* s'explica per la combinació de la característica de *perfectibilitat o progressibilitat humana* amb la idea de *progrés indefinit*, que resulta en *la continuïtat ininterrompuda del desenvolupament en el temps* de la humanitat, i d'ací la conclusió de què *tota la història és una marxa ascendent contínua i acumulada en el desenvolupament del subjecte social*.[333]

De tota manera, cal fer ací un aclariment. L'explicació sintetitzada al paràgraf precedent, sobre la *llei del caràcter evolutiu de la història*, és una argumentació sostinguda per Altamira en *La enseñanza de la historia*, que té un caire diferent al tipus

[332] Rafael ALTAMIRA: *La enseñanza de la historia…*, pp. 168-169.
[333] *Ibid.*, pp. 201-202.

de *llei històrica* sobre el qual discuteix amb Xenopol, en *Cuestiones modernas de historia*, que ha quedat exposat a un paràgraf anterior. L'observació d'aquesta suposada divergència ja s'ha fet en el passat;[334] però no sembla produir-se cap ruptura al respecte en el pensament d'Altamira. Sí hi ha un canvi, però no seria una substitució del concepte de llei d'evolució històrica per la idea de llei dels fets històrics construïda com a resultant de l'observació, ni menys encara vindria aquest canvi com a fruit de *la curació de tot prejudici o filosofia prèvia*. Una obra com *Filosofía de la Historia y Teoría de la Civilización* fa qüestionar aquest argument. La forma d'expressar-se Altamira mitjançant afirmacions com la de què l'historiador, coneixedor dels fets de la història humana, *fixa el procés de la civilització* així com *la trajectòria o llei de desenvolupament i orientació de les institucions fonamentals*;[335] o què *el problema general de la història humana* és *el problema de la seua civilització*, és a dir *del seu progrés*;[336] o què considere qüestió *capital* la de *la continuïtat i permanència de la civilització*,[337] i d'altres semblants, no apunten precisament a què Altamira haja abandonat el concepte de llei d'evolució històrica. Sí és cert que accepta cruament que *la teoria del progrés continu* ha quedat demostrada que *és falsa*, donats els repetits exemples de *regressions i decadències* en la història mostrats per *la crítica moderna*;[338] però aquesta circumstància només l'obliga a acceptar les *excepcions* a la *regla*,[339] i a fer més exigent l'*estudi profund* tant de *les condicions en què es produeix normalment la transmissió i difusió de les civilitzacions parcials* com de *la igualtat o diferència de les situacions de la humanitat*, concloent com

[334] Juan José CARRERAS: "Altamira y la historiografía europea"…, pp. 399-400, nota 16.
[335] Rafael ALTAMIRA: *Filosofía de la Historia y Teoría de la Civilización…*, p. 35.
[336] *Ibid.*, p. 51.
[337] *Ibid.*, p. 64.
[338] *Ibid.*, p. 64.
[339] *Ibid.*, p. 74.

a *conseqüència pràctica* les *prevencions necessàries per tal de garantir la transmissió a les generacions vinents*.[340]

Altamira no abandona el concepte de *llei d'evolució històrica*; més bé sembla combinar-lo amb el concepte de *llei dels fets* històrics, emfatitzant la funció de l'historiador com a *observador* de qualitat científica, equivalent al *naturalista*, que realitza la tasca de generalització a partir de *matèria purament històrica*, un terreny al que pertany també la *llei d'evolució històrica* (i no al de la metafísica).

Per a concloure aquest apartat, la qualitat de la història com a ciència per a Rafael Altamira s'evidencia per mitjà del que poden anomenar-se com a tres principis fonamentals:

1. En primer lloc, l'historiador treballa mitjançant l'observació de les evidències històriques, com un naturalista, i per tant la història és una ciència d'observació equiparable a les ciències naturals.
2. En segon lloc, els mètodes d'anàlisi i crítica de les evidències històriques permeten un grau de comprovació i d'exactitud tan alt com el mètode científic aplicat en les ciències naturals.
3. En tercer lloc, el sentit orgànic de la història com a principi fonamental de la metodologia històrica, del que es deriva la unitat de la història humana, basat en la unitat de la vida humana en l'organisme social, que es considera veritat demostrada.

La *història orgànica*, que és la *història completa*, no és altra que la *història de la civilització* proposada per Altamira. I el subjecte veritable d'aquesta és el *subjecte social*, per tant, el subjecte col·lectiu (almenys *a priori*). En els apartats vinents es desenvolupen

[340] *Ibid.*, p. 66.

ambdós conceptes: primer la qüestió del subjecte de la història, i a continuació la qüestió del contingut de la història com a *història de la civilització*.

5.2.2. El subjecte de la història

A Rafael Altamira li agrada iniciar els seus escrits emfatitzant el contrast entre allò antic i allò nou, entre la forma tradicional de fer la història i la *moderna història*, assenyalant les limitacions de la primera, i destacant implícita i explícitament el gran avanç que significa la segona. La qüestió del subjecte de la història no és una excepció.

La seua postura està inicialment definida en *La enseñanza de la historia*; però després de certa modificació introduïda poc després de la publicació de la segona edició d'aquesta obra, ja queda totalment fixada, i no es mou res en las dècades següents, reproduint i reutilitzant la mateixa explicació, llevat d'una variant en la forma d'exposar-la en el "Discurso preliminar a una Historia Universal" en la que tracta de seguir una trajectòria més diacrònica.

A continuació s'analitzen en primer lloc les consideracions d'Altamira referents al subjecte històric en la història de la historiografia, i a continuació la forma que proposa per a resoldre l'oposició entre el subjecte individual i el subjecte col·lectiu.

Rafael Altamira està convençut de què la mutació en el subjecte de la història ocorre en la historiografia del segle XVIII, perquè és en aquesta centúria quan *s'imposa el sentit social de la història*.[341] En aquell període s'hauria passat de considerar protagonista al subjecte individual, concretament les grans personalitats, en especial els reis, els papes, els sants, els herois, els genis, a ser el subjecte col·lectiu materialitzat en *el poble* en la *moderna història*. Aquesta mutació no hauria ocorregut espontàniament ni

[341] Rafael ALTAMIRA: *La enseñanza de la historia…*, p. 194.

de forma sobtada, perquè es troben diversos precedents en la historiografia dels segles anteriors al *set-cents* que haurien anat construint i divulgant l'interès pel subjecte col·lectiu en oposició al tradicional protagonisme de subjectes individuals. Així, en el temps que Altamira escriu *La enseñanza de la historia* el pioner més antic es troba en el segle XVI, amb l'obra de Lluís Vives; però, com s'explica a un apartat posterior d'aquesta tesi doctoral, des del seu particular encontre amb *Prolegòmens* d'Ibn Khaldun, recollit des de la primera versió de *Cuestiones modernas de historia* (1904), el precursor més remot queda fixat en el segle XIV, tot i que Altamira acaba resignant-se a deixar l'autor musulmà com a antecessor sense continuïtat ni enllaç amb la historiografia posterior.

La forma d'historiografia tradicional anterior al segle de la Il·lustració, dominant des de l'antiguitat, se centrava en figures prominents, i ha produït només *història heroica*, expressió de la dimensió política més externa. Una forma d'historiografia que per a Altamira és doblement limitada: tant per quedar-se reduïda exclusivament a l'activitat en l'orde polític, com per concentrar-se en el representant d'un estat o d'una societat. Aquest plantejament tradicional, segons Altamira, constitueix *una limitació falsa del subjecte històric*.[342]

L'aparent contundència amb què Altamira denuncia en *La enseñanza de la historia* la *falsedat* del subjecte històric individual de la historiografia tradicional, es veu reforçada en principi amb la també rotunda afirmació de què el subjecte de la història concebuda àmpliament com a *història de la civilització* no pot ser altre que *el cos social*,[343] o el subjecte social. I donat que la *moderna història* considera l'obra històrica com a un treball col·lectiu, social, cal incloure-hi tots els elements que integren la civilització, que responen als diferents ordes o manifestacions de l'activitat humana, sense excloure'n

[342] *Ibid.*, pp. 192-193.
[343] *Ibid.*, p. 196.

cap.[344] Més encara, Altamira es decanta en especial tant per una col·lectivitat particular, *la nació*, com per una col·lectivitat general, *la humanitat*.

Tanmateix, en la mateixa *La enseñanza de la historia*, el propi Altamira dilueix immediatament gran part del protagonisme suposat del subjecte col·lectiu, en afirmar que els individus destacats (*"las individualidades salientes"*) exerceixen una imprescindible *missió impulsora*.[345] És a dir, malgrat la rotunditat d'aquella acusació, més bé sembla una crítica a la historiografia tradicional per ser incompleta o insuficient, perquè segons Altamira és necessari tindre en compte tant el subjecte col·lectiu com a el subjecte individual, no s'ha excloure a cap dels dos, i a més considera imprescindible l'avaluació de la mesura en què cadascun intervé i la manera com interactuen influint-se mútuament.

Tot i admetent que no hi hauria contradicció des del punt de vista de què Altamira sempre exigeix la recopilació de la totalitat del coneixement històric, no deixa de ser cridanera la divergència de ponderació en tan breu espai. Al cap i a la fi, a la llarga de desenes de pàgines precedents Altamira no deixa d'aportar arguments per tal de sostindre la inequívoca prevalença del subjecte col·lectiu.

En primer lloc pels motius que al·lega en la selecció dels escriptors, tractadistes i historiadors de la història de la historiografia: en el segle XVI, Vives i Bacon, els quals haurien destacat *manifestacions d'activitat social diferents a la política*;[346] en el segle XVII, Bodin i Cordemoy, els quals recullen *costums i usos* dels pobles;[347] en el segle XVIII, uns com Goguet i Robertson se centren en branques de l'activitat humana, altres com Velli i Millot inclouen principalment institucions, monuments, costums, lleis, arts,

[344] Rafael ALTAMIRA: *Filosofía de la Historia y Teoría de la Civilización…*, p. 59.
[345] Rafael ALTAMIRA: *La enseñanza de la historia…*, p. 198.
[346] *Ibid.*, pp. 149-150.
[347] *Ibid.*, p. 152.

religió;[348] Volney amb un Programa *ampli d'horitzons*;[349] mentre que els espanyols no es queden arrere per mitjà d'exemples com el de Martín Sarmiento, Jovellanos, Forner, Masdeu i Capmany, entre d'altres.[350]

En segon lloc, per l'èmfasi en la necessitat de l'estudi de l'element natural en la història, és a dir, *la influència positiva que el medi físic exerceix sobre la vida humana*, que implica necessàriament un subjecte col·lectiu perquè en aquest context la vida humana es contempla com a col·lectivitat, i no es para de mencionar *els pobles* o *els habitants*, sense deixar cabuda a cap individualitat.[351]

En tercer lloc, però no d'importància menor, la recurrent insistència d'Altamira en el progrés de la humanitat, subjecte col·lectiu màxim que transcendeix la col·lectivitat nacional, i beneficiari últim de les aportacions de totes les ciències, perquè *per damunt de les limitacions nacionals, ens interessa igualment saber quin camí porta fet la humanitat en el que suposem trajectòria cap a un estat cada vegada més perfecte*.[352] La presència de la humanitat com a subjecte històric màxim és constant en l'obra d'Altamira; ací només s'ha anotat un exemple per a il·lustrar la total absència del subjecte individual en las argumentacions del autor al voltant de la recepció dels beneficis de les ciències.

És a dir, després de les afirmacions vessades en favor del subjecte col·lectiu de la història, proclamant la superació del tractament del subjecte de la història centrat en l'individu, i més particularment en el cabdill o l'heroi, propi de la historiografia més tradicional, causa relativa sorpresa que sense eixir de les pàgines de la mateixa *La enseñanza de la historia*, el subjecte individual siga considerat per Altamira tan important

[348] *Ibid.*, p. 154.
[349] *Ibid.*, pp. 158-159.
[350] *Ibid.*, pp. 154-156.
[351] *Ibid.*, pp. 175-192.
[352] Rafael ALTAMIRA: *Filosofía de la Historia y Teoría de la Civilización…*, p. 49.

com el col·lectiu. En aquest sentit, hi ha fonament per a sostindre que per a Altamira el subjecte de la història no ha estat en exclusiva el subjecte col·lectiu en cap moment, sinó que sempre ha tingut protagonisme compartit amb el subjecte individual, tot i que sí pot mantindre's que el principal protagonisme correspondria a la col·lectivitat, quedant els subjectes individuals com a responsables de la funció *impulsora*.

Nogensmenys, Altamira reconsidera el subjecte històric en "Adiciones a *La enseñanza de la historia*" i "El problema de la dictadura tutelar en la historia", ambdós textos recollits en *De Historia y Arte*; i ho confirma en "El problema del genio y la colectividad en la historia", text recollit en la primera edició (en 1904) de *Cuestiones modernas de historia*, que és la traducció a espanyol de l'article "Le problème de l'homme de génie et de la collectivité dans l'histoire", publicat en la *Revue Internationale de Sociologie* en 1898. En qualsevol cas, aquesta reconsideració és rastrejable des de 1895, tenint present que "El problema de la dictadura tutelar en la historia" és un estudi presentat per primera vegada aquell any a la conferència inaugural d'un curs de la secció de *Ciencias Históricas* de l'Ateneo de Madrid sobre "La tutela de pueblos en la historia".[353] En aquest estudi Altamira exposa la vinculació del tema central de la seua dissertació amb el problema del subjecte històric.[354]

No és aquesta una qüestió menor per a Altamira, vist el conscienciós esforç que dedica a deixar constància d'abundoses referències de treballs partidaris de *la teoria individualista*, per un costat, dels de *la personalitat de la massa*, per l'altre costat, i dels defensores d'una *solució harmònica* entre ambdós bàndols; un llistat ben actualitzat

[353] Rafael ALTAMIRA: "El problema de la dictadura tutelar en la historia", en *De Historia y Arte*, Madrid, Librería de Victoriano Suárez, 1898, p. 107, nota 1.
[354] Dedica a aquesta qüestió la secció V de: *Ibid.*, pp. 154-168.

incloent-hi treballs de fins a 1897 per a la publicació d'aquest estudi en *De Historia y Arte*.[355]

Més encara, en "Adiciones a *La enseñanza de la historia*" Altamira destaca la notícia de la *restauració de la teoria del geni contra la suposada acció decisiva i preponderant de la massa* com a resultat d'una reacció contra les teories lligades al corrent positivista; Altamira es recolza en una detallada llista de treballs publicats entre 1895 i 1897, mostrant-se per tant molt al dia pel que fa a aquest debat, encara que en l'essencial remet a allò afirmat en el seu estudi sobre la dictadura tutelar.[356]

D'altra banda, en "El problema del genio y la colectividad en la historia" Altamira esdevé més vehement, i a més de puntualitzar que la tradició individualista del subjecte de la història no només no ha desaparegut, sinó que en les dècades finals del segle XIX ha experimentat una *reacció poderosa* per mà de diversos autors,[357] sosté que la consideració exclusiva del subjecte col·lectiu de la història és altra forma de *radicalisme* equiparable a la tradicional focalització en el subjecte individual. Més encara, les manifestacions en favor del subjecte col·lectiu prescindint de l'individual no són més que *exageracions pre-científiques d'alguns partidaris de la massa*.[358] Per a aquest estudi Altamira ha continuat ampliant el llistat de referències dels partidaris de cada postura, manifestant que continua al dia en matèria de publicacions en la primera edició de *Cuestiones modernas de historia* (1904), tot i que no afegeix res de nou per a la segona edició (1935).

[355] *Ibid.*, p. 155, nota 1; aquesta nota a peu de pàgina es tan llarga que es prolonga durant tres pàgines.
[356] Rafael ALTAMIRA: "Adiciones a *La enseñanza de la historia*", en *De Historia y Arte*, Madrid, Librería de Victoriano Suárez, 1898, pp. 33-35.
[357] Rafael ALTAMIRA: "El problema del genio y la colectividad en la historia", en *Cuestiones modernas de Historia*, Madrid, Daniel Jorro, 1904, p. 56, i la nota 2 en la p. 58. ÍD.: "El problema del genio y la colectividad en la historia", en *Cuestiones modernas de Historia. Segunda edición, corregida y muy aumentada*, Madrid, M. Aguilar Editor, 1935, p. 54, i la nota 8 en les pp. 55-56.
[358] Rafael ALTAMIRA: "El problema del genio y la colectividad en la historia" (1904)..., p. 57. ÍD.: "El problema del genio y la colectividad en la historia" (1935)..., pp. 54-55.

Altamira passa a sobreponderar la transcendència del subjecte individual, i tot i que no desapareix el subjecte col·lectiu, sí redueix sensiblement la importància relativa d'aquest.

La forma com Altamira resol l'enfrontament entre les postures individualista i col·lectivista de la historiografia, referent a la qüestió de quin ha de ser el veritable subjecte de la història, remet, d'una banda, a l'exigència de la totalitat del coneixement disponible abans d'arribar a conclusions; i d'altra banda, a la defensa d'una posició conciliadora que reconeix l'aportació de cadascuna de les postures en disputa, perquè cap de les dues té tota la raó.

L'aspiració a la totalitat del coneixement en Altamira prové de la presa de consciència de la complexitat del problema, que requereix adoptar una posició racional esbrinant què ha aportat exactament a la història, d'una banda la influència del *geni*, és a dir el subjecte individual, i d'altra banda la influència de les col·lectivitats, és a dir el subjecte col·lectiu, intentant alhora determinar *la llei que regeix la influència i reacció mútues* entre ambdós subjectes.[359] Per tal d'establir aquesta *llei* resulta ineludible la necessitat de conéixer les proporcions respectives de participació de cada subjecte, l'individual i el col·lectiu, per a cada *cas històric* fins a disposar d'*un cabal suficient de saber positiu* fins a esgotar completament el coneixement disponible.[360]

Altamira reconeix la natura de la interacció i d'influència mútua entre ambdós subjectes, l'individual i el col·lectiu, tot i que sempre sota determinades condicions: les accions individuals de les *personalitats notables* o els *homes providencials* o els *genis* només troben sentit al si del cos social en què tenen lloc, i únicament són eficaces quan

[359] Rafael ALTAMIRA: "El problema del genio y la colectividad en la historia" (1904)..., pp. 57-62. ÍD.: "El problema del genio y la colectividad en la historia" (1935)..., pp. 54-58.
[360] Rafael ALTAMIRA: "El problema del genio y la colectividad en la historia" (1904)..., pp. 79-80. ÍD.: "El problema del genio y la colectividad en la historia" (1935)..., pp. 71-72.

estan en consonància amb el context de la col·lectivitat.[361] Ací s'involucra el concepte de col·lectivitat que sosté Altamira: la col·lectivitat no actua por si mateixa ni intervé com un ens amb voluntat pròpia, sinó que els actes únicament poden ser individuals. En tot cas la col·lectivitat només pot actuar *per representació* per mitjà d'algun o alguns dels individus que la componen, la qual cosa converteix als actes individuals en necessaris, imprescindibles i inevitables.[362] La clau està, per tant, en l'esbrinament de *les relacions entre la col·lectivitat i les individualitats sobreïxents*, de forma que desvelen en la justa mesura les contribucions de cada subjecte, tant l'individual com el col·lectiu, perquè tots dos són imprescindibles però no de forma separada sinó interactuant. Altamira proposa, per tant, una solució *orgànica*, millor que merament *intermèdia*.[363]

Aquest és, per tant, el fonament bàsic que concilia ambdues postures relatives al subjecte de la història i que vincula íntimament les dues premisses declarades amunt. Altamira proposa l'acceptació tant de la funció especial que exerceix la individualitat en la història, i en particular els individus sobreïxents, com de la necessitat de la col·lectivitat, en una doble vessant: d'una banda el geni individual es forma, i conforma el seu pensament, al si de la col·lectivitat a la qual pertany; i d'altra banda l'eficàcia de l'acció del geni individual és funció directa de la sintonia existent entre el geni i la col·lectivitat sobre la que pretén actuar. És, en definitiva, una aplicació de la seua concepció orgànica tant de la història com de la societat. Altamira adverteix que les investigacions han d'evitar l'atzucac en què es converteixen les postures enfrontades per la negació o afirmació del paper dels genis i de les col·lectivitats, i demana que cal

[361] Rafael ALTAMIRA: *La enseñanza de la historia…*, p. 198.
[362] Rafael ALTAMIRA: "El problema del genio y la colectividad en la historia" (1904)..., pp. 73-74. ÍD.: "El problema del genio y la colectividad en la historia" (1935)..., pp. 67-68.
[363] Rafael ALTAMIRA: "Discurso preliminar a una Historia Universal", en *Cuestiones modernas de Historia. Segunda edición, corregida y muy aumentada*, Madrid, M. Aguilar Editor, 1935, pp. 37-39.

esforçar-se en *discernir quins elements aporta cadascun dels subjectes i quina llei regeix la influència i reacció mútues entre ells*.[364]

La postura conciliadora d'Altamira, per tant, es fonamenta en el convenciment de què és l'actitud que major coneixement pot aportar. És una reivindicació de l'estudi d'un problema complex aplicant la racionalització científica, mantenint alhora una perspectiva àmplia que integre tots els punts de vista operatius possibles. És una proposta veritablement integradora, per tal d'abastir la totalitat del coneixement disponible sobre el problema històric en qüestió.

5.2.3. El contingut de la història: la *història de la civilització*

Abans de la publicació de *Filosofía de la historia y teoría de la civilización*, Rafael Altamira deixa ací i allà retalls que fan palés que la seua concepció d'història de la civilització com a història completa amb sentit orgànic ja està ben conformada des de la primera versió de *La enseñanza de la historia*. De fet, dedica un notable esforç a criticar les formes d'exposar la civilització i la *història de la civilització* que considera incorrectes o incompletes, reivindicant reiterativament que la civilització ha d'incloure totes les activitats humanes.

En *La enseñanza de la historia*, d'una banda, carrega contra l'ús restringit del mot *civilització* per a designar únicament la cultura, el desenvolupament material i intel·lectual, que a més sol ser referida a la cultura europea com a tipus absolut de progrés. Fent aqueix ús, des del punt de vista d'Altamira, es comet el greu error de suprimir la història política; un error al qual se li suma de bestreta el de prendre com a referència absoluta exclusiva el model europeu de civilització. D'altra banda també es pronuncia

[364] Rafael ALTAMIRA: "El problema de la dictadura tutelar en la historia"…, p. 161.

contra l'ús del concepte de *civilització* com a *grau de progrés o desenvolupament intern en l'orde material, intel·lectual i moral dels pobles*, que provoca l'exclusió de la *història externa*. La seua forma d'entendre la civilització es correspon amb la vida completa de la societat humana en qüestió, i la *història de la civilització* ha de ser, doncs, *la història completa*, és a dir, tots els fets humans, tant l'activitat cultural com la política, tant la història interna com l'externa.[365]

En "Adiciones a *La enseñanza de la historia*", Altamira duu les crítiques un poc més lluny, denunciant que l'antic *exclusivisme* de la història política corre el perill de ser substituït per l'*exclusivisme* de la *Kulturgeschichte*.[366] Utilitzant aquest terme alemany, *Kulturgeschichte*, Altamira deixa clar que està acusant molt particularment al corrent historiogràfic alemany liderat en aquell temps per Karl Lamprecht, qui afronta un virulent debat arran de la seua *Deutsche Geschichte*; un debat del que evidentment es fa ressò Altamira.

Però ací el que més interessa és la crítica d'Altamira a les posicions dels extrems oposats al debat: totes dues pequen d'exageracions i de la mateixa manca de precisió, perquè ambdues són excloents, la qual cosa és un greu error per a Altamira, qui reivindica *el ple dret de totes les activitats humanes a ser considerades com a elements de la història*.[367] En "Adiciones a *La enseñanza de la historia*"[368] en essència no modifica el que ja ha quedat dit en *La enseñanza de la historia*, llevat de l'adaptació als termes emprats a aquest agitat debat en què se sumeix gran part de la historiografia europea i occidental, mitjançant una resposta molt *altamirana*: davant dues posicions tan

[365] Rafael ALTAMIRA: *La enseñanza de la historia…*, pp. 171-172.
[366] Rafael ALTAMIRA: "Adiciones a La enseñanza de la historia"…, p. 36.
[367] *Ibid.*, p. 37.
[368] *Vid.* l'epígraf "4. El contenido de la historia" dins de la secció III "Bibliografía moderna", en *Ibid.*, pp. 36-39.

enfrontades i inamovibles que semblen irreconciliables, sense possibilitat aparent d'acord, Altamira aplica una visió superior a cadascuna d'elles i proclama que totes les aportacions, les dels extrems també, són necessàries per a la construcció de la història.

Pocs anys després, en 1904, amb motiu d'una succinta reflexió sobre la historiografia huitcentista en "La Historia en el siglo XIX", Altamira continua fent-se ressò d'aquest debat, tot i que en aquesta ocasió la crítica ja solament va dirigida contra els partidaris de la *Kulturgeschichte*, als quals acusa de persistir en la segregació de la història política externa del seu relat. Altamira insisteix en reclamar que la història ha de comprendre tots els fets del subjecte, siga quin siga l'orde d'activitat en què es produeixen, perquè la *moderna història* aspira a *mostrar la realitat en la seua totalitat plena*.[369]

Quan en 1917 publica Altamira el "Discurso preliminar a una Historia Universal", on elabora un compendi dels seus postulats sobre la història de la historiografia amb el contingut de civilització, el subjecte històric i la filosofia de la història, no deixa de rememorar les crítiques que anteriorment havia llançat; també hi puntualitza que aquestes crítiques havien sigut respostes a *"extravíos"* passatgers que considera ja superats.[370] Altamira vol creure que tot el món està ja convençut de què el significat d'*història de la civilització* no pot ser altre que el de la realitat històrica completa d'una societat humana, la *comprensió íntegra de la vida humana*.[371]

Per contra, ja en 1948, Altamira admet que no ha resultat cap acord de les polèmiques al voltant de la consideració de la història com a *relat exclusiu dels successos polítics o, en altres termes, a la història de l'estat*; ni tampoc sobre *si la història de la*

[369] Rafael ALTAMIRA: "La Historia en el siglo XIX"…, pp. 12-13.
[370] Rafael ALTAMIRA: "Discurso preliminar a una Historia Universal"…, pp. 25-27.
[371] *Ibid.*, p. 29.

civilització havia o no d'entendre's com a espècie separada de la política o com una part que hauria d'ajuntar-se amb aquella; és a dir, que sobre aquelles polèmiques, molt vives en els primers anys del segle XX, i presents també als congressos internacionals de 1903 (a Roma) i 1908 (a Berlín) mitjançant enardits debats, el mateix Altamira admet la impossibilitat d'arribar llavors a un enteniment, ni a una transacció.[372]

Què és la civilització?, es pregunta retòricament Rafael Altamira en *Filosofía de la historia y teoría de la civilización*.[373] Allò que crida l'atenció no és que es formule aquesta pregunta, més que previsible portant aquesta obra el títol que porta. El fet significatiu ací és, d'una banda, que tot i haver-la presentat com a *la primera qüestió que es necessita considerar i resoldre*, no haja sorgit en primer lloc en correspondència amb la prelació atorgada, sinó únicament després d'una retafila de preguntes clarament subsidiàries; i d'altra banda, que la resposta a la pregunta es demore quatre pàgines i mitja per donar cabuda a un llarg circumloqui mitjançant el qual l'autor pretén descartar prèviament les respostes que no li satisfan.

Quan per fi arriba la definició del concepte de *civilització*, que l'autor desplega articulada en varis components,[374] aquell en el qual Altamira fa major insistència és el de la necessitat de coneixement de la totalitat. Aquesta insistència no és gens gratuïta en el plantejament d'Altamira, donat que el reconeixement de la realitat i necessitat de tots aquests elements esdevé condició fonamental per a resoldre *la contradicció que resultava de les exclusions i inclusions que recíprocament es destruïen*,[375] és a dir, per a concloure les discussions entre els partidaris de la *Kulturgeschichte* i els de la renovació de la història política, com ha quedat explicat més amunt.

[372] Rafael ALTAMIRA: *Proceso histórico de la historiografía humana…*, p. 123.
[373] Rafael ALTAMIRA: *Filosofía de la Historia y Teoría de la Civilización…*, p. 52.
[374] *Ibid.*, p. 57.
[375] *Ibid.*, p. 60.

Nogensmenys, la consideració d'aquesta totalitat d'elements de la civilització no és suficient, perquè, segons Altamira, a més, és imprescindible que tots aquests elements siguen valorats en funció de *la seua modalitat*, és a dir, *certa manera de ser que els fa aptes o ineptes per a acomplir l'ideal de vida*, amb el que és possible establir una *jerarquia* en funció del seu *valor relatiu*. Per tant, del que es tracta és de fixar una escala o jerarquia entre els diferents factors de la civilització, per tal d'abastir l'objectiu final de tota investigació sobre les societats humanes: *el judici del passat i del present*. Aquesta és la utilitat pràctica de la història que justifica la importància capital d'una exacta, completa, científica *història de la civilització*. Per això és necessari saber realment tot el que la humanitat ha fet i els resultats efectius de cadascuna de seues accions fonamentals; perquè si manca *la seguretat que inspiren les veritats comprovades*, no podran ser usades *com a base per a cap gènere de deduccions*.[376]

Abans d'aprofundir en el significat i les implicacions d'aquestes consideracions, paga la pena detindre's un instant sobre las reflexions d'Altamira al voltant dels diferents ideals de civilització. El que aparenta ser una crida d'atenció contra la prepotència europea, acaba desvelant una paradoxa. D'una banda adverteix que hi ha altres pobles als quals no es pot negar la realitat d'haver arribat a estats de *gran progrés* en diferents ordes de la vida, tot i que el seu ideal difereix sensiblement de l'europeu en moltes coses fonamentals. Però d'altra banda, quan podria esperar-se una enumeració més o menys àmplia de civilitzacions reconegudes en la humanitat, Altamira no n'admet més que dues: l'*europea* i l'*asiàtica*; ben cert és que ho expressa dient que reconeix *almenys aquestes dues*, però la realitat és que no n'apunta ninguna més. I amb açò manifesta una estretor sorprenent, perquè l'*asiàtica* no és altra que la *xinesa*.[377] Àfrica ni tan sols és mencionada;

[376] *Ibid.*, pp. 59-64.
[377] *Ibid.*, p. 58.

i les civilitzacions a Amèrica són derivades de l'*europea*, amb la qual cosa identifica clarament a les societats postcolonials com a trasplantades d'aquella civilització europea, que és poc més o menys igual que argumentar que foren els europeus els qui portaren la civilització a Amèrica, ignorant així les possibles civilitzacions americanes precolombines. És un exemple clar de la paradoxa de l'eurocèntric que, tot i voler denunciar l'eurocentrisme acaba cegat pel seu propi biaix; encara que en descàrrec seu pot al·legar-se que és l'actitud característica de la seua època. De fet, al seu llistat d'autors de la selecta història de la historiografia de la civilització no apareix ni un sol nom no europeu.

D'altra banda, l'estructura de l'exposició del conjunt d'aquest llibret no és casual. Poc abans de l'espai on fa les consideracions més amunt exposades, l'autor consigna la utilitat del coneixement històric: per a explicar perquè els homes han actuat com ho han fet, apreciar la seua responsabilitat i formular judici sobre la seua conducta.[378] És a dir, la utilitat del coneixement històric és l'explicació per a valorar i jutjar. Amb aquest objectiu a la ment, cal interpretar *l'estudi particular de l'acció d'Espanya a Amèrica* que l'autor desenvolupa a la part final d'aquesta obra. És a dir, cal explicar la conquesta i colonització espanyola dels territoris americans, amb l'objectiu d'aportar arguments per a *formular un judici imparcial, equànime, sobre la conducta d'Espanya*, i extraure conclusions sobre *els beneficis reals que Espanya haguera produït als països colonitzats*.[379]

La manera com planteja Altamira la qüestió sobre el significat de la civilització, i també les precisions amb què descarta les concepcions que considera incorrectes o incompletes, resulten molt convenients per a la defensa de *la contribució espanyola*. D'una banda, segons Altamira, la documentació ja coneguda dóna suport a l'argument de

[378] *Ibid.*, p. 49.
[379] *Ibid.*, pp. 116-117.

què Espanya va donar als territoris conquistats el mateix orde polític i administratiu que a la metròpoli, no un règim distint ni inferior, de manera que la metròpoli va tractar formalment als territoris conquistats i als seus habitants *en plànol legal d'igualtat*; i d'altra banda, la manca d'estudis històrics sobre milers de documents que resten per investigar permeten guardar *una prudent i justa reserva* pel que fa al judici històric d'Espanya com a colonitzadora.[380]

El text, per tant, no té res d'innocent, tot i construir-se amb pretensió de reflexió teòrica amb gran abstracció. Tampoc ha d'ignorar-se que va ser originàriament preparat per a ser presentat a una conferència en octubre de 1912 a una institució americana, el *Rice Institute* de Houston (Texas), al caliu del llavors encara relativament recent viatge americà en 1909-1910, un llarg periple ple d'intensa activitat i celebrat com un rotund èxit. Si es tenen presents aquestes consideracions, la definició de *civilització* que proporciona Altamira resulta molt menys idealista i abstracta del que sembla *a priori*. A Altamira allò que li té preocupat és *el judici històric*, i en particular *el judici històric d'Espanya*. Podria pensar-se que sent la necessitat de defendre la pàtria amb aquells recursos que disposa amb el seu bagatge professional i intel·lectual; però Altamira no és dels que prenen aquest tipus d'actituds patrioteres; la qüestió és més complexa que açò.

En primer lloc, Altamira és un pacifista convençut; i la seua cerca per a fer rellevant la contribució de la *història de la civilització espanyola* a la *història de la humanitat, o la civilització mundial,* pretén emfatitzar la contribució espanyola a la concòrdia i a l'enteniment entre els pobles, en definitiva la pau. Aquesta premissa seria vàlida tant per al temps del canvi del segle XIX al XX, com per al període posterior a la primera guerra mundial. En el primer cas, després de l'*experiència del 98*, per a Altamira

[380] *Ibid.*, pp. 117-118.

desemboca en unes optimistes expectatives de cara al nou segle, que, no seria tant *un canvi de civilització*,[381] sinó la superació d'un problemàtic segle XIX[382] mitjançant l'oportunitat que creia apreciar per mitjà del reformisme liberal, la república liberal sustentada en l'avanç de la democràcia, i l'hispanoamericanisme despullat de les idees de domini i de superioritat i encarat a considerar les nacions hispanoamericanes com a continuïtat natural de la nació espanyola.[383] En el segon cas, després de l'experiència de la *Gran Guerra*, per a Altamira suposa un reforçament en el valor de la concepció de la *història de la civilització* correlada amb la idea de pau, front a la inèrcia en la tradició historiogràfica que prioritza la *història externa* que Altamira correla amb la idea de guerra.[384]

En segon lloc, l'expressió de *judicis* i la voluntat de *jutjar* té en Altamira un sentit molt peculiar: significa, més bé, *interpretar*.[385] D'acord amb Altamira, *en tot coneixement* sempre hi ha una *interpretació subjectiva*, per la qual cosa és necessari prendre en consideració el *possible error*.[386] Però per tal d'organitzar l'encadenament dels fets històrics és necessari interpretar aquests, en un sentit que podria dir-se científic i no jutjar-los en sentit moral. És a dir, emetre judicis sobre els fets històrics, o jutjar-los, no té sentit moral per a Altamira; també pot dir-se que considera que és un greu error jutjar els fets històrics en sentit moral. Es tracta d'una acció valorativa per a considerar la ubicació precisa de cada poble en el panorama del desenvolupament de la civilització, per tal d'emplaçar-lo en l'etapa corresponent, dins de cada dimensió que composa l'ampli

[381] José María JOVER: "Rafael Altamira y la Historia de la Civilización"…, p. 28.
[382] José Mª PORTILLO: "Estudio preliminar: Patriotismo, civilización e historia imperial en Rafael Altamira"…, p. LXIX.
[383] *Ibid.*, pp. LXXXI-LXXXII.
[384] José María JOVER: "Rafael Altamira y la Historia de la Civilización"…, p. 29.
[385] José Antonio MARAVALL: "La concepción de la Historia en Altamira"…, pp. 23 i 24.
[386] Rafael ALTAMIRA: "La ciencia de la historia" (1904)..., p. 127. ÍD.: "La ciencia de la historia" (1935)..., p. 142.

concepte de civilització. Per això, per a Altamira, la implantació del *criteri íntegre i orgànic* que aspira a *prendre en compte la totalitat de la vida de cada poble* permet *jutjar a cadascun en funció de la diferenciació de les activitats socials i del grau de civilització abastit per cadascuna* d'aquestes.[387]

En tercer lloc, però íntimament vinculat amb l'anterior, Altamira vol defendre la història d'Espanya de *judicis erronis, enemistosos i calumniosos*, esforçant-se per ressituar *el sentit viu i actiu de la civilització espanyola*,[388] reivindicant que la tasca civilitzadora espanyola havia abastit els millors i majors nivells. Així, Altamira es pronuncia fermament contrari a *la parcialitat amb què es jutja i classifica als pobles des d'un punt de vista unilateral* sense prendre en consideració *la complexa activitat humana* desenvolupada.[389] Per la qual cosa reclama *prudència* i *modèstia*,[390] alhora que dóna al coneixement històric una *condició hipotètica*, és a dir, un valor d'*hipòtesi*, per a què precisament no es facen judicis precipitats, com els que considera que són vessats contra la colonització espanyola com a pretext per a menystindre el valor d'Espanya en el context internacional.[391]

5.2.4. La història de la historiografia

Rafael Altamira manifesta un constant i profund interès per la història de la historiografia, però sempre des d'un mateix punt de vista: la praxi d'allò que considera la veritable *història de la civilització*, amb un sentit integral i orgànic. Per tant no fa un

[387] Rafael ALTAMIRA: "Los juicios de la historia", en *Cuestiones modernas de Historia. Segunda edición, corregida y muy aumentada*, Madrid, M. Aguilar Editor, 1935, p. 202.
[388] José Mª PORTILLO: "Estudio preliminar: Patriotismo, civilización e historia imperial en Rafael Altamira", en Rafael ALTAMIRA: *Historia de la civilización española*, Pamplona, Urgoiti Editores, 2022, p. LXIV.
[389] Rafael ALTAMIRA: "Los juicios de la historia"…, p. 201.
[390] *Ibid.*, p. 205.
[391] José Antonio MARAVALL: "La concepción de la Historia en Altamira"…, p. 24.

estudi complet ni una anàlisi exhaustiva de tota la historiografia coneguda en el seu temps, sinó que escorcolla dins d'aquesta per tal d'extraure aquells treballs que s'ajusten a les característiques que es corresponguen amb el que té prèviament decidit: produccions historiogràfiques d'historiadors i escriptors -encara que no siguen historiadors en sentit estricte- que manifesten preocupació per un contingut que integre alhora la història política i la història de la cultura o de la societat o (com havia esdevingut habitual des de les dècades finals del segle XIX) la civilització, i que per tant doten a la producció historiogràfica personal d'un sentit de *civilització* convalidable, o almenys compatible, amb la concepció del propi Altamira.

Per tant, la mirada d'Altamira és selectiva, i discriminatòria en sentit ampli. Tot el seu raonament, tota la seua exposició de la història de la historiografia està orientada a la demostració de la seua tesi: l'autèntica bona historiografia és la *història de la civilització*, la qual no és un invent recent (referit al temps d'Altamira), sinó que ha costat molt d'esforç i molt diverses contribucions a la llarga de varis segles per a ser construïda i divulgada. A més, la contribució espanyola a aquest esforç per l'establiment d'una veritable *història de la civilització* no sols ha sigut de primer nivell, a l'altura de les millors escoles historiogràfiques del món, sinó que ha sigut pionera; un argument aquest que Altamira considera incontestable.[392]

Els autors antics grecs i romans (*llatins*), a ulls de Rafael Altamira, només veuen que la vida política.[393] I manté la mateixa valoració durant el mig segle llarg que abraça el marc temporal d'aquest estudi, pràcticament copiant-se a si mateix.[394] Inclús reutilitza

[392] Gustavo Prado ha destacat també l'èmfasi d'Altamira en l'aportació espanyola a la historia de la historiografia de la civilització durant les lliçons impartides a la Universitat Nacional de La Plata, a Argentina, en 1909: Gustavo H. PRADO: *Las lecciones historiográficas de Rafael Altamira en Argentina…*, pp. 114 i 118-123.
[393] Rafael ALTAMIRA: *La enseñanza de la historia…*, pp. 147-148.
[394] Rafael ALTAMIRA: *Proceso histórico de la historiografía humana…*, p. 26.

sorprenentment la mateixa referència a Alfred Croiset per un article d'aquest autor publicat en 1890 que per a *La enseñanza de la historia* era recent,[395] però ja no per a *Proceso histórico de la historiografia humana*: no actualitza absolutament res en aquest punt.

Entre 1895 i 1948 Altamira no torna a citar els autors antics grecs i llatins, probablement perquè no li serveixen ni tan sols com antecedents per a la concepció de la *història de la civilització*. Llevat d'una única excepció al voltant d'un aspecte molt concret: quan reflexiona sobre l'evolució del subjecte de la història en la historiografia, al seu text "Discurso preliminar a una Historia Universal",[396] Altamira aprofita per a posar de relleu que el fet de què els historiadors recórreguen a un subjecte col·lectiu no constitueix una novetat en si, perquè a les obres dels autors antics (grecs i llatins) la col·lectivitat sol estar present; la rellevància des del punt de vista d'Altamira està en la manera de reflectir la intervenció col·lectiva, donat que els autors antics només fan referència a la col·lectivitat *de manera episòdica i subordinada* degut a la focalització en la història política i la consideració individualista de les accions.[397]

Els textos clàssics grecs i llatins en el temps d'Altamira eren probablement els documents històrics més treballats i millor coneguts per historiadors, filòsofs i cultivadors de tot tipus de sabers; eren fonts de referència inqüestionables que havien quedat integrades en la tradició del coneixement modern des de finals de la Baixa Edat Mitjana,

[395] L'article d'Alfred Croiset: "Hérodote et la conception moderne de l'histoire", *Revue des Deux Mondes*, Vol. 99, No. 1 (1890), pp. 173-202. Disponible en https://www.jstor.org/stable/44755818. Per cert, hi ha una errada a la referència corresponent en *La enseñanza de la historia*: en la nota 1 (p. 148) s'indica que l'exemplar de la *Revue des Deux Mondes* on apareix l'article de Croiset és el de 15 de maig de 1890 (que correspondria a l'exemplar número 2 del volum 99), però en realitat és a l'anterior, de l'1 de maig (de 1890), corresponent a l'exemplar número 1 del volum 99. Ho confirma també la "Table des matières" del volum 99, pp. 959-960. Disponible en https://www.jstor.org/stable/44777597.

[396] Rafael ALTAMIRA: "Discurso preliminar a una Historia Universal"…, pp. 11-51. El text originalment havia estat redactat en 1917 per a una reedició de la *Història Universal* dirigida per G. Oncken, tal i com el mateix Altamira indica en el preàmbul de l'escrit publicat en 1935. *Ibid*. p. 11.

[397] *Ibid*. pp. 30-31.

i que havien estat estudiades críticament de forma sistemàtica des d'abans del segle XVIII. En temps d'Altamira poca novetat podia esperar-se en el plànol historiogràfic, llevat de què es produïra la sobtada troballa d'alguna obra perduda fins llavors que revelara almenys alguna de les característiques d'*història de la civilització*.

Pel que fa als autors de l'Edat Mitjana, Rafael Altamira evidencia certa evolució marcada pel que sembla un sobtat *descobriment*:[398] el cas de l'obra *Muqaddimah* o *Prolegòmens de la Introducció a la Història Universal* de l'autor musulmà Ibn Khaldun, o -com a Altamira denomina- Abenjaldún.

Abans de la publicació de la primera edició de *Cuestiones modernas d'historia* no consta cap menció a Ibn Khaldun (Abenjaldún) en l'obra d'Altamira. En *La enseñanza de la historia* es limita a senyalar que els autors medievals se centren en la vida externa dels pobles de forma encara més exagerada que els autors grecs i llatins, limitant-se a redactar biografies de reis, capitans, sants i papes.[399]

Nogensmenys, a partir de 1904, Altamira fia en el descobriment de l'obra d'Ibn Khaldun gran part del seu esforç per a justificar que la *història de la civilització* no és invenció recent, sinó que té poderoses arrels que s'enfonsen profundament en la història de la historiografia. Conta Altamira a *Proceso histórico de la historiografía humana* que va centrar la seua atenció en Ibn Khaldun després de 1893, a partir d'un discurs de

[398] Altamira no va ser, en absolut, el descobridor de l'obra d'Ibn Khaldun; almenys no pel que fa al coneixement de l'existència de *Prolegòmens*. El mateix Altamira explica que inclús existia una traducció completa des de dècades arrere. Ací s'ha utilitzat el mot *descobriment* per a destacar el procés mitjançant el qual Altamira se submergeix dins de l'obra d'Ibn Khaldun i la incorpora al seu bagatge personal. *Vid.* Rafael ALTAMIRA: "Precedentes de la metodología y de la doctrina histórica moderna: ABENJALDÚN", en *Cuestiones modernas de Historia*, Madrid, Daniel Jorro, 1904, pp. 18-19; també en Rafael ALTAMIRA: "Notas sobre la doctrina histórica de Abenjaldún", en *Cuestiones modernas de Historia. Segunda edición, corregida y muy aumentada*, Madrid, M. Aguilar Editor, 1935, pp. 81-82; o també en Rafael ALTAMIRA: *Proceso histórico de la historiografía humana…*, pp. 28-30.

[399] Rafael ALTAMIRA: *La enseñanza de la historia…*, p. 149.

l'arabista Ribera;[400] una atenció reforçada pel coneixement de la publicació d'un text de Ludwig Gumplowicz en 1900.[401]

Altamira es mostra entusiasmat amb l'obra d'Ibn Khaldun, i a partir de la publicació de "Precedentes de la metodología y de la doctrina histórica moderna: ABENJALDÚN" dins de la primera versió de *Cuestiones modernas de historia* no deixarà de situar-lo a una posició central del seu discurs sobre la història de la historiografia, malgrat quedar molt lluny de *satisfer les actuals exigències de la doctrina històrica*, segons el propi Altamira.[402] En la segona edició de *Cuestiones modernas de historia* (1935), Altamira revisa el text però en essència sosté la mateixa anàlisi.[403] A més, en 1917 destacat en el seu "Discurso preliminar a una Historia Universal" que *Prolegòmens* constitueix *l'expressió acabada de la visió integral de la història dels pobles*, realçant el seu valor per l'aparent *falta absoluta de precedents coneguts*.[404]

El que fa extraordinari a Ibn Khaldun, segons Altamira, és que per primera vegada expressa la *doctrina de l'origen social dels grans moviments històrics*.[405] Altamira inclús s'atreveix a afirmar que aquesta concepció de la història *va passar de l'Edat Mitjana al Renaixement*, encara que *de forma subterrània*.[406] Referent a aquest punt, cal comentar

[400] Julián Ribera y Tarrago (1858-1934), historiador valencià deixeble de Francisco Codera y Zaidín (1836-1917). El conjunto format per Francisco Codera, Julián Ribera y Miguel Asín y Palacios (1871-1944) - també deixeble de Codera- és considerat el nucli fundador de l'arabisme espanyol. *Vid.*: Ignacio Peiró Martín i Gonzalo Pasamar Alzuria: *Diccionario Akal de Historiadores españoles contemporáneos…*, pp. 90-91, 192-193, i 524-525.
[401] Rafael ALTAMIRA: *Proceso histórico de la historiografía humana…*, p. 29. Altamira ja fa una menció a aquest discurs de Ribera i a l'article de Gumplowicz en *Cuestiones modernas de Historia* (1904), p. 19, nota 1. El text original de Ludwig Gumplowicz: "Un Sociologiste arabe au XIVe siècle", en *Aperçus sociologiques*, Lyon-Paris, A. Storck et Cie - G. Masson et Cie, 1900, pp. 201-226. Disponible en https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k5788385h?rk=21459;2#.
[402] Rafael ALTAMIRA: "Precedentes de la metodología y de la doctrina histórica moderna: ABENJALDÚN"…, p. 53.
[403] Rafael ALTAMIRA: "Notas sobre la doctrina histórica de Abenjaldún"…, pp. 81-105.
[404] Recollit en espanyol com a Rafael ALTAMIRA: "Discurso preliminar a una Historia Universal"…, pp. 11-51. Sobre Ibn Khaldun en pp. 15-16.
[405] *Ibid*. pp. 32-33.
[406] *Ibid*. p. 16.

que en *Proceso histórico de la historiografía humana* hi ha quelcom paregut a una rectificació de tan rotunda conclusió, o almenys una matisació, en afirmar que *no va influir en els occidentals d'Europa, o no sabem si hagué alguna influència*.[407] Per tant Altamira, després de més de quatre dècades, no sols no ha trobat precedents sinó tampoc continuadors d'Ibn Khaldun. Tanmateix, és significatiu que no descarta que existisquen; al contrari, s'entesta en què el fet de no haver-se'n trobat encara no significa necessàriament que no hagen existit, ni es pot pressuposar que en un futur no puguen trobar-se'n.

Continuant amb l'anàlisi historiogràfica traçada per Altamira, s'ha de destacar que en *Proceso histórico de la historiografía humana* desenvolupa una valoració de la historiografia medieval hispànica que sembla recolzar-se, sense citar-la, en la seua *Historia de España y de la Civilización Española*. Així maneja els mateixos noms d'autors i els mateixos conjunts d'obres historiogràfiques que en la primera dècada del segle XX, però afegeix una dimensió de reflexió valorativa des de la perspectiva de les condicions exigides per a la *història de la civilització*.[408] És a dir, Altamira sembla haver aprofundit, sense eixir del marc espacial hispànic, diferenciant d'una banda la historiografia visigoda, que s'hauria ajustat al model romà, i d'altra banda les *cròniques* i els *cronicons*, que considera un *retrocés en la forma* i una *reducció en la matèria*.[409] També desgrana cert desenvolupament diacrònic a partir del segle XII, que ja havia quedat apuntat en *Historia de España y de la Civilización Española*,[410] assenyalant una

[407] Rafael ALTAMIRA: *Proceso histórico de la historiografía humana…*, p. 61.
[408] *Vid.* els apartats 139, 352, 365, 532, 543 i 544, en Rafael ALTAMIRA: *Historia de España y de la Civilización Española*. Vol. 1, Barcelona, Editorial Crítica, 2001, pp. 126-127, 334-335, 352-353, 574-575, 595-597 i 597-598, respectivament.
[409] Rafael ALTAMIRA: *Proceso histórico de la historiografía humana…*, p. 27.
[410] Rafael ALTAMIRA: *Historia de España y de la Civilización Española*. Vol. 1..., p. 574. Es correspon amb l'inici de l'apartat 532, que porta per títol "Historiadores y retóricos".

ampliació del contingut en les *cròniques* i *cronicons* entre els segles XIII i XIV, alhora que una redacció més literària, que conduiria a culminar aquesta historiografia en el segle XV, tot i que sense sobrepassar el marc de la història política.[411]

Però Altamira assenyala la historiografia musulmana com una *tercera direcció*, malgrat que en la pràctica es limita a tractar sobre Ibn Khaldun exclusivament sense fer menció de cap altre autor musulmà o andalusí, com si Ibn Khaldun fora, més que el *representant més destacat*, l'únic historiador musulmà destacable.[412] En aquest punt pot resultar pertinent recordar que Altamira no escriu una història de la historiografia completa, sinó la *història de la historiografia de la civilització*, i per tant els noms d'autors resulten d'una estricta porga conforme a un criteri concret. No hi ha cap motiu per a dubtar de l'ampli coneixement d'Altamira sobre, en aquest cas particular, la historiografia musulmana andalusina, donat que estava competentment al dia dels coneixements de la seua època. Com a mostra només cal fer una ullada a les atapeïdes pàgines que Altamira dedica a la cultura andalusina en la seua *Historia de España y de la Civilización Española*: vàries dotzenes d'autors són citats i comentats als diversos apartats dedicats a la literatura i la intel·lectualitat andalusina entre els segles VIII i XV, entre els quals s'assenyalen els més importants historiògrafs i cronistes. Tanmateix, tots ells treballaven l'escriptura de la història com un gènere literari més, amb uns trets molt allunyats de la cientificitat que Altamira exigeix; llevat del singular cas de Ibn Khaldun, qui per això és considerat per Altamira d'una manera diferent als altres autors andalusins (i diferent als cristians també).[413]

[411] Rafael ALTAMIRA: *Proceso histórico de la historiografía humana…*, p. 62.
[412] *Ibid.*, pp. 28-58.
[413] *Vid*. per exemple els apartats 183, 339 i 554, en Rafael ALTAMIRA: *Historia de España y de la Civilización Española*. Vol. 1..., pp. 173-175, 319-320 i 615-617, respectivament. El cas d'Ibn Khaldun (com a Aben Jaldún) és citat en las pp. 616-617.

Més cridaneres encara són altres absències: cap ni una referència a autors al nord dels Pirineus, com si no existiren, ni tan sols per a descartar-los com fa amb la historiografia medieval hispànica.

Fins al particular *descobriment* de *Prolegòmens* d'Ibn Khaldun, el Renaixement va ser el primer punt de partida del discurs de Rafael Altamira sobre la història de la historiografia per a la concepció de la *història de la civilització*. Altamira destaca l'aparició en aquest període d'*un nou punt de vista* que desenvolupa un *contingut més complet i orgànic de la història*,[414] malgrat haver d'admetre que no hauria influït en la majoria de tractadistes dels segles XVI i XVII. Aquesta postura és sostinguda en totes les obres posteriors d'Altamira en què repassa la historia de la historiografia; inclús continuen sent manejats els mateixos noms d'autors exposats en *La enseñanza de la historia*, realitzant només algunes incorporacions.

Prolegòmens d'Ibn Khaldun esdevé l'únic argument per a sostindre que l'*origen d'aqueixa manera de concebre la història no cap fixar-lo en el Renaixement*;[415] i des de 1904 queda encaixat com antecedent primordial, donada la *falta absoluta de precedents coneguts*.[416] Tanmateix, a falta d'haver pogut trobar aquests precedents per a Ibn Khaldun, com tampoc troba continuadors, i menys encara enllaços amb Lluís Vives, Páez de Castro i els altres *renaixentistes* que segons Altamira haurien estat pioners de la *història de la civilització*, en 1948 Ibn Khaldun seguiria sent una excepció única. Nogensmenys, Altamira mai descarta la possibilitat de la influència de l'historiador musulmà sobre la historiografia hispànica cronològicament posterior, malgrat no haver-se trobat cap evidència de què aquesta fora en res successora d'aquell, ni tampoc de l'imaginat *pont*

[414] Rafael ALTAMIRA: *La enseñanza de la historia…*, pp. 149 i 150.
[415] Rafael ALTAMIRA: "Discurso preliminar a una Historia Universal"…, p. 14.
[416] *Ibid*. p. 16.

intel·lectual entre els autors musulmans andalusins i els autors cristians del Renaixement; una suposició aquesta que sembla recolzada únicament en l'argument de la tesi de Ribera de 1893 sobre les *grans influències que la ciència musulmana va exercir en alguns filòsofs cristians dels segles XIII i començament del XIV*.[417]

A banda de tot açò, l'exposició d'Altamira sobre la historiografia del Renaixement sí experimenta certa evolució a la llarga de dues dècades. En 1895 (*La enseñanza de la historia*) els seus punts de partida per al *nou punt de vista* són Lluís Vives i Bacon.[418] En 1898 (*De Historia y Arte*) incorpora els manuscrits de Juan Páez de Castro, Baltasar de Céspedes i Luis Cabrera de Córdoba trobats a la Biblioteca Nacional;[419] en particular Altamira exalça l'obra de Páez de Castro perquè *cap tractadista del segle XVI ofereix un pla més vast i orgànic de la història*, el contingut del qual s'ajusta *al que hui anomenen civilització*, i a qui atorga *no pocs mèrits científics*. D'aleshores ençà, Altamira sempre reivindica que qualsevol llista historiogràfica d'*històries de la civilització*, deixant de banda l'antecedent d'Ibn Khaldun, ha de començar amb Lluís Vives i Juan Páez de Castro,[420] Així ho fa ja en la *Historia de España y de la Civilización Española*, on l'autor no perd ocasió en fer notar el gir observat en la historiografia renaixentista nomenant l'apartat corresponent amb el significatiu títol de "El nuevo sentido de los estudios históricos".[421]

En 1917, en el "Discurso preliminar a una Historia Universal", desbanca a Bacon del podi dels precursors[422] i el ressitua darrere d'aquests quatre últims hispans citats, així

[417] Rafael ALTAMIRA: *Proceso histórico de la historiografía humana…*, pp. 29, 57 i 58.
[418] Rafael ALTAMIRA: *La enseñanza de la historia…*, p. 150.
[419] Rafael ALTAMIRA: "Adiciones a *La enseñanza de la historia*"…, pp. 3-21.
[420] Rafael ALTAMIRA: "Discurso preliminar a una Historia Universal"…, p. 14.
[421] Rafael ALTAMIRA: *Historia de España y de la Civilización Española*. Vol. 2, Barcelona, Editorial Crítica, 2001, p. 1.107. L'apartat en qüestió és el 750, pp. 1.107-1.110.
[422] Rafael ALTAMIRA: "Discurso preliminar a una Historia Universal"…, pp. 14, 23 i 33-34.

com darrere de Jean Bodin, a qui només havia pres en consideració en *La enseñanza de la historia* com a excepció *plena de reserves*.[423] A més postula -sense proves- la possibilitat de *molts més autors que, pels motius que foren encara quedaren per descobrir*.[424] També en el "Discurso" de 1917 Altamira dóna cabuda als *historiadors del Nou Món*: els *cronistes d'Índies* i autors de *relacions geogràfiques*, *diaris de viatges* i recopiladors d'*històries primitives*, els quals per haver introduït *notícies sistematitzades sobre organització social, drets, costums, comerç, arts, idiomes,* de les poblacions indígenes americanes, suposen per a Altamira un avanç cap al concepte integral de la història i *amb sentit més orgànic*.[425] Però s'ha de senyalar que, novament, en *Historia de España y de la Civilización Española* ja havia deixat constància d'aquest fenomen.[426]

A partir d'aleshores, l'argumentació fonamental d'Altamira sobre la importància dels canvis en la historiografia durant el Renaixement ja queda consolidada, i la seua darrera exposició dels autors renaixentistes vessada en *Proceso histórico de la historiografia humana* no va més enllà, encara que sí és la més completa per reutilitzar tots els seus materials coneguts, sense introduir en essència cap novetat.

És en el segle XVIII on troba Rafael Altamira l'*acceptació i voga general de les anticipacions* que hauria aconseguit la selecta llista d'autors renaixentistes encapçalada sempre por Lluís Vives. Ja des de *La enseñanza de la historia* deixa Altamira assentada la seua tesi principal de què són els autors del segle XVIII els qui fan el pas definitiu a la concepció del contingut de la historia *amb molt ampli horitzó*, a la vegada que referma el valor de *la certitud* en considerar indispensable la depuració de *la veritat dels fets*,

[423] Rafael ALTAMIRA: *La enseñanza de la historia…*, p. 152.
[424] Rafael ALTAMIRA: "Discurso preliminar a una Historia Universal"…, p. 15.
[425] *Ibid*. p. 23.
[426] En l'apartat 751, Rafael ALTAMIRA: *Historia de España y de la Civilización Española*. Vol. 2..., pp. 1.110-1.113.

reconeixent que aquesta voluntat de rigor havia estat preludiada amb fermesa pels erudits de finals del segle XVII.[427] Per tant, segons Altamira, la concepció de la moderna història com a *història de la civilització* ja està completament configurada en el segle XVIII.

En les seus exposicions posteriors Altamira no modifica la seua postura, excepte per a matisar l'abast quantitatiu real de l'exercici de la historiografia conforme al *nou punt de vista*, el de la *història de la civilització*, per part dels autors, rebaixant prudentment l'entusiasme inicial. Ja en *La enseñanza de la historia* admet que *la majoria dels historiadors conserven l'antic concepte del contingut de la història* perquè solen limitar-se a ampliar la base de la història política i jurídica substituint el subjecte individual pel subjecte col·lectiu. De fet, la llista que Altamira elabora amb les obres en les quals identifica característiques pròpies de la *història de la civilització* tal com ell mateix la concep no arriba a la dotzena i mitja de treballs.[428] Ja en 1904 Altamira reconeix que el *nou punt de vista* encara té *caràcter excepcional* en el segle XVIII.[429] I en 1917, malgrat assenyalar que aquest *nou concepte* de la història ha estat acceptat *teòricament*, a penes afegeix algun que altre nom a la seua restringida llista d'autors d'*història de la civilització*.[430] En 1948 aquesta llista sí té una notable adició de noms espanyols, però només un parell més d'autors europeus,[431] cosa que parla més bé de l'esforç d'Altamira en posar de rellevància la digna continuació en l'aportació de la historiografia espanyola a la professió així com a la constitució de la nova *història de la civilització*. Al cap i a la fi, Altamira persevera de manera constant, i des de ben prompte, en destacar la *nodrida*

[427] Rafael ALTAMIRA: *La enseñanza de la historia…*, p. 153.
[428] *Ibid.*, pp. 153-160.
[429] Rafael ALTAMIRA: "La Historia en el siglo XIX"…, p. 11.
[430] Rafael ALTAMIRA: "Discurso preliminar a una Historia Universal"…, pp. 23-34.
[431] Rafael ALTAMIRA: *Proceso histórico de la historiografía humana…*, pp. 83-91 i 98-101.

llista d'autors espanyols que segons ell revela la continuïtat que des del segle XV ha experimentat la bona tradició de la ciència espanyola.[432]

Pel que fa al segle XIX, Rafael Altamira tan sols destaca dos noms espanyols, Eugenio de Tapia i Fermín Gonzalo Morón, a un escenari internacional dominat per la crítica històrica liderada per alemanys i francesos; un panorama relativament complex en el que no s'ha aconseguit desterrar per complet el concepte tradicional de la història, i alhora marcat per la diversitat de formes de concebre el mot civilització.[433]

Es molt significatiu que Altamira, a l'epígraf "Estado actual de la cuestión" de *La enseñanza de la historia*, s'esforce en desplegar una intensa crítica als dos bàndols existents al si de la historiografia europea que es venien enfrontant en una virulenta polèmica, nascuda en el context de la historiografia alemanya. D'una banda, contra aquells que persisteixen en la tradició de la història política, centrant-se en la vida de l'estat, malgrat la incorporació d'apèndix dedicats a l'art, la religió, la filosofia i altres aspectes que podrien denominar-se de la civilització.[434] D'altra banda, contra aquells que segreguen o redueixen al mínim la part política, o inclús se centren en la *història interna*, ignorant la resta de facetes, i limitant l'estudi de la civilització als aspectes només culturals. Des de ben prompte, per tant, Altamira reivindica el *sentit orgànic* en la historiografia, i reclama que no se suprimisca cap aspecte en l'estudi de la història, sinó que s'elabore *la història completa*.[435]

Altamira manté aquestes crítiques la resta de la seua vida, en cada ocasió en què repassa la historiografia del segle XIX; però varia l'aspecte sobre el qual posa l'accent, de manera que sorgeixen petites rectificacions.

[432] Rafael ALTAMIRA: "Adiciones a *La enseñanza de la historia*"…, p. 15.
[433] Rafael ALTAMIRA: *La enseñanza de la historia…*, pp. 162 i 171.
[434] *Ibid.*, pp. 162-164.
[435] *Ibid.*, pp. 165-172.

En 1904, aprofitant el balanç de la historiografia del segle que s'acaba de cloure, sosté que entre els *grans triomfs* de la historiografia huitcentista cal destacar l'ampliació del contingut tradicional de la història, és a dir, la transformació de l'antiga història política en *història de la civilització*. Però alhora critica que *la plena adhesió* dels escriptors del segle XIX al *nou tipus d'història* només considere la civilització dels pobles, és a dir, els elements de la cultura, excloent els fets polítics. De fet, es veu obligat a admetre que la forma d'historiografia que comprén *el tot orgànic de la vida social* és llavors encara un corrent que *no domina* el panorama historiogràfic, tot i insistir en què *sí apunta i porta camí de véncer*.[436] Costa diferenciar, i en alguns moments es fa impossible, el que és observat per Altamira del que són els seus anhels, és a dir, entre allò que creu veure i allò que li agradaria veure, en la historiografia, referent a la *història de la civilització*.

En 1917, disposant de major perspectiva sobre la historiografia huitcentista, per a Altamira aquestes crítiques estan justificades per *dificultats de comprensió* dels historiadors que han causat *un retard en la plena comprensió* del nou concepte d'història en el sentit d'*història de la civilització*, per culpa de dues errades fonamentals: d'una banda *la falsa aplicació del mot civilització a la història interna*, i d'altra banda *la ruptura del sentit orgànic* de la història per separar la civilització de la política. Altamira, però, considera superat aquest *error* (*"extravío"* diu ell) perquè *el cicle està clos*, fins al punt de què, segons afirma, ja pot emprar-se sol el mot *història*, sense necessitat d'afegir el complement *"de la civilització"*, per a què tothom entenga que es tracta d'una obra que exposa la vida d'un poble, d'una època o de la humanitat en la seua totalitat.[437]

[436] Rafael ALTAMIRA: "La Historia en el siglo XIX"…, pp. 11-14.
[437] Rafael ALTAMIRA: "Discurso preliminar a una Historia Universal"…, pp. 25-27.

Nogensmenys, si aquest *"extravío"* ja es considera resolt, per què insisteix Altamira en la seua crítica? De nou sembla manifestar-se una divergència de percepció entre allò observat per Altamira i els seus anhels, és a dir, entre allò que creu veure i allò que li agradaria veure, en la historiografia, respecte a les característiques de la *història de la civilització*. De fet, aquesta crítica no remet en 1948, i el plantejament d'Altamira no canvia en cap sentit, tan sols es desenvolupa més extensament.[438] És a dir, en la seua elaboració de la història de la historiografia en el segle XIX, Altamira sembla més preocupat per destacar les seues crítiques que per identificar noms d'historiadors per al seu llistat particular d'obres d'*història de la civilització*. Un fenomen més que cridaner per a un període en el que el significat de civilització en el sentit orgànic hauria estat suposadament acceptat.

Pel que fa al segle XX, Altamira no torna a discutir sobre el contingut que ha de correspondre a la *història de la civilització*, donant per feta l'acceptació plena de la mateixa en el sentit que ell mateix defén.[439]

Per a legitimar la moderna història com a *història de la civilització*, en la que el principal subjecte històric protagonista es la col·lectivitat, Rafael Altamira tracta de remuntar-se en la història de la historiografia cercant els precedents més remots possibles. En *La enseñanza de la historia* (tant en 1891 com en 1895) són autors del *Renaixement* ; en *Cuestiones modernas de historia* (1904) és Ibn Khaldun en la Baixa Edat Mitjana. Altamira, per tant, no escapa a la idea de l'*ídol dels orígens* que François Simiand denuncia amb la seua crítica a *la tribu dels historiadors*.

[438] Rafael ALTAMIRA: *Proceso histórico de la historiografía humana…*, pp. 116-118.
[439] *Ibid.*, pp. 121-187. En particular, ho afirma expressament a l'inici de l'apartat dedicat a "La situación presente", en la p. 137.

D'altra banda, tota justificació és *a posteriori*; sembla que acudisca a la història de la historiografia com qui va a una pedrera a pels carreus que necessita per a sostindre la seua idea, i que selecciona aquells que li convenen descartant els que no li venen bé, independentment de la qualitat efectiva, tant dels admesos com dels descartats. De l'única obra que mostra un estudi amb certa profunditat analítica és *Prolegòmens* d'Ibn Khaldun; res equivalent exhibeix per a cap altre autor; només alguns comentaris més extensos que la majoria sobre les obres de Volney i Voltaire, però en cap cas comparable al d'Ibn Khaldun. La seua argumentació sembla sostindre's sobre idees extretes del context de cadascuna de les obres considerades, les necessàries i suficients que concorden amb la seua idea prèviament establida. Per tant, la d'Altamira sembla una mirada esbiaixada, i, paradoxalment, s'esforça en justificar una idea construïda *a priori*. Altamira, per tant, cerca en tot moment de fer palesa la contribució dels *historiadors espanyols* a l'elaboració de la *història de la civilització* en la història de la historiografia, inclús amb l'estimable consideració de *pioners*, com una representació demostrativa de l'aportació de la civilització espanyola a la civilització universal, i a eixe objectiu supedita els seus esforços.

5.2.5. La funció social de la història

Per a Rafael Altamira la funció principal del coneixement històric és educativa, i proclama el deure de transmetre el saber com a eficaç agent d'acció educadora dels individus i per al desenvolupament d'aquests en societat.[440] De fet, tant la concepció de la història en Altamira com la seua vocació historiogràfica estan íntimament entrellaçades

[440] Rafael ASÍN: "Aproximación intelectual e ideológica a Rafael Altamira"..., p. XIII. Rafael ASÍN: "La obra histórica de Rafael Altamira"..., p. 373. Luis GARCÍA DE VALDEAVELLANO: "Don Rafael Altamira, o la Historia como Educación"..., pp. 80 i 84.

amb la funció pedagògica, perquè considera que la història ha de ser ensenyada per a construir pàtria i instruir a la ciutadania.[441]

Altamira sempre manifesta una ferma confiança en la força de l'educació per a assolir una societat composta per ciutadans preparats i conscients, i en particular de l'ensenyament de la història per a suscitar la consciència històrica en el poble.[442] Aquesta esperança en la funció educadora de la història es fonamenta principalment pel bagatge ideològic del magisteri rebut de Francisco Giner de los Ríos, Joaquín Costa, Gumersindo de Azcárate, i altres amb qui havia mantingut una estreta relació a la *Institución Libre de Enseñanza* i al *Museo Pedagógico*, fruit de l'èmfasi en la vessant educativa del reformisme krausista que exigia la implicació de l'Estat en les reformes tant com l'acció de la societat sencera dirigida per minories il·lustrades.[443] Així, Altamira considera que l'acció social transformadora és un treball col·lectiu que implica a la massa social conduïda per una elit conscient; una acció en la que els intel·lectuals juguen un paper pedagògic fonamental que els exigeix un gran sentit de la responsabilitat per a divulgar els coneixements de manera que els membres de la societat puguen aprendre i comprendre superant prejudicis i recorrent el camí del mutu apreci entre els pobles.[444]

Altamira, per tant, no concep la investigació històrica como un fi en si mateixa sinó per allò que poguera aportar a l'educació de l'individu i ciutadà, insistint en la necessitat en història tant de la recerca com del seu ensenyament, perquè considera ambdues facetes mútuament complementàries i estretament enllaçades, de manera que de

[441] José Mª PORTILLO: "Estudio preliminar: Patriotismo, civilización e historia imperial en Rafael Altamira"…, p. XXIX.
[442] Rafael ASÍN: "Proyecto político y obra científica en Rafael Altamira"…, p. 49. Rafael ASÍN: "Estudio preliminar" (*La enseñanza de la historia*)…, pp. 58-60.
[443] Rafael ASÍN: "Aproximación intelectual e ideológica a Rafael Altamira"..., p. XII. Rafael ASÍN: "Estudio preliminar" (*La enseñanza de la historia*)…, p. 20. Pedro RUIZ: "Estudio preliminar" (*Cuestiones obreras*)…, pp. LXIII-LXXI.
[444] Rafael ASÍN: "Para qué la historia…", p. 35.

la investigació i del coneixement de la història es deriva el deure imperatiu de divulgar aquest.[445] Així, per a Altamira, d'una banda, la recerca històrica forma part d'un ampli projecte científic que cap individu en particular pot culminar por ell mateix, sinó que es tracta d'un esforç col·lectiu en el que el treball personal esdevé una anella més d'una llarga cadena que altres han de prosseguir. D'ací la necessitat de què l'historiador conega la historiografia precedent i alhora també es preocupe per la formació dels futurs investigadors que han de continuar la labor historiogràfica.[446] D'altra banda, la història s'ha d'ensenyar transmetent la comprensió de la realitat total de la societat, mitjançant la difusió de manuals i obres de divulgació degudament orientades com a ferramentes d'educació històrica.[447] En aquest sentit, la moderna història entesa com a història de la civilització, amb unitat orgànica en la vida social, aporta una vessant educativa fonamental per a la formació dels ciutadans, a més d'una vessant patriòtica que fuig de l'enfrontament entre nacions.[448]

Precisament l'èmfasi en la voluntat d'enteniment entre els pobles, així com en el pacifisme, arran de l'experiència europea de la primera guerra mundial, és necessari portar a col·lació l'important *Discurs* d'Altamira amb motiu del seu ingrés en la *Real Academia de la Historia*, en 1922, "Valor social del conocimiento histórico", que el propi autor recull en la segona edició de *Cuestiones modernas de Historia*, de 1935, amb lleugers retocs.[449] En aquest text, Altamira exalça el valor del coneixement històric per a la reconstrucció del món després de la guerra de 1914-1918, defenent que el saber històric

[445] Rafael ASÍN: "Aproximación intelectual e ideológica a Rafael Altamira"..., p. XIII. Josep FONTANA: "El concepto de historia y de enseñanza de la historia de Rafael Altamira"…, p. 415. Luis GARCÍA DE VALDEAVELLANO: "Don Rafael Altamira, o la Historia como Educación"..., p. 78.
[446] Josep FONTANA: "El concepto de historia y de enseñanza de la historia de Rafael Altamira"…, pp. 420-421.
[447] Rafael ASÍN: "La obra histórica de Rafael Altamira"..., pp. 373 i 377. Luis GARCÍA DE VALDEAVELLANO: "Don Rafael Altamira, o la Historia como Educación"..., pp. 80-81.
[448] Pedro RUIZ: "Estudio preliminar" (*Cuestiones obreras*)…, pp. LI i LII.
[449] Rafael ALTAMIRA: "Valor social del conocimiento histórico"…, pp. 151-180.

no és superflu sinó que està íntimament unit a la condició humana. Posa en relleu la importància de l'opinió pública i la necessitat de transmetre coneixement veraç per a què la massa social abandone idees equivocades sobre la història i puga superar els enfrontaments, i s'encamine a la pacífica i concertada convivència amb tots els pobles. En particular, en el cas d'Espanya, denuncia la persistència de la llegenda negra espanyola, i reclama l'acció per a la rectificació dels errors històrics difonent la veritat històrica entre la massa, utilitzant tots els mitjans possibles. En aquest sentit, posa el focus en la necessitat d'impulsar bons llibres de text i manuals per a difondre la veritat històrica en tot el sistema educatiu des de l'educació primària, proposant l'acció supervisora de la *Real Academia de la Historia* en aquesta tasca.

La crítica a la passivitat de l'Estat remet a la vella exigència del paper d'aquest com a responsable dels plans d'estudi i de l'educació pública, reclamant l'acció davant l'anarquia i tendenciositat dels llibres escolars.[450] D'altra banda, és molt significatiu que Altamira, en la reivindicació del valor social de la història per a l'educació de l'opinió pública i el restabliment d'Europa, assenyale la importància de l'actuació sobre la massa.[451] També ho és que emfatitze la rellevància de la historiografia en la conformació de l'opinió pública per mitjà del coneixement històric transmés a la massa, una influència que, tot i ser limitada, considera molt important per a la formació de consciències nacionals que permeten establir relacions civilitzades amb altres nacions.[452] Altamira, per tant, no tem enfrontar-se amb els corrents nacionalistes, defensant el valor social del coneixement històric en la lluita per la justícia i per a la reconstrucció del món,

[450] Rafael ASÍN: "Estudio preliminar" (*La enseñanza de la historia*)…, p. 19.
[451] Pedro RUIZ: "Estudio preliminar" (*Cuestiones obreras*)…, pp. XCIX i C.
[452] José Mª PORTILLO: "Estudio preliminar: Patriotismo, civilización e historia imperial en Rafael Altamira"…, pp. LXXXVI-LXXXVII.

reivindicant la responsabilitat de l'historiador en la transmissió objectiva sense desfigurar la veritat.[453]

5.3. Rafael Altamira i la historiografia francesa

5.3.1. La recepció de la historiografia francesa per Rafael Altamira

Quan Altamira arriba a París en 1890 queda gratament impressionat per tot allò que hi troba als espais tant de la recerca com de la pedagogia històrica, i comença a establir alguns contactes amb historiadors i pedagogs que esdevindran molt importants amb el temps. Admira l'evolució mampresa pels estudis històrics francesos i per la historiografia del que acabaria coneixent-se com *escola metòdica*, i assumeix que els nous aires que comporta la *moderna història*, dels que participen els francesos, cal que siguen coneguts i difosos a Espanya com una referència inspiradora.

La sintonia d'Altamira en particular amb les propostes dels nous corrents francesos es manifesta principalment en la concepció de la història com a ciència, la síntesi amb la forma d'història de la civilització, la metodologia ensenyada per a la recerca històrica i la construcció historiogràfica, i la funció social, en especial pedagògica, de la història.

Pel que fa a la concepció de la història com a ciència, hi ha connexions molt significatives entre el pensament d'Altamira i les argumentacions dels historiadors francesos de l'*escola metòdica*. D'entrada, l'èmfasi en la praxi de l'historiador i la renúncia a tot desenvolupament teòric que remeta a una filosofia de la història en el sentit de la tradició del segle XIX, amb la qual aspiren a mantindre una línia de demarcació

[453] Rafael ASÍN: "Proyecto político y obra científica en Rafael Altamira"…, pp. 52-53.

clara. Directament implicat amb aquesta postura està la concepció de la generalització en història i la possibilitat de lleis històriques, al voltant de les quals hi ha acord en rebutjar l'existència de lleis absolutes.[454] També hi ha una correlació en la qualitat de l'historiador com a expert que treballa sobre els vestigis del passat. Per a Altamira aquesta feina equival a la del *naturalista* que obté *coneixement directe* dels fenòmens observats, perquè "hay *hechos* que el investigador puede ver por sí mismo", i perquè "los *restos* históricos se presentan a nosotros muchas veces tal como fueron, y entonces producen también un conocimiento directo que no necesita pasar por el intermedio de otro conocedor".[455] Açò és perquè l'historiador modern està capacitat, per mitjà l'aplicació de les tècniques del mètode de crítica històrica, per a verificar la certesa dels vestigis estudiats i dels fets històrics involucrats en ells.[456] El coneixement històric cert i segur és accessible a partir de l'aplicació de les tècniques del mètode crític sobre les seues traces. En aquest sentit, s'ha de reconéixer amb J. J. Carreras l'observació de la mateixa actitud compartida d'asèpsia davant el procés de constatació dels fets.[457] També comparteixen l'admissió de certa dimensió subjectiva en la feina de l'historiador, així com la necessitat de què l'historiador faça interpretació dels vestigis per tal d'esbrinar el significat d'aquests.[458]

En referència a la concepció de la síntesi com a història de la civilització, s'hi troba també una significativa proximitat entre Altamira i els historiadors francesos, però també algunes diferències importants, com han posat de rellevància diversos estudiosos,

[454] Juan José CARRERAS: "Altamira y la historiografía europea"…, pp. 398-400.
[455] Rafael ALTAMIRA: "La ciencia de la historia" (1904)..., p. 126. ÍD.: "La ciencia de la historia" (1935)..., pp. 141-142.
[456] Rafael ALTAMIRA: "La ciencia de la historia" (1904)..., p. 127. ÍD.: "La ciencia de la historia" (1935)..., p. 142.
[457] Juan José CARRERAS: "Altamira y la historiografía europea"…, p. 397.
[458] Charles-Victor LANGLOIS i Charles SEIGNOBOS: *Introducción a los estudios históricos…*, pp. 95-96. Rafael ALTAMIRA: "La ciencia de la historia" (1904)..., pp. 126-127. ÍD.: "La ciencia de la historia" (1935)..., p. 142.

com J. J. Carreras, R. Asín, J. Fontana, J. M. Jover i P. Ruiz Torres.[459] La nova història deixa arrere la concepció tradicional que es limitava a la història política externa, i posa en relleu el conjunt dels aspectes que componen la història interna, la cultura, les institucions. Tanmateix Altamira té una visió més totalitzadora i integradora, com ha quedat exposat en un apartat anterior, per considerar que la història de la civilització ha d'incloure tant la *història interna* com la *història externa* de forma equilibrada, en pla d'igualtat, en contra de certa tendència moderna a identificar la civilització amb la vessant cultural i les institucions.

Així, en el recent desenvolupament de la història de la civilització entre els historiadors francesos, Altamira critica la propensió d'alguns d'aquests a centrar-se en la *història interna* i la cultura, reduint la importància de la història política; inclús en el cas de Ch. Seignobos, troba deficient la seua *Història de la Civilització* per aquesta circumstància, preferint la posterior *Història narrativa i descriptiva dels pobles d'Orient* per incloure-hi suficient història externa per a formar una visió completa.[460]

D'altra banda, si hom observa amb deteniment la història de la historiografia proposada per Altamira, és a dir, la història de la historiografia de la civilització, el que es destaca per damunt de tot és la insistència en la tradició espanyola en aquest àmbit, i pocs noms francesos hi apareixen. De fet, considera pioners als espanyols en la construcció de la història de la civilització, a més d'haver estat entre els millors contribuïdors a aquesta. Aquest èmfasi d'Altamira en posar en valor la contribució

[459] Rafael ASÍN: "La obra histórica de Rafael Altamira"…, pp. 369-394. Juan José CARRERAS: "Altamira y la historiografía europea"…, pp. 395-413. Josep FONTANA: "El concepto de historia y de enseñanza de la historia de Rafael Altamira"…, pp. 415-423. José María JOVER: "Prólogo" (*Historia de España y de la Civilización Española*) …, pp. VII-XXIX. Pedro RUIZ: "Estudio preliminar" (*Cuestiones obreras*)…, pp. XLIX-LI.

[460] Rafael ALTAMIRA: *La enseñanza de la historia…*, p. 167.

espanyola al desenvolupament de la civilització i de la història de la civilització, com ha quedat vist en apartats anteriors, és constant a la llarga de la seua extensa vida.

L'altra gran peculiaritat d'Altamira en la forma de concebre la història de la civilització és l'organicisme, com també havia quedat evidenciat pels mencionats estudiosos, destacant-se la combinació del bagatge *krausista* amb l'organicisme *spencerià* (assenyalat per J. J. Carreras),[461] que resulta en la convicció de la unitat orgànica de la vida social i de la civilització, la insistència en la qual impulsava a Altamira a criticar moltes de les síntesis històriques existents que es presentaven com a històries de la civilització precisament per apreciar que fallava en elles el sentit orgànic.[462]

La concepció orgànica de la història i la proposta totalitzadora de la història de la civilització són, per tant, produccions *altamiranes* construïdes sobre el substrat conformat per les diverses ensenyances assimilades durant el temps de formació, com a resultat del seu peculiar i eclèctic pensament.

En el pla metodològic, resulta evident l'assumpció del mètode crític sense posar-lo en qüestió, com ha estat oportunament ben assenyalat des de dècades arrere.[463] Tanmateix, l'interès d'Altamira se centra en destacar el paper jugat per l'aportació espanyola a les tècniques de la crítica sobre les que s'elabora el mètode històric. En el seu text "La Historia en el siglo XIX", que constitueix la "Introducción" de la primera edició de *Cuestiones modernas de historia* (publicada en 1904), Altamira argumenta que el primer *punt capital* de les novetats aportades per la historiografia del segle XIX (en general, no a un país concret) és haver assolit la "constitución del *método* histórico científico y de las llamadas ciencias auxiliares".[464] Els *procediments* de *rigorosa recerca*

[461] Juan José CARRERAS: "Altamira y la historiografía europea"…, pp. 405-406.
[462] Pedro RUIZ: "Estudio preliminar" (*Cuestiones obreras*)…, pp. L-LI.
[463] Juan José CARRERAS: "Altamira y la historiografía europea"…, p. 396.
[464] Rafael ALTAMIRA: "La Historia en el siglo XIX"…, p. 2.

i crítica i el cultiu de les *ciències auxiliars o instrumentals*, desenvolupats des d'abans del segle XIX per erudits dels quals "en nuestra misma España, podríamos citar algunos muy ilustres", han servit de "base y ejemplo para los organizadores de la metodología moderna".[465] I en el segle XIX el que s'ha fet ha sigut la sistematització de l'aplicació d'aqueixos sabers i procediments,[466] abastint també una revisió crítica del sentit i significat de les fonts de la història determinant llur valor científic per tal de dotar de solidesa a les recerques. Altamira, per tant, admira i aprova el mètode recollit en el manual de Langlois i Seignobos-com a *mostra interessant* de la forma de materialitzar el mètode històric científic i modern,[467] que recull el repertori de tècniques heretades dels erudits que les desenvoluparen, entre els quals alguns dels espanyols foren "de primer orden",[468] organitzades sistemàticament des del punt de vista de la *moderna història*. Per tant, Altamira s'esforça molt clarament en fer visible i posar en valor la contribució espanyola a la gestació general de les tècniques del mètode històric, i de fet aquest sembla ser el seu principal interès i motivació, emfatitzant així aspectes fonamentals de l'aportació de la *civilització espanyola* a la *civilització universal*, en aquest cas des del punt de vista de la metodologia històrica i de la historiografia.

Pel que fa a la faceta pedagògica i la funció social de la història, la sintonia d'Altamira és plena amb els representants del modern corrent historiogràfic i dels estudis històrics francesos de l'*escola metòdica*, sobre tot amb dues figures principals com Charles Seignobos i Ernest Lavisse. Per a Seignobos l'ensenyament de la història és un

[465] *Ibid.*, p. 3.
[466] *Ibid.*, p. 3.
[467] *Ibid.*, p. 5.
[468] *Ibid.*, p. 3.

instrument d'educació política.[469] De fet, la Història no té una utilitat pràctica comparable a l'aprenentatge de les llengües, la geometria, la física o la química, però sí transmet als individus el coneixement del món on viuen i de la societat habilitant-los per a comprendre la vida política en la que han d'involucrar-se.[470] Les afirmacions de Seignobos sobre la necessitat del bon coneixement de les institucions,[471] la comprensió de les transformacions de la societat en un procés de marxa evolutiva,[472] la utilitat de la història per a despertar el sentit crític,[473] i la defensa de la història com a veritable ensenyança cívica per a la instrucció dels ciutadans,[474] són idees essencials que Altamira subscriu completament en moltes pàgines de la seua extensa obra. Igualment ocorre amb les idees exposades per Lavisse, sobre la contribució decisiva de l'aprenentatge de la història en l'educació alhora intel·lectual i moral, fent exigència de sinceritat i veracitat als educadors, destacant-se el valor en l'educació cívica per a la vida.[475] S'aprecia la mateixa confiança per a propiciar tant la tolerància com el sentiment nacional,[476] així com el *discerniment històric*.[477]

La influència de la historiografia francesa que coneix Altamira en primera persona, per tant, queda integrada en el conjunt d'un pensament conformat per un complex eclecticisme. El poderós bagatge armat durant els anys d'estudi i aprenentatge representa una base molt sòlida de conviccions i de concepcions que demostra alhora

[469] Charles SEIGNOBOS: "L'enseignement de l'Histoire comme instrument d'éducation politique", en Charles SEIGNOBOS et al.: *L'enseignement de l'Histoire*, Paris, Imprimerie Nationale, 1907, pp. 1-24. Recuperat d'internet (https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k3412935r?rk=21459;2).
[470] *Ibid*., pp. 1-4.
[471] *Ibid*., pp. 4-7.
[472] *Ibid*., pp. 13-14.
[473] *Ibid*., pp. 20-22.
[474] *Ibid*., pp. 23-24.
[475] Ernest LAVISSE: "De la enseñanza de la historia", en Ernest LAVISSE et al.: *La enseñanza de la Historia*, s. l., Ediciones de La lectura, s. d., pp. 51-53.
[476] *Ibid*., pp. 54-55.
[477] *Ibid*., p. 59.

flexibilitat i permeabilitat, romanent a la llarga de tota la seua vida obert a les noves idees i als nous corrents intel·lectuals que puguen aportar vessants o aspectes interessants o enriquidors al seu pensament, sense per això perdre mai la personalitat pròpia.

Pel que fa a les idees d'Henri Berr, no s'aprecia una influència significativa en Altamira, malgrat la potencial-sintonia que ofereixen *punts de contacte* que ja varen ser assenyalats per J. J. Carreras, com la idea de la *síntesi històrica*, l'atenció als *aspectes sociològics de la història*, la *reivindicació del paper de l'individu*, o l'exigència d'una *psicologia històrica* que integre psicologia col·lectiva i psicologia individual.[478]

De fet, hi ha divergències bastant cridaneres. És cert que l'apel·lació de Berr a la necessitat de l'elaboració de la síntesi històrica, i que la síntesi s'ha de construir sobre l'anàlisi, sintonitza, *a priori*, amb la concepció d'Altamira. Però la història de la civilització d'aquest no és exactament una *síntesi històrica* com la que proposa Berr; per al francès, la construcció de la síntesi ha de resultar en l'obtenció de principis explicatius mitjançant lleis generals dels fets històrics; per a Altamira, en canvi, la història de la civilització és una història completa construïda amb sentit orgànic que ha de manifestar una llei històrica de caràcter evolutiu mostrant el sentit i la direcció general de la societat humana recollida dins d'aqueixa història. És a dir, Berr i Altamira estan plantejant l'elaboració de lleis històriques de natura molt diferent. Berr demana una *síntesi històrica* que, a més de ser una forma historiogràfica, com a construcció intel·lectual reemplaça a la filosofia de la història; així, segons Berr, la *síntesi històrica* ha de ser la nova filosofia de la història capaç d'elaborar lleis equivalents a les de les ciències naturals.[479] Altamira nega aquesta possibilitat, i la història de la civilització no és equivalent a cap forma de

[478] Juan José CARRERAS: "Altamira y la historiografía europea"…, p. 411.
[479] Henri BERR: *La Synthèse en histoire...,* pp. 19 i 22-23. Henri BERR: "Sur notre programme"…, p. 7. Henri BERR: "Au bout de dix ans"…, pp. 2 i 11. Henri BERR i Louis HALPHEN: "Histoire traditionnelle et synthèse historique"…, p. 128. Henri BERR: *L'Histoire traditionnelle et la Synthèse historique…*, p. III.

filosofia, ni les lleis històriques verdaderes poden assolir altra dimensió que la pròpia dels mateixos fets històrics, esdevenint fonamentalment ferramentes funcionals per al treball de l'historiador. Per tant, la història de la civilització d'Altamira és una forma de síntesi en història que no s'ajusta en el fons a la *síntesi històrica* proposta per Berr. A més, el principi bàsic formulat per Berr sobre el qual construeix tot el seu complex entramat de pensament és frontalment oposat a la postura d'Altamira: per a Berr només es pot fer ciència d'allò general, és a dir, el principi aristotèlic és axiomàtic, una idea que repeteix en cada ocasió que publica un escrit que parla sobre la *síntesi històrica*, una i altra vegada, a la llarga de mig segle, mentres que Altamira sosté tot el contrari a la llarga del mateix mig segle.

Sí és cert que els altres aspectes els aproximen, però al cap i a la fi són dos intel·lectuals que pertanyen a la mateixa generació, pràcticament coetanis, afectats per inquietuds semblants, i que sovint es movien en ambients similars, per la qual cosa no té res d'estrany que compartesquen alguns punts de vista com també els comparteixen amb altres membres de la mateixa generació, com és la reivindicació d'una síntesi fonamentada científicament i amb esperit integrador que contribuïra a compensar la tendència a l'especialització que ja era molt destacada. Les bases filosòfiques en la concepció de la història d'Henri Berr de les que discrepa Altamira els distancien en el fons, malgrat la proximitat en la forma.

Com es mostra en l'apartat vinent, Altamira es va incorporar al projecte de Berr del *Centre International de Synthèse*, però amb les condicions i els resultats que allí s'exposen. Conegueren mútuament cadascun l'obra de l'altre, es guardaren molt de respecte, i apreciaren allò que es trobaven d'interessant l'un respecte de l'altre; però d'ahí

a la possibilitat de l'existència d'influències mútues o d'algun dels dos sobre l'altre hi ha un notable tram que cap dels dos sembla haver mostrat interès en recórrer.

5.3.2. Rafael Altamira i el *Centre International de Synthèse*

La primera data certa en què el nom de Rafael Altamira consta a un document intern del *Centre International de Synthèse*, és la del 15 d'abril de 1926, proposat per a membre del *Conseil Scientifique* de la *Section de Synthèse historique*.[480] Li acompanya el nom de Menéndez Pidal com a membre proposat per al *Conseil d'Administration*, i també el de José Deleito (suposadament com a membre proposat per a la Secció, tot i que aquesta circumstància no està indicada). Reapareix posteriorment el nom d'Altamira a altres documents interns, dels que mereix la pena destacar en primer lloc una acta de reunió datada el 5 de febrer de 1927 per la que es constitueix el Comité Científic, tot i que la llista de membres encara és provisional,[481] i en segon lloc una llista de membres ja electes actualitzada amb data del 7 de novembre de 1928.[482] També es conserva la seua fitxa de membre, actualitzada en una data de 1939.[483]

[480] "Liste de membres étrangers proposés au cours des précédents séances" (15 d'abril de 1926), IMEC, *Fonds Henri Berr*, Dossier BRR2.B4-01.5. Hi ha dos documents amb aquest títol, ambdós mecanografiats, amb idèntic contingut base, però amb anotacions manuscrites diferents.
[481] "Procès-verbal de la séance constitutive du Conseil Scientifique tenue le samedi 5 février 1927, à 17h30" (5 de febrer de 1927), IMEC, *Fonds Henri Berr*, Dossier BRR2.B4-01.2. El nom de R. Altamira apareix a la pàgina 3, dins de l'epígraf *III. Liste provisoire des membres honoris causa*, a l'apartat de la *Section de Synthèse historique*, el primer (per ordre alfabètic) de la columna dreta corresponent als membres no francesos. També hi apareix Gregorio Marañón, a l'apartat de la *Section des Sciences de la nature*, sota el mateix epígraf, i emplaçat també a la columna dreta entre altres estrangers (no francesos).
[482] "Composition du Conseil d'administration / Conseil Scientifique" (7 de novembre de 1928), IMEC, *Fonds Henri Berr*, Dossier BRR2.B4-01.1. El nom de R. Altamira hi consta com a membre electe a l'apartat de la *Section de Synthèse historique*, el primer (per ordre alfabètic) de la columna dreta corresponent als membres no francesos; així com també G. Marañón, a l'apartat de la *Section des Sciences de la nature*, emplaçat també a la columna dreta corresponent.
[483] Fitxa de membre del Conseil scientifique de Rafael Altamira, IMEC, *Fonds Henri Berr*, Dossier BRR2.B4-03.2.

La resposta d'Altamira a la proposta del *Centre* pren la forma d'una carta de març de 1927, manuscrita, enviada des de Madrid, a Paul Doumer. Amb to efusiu i entusiasta, el remitent expressa l'agraïment per l'honor d'haver sigut escollit per a formar part d'un projecte amb què se sent plenament compromés, com acredita la seua llarga experiència en la realització de treballs de síntesi tant històrica com jurídica, i com a convençut defensor de la funció social de les ciències.[484]

Nogensmenys, malgrat la bona voluntat expressada, la participació d'Altamira en les activitats del *Centre* no sembla haver arribat a ocórrer mai, i en cas d'haver-se produït no sembla haver passat d'algun fet molt puntual no registrat. El nom d'Altamira desapareix de la documentació del *Centre* durant els primers compassos de vida d'aquesta institució, fins a finals de 1931, reapareixent en mitja dotzena de cartes intercanviades entre R. Altamira i A. D. Tolédano, que articulen una conversa desenvolupada epistolarment durant dos mesos, des de finals de novembre de 1931 fins a finals de gener de 1932. Les cartes enviades per Altamira són les originals. De les cartes enviades per Tolédano el que hi consten són còpies internes (o esborranys). No s'ha pogut confrontar el contingut de les cartes de Tolédano amb els originals realment enviats a Altamira. No consta cap carta remesa per Tolédano, ni al llistat de la correspondència recollit al portal web específic dedicat a Rafael Altamira per la Biblioteca Virtual Cervantes,[485] ni al llistat d'altres materials pendents de classificar custodiat al Fons documental de Rafael Altamira depositat a l'IES "Jorge Juan" d'Alacant.[486]

[484] Carta de Rafael Altamira y Crevea a Paul Doumer (12 de març de 1927), IMEC, *Fonds Henri Berr*, Dossier BRR2.B4-01.2.

[485] "Cartas a Rafael Altamira (1886-1951)", *Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes*, https://www.cervantesvirtual.com/portales/rafael_altamira/cartas_01/.

[486] D'acord amb el contingut enllistat i detallat en l'arxiu de format Excel, enviat amablement per correu electrònic, amb data de 29 de setembre de 2021, pel Responsable Tècnic de gestió de continguts de l'Àrea d'Història per a la Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes, de la Unitat de Digitalització de la Universitat d'Alacant, José Manuel Díez Fuentes.

Donat que les dues primeres cartes de Tolédano sí tenen respectives respostes d'Altamira, i que els termes amb què aquest s'expressa en elles donen continuïtat a allò comunicat per Tolédano, conformant un diàleg efectiu entre ambdós, s'ha de concloure que almenys aquestes dues cartes sí van ser realment enviades, i que el contingut era idèntic, o quasi. En el cas de la tercera carta de Tolédano, donat que no consta resposta final d'Altamira, no es pot afirmar amb total seguretat que haja estat enviada amb el contingut conservat a la còpia interna, ni que haja arribat al destinatari. Però tampoc hi ha motiu per a sospitar que no haja estat així.

La primera és una carta manuscrita d'Altamira, enviada des de La Haia, agraint a Tolédano la gestió per a la seua realització, en una data encara no decidida d'inicis de 1932, d'una conferència a París per a *Les Amitiés Internationales*.[487] Tolédano dóna ràpida resposta amb un espanyol suficient, de la qual es conserva mecanografiada una còpia interna (o esborrany); a més d'agrair a Altamira l'acceptació de la conferència, aprofitant l'estada a París per motiu d'aquesta, li invita a una de les sessions de reunió del *Centre* del que nominalment Altamira forma part; és tot un indici de què no és precisament habitual que l'espanyol hi participe presencialment.[488]

La segona carta d'Altamira està mecanografiada -tot i que la signa a mà-, i enviada des de Madrid, comunicant que la conferència està finalment planificada per al 2 de gener. L'expressió del desig d'Altamira de conéixer personalment el *Centre* és indici de què almenys fins eixe moment encara ni tan sols ha posat un peu a la seu del *Centre*.[489] Tolédano dóna resposta (és la segona carta de Tolédano), de la qual es conserva una còpia

[487] Carta de Rafael Altamira y Crevea a André D. Tolédano (23 de novembre de 1931), IMEC, *Fonds Henri Berr*, Dossier BRR2.B4-01.2.
[488] Carta d'André D. Tolédano a Rafael Altamira y Crevea (1 de desembre de 1931), IMEC, *Fonds Henri Berr*, Dossier BRR2.B4-01.2.
[489] Carta de Rafael Altamira y Crevea a André D. Tolédano (23 de desembre de 1931), IMEC, *Fonds Henri Berr*, Dossier BRR2.B4-01.2.

interna (o esborrany), insistint en demanar la concurrència d'Altamira en la reunió setmanal del Centre, aprofitant la seua presència a París.[490]

Altamira, mitjançant altra carta manuscrita (és la tercera carta d'Altamira), enviada novament des de La Haia, demana l'hora prevista per a la reunió del *Centre* del dimecres 3 de febrer, tot i que avisa de tindre ja altres compromisos per a eixe dia.[491] Tolédano comunica a Altamira l'hora de la reunió del 3 de febrer en l'última carta d'aquesta sèrie (és la tercera carta de Tolédano), de la qual es conserva una còpia interna mecanografiada (o esborrany).[492]

Hi ha una interessant carta d'Henri Berr a R. Altamira, de juny de 1932, de la qual es conserva una còpia interna (o esborrany), mecanografiada. Tampoc ha estat possible confrontar aquesta còpia amb l'original realment enviat, perquè no consta cap carta remesa per Henri Berr, ni al llistat de la correspondència recollit al portal web específic dedicat a Rafael Altamira per la Biblioteca Virtual Cervantes,[493] ni al llistat d'altres materials pendents de classificar custodiat al Fons documental de Rafael Altamira depositat a l'IES "Jorge Juan" d'Alacant.[494] Berr escriu a Altamira amb motiu de la celebració d'un Congrés d'ensenyament de la història; Berr no hi podrà estar, i el substituirà Aldo Mieli com a representant del *Centre International de Synthèse*. Però Berr també vol expressar la seua preocupació pel desacord existent entre els historiadors al

[490] Carta d'André D. Tolédano a Rafael Altamira y Crevea (8 de gener de 1932), IMEC, *Fonds Henri Berr*, Dossier BRR2.B4-01.2.
[491] Carta de Rafael Altamira y Crevea a André D. Tolédano (16 de gener de 1932), IMEC, *Fonds Henri Berr*, Dossier BRR2.B4-01.2.
[492] Carta d'André D. Tolédano a Rafael Altamira y Crevea (26 de gener de 1932), IMEC, *Fonds Henri Berr*, Dossier BRR2.B4-01.2.
[493] "Cartas a Rafael Altamira (1886-1951)", *Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes*, https://www.cervantesvirtual.com/portales/rafael_altamira/cartas_01/.
[494] D'acord amb el contingut enllistat i detallat en l'arxiu de format Excel, enviat amablement per correu electrònic, amb data de 29 de setembre de 2021, pel Responsable Tècnic de gestió de continguts de l'Àrea d'Història per a la Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes, de la Unitat de Digitalització de la Universitat d'Alacant, José Manuel Díez Fuentes.

voltant de la concepció de la història com a ciència, malgrat la voluntat de què la història s'ensenye atenent a la veritat, com una ciència. Berr emfatitza la importància de l'element intel·lectual de la història per a la plena concepció de la veritat històrica, i la necessitat d'insistir en la unitat humana i en la cooperació per a abastir uns fins comuns.[495] Són observacions i reflexions molt interessants de Berr, que mostren alhora el nivell de confiança i respecte mutu mantingut amb Altamira. Lamentablement, no consta resposta d'aquest; però resulta fàcil suposar el seu assentiment, en general.

La darrera carta enviada per Altamira a alguna persona vinculada amb el *Centre*, almenys d'entre les que hi ha constància, no està conservada a l'arxiu del *Centre* sinó a l'arxiu personal d'Henri Berr, i està adreçada a ell. Està enviada des de Madrid en juny de 1935,[496] i en ella Altamira fa defensa de l'antiguitat del seu compromís amb la síntesi, afegint que per provar-ho envia a Berr tres llibres als quals acompanya aquesta carta. Els tres volums, els títols dels quals Altamira escriu traduïts a francès, donat que són de recent publicació a la data de la carta, podrien tractar-se del *Manual de Historia de España*, de la reedició de *Cuestiones modernas de Historia* de la col·lecció "Obras Completas" de Rafael Altamira publicada per l'editorial Aguilar de Madrid (el *Manual...* en 1934, i *Cuestiones...* en 1935), i finalment de la *Historia de la Civilización Española*, que podria ser la reedició d'aquesta obra realitzada en 1935 per l'editorial Espasa-Calpe.

Les últimes aparicions del nom de R. Altamira als papers del *Centre*, daten d'octubre de 1940. Una llista dels membres del *Conseil Scientifique*, actualitzada a 1 d'octubre,[497] i altra amb data de 20 d'octubre.[498]

[495] Carta d'Henri Berr a Rafael Altamira y Crevea (29 de juny de 1932), IMEC, *Fonds Henri Berr*, Dossier BRR2.B4-01.2.
[496] Carta de Rafael Altamira y Crevea a Henri Berr (14 de juny de 1935), IMEC, *Fonds Henri Berr*, Dossier BRR2.A36-01.3.
[497] "Conseil scientifique", IMEC, *Fonds Henri Berr*, Dossier BRR2.B4-01.8.
[498] "Conseil scientifique", IMEC, *Fonds Henri Berr*, Dossier BRR2.B4-01.8.

No s'ha trobat cap evidència definitiva de la possible presència de Rafael Altamira a les oficines del *Centre International de Synthèse*. Tot fa pensar que no arriba a personar-s'hi mai, malgrat constar nominalment com a membre del *Centre*. D'altra banda, pel que fa a les tasques de col·laboració efectiva amb el *Centre*, no consta cap ni una activitat de col·laboració, ni presencial ni a distància.

Ara bé, ha quedat demostrat que hagué contactes per carta amb Henri Berr, manifestant-se gran apreci personal, i una relació epistolar fluida i cordial amb A. D. Tolédano.

Donades les responsabilitats d'Altamira derivades del seu càrrec de jutge de la Cort Penal Internacional a La Haia, a més de les múltiples derivacions de la intensa activitat desplegada a la llarga de les dècades anteriors, es fa comprensible que la seua absència de les activitats del *Centre* resulte de la impossibilitat de disposar materialment del temps necessari.

D'altra banda, cap la possibilitat de què la invitació a Altamira per a formar part del *Centre* haguera pogut estar motivada per la pertinença de l'espanyol com a jurista a la Cort Penal Internacional de La Haia, sent coneguda la seua faceta de gran expert de la història del Dret, probablement també reforçada pel fet d'haver dirigit un dels importants seminaris del *Centro de Estudios Históricos* en un període relativament recent (entre 1910 i 1918) en el moment de la fundació del *Centre* de Berr. Si açò fóra cert, la designació d'Altamira com a membre del *Consell Científic* de la *Secció de Síntesi Històrica* del *Centre* hauria tingut un significat més bé honorífic des de la mateixa gestació de la Secció, cercant alhora una mena de transferència de prestigi per a la naixent institució.

De tota manera, la guerra civil espanyola primer, la segona guerra mundial després, i la dictadura franquista mentrestant i a continuació, provocaren una ruptura

irreparable en totes aquestes relacions, impedint que sorgiren més oportunitats per a la major implicació i participació d'Altamira en el projecte de Berr. Qui sap què haguera pogut passar? El que sí ocorregué va ser que Altamira es va veure forçat a fugir, i encara tingué la fortuna de poder exiliar-se. Per tant, ahí va quedar tot.

6. EL CAS DE JOSÉ DELEITO PIÑUELA

6.1. Introducció

6.1.1. Estat de la qüestió

La figura de Deleito només ha estat estudiada en amplitud i profunditat per una persona, Isabel Mª Gallardo Fernández, qui va realitzar una esplèndida tesi doctoral, *Un krauso-institucionista de última hora: José Deleito y Piñuela. Vida, obra y pensamiento*, defensada exitosament en 1989, a la Facultat de Filosofia i Ciències de l'Educació de la Universitat de València.[499] Fins a l'actualitat, és el millor treball per a iniciar-se en Deleito, no només per la seua singularitat, sinó també pel seu gran valor qualitatiu i quantitatiu. Desenvolupa una detallada biografia, un ampli estudi bibliogràfic de la producció del protagonista, ben classificada, i una anàlisi del seu pensament que, tot i ser realitzat principalment des del punt de vista de l'ensenyament, és a dir, com a educador, entra a considerar molts aspectes fonamentals en les diverses facetes que el composen. Inclou un llistat prou complet de l'obra publicada de Deleito, tant llibres com articles, i també treballs inèdits. També li acompanya una generosa antologia de textos, i un valuós apèndix documental.

En la vessant particular de la concepció de la història per Deleito, Isabel Gallardo destaca la influència de Rafael Altamira en la seua formació i orientació històrica, i assenyala l'interès de Deleito en la recerca de la història *del poble sencer* en totes les seues manifestacions (intel·lectuals, religioses, polítiques, econòmiques, institucionals), i en l'estudi de la vida de la societat i la *història íntima* i *familiar*, així com l'elaboració

[499] Isabel Mª GALLARDO FERNÁNDEZ: *Un krauso-institucionista de última hora: José Deleito y Piñuela. Vida, obra y pensamiento*, Tesis doctoral, Universitat de València, 1989. Recuperat d'internet (https://roderic.uv.es/handle/10550/38800).

d'obres de veritable *divulgació històrica* entretingudes per a que agraden a tot tipus de lector. Posa en relleu l'exigència de Deleito de què la història ha de ser *educadora* a més de psicològica, social i artística, per la qual cosa sembla identificar-se amb historiadors com Langlois, Seignobos i Lavisse. Ressalta la reclamació de Deleito per a l'aproximació de la història a la vida, però que alhora ha de prevaldre el caràcter científic de la història sobre *les formes estètiques i pedagògiques i les agrupacions sintètiques*. Delimita *el contingut de la història* que interessa a Deleito, que ha de comprendre la totalitat de la vida dels subjectes, reivindicant una *història integral* que incloga totes *les manifestacions dels pobles* (els fets polítics, els econòmics, les estructures socials, les institucions, la cultura, els costums, etc.), sense oblidar la defensa de *la unitat de la història* front a *la superespecialització*.[500]

La mateixa Isabel Gallardo té publicat un volum que conté part dels continguts de la seua tesi doctoral, sota el títol *José Deleito y Piñuela y la renovación de la historia en España*; inclou una biografia resumida de Deleito, el llistat de les obres publicades per aquest, i una molt generosa antologia de textos sobre temàtica variada. Aporta, a més, un pròleg redactat per Pedro Ruiz Torres, que es considera més avall.[501]

També va publicar Isabel Gallardo, en 1992, un article divulgatiu en premsa, "José Deleito: el mejor maestro", en *Levante-El Mercantil Valenciano*;[502] i una ponència per a un Congrés d'Educació, "La Educación como base de la Regeneración: José Deleito y Piñuela (1879-1957)".[503]

[500] Isabel Mª GALLARDO FERNÁNDEZ: *Un krauso-institucionista de última hora*…, pp. 426-432.
[501] Isabel Mª GALLARDO FERNÁNDEZ: *José Deleito y Piñuela y la renovación de la historia en España. Antología de textos*, València, Universitat de València, 2005.
[502] Isabel Mª GALLARDO FERNÁNDEZ: "José Deleito: el mejor maestro", *Levante - El Mercantil Valenciano*, 26 de mayo de 1992. Recuperat d'internet (https://roderic.uv.es/handle/10550/54903).
[503] Isabel Mª GALLARDO FERNÁNDEZ: "La Educación como base de la Regeneración: Jose Deleito y Piñuela (1879-1957)", en Ángeles GERVILLA CASTILLO i Modesto BARREALES LLAMAS (coords.): *Un Mundo para el Niño. II Congreso Mundial de Educación Infantil y Formación de Educadores*, Málaga,

A banda de la producció d'Isabel Gallardo, els primers treballs conservats sobre Deleito corresponen a l'homenatge de 1950 a la Universitat de València, per varis autors, amb els textos recollits en la revista universitària *Saitabi*. En concret són contribucions elaborades per Cayetano Alcázar,[504] Juan de Contreras y López de Ayala,[505] Manuel Ferrandis Torres,[506] Luis Pericot García,[507] Felipe Mateu Llopis,[508] Luis Querol Roso,[509] Alberto Sánchez,[510] Julián San Valero Aparisi,[511] i Pablo Álvarez Rubiano.[512]

Julián San Valero, un dels contribuents a aquell homenatge, també aporta alguna informació en el Pròleg de la reedició de 1986 de *La mala vida en la España de Felipe IV*,[513] per tant, amb data anterior als treballs d'Isabel Gallardo, tot i que en el plànol de l'estudi biogràfic queda molt àmpliament superat per aquesta. Destaca la importància del *Discurs* de 1919, el seu *sentit historiològic*, la constància, minuciositat i tenacitat com a investigador, la gran qualitat com a historiador i com a docent, així com la integritat i dignitat.[514]

Centro de Educación de la Diputación provincial de Málaga, 1999. Recuperat d'internet (https://roderic.uv.es/handle/10550/49645).

[504] Cayetano ALCÁZAR: "Homenaje a Don José Deleito y Piñuela", *Saitabi. Revista de la Facultad de Geografía e Historia*, 8 (1950-1951), pp. 225-254.

[505] Juan DE CONTRERAS: "Recuerdos de una antigua amistad", *Saitabi. Revista de la Facultad de Geografía e Historia*, 8 (1950-1951), pp. 227-228.

[506] Manuel FERRANDIS: "El profesor Deleito, maestro, compañero y amigo", *Saitabi. Revista de la Facultad de Geografía e Historia*, 8 (1950-1951), pp. 229-230.

[507] Luis PERICOT GARCÍA: "Don José Deleito Piñuela: recuerdos de una amistad", *Saitabi. Revista de la Facultad de Geografía e Historia*, 8 (1950-1951), pp. 231-232.

[508] Felipe MATEU LLOPIS: "De nuevo sobre las acuñaciones valencianas de Fernando VII (1809-1811 y 1823)", *Saitabi. Revista de la Facultad de Geografía e Historia*, 8 (1950-1951), pp. 233-239.

[509] Luis QUEROL ROSO: "Don José Deleito, orientador y guía de sus discípulos", *Saitabi. Revista de la Facultad de Geografía e Historia*, 8 (1950-1951), pp. 240-242.

[510] Alberto SÁNCHEZ: "Labor literaria de don José Deleito", *Saitabi. Revista de la Facultad de Geografía e Historia*, 8 (1950-1951), pp. 243-246.

[511] Julián SAN VALERO APARISI: "Deleito, en la Universidad de Valencia", *Saitabi. Revista de la Facultad de Geografía e Historia*, 8 (1950-1951), pp. 247-249.

[512] Pablo ÁLVAREZ RUBIANO: "Algunos aspectos de la personalidad y de la obra del profesor Deleito y Piñuela", *Saitabi. Revista de la Facultad de Geografía e Historia*, 8 (1950-1951), pp. 250-254.

[513] Julián SAN VALERO APARISI: "Prólogo", en José DELEITO PIÑUELA: *La mala vida en la España de Felipe IV*, Madrid, Alianza Editorial, 2020, pp. 11-21.

[514] *Ibid*., pp. 18-21.

Una informació molt útil es troba a l'entrada corresponent a José Deleito y Piñuela del *Diccionario de Historiadores españoles contemporáneos*, d'Ignacio Peiró i Gonzalo Pasamar.[515] S'hi ofereix un resum de la seua biografia i un llistat de les seues principals obres publicades, entre d'altres informacions d'interès. Tot i que bona part de la informació que s'hi mostra ja havia estat recollida als treballs previs d'Isabel Gallardo, el *Diccionario* s'esforça en fer una bona compilació i en completar la faceta de Deleito com a historiador, guanyant-se així ser un punt de consulta obligada.

Les altres referències bibliogràfiques veritablement significatives en importància sobre Deleito corresponen a Pedro Ruiz Torres. En primer lloc, en el volum *Discursos sobre la Historia. Lecciones de apertura de curso en la Universidad de Valencia (1870-1937)*, editat per P. Ruiz Torres,[516] es recullen tres textos fonamentals. D'una banda, l'important i conegut *Discurs* inaugural del curs acadèmic de 1918-1919 a la Universitat de València, "La enseñanza de la Historia en la Universidad española y su reforma posible".[517] D'altra banda, un text d'André Tolédano, secretari del *Centre International de Synthèse* fundat per Henri Berr, publicat a la *Revue de Synthèse historique*, ressenyant el conegut *Discurs*, testimoniant la transcendència internacional que aquest aconsegueix, sota el títol "L'enseignement de l'histoire dans les universités espagnoles".[518] I d'altra banda, l'article que Deleito va publicar en la mencionada i prestigiosa revista *Revue de Synthèse historique*, d'Henri Berr, en 1930, "Quelques données sur l'historiographie en

[515] Ignacio PEIRÓ i Gonzalo PASAMAR: *Diccionario Akal de Historiadores españoles contemporáneos*, pp. 212-213.
[516] Pedro RUIZ TORRES (ed.): *Discursos sobre la Historia. Lecciones de apertura de curso en la Universidad de Valencia (1870-1937)*, València, Universitat de València, 2000.
[517] José DELEITO: "La enseñanza de la Historia en la Universidad española y su reforma posible…", pp. 143-246.
[518] André D. TOLÉDANO: "L'enseignement de l'histoire dans les universités espagnoles", en Pedro RUIZ TORRES (ed.): *Discursos sobre la historia…*, pp. 283-288.

Espagne de 1900 à 1930 du point de vue de la synthèse".[519] A més, el propi P. Ruiz Torres, en l'ampli estudi introductori del volum, "La Historia en la Universidad de Valencia (1845-1939)",[520] a més de donar una interessant anàlisi del *Discurs* de Deleito, el contextualitza perfectament, com també fa amb els altres discursos recollits en el volum, integrant la comprensió de tots aquests dins de la trajectòria històrica de la institució universitària que els acull, així com en l'evolució dels estudis històrics del segle XIX al XX fins a la instauració de la dictadura franquista.

A l'hora d'analitzar el *Discurs* de Deleito en particular, després d'assenyalar les influències sobre aquest del krausisme i de Giner de los Ríos, d'una banda, i de la concepció de la sociologia de Manuel Sales y Ferré, de l'altra, P. Ruiz Torres se centra en la seua concepció de la història com a disciplina universitària i la manera d'ensenyar-la. Destaca com a l'aspecte més original de l'autor l'èmfasi en *la ciència històrica* i en la necessitat de la formació d'investigadors. Ressalta les crítiques a les carències de cultura general històrica en els estudiants, i de cursos d'investigació veritablement pràctics amb dotació de mitjans i professorat preparat, i les mancances d'arxius, biblioteques i museus a l'abast de totes les Facultats d'Espanya, així com d'escoles permanents d'investigació històrica a l'estranger i de finançament de pensionats. Observa que Deleito no ataca a l'erudició en si, sinó contra els abusos de la història erudita que fa una *recerca detallista* que produeix una història *sense vida*, que ve sent impulsada tant per historiadors formats en l'esperit de l'antiga *Escuela Superior de Diplomática* com per erudits locals aficionats. Assenyala l'*antipatia* de Deleito pel plantejament alemany de la ciència històrica, implicant aquest posicionament metodològic també un posicionament polític i cultural

[519] José DELEITO: "Quelques données sur l'historiographie en Espagne de 1900 à 1930 du point de vue de la synthèse", en Pedro RUIZ TORRES (ed.): *Discursos sobre la historia…*, pp. 289-306.
[520] Pedro RUIZ: "La Historia en la Universidad de Valencia (1845-1939)", en Pedro RUIZ TORRES (ed.): *Discursos sobre la historia…*, pp. 9-70.

que propiciava que professors liberals i demòcrates com Altamira i Deleito sintonitzaren millor amb l'escola francesa, així com amb la *reacció contra el detallisme històric* a Alemanya representada per Lamprecht. Posa en relleu que per a Deleito la ciència històrica és totalment compatible amb la seua presentació amb forma artística, de la mateixa manera que la història, a més de ser *psicològica, social i artística*, ha de ser *educadora*, per la qual cosa pren en consideració el *model* francès. Delimita les indicacions principals de Deleito per a l'ensenyament de la història en la universitat, per tal de propiciar que els alumnes adquiresquen una visió de conjunt suficient, proposant el recolzament en *la sociologia* per a què la història no es quede en mera erudició, i fomentant la formació del *sentit històric*.[521] Finalment exalça la modernitat del *Discurs* de Deleito,[522] i el profund canvi d'orientació en l'ensenyament i la recerca de la ciència històrica que aporta Deleito des de València.[523] A més, P. Ruiz Torres assenyala el reconeixement de la *Revue de Synthèse historique* per mitjà d'André D. Tolédano destacant les afinitats de les idees de Deleito amb la síntesi històrica,[524] així com la importància de l'esmentat article de Deleito de 1930 per a la *Revue de Synthèse historique* que mostra *la proximitat* de l'autor a la renovació historiogràfica impulsada des d'aquesta revista.[525]

En segon lloc, en el Pròleg del volum publicat per Isabel Gallardo, *José Deleito y Piñuela y la renovación de la historia en España*, mencionat més amunt, P. Ruiz Torres ofereix interessants apreciacions sobre l'evolució de la historiografia espanyola del segle XIX al XX, fins a la victòria del bàndol franquista en la guerra civil, en les quals integra

[521] *Ibid*., pp. 39-48.
[522] *Ibid*., p. 52.
[523] *Ibid*., p. 53.
[524] *Ibid*., p. 52.
[525] *Ibid*., p. 10.

de manera perfectament contextualitzada tant l'evolució del propi Deleito com la seua importància com a historiador.[526]

Ressalta el compromís de Deleito amb els problemes del seu present. Destaca la capacitat d'aquest per a remuntar la deficient formació com a historiador que havia rebut a la Universitat, gràcies en bona mesura a les orientacions d'Altamira al seu seminari del *Centro de Estudios Históricos* i a vàries estades a l'estranger, aconseguint convertir-se en un professional molt solvent i molt atent a les noves tendències historiogràfiques. Assenyala l'interès de Deleito pels *orígens de l'Espanya contemporània*. Posa en relleu tant l'esforç de Deleito en reflexionar de forma competent sobre la disciplina històrica, distanciant-se de l'ús de la història com una arma ideològica i de l'erudició incapaç de parar atenció als problemes del present, així com la seua exigència d'una història científica que mostre l'evolució de les societats de forma orgànica cercant *la síntesi de tots els aspectes importants de la vida humana en el passat*.[527] També assenyala P. Ruiz Torres la doble transformació ocorreguda en la historiografia occidental, la primera en el segle XIX que va convertir a la història en una disciplina universitària, i la segona durant les primeres dècades del segle XX que va fer que la història fóra útil a la societat parant atenció als problemes del present, i que s'obrira a nous materials i desenvolupara nous mètodes; una doble transformació que P. Ruiz Torres conclou que a Espanya va succeir simultàniament durant el primer terç del segle XX.[528]

Entre d'altres referències de possible interès, hi ha un treball recent de temàtica d'ensenyament de la història de Deleito, per José María Gómez Herráez, "La historia que planteaba José Deleito en el aula (Facultad de Filosofía y Letras de Valencia, curso 1935-

[526] Pedro RUIZ TORRES: "Prólogo", en Isabel Mª GALLARDO FERNÁNDEZ: *José Deleito y Piñuela y la renovación de la historia en España…*, pp. 3-8.
[527] *Ibid*., pp. 4-6.
[528] *Ibid*., p. 6.

1936)".[529] Aquest article se centra en la faceta d'educador, com a professor universitari, en base als apunts conservats d'un dels seus estudiants en el curs 1935-1936, fent-hi un esforç per contextualitzar la informació específicament relativa a l'estudiant en qüestió i els continguts dels seus apunts com a document històric que assoleix un valor inqüestionable. A més, contribueix a confirmar que dins de l'aula Deleito practicava la història que predicava, manifestant absoluta coherència amb tot el que ja se sabia d'ell com a professor d'història.

Altres treballs sobre José Deleito s'allunyen de la història. Per exemple, Begoña Sáez Martínez ha publicat en temps relativament recents un article sobre estudis literaris, "El historiador ante la tristeza moderna: las aportaciones de José Deleito y Piñuela a los estudios literarios".[530] Però cap d'aquests altres articles ha aportat res rellevant per a la preparació o la realització del projecte de la present tesi doctoral.

Llevat dels treballs d'I. Gallardo, de P. Ruiz Torres, i les informacions compilades per I. Peiró i G. Pasamar en el *Diccionario*, s'han emés consideracions i reflexions interessants sobre l'obra de Deleito, però sense arribar a constituir una visió profunda i detallada. Altres autors no passen de fer referències puntuals a aspectes concrets d'algunes de les seues produccions més conegudes, com el seu *Discurs* d'apertura del curs universitari, i comentaris aïllats en obres dedicades a altres temes o a altres historiadors on s'inclou alguna mena de revisió panoràmica de la historiografia o dels estudis històrics o de l'ensenyament de la història del primer terç del segle XX.

[529] José María GÓMEZ HERRÁEZ: "La historia que planteaba José Deleito en el aula (Facultad de Filosofía y Letras de Valencia, curso 1935-1936)", *Pasado y Memoria. Revista de Historia Contemporánea*, 21 (2020), pp. 41-72. Recuperat d'internet (https://doi.org/1014198/PASADO2020.21.02).
[530] Begoña SÁEZ MARTÍNEZ: "El historiador ante la tristeza moderna: las aportaciones de José Deleito y Piñuela a los estudios literarios", *Saitabi. Revista de la Facultat de Geografia i Història*, 66 (2016), pp. 187-203. Recuperat d'internet (https://doi.org/10.7203/saitabi.66.9676).

6.1.2. Breu biografia de José Deleito y Piñuela[531]

José Deleito y Piñuela naix en 1879 a Madrid, al si d'una família acomodada. Després de graduar-se en Batxillerat en 1895, inicia estudis a la Facultat de Filosofia i Lletres de la Universitat Central, simultàniament amb els estudis de Dret a la Facultat de Dret, encara que aquests acaba abandonant-los després d'un parell d'anys. En aquest temps Deleito entra en contacte amb la *Institución Libre de Enseñanza*, establint interessants vincles amb alguns professors i altres estudiants, en un ambient que contribueix decisivament a la seua maduració intel·lectual i a la conformació del seu pensament liberal i la seua actitud tolerant. Aconsegueix llicenciar-se de forma brillant en Filosofia i Lletres a la Universitat Central en 1899, es doctora en 1900 amb un treball sobre la societat espanyola en temps de Felip IV, i l'any següent obté el *Certificat d'aptitud pedagògica* de l'Escola Normal Superior de Mestres de Madrid.

Després de concórrer a vàries oposicions a diverses universitats espanyoles, en 1906 Deleito guanya la càtedra d'Història Universal de les Edats Antiga i Medieval a la Facultat de Filosofia i Lletres de València, plaça de la qual pren possessió en gener de 1907. L'any següent acumula la càtedra d'Història Antiga i Medieval d'Espanya, que exerceix simultàniament amb la que ja era titular fins a la jubilació. L'arribada de Deleito a València ocorre, per tant, després de l'aprovació del Pla de 1900, que a la Universitat de València comença a aplicar-se en 1902, generant entre 1904 i 1911 una notable arribada de nous professors que contribueixen a la renovació dels sabers.[532]

[531] Isabel Mª GALLARDO FERNÁNDEZ: *José Deleito y Piñuela y la renovación de la historia en España...*, pp. 9-82. Isabel Mª GALLARDO: *Un krauso-institucionista de última hora...*, pp. 34-93 i 190-201.
[532] Marc BALDÓ: "La Facultat de Filosofia i Lletres de València"..., pp. 51 i 56.

Deleito continua formant-se en els períodes que pot al *Centro de Estudios Históricos*, al Seminari dirigit per Rafael Altamira, entre 1909 i 1911, i realitza estades de recerca a diversos indrets d'Espanya i de l'estranger pensionat per la *Junta para Ampliación de Estudios*, en 1914 i 1933, a més d'una altra en 1925 pensionat per la Universitat de València. A la llarga de les dècades 1910, 1920 i 1930, realitza recerca i publica treballs d'història sobre el segle XVII i el regnat de Felipe IV, sobre l'emigració política en el segle XIX i el regnat de Fernando VII, i també sobre aspectes de la història de la literatura espanyola, alhora que imparteix diverses conferències a Ateneus de València i de Madrid i altres institucions, i participa als Congressos de Bilbao (1919), Oporto (1921), Cádiz (1927) i Barcelona (1929).

A la intensa activitat docent de Deleito se suma la de professor d'Història d'Espanya a la *Institución para la Enseñanza de la Mujer*, a València, entre 1908 i 1914, i els cursos d'Extensió Universitària de la Facultat de Filosofia i Lletres de València en 1922, 1924, 1926, 1929 i 1931, a més de cursos d'estiu de temàtica diversa en 1915 i 1918, un curset en 1923 per a la Universitat de València, un altre en 1935 a San Sebastián per a la *Summer School of Spanish* de la Universitat de Liverpool, i un més en 1936 a la Ciutat Universitària de Madrid.

El 7 de gener de 1919 pronuncia el Discurs inaugural del curs 1918-1919 de la Universitat de València, amb el títol de "La enseñanza de la historia y su reforma posible". En 1921 és nomenat acadèmic corresponent de la *Real Academia de la Historia*, i en 1926 membre titular de la *Secció de Síntesi Històrica* del *Centre International de Synthèse*. Vàries de les seues publicacions han estat declarades *de mèrit* per la *Real Academia de la Historia*, pel *Consejo de Instrucción Pública*, o per la *Real Academia de la Lengua*: en 1916 "Fernando VII en Valencia", en 1921 la seua conferència del Congrés de Bilbao (de

1919) "La emigración política en España durante el reinado de Fernando VII", en 1922 l'adaptació i traducció de la *Historia Universal* d'Ernest Lavisse, en 1924 el seu Discurs "La enseñanza de la historia y su reforma posible", en 1925 *El sentimiento de tristeza en la literatura contemporánea*, i finalment en 1937 *El declinar de la monarquía española*, *El rey se divierte* i la contribució a la *Historia Universal* del Instituto Gallach "Cultura contemporánea".

Des de molt jove Deleito desenvolupa un gran interès per la literatura i pels estudis literaris, i no tarda també a manifestar sensibilitat pels afers socials, iniciant la col·laboració amb diverses revistes des de la dècada de 1890. Publica escrits sobre temàtiques molt diverses, destacant-se l'abundant producció per a la revista *El Cardo*, entre 1897 i 1903, any en què la revista passaria a denominar-se *Arte y Sport*, amb la qual prolonga la col·laboració fins a 1905, així com també és destacada la publicació habitual en la *Revista Contemporánea* entre 1901 i 1905. En 1906 comença la important col·laboració amb la revista *La Lectura*, fent-se càrrec de la secció de crítica de publicacions d'història, fins a l'extinció de la revista en 1920. No deixa de col·laborar de forma freqüent amb diversos periòdics i revistes, com *El Mercantil Valenciano, Nuestro Tiempo*, *La Correspondencia de Valencia*, o la *Revista de la Biblioteca, Archivo y Museo del Ayuntamiento de Madrid*, a més de nombroses contribucions puntuals a molts d'altres mitjans escrits.

En acabar la guerra civil, malgrat no haver pertangut mai a cap partit polític i a pesar d'haver estat ajudant en tot allò que pogué a companys i coneguts empresonats i condemnats a mort durant el període de guerra a la zona republicana, Deleito és acusat d'identificar-se amb l'esperit de la *Institución Libre de Enseñanza*, d'ideologia *anticatòlica* i *antinacional*, d'*izquierdista* per la publicació de l'article "El Palacio de

Cervellón, incubador del Primer Golpe de Estado contra la libertad" en *El Mercantil Valenciano*, i d'haver criticat a religiosos en 1936 i al feixisme italià. La repressió franquista s'esforçava a destruir tot l'esperit de reforma i apertura manifestat a la Universitat, del qual havia participat Deleito.[533] Com a conseqüència, sofreix la depuració, per la que és jubilat forçosament en 1939. Tanmateix, gràcies, entre altres, a les gestions del marqués de Lozoya, Juan Contreras y López de Ayala, antic company de Deleito a València, en 1940 és rehabilitat, encara que amb només la meitat del sou i apartat de la funció docent. En 1941 s'instal·la amb la seua família a Madrid, on es dedica a escriure, completar i publicar diverses obres sobre la societat espanyola i la monarquia en el segle XVII i altres aspectes d'història cultural, literària i musical. En 1950 un grapat d'antics companys i deixebles li reten un homenatge que es publica en la revista *Saitabi*. A partir de 1954 la seua salut empitjora sensiblement, i mor a Madrid en 1957.

6.2. Una aproximació a la concepció de la història de José Deleito

6.2.1. Introducció

Tot i no ser un teòric de la història, José Deleito y Piñuela és un historiador profundament preocupat per la forma de fer la història. Ben cert és que (malauradament) no ha deixat escrit cap manual de metodologia per a la recerca històrica o la composició historiogràfica. De fet, la seua obra més ampla de reflexió que exposa de manera detallada la seua manera de concebre la història, és el llarg *Discurs* pronunciat en l'apertura del

[533] Marc BALDÓ: "Aterrados, desterrados y enterrados: La represión franquista del profesorado universitario", *Saitabi*, 59 (2009), p. 192. Recuperat d'internet (https://roderic.uv.es/handle/10550/27313). Per a major informació sobre la repressió franquista a les universitats espanyoles: Marc BALDÓ: "Represión franquista del profesorado universitario", *CIAN. Revista de historia de las universidades*, 14 (2011), pp. 31-51. Recuperat d'internet (https://e-revistas.uc3m.es/index.php/CIAN/article/view/1254/533); Jaume CLARET: *El atroz desmoche. La destrucción de la Universidad española por el franquismo, 1936-1945*, Barcelona, Editorial Crítica, 2006.

curs 1918-1919 de la Universitat de València, "La enseñanza de la Historia en la Universidad española y su reforma posible".[534] D'aquest transcendental *Discurs*, Deleito va dividir el contingut en dues parts per a la seua publicació en forma d'articles a les pàgines de la revista *La Lectura*. D'una banda, la suculenta anàlisi desplegada a l'epígraf "V. Crítica de la investigación erudita, y tendencias modernas a la síntesis en Historia",[535] més un petit fragment de l'epígraf següent,[536] va ser publicada sense a penes canvis, en 1919, en dues parts, sota el títol de "La investigación y la síntesis en la historia".[537] D'altra banda, la major part de la resta del *Discurs*, que recull la crítica del pla d'estudis en vigor[538] més l'original proposta d'un nou pla d'estudis desenvolupada en l'epígraf "VI. Ensayo de un nuevo plan de estudios para la sección facultativa de Ciencias históricas",[539] va ser reorganitzada, amb alguns retocs, i publicada en 1920, també en dues parts, sota el títol de "La enseñanza universitaria de la Historia en España".[540]

La sola existència del *Discurs* i d'aquests articles ja podria justificar l'afirmació sobre la preocupació de Deleito.

D'altra banda, Deleito ha deixat un grandíssim nombre de variats comentaris sobre els afers que involucren les tasques i l'ofici d'historiador en les ressenyes bibliogràfiques publicades a les pàgines de la revista *La Lectura*. De les gairebé tres-centes ressenyes publicades entre agost de 1906 i desembre de 1920, més de dues-centes cinquanta tenen

[534] José DELEITO: "La enseñanza de la Historia en la Universidad española y su reforma posible…", pp. 143-246.
[535] *Ibid.*, pp. 194-217.
[536] A penes cinc curts paràgrafs de la part inicial de l'epígraf "VI. Ensayo de un nuevo plan de estudios para la sección facultativa de Ciencias históricas": *Ibid.*, pp. 217-218.
[537] José DELEITO: "La investigación erudita y la síntesis en la historia"…, pp. 133-156 i pp. 239-252.
[538] Principalment, amplis fragments seleccionats dels epígrafs "II. Crítica del plan de estudios actual en la sección facultativa de Ciencias históricas" i "IV. La situación actual del Licenciado o Doctor en Ciencias históricas al terminar su carrera": José DELEITO: "La enseñanza de la Historia en la Universidad española y su reforma posible…", pp. 157-180 i 189-193.
[539] *Ibid.*, pp. 217-239.
[540] José DELEITO: "La enseñanza universitaria de la Historia en España"…, pp. 113-123 i 213-230.

per objectiu un llibre d'història, o de contingut relacionat amb la història; i d'entre aquestes, no menys de dues-centes contenen comentaris sobre les tasques de l'historiador, la recerca històrica, les fonts de la història, la composició historiogràfica, la funció de la història, etc.

Aquests comentaris de Deleito venen entremesclats amb els resums de les obres ressenyades i les valoracions que aquestes i els respectius autors li mereixen. Però si hom localitza cadascun d'aquests comentaris, i esporga els elements circumstancials o específics relatius a l'obra particular ressenyada, s'obté una bona col·lecció de reflexions que reflecteixen aspectes molt diversos del pensament de Deleito, a partir de les quals és possible trobar línies argumentals fins articular un discurs coherent que desborda en varis punts allò expressat al *Discurs* i que aporta idees no recollides en aquest.

Les reflexions d'aquesta col·lecció són, per tant, com peces d'un puzle, cadascuna del qual s'ha de contextualitzar i interpretar correctament, comparant les unes amb les altres i agrupant-les per temàtiques. Òbviament, per tal d'abastir una caracterització solvent, fan falta moltes ressenyes que continguen comentaris significatius. La bona notícia és que les hi ha, amb suficient quantitat, diversitat i continuïtat en el temps, i durant un període suficientment llarg (quinze anys). Altra bona notícia és que, a causa de la limitació natural de l'espai disponible a una ressenya, es disposa de reflexions molt directes i concretes que condensen, en relativament poques línies, pensaments prou elaborats; i gràcies tant a la perspicàcia i la penetrant capacitat d'anàlisi i crítica de Deleito, com al seu inqüestionable talent comunicatiu, sovint aquestes reflexions esdevenen valuoses *perles* sobre la praxi i l'epistemologia de la història.

La revista mensual *La Lectura* va jugar un paper principal com a vehicle de difusió de la manera de concebre la història per Deleito, qui s'hi va fer càrrec de la secció de

crítica de llibres d'història des de 1906 fins al tancament de la publicació. Aquesta revista, el nom complet de la qual era *La Lectura. Revista de Ciencias y Artes*, va estar dirigida per Francisco Acebal, el seu fundador, des del primer número aparegut en gener de 1901 fins a l'últim en desembre de 1920, comptant amb uns col·laboradors fixes que s'encarregaven de cadascuna de les diverses seccions, però estava oberta a contribucions d'autors variats. Era una publicació d'orientació liberal amb pretensions d'alta cultura que tractava temes literaris, artístics i polítics amb rigor, profunditat i serietat, i no sembla haver superat en cap moment el tiratge de mil exemplars registrat en el seu darrer any d'existència. A més dels articles sobre qüestions polítiques i culturals, s'hi concedia molt d'espai a la crítica literària, així com a matèries diverses com la sociologia, la història, l'antropologia, o el dret, acollint en ocasions també peces de creació literària i poesia.[541]

Els continguts dels fonamentals articles "La investigación y la síntesis en la historia" i "La enseñanza universitaria de la Historia en España", i del brillant *Discurs* del qual s'esqueixen, llevat de la proposta del nou pla d'estudis universitaris desenvolupada en el segon article i en l'última part d'aquest *Discurs*, no són completament nous, ni afegeixen moltes idees noves que el propi Deleito no haguera exposat anteriorment en una o altra ressenya; inclús hi reutilitza, literalment, alguns fragments. De fet, funcionen eficaçment com a visió de conjunt dels arguments principals i com una compilació raonada que cohesiona la seua visió sobre la praxi historiogràfica i sobre l'ensenyament de la història, aportant els exemples pràctics trobats en les obres ressenyades que li ajuden a concretar-la i a il·lustrar-la.

[541] María Pilar CELMA VALERO: *Literatura y periodismo en las revistas del fin de siglo. Estudio e índices (1888-1907)*, Madrid-Gijón, Ediciones Júcar, 1991, pp. 67-70. María Cruz SEOANE i María Dolores SAIZ: *Historia del periodismo en España: Vol. 3. El siglo XX: 1898-1936*, Madrid, Alianza Editorial, 1996, p. 198.

De tota manera, és necessari prendre el fonamental article esmentat de 1919, "La investigación y la síntesis en la historia", com a mapa de referència per a esbrinar el puzle del pensament de Deleito, i anar completant-lo, i matisant-lo, afegint les peces trobades mitjançant les abundants ressenyes.

En la primera part de l'article,[542] Deleito comença denunciant que, malgrat que la investigació assegura el progrés de la ciència, l'ús abusiu del mot ha causat tergiversacions en la tasca dels historiadors. Quasi tots els que a Espanya es consideren historiadors, no són més que erudits que es dediquen a la recerca de detalls; però aquesta només és la fase més bàsica d'un veritable historiador. El treball erudit de recerca és molt lloable i necessari, però només produeix un resultat sense vida; i fer la història és una altra cosa.

L'èmfasi en la recerca erudita d'aquests autonomenats historiadors és resultat de l'adopció dels mètodes de recerca, estudi i crítica de documents desenvolupada des del segle XIX pels estudiosos alemanys de la història. Aquests mètodes són admirables pel rigor, la precisió, l'organització tècnica, i l'ideal científic; però tot açò només conforma la part instrumental, o tècnica, de la història, i no afronten mai la composició històrica: la síntesi. Al si dels estudis històrics de la pròpia Alemanya ha sorgit una reacció contrària a aquesta tendència, en la que destaca Lamprecht, qui ha introduït la psicologia i la sociologia per a l'estudi de la història, prenent com a subjecte el conjunt de la societat, el poble. La síntesi en història, menyspreada i proscrita dels estudis històrics durant dècades, recobra importància, però en aquesta ocasió recolzant-se en la base científica i rebutjant la vella filosofia de la història que portava a generalitzacions fantasioses. A més

[542] José DELEITO: "La investigación erudita y la síntesis en la historia"…, pp. 133-156.

d'Alemanya, la síntesi ha recuperat importància a altres països, singularment a França, destacant-se les idees de G. Monod i de H. Berr.

Per a la síntesi en història es defén l'aplicació de la psicologia i la sociologia a la història com a posicions dels moderns corrents de la historiografia. Així, la història és considerada una psicologia col·lectiva i una sociologia del passat. A més, per tal d'arribar als lectors, la forma mitjançant la que s'ha d'expressar la síntesi ha de ser artística, de manera que s'aconseguesca fer reviure la història, recrear la història. La narració històrica, per tant, ha de ser una construcció psicològica i sociològica en el fons, i artística en la forma, agermanant l'exactitud documentada del fons amb la factura d'una novel·la. Així, l'historiador-literat és igualment escrupolós amb la documentació i les fonts que l'historiador-erudit, i no es perd gens de qualitat científica pel fet de fer una narració historiogràfica artística i entretinguda.

En la segona part de l'article,[543] Deleito se centra en la funció social pedagògica de la història. La història aspira a ser educadora, i per tal que ho siga amb eficàcia ha de ser psicològica, social i artística, cosa que no es pot aconseguir elaborant erudició. La història ha d'aproximar-se a la vida; no ha de quedar-se en un col·leccionisme de fets, sinó que ha de ser panorama d'ànimes, galeria de societats i escola pràctica d'exemples del passat que adoctrinen i orienten. Cal aprendre a comprendre l'organització del present amb sentit evolutiu, és a dir, seguint les transformacions socials.

El veritable historiador ha de tindre la sensibilitat i el pensament oberts, i observar l'esdevindre dels pobles apreciant la diversitat, entenent la fugacitat de les posicions i reconeixent les novetats, gràcies a l'experiència del passat. Per això, l'historiador necessita una visió plena de la història i educació mental per tal de viure idealment en

[543] *Ibid.*, pp. 239-252.

totes les èpoques, pobles i perspectives del passat, fent prevaldre en tot moment el caràcter científic en l'elaboració de la síntesi, i evitant les generalitzacions precipitades i massa subjectives.

L'historiador ha de ser tan bon sintetitzador com analitzador. La recerca és molt important, però només és una primera etapa. Per tant, en els estudis universitaris s'ha d'incloure el coneixement de la Història Universal, i evitar l'*especialisme*. Els erudits especialitzats només tenen una visió parcial de la història; però és necessari que l'historiador tinga una visió completa de la història per a trobar la unitat d'aquesta, prenent la societat com a subjecte i comprenent la tendència general dels fets. Per tant, el coneixement de la història elaborada és indispensable, perquè la història feta és base de la que s'ha de fer; i el millor coneixement es pot adquirir a la universitat, mitjançant un mestre que done l'orientació adequada.

Com es pot apreciar, Deleito pren com a punt de partida la crítica als erudits. Donat que l'estratègia que posa en pràctica el mateix José Deleito remet de forma recurrent a l'oposició entre allò que li desagrada front allò que li agrada, se segueix en les pàgines següents aquest mateix plantejament. Deleito és sobre tot un pragmàtic, no un teòric: produeix els seus pensaments a partir principalment de l'experiència de llegir la història i de fer la història, com a investigador i com a historiògraf, i sobre tot d'ensenyar-la com a docent. El factor comunicatiu és clau: la història que no es comunica d'alguna manera no val per a res; i l'única manera de comunicar-la amb interès, i que suscite interès, és fer-la *viva*.

6.2.2. La historiografia espanyola segons Deleito

José Deleito en 1930 exposa un optimista panorama de la historiografia espanyola mitjançant l'important article "Quelques données sur l'historiographie en Espagne de 1900 à 1930 du point de vue de la synthèse", publicat a la prestigiosa *Revue de Synthèse historique*.[544] Aquest optimisme causa relativa sorpresa, si es té present que a penes una dècada abans el mateix Deleito arremetia amb vehemència contra la penosa situació dels estudis històrics espanyols, mitjançant el més amunt citat *Discurs* i l'article subsegüent. Més encara, des de molt abans d'aquell *Discurs*, però també després, les seues ressenyes estan trufades de crítiques agres contra la historiografia nacional, denunciant greus carències generalitzades; de manera tal que aquells historiadors que alaba i les produccions historiogràfiques que exalça semblen ser afortunades excepcions no representatives.

En la ressenya de 1908 sobre la publicació de la *Histoire générale* dirigida per Ernest Lavisse i Alfred Rambaud, Deleito lamenta que a Espanya no s'haja fet una obra de semblant categoria, malgrat la disponibilitat d'abundants materials i d'algunes monografies estimables, i que hagen de ser historiadors estrangers qui més interès demostren en explorar els *gairebé verges* arxius nacionals per a elaborar la producció historiogràfica sobre la pròpia història espanyola. La historiografia espanyola d'inicis del segle XX, per tant, no abasteix a satisfer un coneixement profund de la història d'Espanya; i, excepte el cas únic de Manuel Sales y Ferré,[545] també manifesta incapacitat

[544] José DELEITO: "Quelques données sur l'historiographie en Espagne de 1900 à 1930…", pp. 29-49.
[545] José DELEITO: "*Historia General*, por Manuel Sales y Ferré", *La Lectura*, Año XII Tomo III (1912), pp. 272-275. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=4d5805a6-53e7-4487-b1f5-30dc2de52b27). Disponible àmplia selecció del contingut d'aquesta ressenya en l'Annex. La figura i el magisteri de Manuel Sales y Ferré també són destacades molt significativament en el Discurs inaugural del curs 1918-1919: ÍD.: "La enseñanza de la Historia en la Universidad española y su reforma posible...", pp. 181-183.

per a construir una *Història Universal* o *General*. La *tutela estrangera* és la norma, a ulls de Deleito, i el coneixement més complet en història ha de vindre donat de fora d'Espanya.[546]

S'arrossega un greu problema de fons, com és la mancança de formació metodològica, abocant als aspirants a historiadors amb vocació a improvisar l'adquisició de les destreses necessàries de forma autodidacta, una carència que afecta a tots els nivells de la formació dels futurs historiadors, i que forçosament ha de repercutir en el nivell del panorama historiogràfic. En una data ben endinsada ja en el segle XX com és l'any 1915, amb motiu de la ressenya sobre la celebrada publicació de *Cuestiones Históricas* d'Antonio Ballesteros i Pío Ballesteros, Deleito posa l'èmfasi en la primària necessitat de disposar d'una adequada metodologia, un problema que a Espanya només Rafael Altamira ha plantejat amb serietat; fins que, lentament, van apareixent treballs que versen amb profunditat sobre el mètode modern i científic de fer la història, mitjançant traduccions d'obres estrangeres sobre la matèria, i també, afortunadament, per la producció d'autors espanyols, com és aquesta obra dels Ballesteros.[547] En opinió de Deleito, el problema de la metodologia no està encara resolt en el moment de pronunciar el citat *Discurs* de la Universitat de València, fent que l'autodidactisme i la improvisació dels coneixements en investigació siguen la norma.[548]

[546] José DELEITO: "*Histoire générale du IV siècle à nos jours*. Obra publicada bajo la dirección de MM. Ernest Lavisse y Alfred Rambaud. Doce volúmenes de 900 págs. aproximadamente cada uno", *La Lectura*, Año VIII Tomo I (1908), pp. 67-68. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=7f00758c-bb04-4152-81ca-132cb92c9c6a). Disponible selecció del contingut d'aquesta ressenya en l'Annex.

[547] José DELEITO: "*Cuestiones Históricas (Edades Antigua y Media). Tomo I*, por Antonio Ballesteros y Pío Ballesteros", La Lectura, Año XV Tomo II (1915), pp. 46-47. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=cf6706e4-36aa-45aa-993d-26ca98d8d018). Disponible selecció del contingut d'aquesta ressenya en l'Annex.

[548] José DELEITO: "La enseñanza de la Historia en la Universidad española y su reforma posible...", pp. 164-165 i 189-190.

Tanmateix, malgrat el reconeixement exprés de Deleito de què les coses van canviant a poc a poc al panorama historiogràfica espanyol, sembla quedar lluny de ser suficient, perquè les amargues crítiques del *Discurs*, vessades pocs anys després d'aquesta ressenya sobre l'obra dels Ballesteros, denoten la persistència de greus carències. D'una banda, les grans deficiències dels estudis històrics universitaris, desgranades en l'epígraf "III. Crítica del plan de estudios actual en la sección facultativa de Ciencias históricas";[549] d'altra banda, el ja esmentat i resumit anàlisi de la situació de la historiografia espanyola de l'epígraf "V. Crítica de la investigación erudita, y tendencias modernas a la síntesis en Historia";[550] la denúncia de Deleito no oblida cap àmbit involucrat en la construcció de la història espanyola. Més temps encara ha costat disposar d'un repertori bibliogràfic fiable i seriós, fins a la publicació dels treballs de B. Sánchez Alonso,[551] un titànic esforç que Deleito no oblida exalçar des de les pàgines de la *Revue de Synthèse historique*.[552]

a) Les carències de la historiografia erudita espanyola

La queixa següent està escrita en 1908:

> "Algunas veces he hecho observar en esta Revista el gran vacío que se advierte en España respecto á ciertas direcciones de los estudios históricos, los cuales entre nosotros han pasado, sin transición apenas, desde los lirismos ó abstracciones metafísicas de la época romántica, á las rebuscas fatigosas de minucias locales y datos escuetos, que permiten sentar plaza de sabio á cualquier mediocre explorador de archivos, sin educación ni sentido históricos, sin el espíritu elevado del hombre de ciencia, que analiza lo pequeño como base para reconstituir lo grande."[553]

[549] *Ibid.*, pp. 157-180.
[550] *Ibid.*, pp. 194-217.
[551] José DELEITO: "*Fuentes de la Historia de España. Ensayo de bibliografía sistemática de las monografías impresas que ilustran la historia política nacional de España, excluídas sus relaciones con América*, por B. Sánchez Alonso. Con un prólogo de don Rafael Altamira", *La Lectura*, Año XX Tomo I (1920), pp. 52-54. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=10f1c5f9-1613-46bf-8375-118673fdb3f1). Disponible selecció del contingut d'aquesta ressenya en l'Annex.
[552] José DELEITO: "Quelques données sur l'historiographie en Espagne de 1900 à 1930…", p. 32.
[553] José DELEITO: "*L'enseignement de l'histoire*, por MM. Ch. Seignobos, Ch.-V. Langlois, L. Gallouédec y M. Tourneur", *La Lectura*, Año VIII Tomo III (1908), p. 176. Recuperat d'internet

Sembla que en 1919 no ha canviat la situació:

> "Así han cortado a la historiografía sus vuelos de águila, haciéndola caminar a ras de tierra, y han forjado, a pretexto de exactitud y especialismo, una historia fría, apergaminada, enteca, sin alma, sin vida.
>
> De esta manera han adquirido título y reputación de historiadores sabios, simples ratones de Archivo, sin cultura general ni sentido histórico, sin el espíritu elevado del hombre de ciencia, que sólo analiza lo pequeño como base para reconstituir lo grande."[554]

L'opinió de Deleito sobre els erudits estava llavors ja ben assentada:

> "La mayoría, la casi totalidad de los que aquí se llaman historiadores, son simples eruditos, muy estimables, muy útiles pesquisidores de noticias, pero que sólo efectúan la más sencilla, elemental y mecánica función del historiador. Acarrean piedras, pero no saben labrarlas, ni menos levantar con ellas construcción alguna. Jamás se elevan por encima del hecho minúsculo que sacan á luz, y hacen la narración tan prolija, fatigosa é indigesta, que los profanos huyen á mil leguas de tales escritos, y los profesionales —sin excluir á veces á los especialistas— los soportan como un penoso deber, entre bostezos, que casi nunca tienen el valor de confesar.
>
> Un sano, pero exagerado temor á la historia lírica y retórica, dominante en la anterior centuria, y que puede personificarse en Castelar, y un celo plausible, pero no siempre discreto, por los rigurosos métodos germánicos de investigación, nos ha llevado á una historia seca, apergaminada, sin espíritu, sin vida".[555]

Aquest fragment, de 1912, que Deleito reutilitza quasi literalment en 1919 per a "La investigación erudita y la síntesis en la historia",[556] manifesta una dualitat, o ambivalència, sobre els *erudits* espanyols com a historiadors d'ofici. D'una banda, els rebaixa de categoria -no són historiadors *plens*- per limitar-se a realitzar la tasca més bàsica de l'historiador, que és l'esbrinament i la verificació de fets recolzant-se en la crítica dels documents, el mètode crític filològic que havia quedat configurat

(https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=05439a4e-1445-4386-98d3-66752aab222e). Disponible àmplia selecció del contingut d'aquesta ressenya en l'Annex.

[554] José DELEITO: "La investigación erudita y la síntesis en la historia"..., p. 135. Els subratllats són meus.

[555] José DELEITO: "*Carlos II y su corte. Tomo I*, por Gabriel Maura Gamazo", *La Lectura*, Año XII Tomo I (1912), pp. 69-70. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=eec14a94-5396-4a59-8551-be0ae9bb3e7e). Els subratllats són meus. Disponible àmplia selecció del contingut d'aquesta ressenya en l'Annex.

[556] José DELEITO: "La investigación erudita y la síntesis en la historia"..., pp. 134-135.

fonamentalment per historiadors alemanys a la llarga del segle XIX. D'altra banda, els considera *molt estimables* i *molt útils pesquisidors*, diligents treballadors que manifesten un *zel plausible* precisament en eixes bàsiques però imprescindibles tasques de recerca i crítica documental aplicant els *rigorosos mètodes germànics*. Deleito no està expressant meres fórmules de cortesia ni està intentant suavitzar la seua crítica, sinó que està traçant una divisòria.

Per a Deleito hi ha el que es pot anomenar com una erudició *bona* i una erudició *roïna*. La *bona* erudició és aquella que assumeix amb modèstia i humilitat les tasques laborioses i feixugues d'escorcollar els arxius, perseverant en la recerca de documents més o menys rellevants, i aplicar-los diligentment els mètodes de crítica, verificació i depuració, per tal d'habilitar amb eficàcia materials històrics d'òptima qualitat, disponibles per a què els historiadors *amb sentit ple* puguen emprendre amb solidesa la tasca de la composició històrica. L'exemple per antonomàsia del *bon* erudit, en aquest sentit, per a Deleito, és Francisco Codera, com es mostra a un apartat posterior. Però també dóna Deleito un bon grapat d'altres exemples d'erudits que declaren expressament aquesta intenció bàsica de preparació de materials per a ser usats posteriorment (per ells o per altres) en la construcció històrica.

L'erudició *roïna*, per contra, es té a ella mateixa com a objectiu; és la que pretén fer passar per construcció històrica els resultats directes de l'anàlisi crítica documental, o una producció historiogràfica que se centra en la descripció d'aquests elements documentals, i que inevitablement para l'atenció en personatges i fets històrics d'escassa, o ninguna, importància, sense preocupar-se de la visió de conjunt ni de la contextualització ni de la integració de les històries parcials en la història general. Per les denúncies de Deleito, aquests són, lamentablement, els casos més habituals de la realitat

de la historiografia espanyola del període, que corresponen amb "el erudito detallista, buscador del hecho por el hecho".[557] La idea de la investigació ha estat tergiversada, quan no usada de coartada, per a justificar la recerca detallista de minúcies que no aporten rellevància.[558] José Deleito no dubta a assenyalar el greu problema que comporta "el culto fetichista al documento de la erudición al uso, para la cual toda la ciencia del pasado está en el archivo".[559] Més encara, incideix en la particularment accentuada dependència de la historiografia espanyola respecte de la documentació dels arxius oficials[560] que duu a molts erudits a ignorar, quan no menysprear, altra mena de fonts, així com les interessants aportacions des d'altres disciplines com la Sociologia, rellevants en particular per al coneixement de la coneguda com a *història interna*, com es desenvolupa a un altre apartat posterior. L'erudició espanyola es preocupa exclusivament per aspectes propis d'*història externa*, obviant tota consideració referent a la *història interna*; i els efectes perversos en què ha desembocat ha estat la producció d'una història *teològica i heroica*.[561]

D'aquesta manera, acusa Deleito, han hagut de ser autors provinents d'àmbits externs a la historiografia professional els qui han introduït coneixements d'*història interna* dins dels estudis històrics, posant els exemples de Julián Juderías i de Gabriel Maura, mentres que els erudits historiadors d'ofici es limiten a escorcollar arxius a la recerca de documents oblidats pel simple motiu de què no han eixit encara a la llum sense

[557] *Ibid.*, p. 134.
[558] *Ibid.*, pp. 133-134.
[559] José DELEITO: "*La formation des legendes*, por A. Van Gennep", *La Lectura*, Año XIII Tomo III (1913), p. 293. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=f26aefe1-2e9f-4ced-9876-11c1814c62dd). Disponible àmplia selecció del contingut d'aquesta ressenya en l'Annex.
[560] José DELEITO: " *L'Espagne en 1810 (Souvenirs d'un prisonnier de guerre anglais)*, por Albert Savine", *La Lectura*, Año X Tomo II (1910), p. 441. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=d4864465-867e-4f9c-8fcc-89010d495d14).
[561] José DELEITO: " *Rincones de la historia. Apuntes para la historia social de España. Tomo I. Siglo VIII al XIII*, por Gabriel Maura Gamazo", *La Lectura*, Año XI Tomo I (1911), p. 52. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=51032106-2ead-4a8e-9302-dd693a775b9a). Disponible àmplia selecció del contingut d'aquesta ressenya en l'Annex.

parar-se a valorar quina pot ser la importància real ni la veritable aportació que impliquen troballes que habitualment resulten ser bastant secundàries, inclús marginals.[562] Per tant, hi ha moments que la crítica de Deleito a l'erudició espanyola és molt més que severa, no només per les greus carències sinó també pel desinterès per qualsevol àmbit històric que escape de l'estricte marc nacional espanyol.[563]

Deleito carrega amb decisió contra els *sacerdots de Clio*, que pretenen acotar una història entesa en realitat de manera molt bàsica que la restringeix als aspectes més superficials i a les tasques més mecàniques de l'ofici d'historiador.[564]

Tanmateix, com es demostra en pàgines vinents, Deleito creu fermament en què la tasca d'erudició és fonamental per a un historiador, més encara un historiador que es vulga considerar *científic*, i que el recurs al mètode de crítica és imprescindible i irrenunciable com a mètode històric científic:

> "Y no es que la erudición merezca menosprecio. Sin ella no hay historia posible; como no hay arquitectura sin la labor, no por modesta menos útil e indispensable, de albañiles y aparejadores. Pero sería intolerable que el albañil se jactase orgullosamente de arquitecto, y considerara que todo el arte de la edificación estriba en fabricar argamasa, o en acarrear, apilar y alinear ladrillos."[565]

Aquesta doble comparació, de l'erudit amb l'obrer paleta, i l'historiador amb l'arquitecte, ja l'havia utilitzat Deleito uns anys abans fent la ressenya del discurs de Gumersindo de

[562] José DELEITO: "*España en tiempo de Carlos II 'El Hechizado'*, por Julián Juderías", *La Lectura*, Año XII Tomo II (1912), p. 77. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=f537a422-4072-4e0e-b11e-a3f41bee787e). Disponible àmplia selecció del contingut d'aquesta ressenya en l'Annex.
[563] José DELEITO: "*Grecia y la civilización cretico-micénica*, por P. Bosch Gimpera", *La Lectura*, Año XV Tomo I (1915), pp. 72-73. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=67c211d0-0f2f-4d3b-9f17-98d4147a648d).
[564] José DELEITO: "*Les jardins de l'histoire*, por Emile Gebhardt", *La Lectura*, Año XI Tomo I (1911), p. 498. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=51032106-2ead-4a8e-9302-dd693a775b9a).
[565] José DELEITO: "La investigación erudita y la síntesis en la historia"..., pp. 134-135.

Azcárate sobre *el caràcter científic de la història*, per tal de justificar a Azcárate com a excel·lent historiador malgrat no ser cap erudit ni haver-li calgut fer cap feina d'erudit.[566]

Per tant, la crítica de Deleito és més que un mer lament per la insuficiència de la historiografia espanyola coetània resultant de la renúncia conscient de tants historiadors de professió a anar més enllà de la crítica erudita, conformant-se amb una producció que es pretén *científica*. A més de traure a la llum el problema de què aquestes funcions bàsiques de l'historiador, per molt necessàries que siguen, resulten insuficients per a la producció historiogràfica de veritable qualitat i utilitat, Deleito reivindica que l'historiador ha de prosseguir el seu treball amb recursos més elaborats i potents per tal d'abastir una composició històrica que prenga la forma d'una veritable narració historiogràfica *viva*.[567]

La crítica de José Deleito contra l'erudició com a pràctica historiogràfica se sintetitza en dues idees clau, que alhora estan entrellaçades; d'una banda, l'erudició no produeix altra cosa que un mer inventari, és a dir, una llista ordenada; i d'altra banda, la història no pot considerar-se resultat directe de l'erudició perquè aquesta només ofereix un passat *dissecat*, és a dir, *mort*, mentre que per contra per a Deleito la història ha de ser matèria *viva*. Així pot llegir-se per exemple en la defensa que fa Deleito d'un treball de G. Reynier:

> "El libro de Reynier es una desviación feliz de los caminos áridos y pedregosos que sigue la Historia en nuestros días, convertida en frío y monótono inventario de seca erudición, que quiere disecar el pasado como se diseca un cadáver".[568]

[566] José DELEITO: "*El carácter científico de la historia*, por D. Gumersindo de Azcárate. Discurso leído con motivo de su recepción en la Academia de la Historia", *La Lectura*, Año X Tomo II (1910), p. 326. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=d4864465-867e-4f9c-8fcc-89010d495d14).
[567] José DELEITO: "La investigación erudita y la síntesis en la historia. II"..., p. 241.
[568] José DELEITO: "*La vie universitaire dans l'ancienne Espagne*, por Gustavo Reynier", *La Lectura*, Año VII Tomo II (1907), p. 294. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=e6eb1a33-3639-4493-97cc-fc0f1196355a).

No es tracta de cap cas aïllat. Deleito critica en diverses ocasions la pretensió dels historiadors erudits de reduir la història a un *inventari*; i habitualment ho fa oposant les virtuts de certes produccions. És el cas quan alaba un treball de Paul Groussac del qual considera que l'autor ha aconseguit allò que "no lograría un árido y minucioso inventario de erudito".[569] Pareguda valoració mereix a Deleito una obra de Carlos Ibarguren, la qualitat de la qual "no alcanzaría el más completo inventario erudito de hechos y personas momificados".[570] També a la *Historia de la novela en España* d'Andrés González-Blanco, on Deleito hi troba que "Nada se ve allí de inventario, donde todo haya de apuntarse, ó de casillero, donde cada cosa ocupa el lugar correspondiente, previamente clasificada y etiquetada, (...)".[571] En la mateixa línia es pronuncia Deleito exalçant l'estudi de Gabriel Maura Gamazo *Carlos II y su corte* com una obra historiogràfica de la màxima qualitat i "no un inventario soporífero",[572] en clara manifestació de l'avorriment que Deleito pateix quan s'enfronta a l'erudició per l'erudició. I un exemple més per a mostrar que Deleito no desaprofita l'oportunitat que ofereix la ressenya d'un discurs del molt admirat Manuel Sales y Ferré a la Real Academia de Ciencias Morales y Políticas, per a denunciar el "árido y desarticulado inventario de hechos simples, á que reducen la Historia las exageraciones de ciertos eruditos".[573]

[569] José DELEITO: "*Santiago de Liniers, conde de Buenos Aires*, por Paul Groussac", *La Lectura*, Año VIII Tomo I (1908), p. 464. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=7f00758c-bb04-4152-81ca-132cb92c9c6a). Disponible àmplia selecció del contingut d'aquesta ressenya en l'Annexe.
[570] José DELEITO: "*Una proscripción bajo la dictadura de Syla*, por Carlos Ibarguren", *La Lectura*, Año X Tomo I (1910), p. 406. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=02ac1e04-90ac-41f5-a902-0279fa099945). Disponible àmplia selecció del contingut d'aquesta ressenya en l'Annex.
[571] José DELEITO: "*Historia de la novela en España desde el Romanticismo a nuestros días*, por Andrés González-Blanco", *La Lectura*, Año IX Tomo II (1909), p. 75. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=dd6fb2db-ad61-42ee-8f25-c9515a29dda5).
[572] José DELEITO: "*Carlos II y su corte. Tomo I*, por Gabriel Maura Gamazo"..., p. 73. Disponible àmplia selecció del contingut d'aquesta ressenya en l'Annex.
[573] José DELEITO: "*La transformación del Japón*. Discurso leído ante la Real Academia de Ciencias Morales y Políticas, en sesión pública celebrada para conmemorar el 50° aniversario de su constitución el día 7 de Febrero de 1909, por el Ilmo. Sr. D. Manuel Sales y Ferré", *La Lectura*, Año IX Tomo I (1909), p. 459. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=a24625ac-9e1c-4b43-9dd8-aab09f469c2b).

També és recurrent la crítica de l'erudició com a *passat dissecat*, en casos en què Deleito la identifica amb un *ossari* o la qualifica de *seca* o *freda* entre d'altres apel·latius. Així ho fa lloant un treball de F. Lozano perquè "En él no hay la fría sequedad de una erudición muerta, que rebusca y escarba en el osario inmenso del ayer".[574] També en el cas del ja esmentat G. Maura Gamazo, qui, per a Deleito, "huye de la historia seca, fría y apergaminada, que fosiliza lo pretérito".[575] Igualment es pot citar l'exemple d'una *Historia de España* elaborada per Ángel Salcedo, un autor que malgrat ser considerat un erudit segons Deleito "no hace una historia seca, árida, empacada y doctrinal".[576]

No s'escapen de la diana de la crítica historiadors especialitzats en alguna de les anomenades *ciències auxiliars*, com ara l'arqueologia; un bon exemple es troba en la lloança que Deleito fa d'Amalio Gimeno, qui s'expressa "no á la manera seca y fría de un arqueólogo al uso, maníaco del coleccionismo, para quien una obra artística exhumada no es admirable por su valor intríseco [sic] y emocional, sino como pieza nueva que unir a un dilatado mosaico".[577]

Tots aquests, com es pot verificar, són casos en què José Deleito alaba l'obra particular i l'autor que està ressenyant, com a exemples benèfics que caldria imitar, oposant-los a la pràctica historiogràfica erudita coetània.

---

[574] José DELEITO: "*El maestro del Libertador*, por F. Lozano y Lozano", La Lectura, Año XV Tomo II (1915), p. 270. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=cf6706e4-36aa-45aa-993d-26ca98d8d018).

[575] José DELEITO: "*Carlos II y su corte. Tomo II (1669-1679)*, por Gabriel Maura Gamazo", *La Lectura*, Año XVI Tomo III (1916), p. 314. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=522c55e7-47eb-4b95-a234-1453dc39b128). Disponible àmplia selecció del contingut d'aquesta ressenya en l'Annex.

[576] José DELEITO: "*Historia de España. Resumen crítico*, por Ángel Salcedo Ruiz, é *Historia gráfica de la civilización española (ilustración y notas explicativas de la misma)*, por Manuel Angel y Alvarez", *La Lectura*, Año XV Tomo I (1915), p. 304. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=67c211d0-0f2f-4d3b-9f17-98d4147a648d). Disponible àmplia selecció del contingut d'aquesta ressenya en l'Annex.

[577] José DELEITO: "*El hallazgo y el descubrimiento arqueológico de la Historia del Arte*. Discurso de recepción del excelentísimo señor don Amalio Gimeno, en la Real Academia de Bellas Artes de San Fernando", *La Lectura*, Año XVI Tomo III (1916), p. 87. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=522c55e7-47eb-4b95-a234-1453dc39b128).

La història entesa com a mera erudició no hi ha qui la suporte, a causa de la forma netament antiliterària d'aquesta. Així ho il·lustra Deleito al següent fragment, on també fa gala d'un humor que ratlla el sarcasme, alhora que exalça un parell d'historiadors hispanoamericans:

> "Estos, por suerte suya, no se han enterado aún de que la erudición deba consistir en aburrir al lector, y, sin despreciar el documento, no se resignan á eclipsarse tras él, ni á convertir el libro en un revuelto mosaico de piezas, que un acarreador hábil supo hacinar, pero no ordenar, y menos distribuir con arte y armonía".[578]

Les grans obres d'erudició, tot i admetre'n Deleito el mèrit i la utilitat per als especialistes, "son como los diccionarios: sólo pueden consultarse parcialmente y en pequeñas dosis. Su lectura seguida no hay quien la pueda sufrir".[579] Així, la crítica de Deleito contra la historiografia erudita pren la forma d'un atac frontal, per molt breu que siga el comentari que deixa com *de passada*. S'aprecia perfectament quan exalça certa col·lecció francesa de divulgació que sense deixar de ser *rigorosament científica* mamprén una historiografia *viva i palpitant*, és a dir, "no de la momificada y soporífera, que tomamos los profesionales como un deber".[580] També, en l'apologia de l'esmentat G. Maura Gamazo, de qui Deleito esdevé fervorós admirador, quan fa balanç del conjunt de les obres publicades per aquell: "Ni la más erudita de ellas tuvo jamás el carácter plúmbeo y soporífero que parece marca obligada de nuestros historiadores de profesión".[581]

[578] José DELEITO: "*Cómo acabó la dominación de España en América*, por Enrique Piñeyro", *La Lectura*, Año IX Tomo III (1909), p. 307. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=d7c1b13d-9266-4568-9848-df27ee9b494b). Els dos historiadors hispanoamericans són Enrique Piñeyro, autor del llibre ressenyat, i Paul Groussac, de qui anteriorment havia fet una altra ressenya, la qual ja ha estat citada.
[579] José DELEITO: "*Una proscripción bajo la dictadura de Syla*, por Carlos Ibarguren"..., p. 406.
[580] José DELEITO: "*L'Espagne en 1810...*", p. 441.
[581] José DELEITO: "*Historia crítica del reinado de don Alfonso XIII durante su menoridad bajo la regencia de su madre doña María Cristina de Austria. Tomo I*, por Gabriel Maura Gamazo", *La Lectura*, Año XX Tomo II (1920), p. 169. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=04bff396-c0f5-4e14-a7d4-dc0d3b037012).

Aquests atacs de Deleito van dirigits, no contra l'erudició com a funció de recerca i depuració de documents, sinó contra la producció historiogràfica que fa de l'erudició l'element central exhibint-la com a protagonista. Tanmateix, Deleito considera perfectament compatible la narració històrica amb l'erudició sempre que aquesta no siga l'objectiu d'aquella. Així ho deixa veure en l'exemple de l'esmentada ressenya de l'obra de Carlos Ibarguren, de qui alaba que alleugere de cites el relat perquè "de ningún modo necesita empedrar de documentos soporíferos el texto, apoyándose en ellos, como un cojo en sus muletas, por serle imposible caminar de otro modo".[582] Aquesta figura retòrica que identifica un historiador-erudit amb una persona que no pot caminar sense recolzar-se en crosses, fixa una imatge molt nítida de la incapacitat dels erudits com a historiadors per a fer una veritable construcció històrica, a ulls de Deleito.

Aquesta forma de fer la història reduint-la a un exercici d'erudició, assenyala Deleito, és un costum recent, perquè a penes mig segle abans "la Historia no era aún un glacial osario de noticias petrificadas por una erudición muy puntual, pero muy seca".[583] Alhora que s'ha anat estenent la concepció cientifista de la història basada en la verificació dels fets sobre documents, s'ha anat restringint l'exercici de la recerca històrica a un grapat d'erudits formats en les tècniques de l'ofici que només escriuen per a altres col·legues entesos com ells, resultant en la pèrdua de l'estil de narració que l'apropava al públic general i no iniciat en els sabers de l'erudició.[584] Si abans, no fa tant, ha estat possible fer una història viva, cal recuperar aquell esperit; això sí, sense retornar a les manifestacions de la vella filosofia de la història, i per tant condicionant l'operació

[582] José DELEITO: "*Una proscripción bajo la dictadura de Syla*, por Carlos Ibarguren"..., p. 407. Disponible àmplia selecció del contingut d'aquesta ressenya en l'Annex.
[583] José DELEITO: "*Biografía de J. Félix Ribas*, por Juan Vicente González", *La Lectura*, Año XIV Tomo III (1914), p. 329. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=39d8c9d2-ca0e-4538-a166-6514c22960d0).
[584] José DELEITO: "*Santiago de Liniers, conde de Buenos Aires*, por Paul Groussac"..., p. 465.

a l'aplicació dels moderns criteris de la història científica. Per tant, per a fer lloança d'una bona obra historiogràfica, Deleito abans ha de constatar que aquesta estiga "libre de la carga abrumadora de una plúmbea erudición".[585] És molt significativa la insistència de Deleito en expressar com li agraden els treballs "exentos de documentación farragosa y erudición árida".[586]

D'entre les limitacions atribuïdes als erudits com a historiadors, Deleito destaca l'absència de concepció orgànica per a dotar una construcció de conjunt.[587] A més, també qüestiona de manera molt crua la pretensió d'objectivitat de què aquesta presumeix, perquè al cap i a la fi és el propi autor qui decideix mostrar els actors històrics d'una manera o d'altra.[588]

Però la carència que amb major insistència assenyala és la de falta de vida en la historiografia netament erudita, deguda fonamentalment al plantejament antiliterari d'aquesta.[589] De fet, Deleito és contundent en considerar aquesta pràctica "una herejía, una mutilación dolorosa", "un sacrilegio, un atentado de lesa humanidad".[590] Deleito es rebel·la contra l'aparent contradicció entre l'exigència de rigor científic i la factibilitat d'una composició històrica amb qualitat tant analítica com literària.

[585] José DELEITO: "*El obispo de Orense en la Regencia del año 1810 (Planteamiento de los problemas fundamentales de la vida constitucional de España)*, por Eugenio López-Aydillo", *La Lectura*, Año XVIII Tomo II (1918), pp. 388-389. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=542f4f84-ec38-4484-a8e0-8396481a24c6).
[586] José DELEITO: "*Dos de mayo de 1808*, por el general G. de Arteche", *La Lectura*, Año VIII Tomo II (1908), p. 325. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=0e447208-3edf-4e41-8c55-2c4238dd0b93).
[587] José DELEITO: "*España en tiempo de Carlos II 'El Hechizado'*, por Julián Juderías"..., pp. 77-78.
[588] José DELEITO: "*Historia de la novela en España...*", p. 75.
[589] José DELEITO: "*El teatro en Toledo durante los siglos XVI y XVII*, por Julio Milego", La Lectura, Año IX Tomo II (1909), p. 438. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=dd6fb2db-ad61-42ee-8f25-c9515a29dda5).
[590] José DELEITO: "*Athènes*, por Gustavo Fongères", *La Lectura*, Año XV Tomo III (1915), pp. 179-180. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=c2e4a216-30a5-44c3-a3e4-4e4f118f374e). Disponible àmplia selecció del contingut d'aquesta ressenya en l'Annex.

Per a Deleito, ha estat la influència germànica en l'erudició la causa principal d'aquesta deriva en part de la historiografia que troba tan criticable:

> "Bien está que sigamos á Alemania, la Meca de los estudios históricos modernos, en la reconstrucción parcial y documentada de nuestra vida que fue; bien está desenterrar y apilar materiales; pero es exclusivismo exagerado no hacer más que eso, tanto más cuanto que el cultivo de los estudios históricos no se requiere exclusivamente para el especialista de tal ó cual pequeña rama de los mismos, sino también para la educación general histórica de la masa de un país."[591]

José Deleito no qüestiona l'interès ni la utilitat del mètode històric alemany. Però llança dues crítiques implacables respecte a l'adopció d'aquest pels erudits espanyols; una crítica que podria dir-se tècnica, i l'altra crítica més bé operativa. La crítica tècnica, en realitat Deleito la pren prestada de Rafael Altamira i de Charles Seignobos, per a assenyalar la insuficiència d'aquell mètode a causa de focalitzar-se en la part *tècnica o instrumental*, desentenent-se intencionadament de la construcció o *composició històrica*, en definitiva la síntesi. [592] Per a recolzar l'argument, Deleito remet a l'obra d'Ernesto Quesada,[593] de la qual ha fet detallada ressenya;[594] un indici clar de com d'oportunament útil ha estat per a Deleito haver llegit l'obra de Quesada per a conéixer a fons la metodologia alemanya.

La crítica operativa, d'elaboració més pròpiament original de Deleito, es refereix a la dificultat d'adaptació del mètode germànic al cas espanyol, en especial per les condicions de l'ensenyament universitari.[595] Les condicions en què el mètode històric es

[591] José DELEITO: "*L'enseignement de l'histoire*,...", p. 176. Disponible àmplia selecció del contingut d'aquesta ressenya en l'Annex.
[592] José DELEITO: "La investigación erudita y la síntesis en la historia"..., pp. 138-140.
[593] *Ibid.*, p. 140.
[594] José DELEITO: "*La enseñanza de la historia en las universidades alemanas*, por Ernesto Quesada, Profesor titular de Economía política y consejero académico de la Facultad de Ciencias jurídicas y sociales (Universidad de La Plata)", *La Lectura*, Año XII Tomo III (1912), pp. 416-423. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=4d5805a6-53e7-4487-b1f5-30dc2de52b27).
[595] José DELEITO: "La investigación erudita y la síntesis en la historia"..., p. 139.

treballa i del que es dóna formació als estudiants a les universitats alemanyes no tenen res a veure amb el que es viu a les espanyoles. Les universitats alemanyes tenen una àmplia autonomia de gestió, una important dotació pressupostària, una flexibilitat, una tradició consolidada en la impartició dels seminaris pràctics, un esperit científic en tots els àmbits, i una consideració social, que resulta inabastable per a les universitats espanyoles. Per tant, l'intent d'aplicar un mètode històric que està íntimament vinculat a una cultura universitària i científica tan peculiar, està condemnat al fracàs, i només dóna com a resultat una versió burda i tergiversada, o com diu Deleito, *no ben entesa ni aplicada*[596].

No dubta Deleito en marcar distància amb la historiografia alemanya que serveix de referència per a l'erudició espanyola, com a totes les produccions erudites d'Occident. Per molt apreciable que siga la metodologia alemanya d'erudició en l'utillatge de l'historiador, aquesta *per se* no aconsegueix més que història *morta*, *sense ànima*.[597]

Deleito el que pretén és fer història *viva*; un objectiu que no satisfà cap dels prestigiosos erudits alemanys ni aquells que segueixen l'exemple d'aquests. Per contra, en oposició a la història *morta* que subministra la historiografia erudita alemanya, Deleito posa l'èmfasi en destacar al seu admirat Gabriel Maura.[598] Com es mostra en apartats vinents, G. Maura esdevé model d'historiador *modern* en opinió de Deleito, tot i admetre la seua singularitat, perquè és "un tipo de historiador cada vez más raro entre nosotros desde que, huyendo de la pompa oratoria castelarina caímos en la árida y ratonil micrografia germànica".[599] No és, per tant, de la historiografia alemanya d'on cal treure

[596] *Ibid.*, p. 139.
[597] José DELEITO: "*Athènes*, por Gustavo Fongères"..., p. 179. Disponible àmplia selecció del contingut d'aquesta ressenya en l'Annexe.
[598] José DELEITO: "*Carlos II y su corte. Tomo II (1669-1679)*, por Gabriel Maura Gamazo"..., p. 314. Disponible àmplia selecció del contingut d'aquesta ressenya en l'Annex.
[599] José DELEITO: "*Algunos testimonios literarios e históricos contra la falsa tesis de la decadencia nacional*, por don Gabriel Maura Gamazo. Discurso de recepción en la Real Academia Española, leído el 18 de enero de 1920", *La Lectura*, Año XX Tomo I (1920), p. 185. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=10f1c5f9-1613-46bf-8375-118673fdb3f1).

el model. Com es demostra a un apartat posterior, la historiografia de referència segons Deleito ha de ser de la francesa.

b) Les carències dels estudis històrics universitaris espanyols

El problema de l'ensenyament de la història a Espanya no ha merescut a penes l'atenció dels propis historiadors, llevat d'excepcions com Rafael Altamira.[600] La crítica més completa de Deleito està desplegada en el seu *Discurs* d'apertura del curs 1918-1919 de la Universitat de València, "La enseñanza de la Historia en la Universidad española y su reforma posible". Per a Deleito el dolent panorama descrit als apartats anteriors és conseqüència de la insuficiència dels estudis impartits, primer a l'educació anterior a la fase universitària, que manca de *cultura general històrica*,[601] i segon a la Universitat espanyola,[602] que manifesta absència de la formació amb *sentit històric*.[603] Alhora també com a resultat d'aquesta deficient formació s'ha entrat en un cercle viciós, perquè la historiografia erudita espanyola de les dècades inicials del segle XX es dedica a la recerca de minúcies, mentres falten historiadors que tinguen voluntat de coneixement profund de la societat i amb formació pedagògica preparats per a impartir la instrucció necessària a la nació i a la universitat.[604]

L'hegemonia de la historiografia erudita i la inèrcia d'uns estudis històrics especialitzats enfocats fonamentalment a la formació professional d'arxivers, ha provocat

[600] José DELEITO: "*La enseñanza de la historia*, por Lavisse, Monod, Hinsdale, Altamira y Cossío, de la Biblioteca Ciencia y Educación, Sección de Metodología, Ediciones de «La Lectura». Traducciones por D. Barnés", La Lectura, Año XIII Tomo III (1913), pp. 198-199. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=f26aefe1-2e9f-4ced-9876-11c1814c62dd). Disponible àmplia selecció del contingut d'aquesta ressenya en l'Annex.
[601] José DELEITO: "La enseñanza de la Historia en la Universidad española y su reforma posible...", p. 161.
[602] *Ibid.*, pp. 145 i 217.
[603] *Ibid.*, p. 182.
[604] José DELEITO: "*L'enseignement de l'histoire*,…", p. 176.

que s'haja acabat tergiversant la funció del professor universitari d'història, la qual, segons Deleito, hauria de prioritzar les construccions històriques de conjunt.[605] Abans que la instrucció en investigació i en les especialitats de la recerca històrica, Deleito remarca que els aspirants a historiadors requereixen formació en *Història Universal* per tal d'adquirir la visió general i comprendre el conjunt;[606] i els coneixements cal que els aprenguen estudiant *història elaborada*, abans de rebre la instrucció especialitzada en recerca.[607] Perquè, com s'explica a un apartat posterior, l'aspiració d'un veritable historiador ha de ser la realització de la composició històrica, és a dir, de la síntesi, i aquest és un procés complex que necessita la guia i l'orientació del professor; i alhora perquè el treball d'anàlisi és molt més senzill i bàsic que el de síntesi.[608]

Les carències en la formació als estudis històrics són especialment clamoroses pel que fa a les matèries de la coneguda com a *història interna*.[609] Per tant, una veritable reforma dels estudis històrics universitaris ha de replantejar la totalitat del programa, prioritzant la vessant pedagògica, i amb l'objectiu d'aconseguir la formació de veritables historiadors plens.[610]

Igual de contundent es manifesta Deleito sobre la necessitat de bons materials didàctics per a l'ensenyament de la història, queixant-se perquè l'excel·lència d'un llibre de text és un fet de caràcter excepcional,[611] tot un indici de què l'ensenyament té un veritable problema. Implacable amb la misèrrima realitat de la manualística espanyola, a la que a més de censurar la descarada propensió al plagi, acusa de resultar pràcticament

[605] José DELEITO: "*El carácter científico de la historia*, por D. Gumersindo de Azcárate...", p. 326.
[606] José DELEITO: "La investigación erudita y la síntesis en la historia. II"..., pp. 243-244.
[607] *Ibid.*, p. 247.
[608] *Ibid.*, pp. 249-251.
[609] José DELEITO: "*La formation des legendes*, por A. Van Gennep"..., p. 295.
[610] La proposta de Deleito per a un nou pla d'estudis universitaris d'història, a l'epígraf "VI. Ensayo de un nuevo plan de estudios para la sección facultativa de Ciencias históricas", en José DELEITO: "La enseñanza de la Historia en la Universidad española y su reforma posible...", pp. 217-246.
[611] José DELEITO: "*Historia General*, por Manuel Sales y Ferré"..., p. 272.

inútil per anticientífica i antipedagògica,[612] Deleito enveja la situació que es viu a altres països, a conseqüència de l'experiència pràctica de disposar amb major facilitat de textos d'història universal, inclús d'històries estrangeres, que d'històries d'Espanya solvents.[613] En particular enveja Deleito la situació i consideració del manual a França, en clara oposició a la realitat espanyola.[614] Cal tindre present que Deleito compta amb la seua pròpia experiència dels seus anys d'estudiant; la persistència de la forma de funcionar l'ensenyament de la història a la Universitat alimenta un cercle viciós en què la matèria s'imparteix a l'aula de forma retòrica fent inútil la possible aportació del manual, i l'ínfima qualitat d'aquest espenta als estudiants a ser més dependents del discurs retòric del professor, plantant a més la llavor per a què els potencials docents del futur imiten aquesta actitud per ser l'única referència de què disposen front al menyspreat llibre de text.

Per totes aquestes circumstàncies, la publicació d'un manual que troba veritablement útil i de gran qualitat, com és el cas de l'obra de Pedro Aguado Bleye, és motiu de celebració per a Deleito,[615] tot i publicar-se en una època una mica tardana. Pocs anys abans, Deleito té l'ocasió de valorar detalladament altre llibre que conté dos manuals d'*Història d'Espanya* (un d'ells, curiosament, la primera versió gràfica de tal matèria) que, tot i no ser tan satisfactoris, el fet de posar-los pegues no li impedeix destacar-ne les qualitats beneficioses que hi troba, en especial en la funció divulgativa.[616]

---

612 José DELEITO: "*Curso completo de Historia*, por Albert Malet, J. Isaac y Charles Maquet. Versión castellana por D. Miguel Ruiz", *La Lectura*, Año XVI Tomo I (1916), p. 56. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=6a0b039f-2a49-4a1c-81a1-000fbbca65fa). Disponible àmplia selecció del contingut d'aquesta ressenya en l'Annex.

613 José DELEITO: "*Historia de España. Resumen crítico*, por Ángel Salcedo Ruiz,...", pp. 298-299.

614 José DELEITO: "*L'enseignement de l'histoire*,…", p. 181.

615 José DELEITO: "*Manual de Historia de España. 2 tomos*, por Pedro Aguado Bleye", *La Lectura*, Año XX Tomo I (1920), pp. 284-285 i 286. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=10f1c5f9-1613-46bf-8375-118673fdb3f1).

616 José DELEITO: "*Historia de España. Resumen crítico*, por Ángel Salcedo Ruiz,...", p. 298. Disponible àmplia selecció del contingut d'aquesta ressenya en l'Annex.

Fora del cas de les *històries d'Espanya*, el manual dirigit per Albert Malet es fa immediatament mereixedor dels millor elogis, encara que no es tracta d'un manual universitari, per desplegar totes les qualitats didàctiques i divulgatives que Deleito tant aprecia de la historiografia francesa, superant als treballs realitzats en aquest camp per Ch. Seignobos.[617] A més, valora significativament les aportacions de manuals per a l'ensenyament de diverses especialitats que abasteixen satisfactòriament la tasca de divulgació de bona qualitat sense deixar d'acomplir els requisits de rigor científic. Per exemple, el cas de la *Història de la Química i de la Farmàcia* d'Agustín Murúa, autor de reconegut compromís amb la divulgació.[618] Altre bon exemple és la *Història de la Pedagogia* de H. Weimer, de contingut actualitzat fins al temps immediatament anterior a la seua publicació.[619] També la *Història de l'Ètica* de Martín Navarro, tot i no ser estrictament un manual pensat per a la docència per centrar-se en matèria no recollida als plans d'estudis.[620] Inclús un manual d'història eclesiàstica com el de L. Duchesne, que en opinió de Deleito mereix ser destacat per estar rigorosament documentat i recolzar-se en els mètodes moderns de recerca.[621] I, finalment, de bon grat dedica també Deleito molta

[617] José DELEITO: "*Curso completo de Historia*,...", pp. 56-60.
[618] José DELEITO: "*Compendio de Historia de la Química y de la Farmacia*, por el Dr. Agustín Murúa y Valerdi", *La Lectura*, Año XIII Tomo I (1913), pp. 68-70. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=91bedc26-8055-47b0-a985-844277bed62d).
[619] José DELEITO: "*Historia de la Pedagogía*, por H. Weimer. Traducción de Gloria Giner de Ríos", *La Lectura*, Año XIV Tomo III (1914), pp. 186-187. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=39d8c9d2-ca0e-4538-a166-6514c22960d0).
[620] José DELEITO: "*Historia de la Ética*, por Martín Navarro y Flores, catedrático del instituto de Tarragona y ex profesor de la Institución libre de enseñanza", *La Lectura*, Año XIV Tomo II (1914), pp. 60, 62, 64 i 65. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=1a60e466-4d4a-495b-8834-0a13eab776a1).
[621] José DELEITO: "*Los seis primeros siglos de la Iglesia. Historia crítica*, por Mons. L. Duchesne. Tomo I. Versión castellana de la cuarta edición francesa (1908), por el P. Pedro Rodríguez, S. O A., profesor del Colegio Internacional de Santa Mónica, de Roma", *La Lectura*, Año XI Tomo II (1910), pp. 204 i 205. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=d4864465-867e-4f9c-8fcc-89010d495d14).

atenció, desgranant estructura i continguts, a un manual francès del qual exalça la virtut divulgativa, fins al punt de considerar-lo el millor manual de literatura espanyola.[622]

6.2.3. La història *a la moderna*

Les crítiques de José Deleito a la historiografia espanyola del seu temps estan habitualment entremesclades amb lloances i defenses del treball científic implícit en les tasques d'erudició, de manera que sovint pot cridar l'atenció alguna que altra aparent contradicció per a qui oblide la necessitat d'entendre cadascuna d'aquestes opinions en un context de pensament més ample i complex que és impossible que càpiga dins del restringit marc natural d'una ressenya. Seguidament venen els apartats construïts a partir d'alguns dels nombrosos passatges en què José Deleito defén fermament tant el caràcter científic de la història, almenys l'única història que ha de tindre interès, com la caracterització de la figura de l'historiador com a científic.

a) La història científica i l'historiador científic

L'afirmació més clara que emet José Deleito sobre la cientificitat de la història pren la forma d'una negació: "la Historia sin sentido científico, no es Historia".[623] Deleito es posiciona, encara que en cap moment es pren la molèstia d'explicar què és per a ell la *història científica*. Ell no és cap teòric ni filòsof de la història, i el seu punt de partida sempre és la praxi. A més, és coneixedor i conscient de la discussió i oposició existent entre els partidaris de la concepció de la història com a ciència, i aquells que neguen la

[622] José DELEITO: "*Précis d'histoire de la littérature espagnole*, por Ernesto Mérimée", *La Lectura*, Año IX Tomo I (1909), pp. 326-329. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=a24625ac-9e1c-4b43-9dd8-aab09f469c2b).
[623] José DELEITO: "*El cuerpo diplomático español en la guerra de la independencia. Libro primero: Los precedentes*, por D. Fernando Antón del Olmet", *La Lectura*, Año XII Tomo I (1912), p. 379. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=eec14a94-5396-4a59-8551-be0ae9bb3e7e).

cientificitat de la història, sent tots els participants en aquest debat estudiosos reputats que aporten arguments interessant des de totes les bandes.

Deleito segueix de prop aquest debat a Espanya, i en particular estudia i analitza les dues posicions principals enfrontades per mitjà de les ressenyes de les obres respectives de Julián Ribera i de Gumersindo de Azcárate. A la interessant ressenya de 1906 de *Lo científico de la historia* de J. Ribera,[624] Deleito sembla evitar l'enfrontament amb l'autor, qui nega el caràcter científic global a la història; Deleito troba al·legacions de Ribera amb les que ell mateix està d'acord, com la diferenciació entre els *erudits* i els *observadors*, així com l'èmfasi de Ribera en el valor del procés d'*observació*, que és l'únic element que Ribera accepta com a científic.[625] L'únic argument que Deleito exhibeix per a contradir a Ribera es recolza en la proposta d'assumir el subjecte col·lectiu en la història com a fonament per a assolir la cientificitat perquè a través d'aquest procés se satisfaria la idea de *la unitat de la història*, un aspecte peculiar del pensament de Deleito que es desenvolupa més àmpliament a un apartat posterior.[626]

Molta més sintonia troba Deleito amb G. Azcárate, mostrada a la ressenya de 1910 de *El caràcter científico de la historia*,[627] que defensa la cientificitat de la història, oposant-se a les idees de J. Ribera.[628] Així, les idees d'Azcárate i d'Altamira sobre la cientificitat de la història són les que més còmode fan sentir a Deleito, i per tant les seues referències definitives sobre aquest punt. De tota manera, Deleito sempre construeix el seu posicionament a partir de la praxi. De fet, en cert moment del seu -ja citat- *Discurs*

[624] José DELEITO: "*Lo científico en la historia*, por Julián Ribera", La Lectura, Año VI Tomo II (1908), pp. 407-411. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=0e447208-3edf-4e41-8c55-2c4238dd0b93).
[625] *Ibid.*, pp. 409-410.
[626] *Ibid.*, pp. 410-411.
[627] José DELEITO: "*El carácter científico de la historia*, por D. Gumersindo de Azcárate...", pp. 325-328.
[628] *Ibid.*, p. 327.

d'apertura del curs universitari, que també reprodueix al fonamental article subsegüent, formula un d'eixos comentaris que acostuma a fer *com de passada* però que insinuen i alhora sintetitzen un rerefons molt específic: "La investigación —¿ quién lo duda ?— envuelve un concepto altísimo ; el único que asegura el progreso y la vitalidad eterna de la ciencia."[629] La història és una ciència, i la investigació sosté aquesta cientificitat.

En qualsevol cas, sí exposa quines han de ser les obligacions exigibles a un historiador que vol dir-se *científic*. A patir d'eixos requisits és possible concloure una sèrie de característiques que permeten deduir que la història produïda per tal o qual historiador siga *científica*. D'entrada, l'historiador científic, per damunt de qualsevol altra consideració, d'acord amb Deleito, no persegueix altra cosa que *la veritat*.[630] L'historiador científic no inventa, no ficciona, sinó que es preocupa sempre per produir una obra realista, perquè està ben documentada. Així, per exemple, sosté Deleito que *The Court of Philip IV* de Martin Hume és una obra *documentada i realista, d'historiador á la moderna*, perquè ha obtingut els materials mitjançant recerca personal als arxius i les biblioteques.[631] També en trau un bon exemple de l'obra de Juan Pérez de Guzmán *El Dos de Mayo de 1808 en Madrid* per idèntics motius.[632] És a dir, *la veritat* s'obté dels vestigis del passat, de tota mena de documents, objectes i monuments preservats, correctament verificats i adequadament interpretats.

Tot i que Deleito destaque diverses virtuts d'una bona obra historiogràfica, la d'estar abundosament documentada és sempre fonamental, així com l'aportació de dades

[629] José DELEITO: "La investigación erudita y la síntesis en la historia"..., p. 133.
[630] José DELEITO: "*El cuerpo diplomático español en la guerra de la independencia...*", p. 377.
[631] José DELEITO: "*The Court of Philip IV*, por Martin Hume", *La Lectura*, Año VIII Tomo I (1908), pp. 325 i 326. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=7f00758c-bb04-4152-81ca-132cb92c9c6a).
[632] José DELEITO: "*El Dos de Mayo de 1808 en Madrid*, por D. Juan Pérez de Guzmán y Gallo", *La Lectura*, Año VIII Tomo II (1908), p. 477. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=0e447208-3edf-4e41-8c55-2c4238dd0b93).

contrastades, com per exemple en els estudis d'economia aplicats a la història.[633] I aquesta exigència de sòlida base documental és estesa també a assajos que no siguen de tipus estrictament historiogràfic, com la reflexió sobre *El atraso de España* signada per un tal John Chamberlain (Deleito sospita que es tracta d'un pseudònim).[634]

Per tal de mantindre's ben documentat, l'historiador científic *a la moderna* ha d'esforçar-se en estar actualitzat en tot moment, informant-se oportunament sobre les més recents publicacions i troballes realitzades per altres col·legues. Un bon exemple és donat per Deleito mitjançant la ressenya de la *Historia de España* d'Ángel Salcedo.[635]

Idèntic èmfasi posa Deleito en lloar els esforços de documentació en idiomes estrangers, a més de l'estudi d'obres escrites en llengües antigues, com és el cas de la primera obra pròpiament historiogràfica de Gabriel Maura Gamazo, *Rincones de la historia*. No poden passar desapercebudes les implicacions del comentari de Deleito, que deixa *com de passada*, sobre el contrast entre la major facilitat per a l'historiador per a documentar-se sobre la història d'altres països abans que la d'Espanya, a causa del vergonyós endarreriment dels estudis espanyols, que el forcen a acudir directament a fonts documentals antigues per no existir encara treballs preparatoris sobre aquestes, abans de poder afrontar amb solvència un treball de síntesi.[636]

[633] José DELEITO: "*Le travail dans le monde romain*, por Paul Louis", *La Lectura*, Año XIII Tomo II (1913), pp. 433-434. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=a72b8b1d-9def-4a21-876d-cedcdc6a27d1).
[634] José DELEITO: "*El atraso de España*, por John Chamberlain", La Lectura, Año X Tomo II (1910), p. 84. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=d4864465-867e-4f9c-8fcc-89010d495d14).
[635] José DELEITO: "*Historia de España. Resumen crítico*, por Ángel Salcedo Ruiz,...", pp. 302-303. Disponible àmplia selecció del contingut d'aquesta ressenya en l'Annex.
[636] José DELEITO: "*Rincones de la historia...*", p. 54. Disponible àmplia selecció del contingut d'aquesta ressenya en l'Annex.

Tampoc dubta Deleito en destacar els esforços d'actualització d'un Bosch Gimpera immers en una historiografia habitualment aliena als interessos dels historiadors espanyols, per mitjà de l'obra *Grecia y la civilización cretico-micénica*.[637]

Com a contrapartida, Deleito no perdona les carències ni els errors en aquest aspecte, com quan censura a un important hispanista per causa de "algunos errores y ciertos hechos expuestos de modo que acusan una ignorancia de nuestra crítica histórica, sorprendente en persona de la cultura de Hume".[638]

Crida l'atenció que Deleito es fa ressò de les queixes de certs erudits, com per exemple el molt admirat Francisco Codera, de què monografies ben construïdes per especialistes solvents, malgrat estar publicades, resten ignorades per historiadors que no fan l'esforç d'incorporar-les als respectius treballs historiogràfics.[639] Tot i això, el lament quotidià està motivat per l'habitual manca d'estudis monogràfics de qualitat que permetrien als historiadors fonamentar fermament una construcció històrica de certa amplitud.[640]

El requisit de manifestar una sòlida base documental per a qualsevol obra amb pretensions científiques és tan irrenunciable per a Deleito que esdevé criteri de valoració d'excel·lència, arribant a motivar clares expressions d'admiració en comprovar que aqueix requisit és satisfet amb generositat.[641] Per tant, les aportacions de les tasques

[637] José DELEITO: "*Grecia y la civilización cretico-micénica*, por P. Bosch Gimpera"..., p. 73.
[638] José DELEITO: "*Historia del pueblo español, su origen, desarrollo e influencia*, por Martín Hume, versión castellana de D. José de Caso", *La Lectura*, Año VII Tomo III (1907), p. 52. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=706be746-87ce-4f9e-b68d-418ebe9a852f).
[639] José DELEITO: "*Historia de España y su influencia en la Historia Universal. Tomo I*, por don Antonio Ballesteros y Beretta", *La Lectura*, Año XIX Tomo I (1919), p. 188. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=cdedbc63-1032-4cfa-a31a-81c5111ed61f). Disponible àmplia selecció del contingut d'aquesta ressenya en l'Annex.
[640] José DELEITO: "*Historia General de Bizcaya*, por el presbítero Dr. Estanislao Jaime de Labayru y Goicoechea", *La Lectura*, Año VI Tomo III (1906), p. 239. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=db90e306-3002-4bcd-9672-1f2c6e94aae5).
[641] *Ibid.*, p. 236.

característiques de l'erudició són exalçades com a virtuts sempre que contribuesquen a la sòlida documentació d'un treball sense perdre's en detalls que entorpesquen la narració; per exemple, utilitzant oportuns apèndix.[642]

Les manifestacions d'entusiasme de Deleito davant tota obra que el captive per la dimensió científica del treball realitzat, habitualment venen sostingudes per una detallada descripció dels arguments derivats de la minuciosa anàlisi a què sotmet cadascuna de les obres que ressenya, amb penetrant mirada crítica. Un bon exemple és l'estudi de J. B. Sitges sobre el rei Enrique IV de Castella i la seua filla Juana, que il·lustra que per a Deleito les tasques de recerca d'arxiu i de treball crític erudit de les fonts són fonamentals, sempre que, a més d'oferir un resultat fiable, el presente de manera aplicada, per exemple per a aclarir esdeveniments o personatges mal coneguts o per a resoldre controvèrsies, com la qüestionada paternitat del rei castellà sobre Juana.[643]

Sempre que es presenta l'oportunitat en l'obra ressenyada, Deleito detalla acuradament la tasca erudita en la que destaca el treball als arxius, alhora que assenyala la importància de conéixer i prendre en consideració la bibliografia prèviament existent.[644] Més encara, incrementa les lloances quan s'afegeix al treball ressenyat, a més de l'abundància i del rigor documental aportats, una exposició dels materials que resulte profitosa per als investigadors o estudiosos que puguen vindre a consultar posteriorment l'obra en qüestió, tant per expressar-se amb un llenguatge clar i directe,[645] com per organitzar els materials per mitjà d'oportuns índex temàtics.[646]

---

642 *Ibid.*, p. 239.
643 José DELEITO: "*Enrique IV y la excelente señora, llamada vulgarmente Doña Juana la Beltraneja, 1425-1530*, por J. B. Sitges", *La Lectura*, Año XIII Tomo II (1913), pp. 187-188. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=a72b8b1d-9def-4a21-876d-cedcdc6a27d1).
644 José DELEITO: "*El Conde de Fuentes y su tiempo. Estudios de Historia militar (siglos XVI al XVII)*, por Julio Fuentes", *La Lectura*, Año IX Tomo I (1909), pp. 86-87. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=a24625ac-9e1c-4b43-9dd8-aab09f469c2b).
645 *Ibid.*, p. 89.
646 *Ibid.*, p. 86.

Així ocorre, també, per exemple, amb altra obra de J. B. Sitges, *Las mujeres del rey D. Pedro I de Castilla*, de la qual dóna una descripció ben detallada de les fonts de què l'autor ha fet ús. La minuciositat exhaustiva de Deleito denota la immensa rellevància atorgada al treball crític de l'historiador, siga amb les fonts com amb la bibliografia prèviament disponible (síntesis, estudis i monografies), a més de l'agraïment que li mereix que el capítol de fonts semble especialment concebut per a facilitar futures consultes d'altres investigadors.[647]

Un argumentari que es repeteix en la detallada ressenya sobre una obra de J. Almarche que està considerada un completíssim treball amb categoria d'excel·lència científica, *La antigua civilización ibérica en el Reino de Valencia*. Novament es valora la sòlida fase de documentació que identifica a l'obra; es destaca positivament la tasca més purament d'erudició desenvolupada per l'autor; i s'exalcen les facilitats que l'autor ha procurat pensant en els futurs lectors, i més encara investigadors, que puguen apropar-se a fer-hi consultes.[648]

Segons Deleito, inclús per a estudiar aspectes de detall, és imprescindible el coneixement previ d'estudis fets pels historiadors precedents, a partir del qual és lícit afegir les troballes resultants de la recerca personal, assumint sempre la provisionalitat de les conclusions obtingudes en base a la documentació disponible.[649]

[647] José DELEITO: "*Las mujeres del rey D. Pedro I de Castilla*, por J. B. Sitges", *La Lectura*, Año X Tomo III (1910), p. 72. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=68b9c3b0-29ff-451b-9803-b1083afdd202).
[648] José DELEITO: "*La antigua civilización ibérica en el Reino de Valencia*, por J. Almarche Vázquez", *La Lectura*, Año XVIII, Tomo II, julio 1918, pp. 284 i 285-286. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=542f4f84-ec38-4484-a8e0-8396481a24c6).
[649] José DELEITO: "*Relaciones vaticanas de Hacienda española del siglo XVI*, por Enrique Pacheco y de Leyva. De Cuadernos de trabajos publicados por la Escuela Española de Arqueología e Historia en Roma", *La Lectura*, Año XIX Tomo III (1919), pp. 396-397. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=cc5d0b71-428e-44da-9050-4f43ec0576c9).

Es pot concloure que Deleito identifica la història científica amb una història que ha d'estar sòlidament fonamentada tant en els treballs publicats pels historiadors que anteriorment ja han treballat sobre la matèria en qüestió, com en les evidències obtingudes de la recerca als arxius. Tot i això, és convenient anotar ara que, tal i com s'anirà mostrant en vinents apartats, aquesta és una condició necessària però no suficient per a Deleito: calen més condicions. De tota manera, el reconeixement de Deleito cap al valor del treball d'erudició és inqüestionable; un aspecte que es desenvolupa més àmpliament al següent apartat.

b) La necessitat de la recerca d'arxiu i la importància de la bona erudició

José Deleito és un convençut defensor de la imprescindible tasca de recerca als arxius, i no perd oportunitat de celebrar que l'autor d'una publicació faça ús ostensible de documentació a la qual exigeix també que se li haja aplicat el corresponent procediment de crítica per verificar-la i depurar-la. A l'apartat anterior s'han avançat alguns bons exemples. A continuació se n'afegeixen uns quants més per a il·lustrar amb diversitat de matisos aquesta convicció de Deleito de la ineludible rellevància de l'erudició ben aplicada.

Encara que no sempre concedesca Deleito tant de detall sobre la potent exhibició de fonts d'una obra historiogràfica, sí fa present el reconeixement degut a cada ocasió que aquest requisit és satisfet. És el cas d'una important síntesi d'Antonio Pirala sobre l'era contemporània.[650]

[650] José DELEITO: "*España y la Regencia. Anales de diez y seis años (1885-1902)*, por D. Antonio Pirala", *La Lectura*, Año VII Tomo III (1907), p. 248. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=706be746-87ce-4f9e-b68d-418ebe9a852f).

Són molt abundants els exemples que es poden extreure de les ressenyes de Deleito que il·lustren la gran estima que aquest professa pels treballs erudits de bona qualitat que aprofiten els immensos llegats dels arxius, els quals no deixen de ser nomenats així com les institucions des de les que els investigadors desenvolupen la seua llavor.

Per exemple, el cas de Germán Latorre, catedràtic de la Universitat de Sevilla, que aprofita encertadament els fons documentals de l'Archivo de Indias per a elaborar la biografia d'un important cosmògraf i cartògraf del segle XVI;[651] així com també la independència d'un dels territoris americans respecte de la metròpoli espanyola.[652] Del mateix Archivo de Indias obté Ángel de Altolaguirre abundant material per a la biografia de Núñez de Balboa.[653]

També Enrique Pacheco, investigador del Centro de Estudios Históricos, qui explora el regnat de Carlos V a partir de documentació de l'Archivo de Simancas.[654] De l'aprofitament d'aquest arxiu i d'altres també castellans, destaca Deleito obres com una interessant biografia preparada per Rafael Fuertes.[655] Altre que treballa sobre aquest mateix període històric és Pedro de Larrinoa, a partir d'arxius bascos i d'altres de l'estat

[651] José DELEITO: "*Diego Ribero, cosmógrafo y cartógrafo de la Casa de la Contratación de Sevilla*, por Germán Latorre. Publicaciones del Centro oficial de Estudios americanistas de Sevilla, cuaderno II", *La Lectura*, Año XIX Tomo I (1919), pp. 297 i 298. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=cdedbc63-1032-4cfa-a31a-81c5111ed61f).
[652] José DELEITO: "*La separación del Virreinato de Nueva España de la Metrópoli. Investigación histórica sobre la documentación contenida en el Archivo de Indias*, por Germán Latorre", *La Lectura*, Año XVI Tomo I (1916), p. 174. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=6a0b039f-2a49-4a1c-81a1-000fbbca65fa).
[653] José DELEITO: "*Vasco Núñez de Balboa*, por Ángel de Altolaguirre y Duvale", *La Lectura*, Año XV Tomo III (1915), p. 416. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=c2e4a216-30a5-44c3-a3e4-4e4f118f374e).
[654] José DELEITO: "*El peligro turco en tiempos de Carlos I*, por Enrique Pacheco y de Leyva", *La Lectura*, Año XIX Tomo II (1919), pp. 398 i 399. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=cd37c85c-28f1-4537-a24f-54bdfe7e0d27).
[655] José DELEITO: "*Estudio histórico-crítico acerca de Alfonso de Quintanilla, Contador Mayor de los Reyes Católicos*, por Rafael Fuertes Arias", *La Lectura*, Año X Tomo III (1910), p. 187. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=68b9c3b0-29ff-451b-9803-b1083afdd202).

espanyol, amb suport de la Diputación de Vizcaya.[656] Un altre exemple és Amalio Huarte, professor i arxiver a la Universitat de Salamanca, que entre altres produccions prepara la documentació per a la biografia d'un humanista del segle XVI.[657]

A València també hi ha casos; com Anselmo Arenas, de l'Instituto General y Técnico de Valencia, qui aprofita diversos arxius locals i registres parroquials, entre d'altres fonts, per a resoldre una controvèrsia històrica.[658] No s'ha d'oblidar l'exemple ja citat més amunt a un apartat anterior de J. Almarche treballant sobre l'art iber.[659] Un altre exemple de València, és Marcelino Guriérrez del Caño, cap de la Biblioteca provincial de València, qui recopila i processa veritables arsenals documentals;[660] com també elabora la història d'Altea, un cas que demostra que la història local no és menyspreada per Deleito, especialment quan l'autor demostra traure bon profit de l'Arxiu de la Corona d'Aragó, de l'arxiu regional de València, i de la biblioteca universitària d'aquesta capital, a banda del treball sobre els arxius municipal i parroquial de la pròpia Altea.[661]

No poden faltar exemples d'aprofitament de l'Archivo Histórico Nacional, com M. Conrotte, treballant sobre les relacions d'Espanya amb les colònies nordamericanes

[656] José DELEITO: "*Comunidades de Castilla y guerra en Euskeria . 1520-24 (una colección diplomática)*, por Pedro de Larrinoa", *La Lectura*, Año XX Tomo II (1920), pp. 59 i 60. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=04bff396-c0f5-4e14-a7d4-dc0d3b037012).
[657] José DELEITO: "*Apuntes para la biografía del maestro Juan Vaseo*, por don Amalio Huarte y Echenique", *La Lectura*, Año XX Tomo III (1920), p. 263. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=0358e8c8-677b-4ef8-8dc2-dab154c1b3ca).
[658] José DELEITO: "*La patria del beato Juan de Avila*, por A. Arenas. Anales del Instituto General y Técnico de Valencia", La Lectura, Año XIX Tomo I (1919), pp. 58 i 59. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=cdedbc63-1032-4cfa-a31a-81c5111ed61f).
[659] José DELEITO: "*La antigua civilización ibérica en el Reino de Valencia*,...", pp. 283-284.
[660] José DELEITO: "*El príncipe de los genealogistas españoles D. Luis de Salazar y Castro*. Estudio de D. Marcelino Gutiérrez del Caño", *La Lectura*, Año X Tomo II (1910), p. 60. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=d4864465-867e-4f9c-8fcc-89010d495d14).
[661] José DELEITO: "*Monografía histórica de la villa de Altea*, por Marcelino Gutiérrez del Caño. De los Anales del Instituto General y Técnico de Valencia", *La Lectura*, Año XX Tomo II (1920), pp. 60-61. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=04bff396-c0f5-4e14-a7d4-dc0d3b037012).

abans de la creació dels Estats Units.[662] El mateix Archivo Histórico Nacional, junt amb la Biblioteca Nacional i la Biblioteca Real, són escenaris de la feina exemplar que Deleito reconeix en la tesi doctoral feta per una dona, Ángela García Rives; deixant de banda el manifest paternalisme i els palesos prejudicis de gènere que li desborden, per damunt de tot queda la sincera apreciació de la qualitat científica del treball.[663]

El notable reconeixement de Deleito vers la importància de la recerca als arxius i de la tasca de crítica sistemàtica, es fa extensible a associacions creades expressament per tal de concentrar els esforços en aquestes funcions d'erudició de servei impagable per als estudis històrics, com és l'exemple de la Sociedad de Estudios históricos castellanos,[664] tant pel fet mateix d'existir la pròpia institució,[665] com per la tasca personal d'erudició seriosa dels membres que hi participen.[666] També es donen casos de treball sobre documentació a arxius de menor importància, com el de la catedral de León, explotat per Eloy Díaz Jiménez y Molleda.[667] I d'algun exemple que enllaça amb la història de l'art, com l'estudi de cert monestir per part de Ricardo Velázquez, amb suport de la Junta para Ampliación de Estudios.[668]

---

662 José DELEITO: "*La intervención de España en la independencia de los Estados Unidos de la América del Norte*, por Manuel Conrotte", *La Lectura*, Año XX Tomo II (1920), pp. 400-401. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=04bff396-c0f5-4e14-a7d4-dc0d3b037012).

663 José DELEITO: "*Fernando VI y Doña Bárbara de Braganza (1748-1759). Apuntes sobre su reinado*, por Angela García Rives. Tesis doctoral en la Facultad de Filosofía y Letras", *La Lectura*, Año XVIII Tomo III (1918), pp. 54-56. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=6c8f220f-cf66-4b4f-bdce-e706f1d7acc1).

664 José DELEITO: "Publicaciones de la Sociedad de Estudios Históricos Castellanos", *La Lectura*, Año XVII Tomo III (1917), pp. 82-84. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=e8b6d03e-1c11-481a-8689-6930d32e0914).

665 José DELEITO: "*Apuntes documentados sobre el año de la muerte del conde don Pedro Assurez y acerca de su sepultura, epitafio y aniversario en la S. I. M. de Valladolid*, por José Zurita Nieto, canónigo de la misma. Publicado por la Sociedad de Estudios históricos castellanos", *La Lectura*, Año XVIII Tomo I (1918), p. 370. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=889238ed-1dd5-4da7-8f7d-7496522a10d9).

666 *Ibid.*, pp. 371-372.

667 José DELEITO: "*Juan del Encina en León*, por Eloy Díaz Jiménez y Molleda", *La Lectura*, Año X Tomo I (1910), pp. 67 i 68. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=02ac1e04-90ac-41f5-a902-0279fa099945).

668 José DELEITO: "*El monasterio de Nuestra Señora de la Rábida*, por Ricardo Velázquez Bosco. Publicación de la Junta para Ampliación de estudios e investigaciones científicas", *La Lectura*, Año XV

No falten casos de la coneguda com a *història americanista*; bé siga la que es fonamenta més en la recerca als arxius, com fa Julián María Rubio;[669] o bé siga que aprofita qualsevol tipus de font, com fa Antonio José de Isarri.[670] Els treballs de Segundo de Ispizua són particularment apreciats per Deleito, principalment per l'esforç solitari de l'autor sense gaudir del recolzament econòmic de cap institució.[671] Quan apareix un treball d'algun dels historiadors *americanistes* formats per Rafael Altamira, Deleito no deixa d'assenyalar-ho, com el cas de Carlos Badía.[672]

Molts dels treballs dels quals Deleito posa en valor la feina d'arxiu i d'erudició se centren en esdeveniments i personatges de l'Edat Mitjana; un fet que no sorprèn en absolut, donats els grans esforços acreditats de gran quantitat d'erudits des de moltes dècades abans per tal de rescatar documentació inèdita dels arxius i verificar-la aplicant el mètode de crítica amb l'objectiu de dotar d'història i orígens a *la nació*.[673] Un dels

Tomo III (1915), pp. 174-176. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=c2e4a216-30a5-44c3-a3e4-4e4f118f374e).

669 José DELEITO: "*La Infanta Carlota Joaquina y la política de España en América (1808-1812)*, por Julián María Rubio. De la Biblioteca de Historia hispanoamericana", *La Lectura*, Año XX Tomo III (1920), pp. 179 i 181. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=0358e8c8-677b-4ef8-8dc2-dab154c1b3ca).

670 José DELEITO: "*Historia crítica del asesinato cometido en la persona del Gran Mariscal de Ayacucho*, por Antonio José de Irisarri", *La Lectura*, Año XIX Tomo I (1919), pp. 190-192. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=cdedbc63-1032-4cfa-a31a-81c5111ed61f).

671 José DELEITO: "*Los vascos en América. Historia de América. Tomo III*. Por Segundo de Ispízua", *La Lectura*, Año XVIII Tomo I (1918), pp. 58- 60. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=889238ed-1dd5-4da7-8f7d-7496522a10d9). ÍD.: "*Los vascos en América. Historia de América. Vol. IV. Venezuela. Tomo I: Descubrimiento*. Por Segundo de Ispizua", *La Lectura*, Año XIX Tomo I (1919), pp. 57-58. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=cdedbc63-1032-4cfa-a31a-81c5111ed61f).

672 José DELEITO: "*El factor geográfico en la política sudamericana*, por don Carlos Badía Malagrida", *La Lectura*, Año XX Tomo II (1920), pp. 57 i 58. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=04bff396-c0f5-4e14-a7d4-dc0d3b037012).

673 S'en troben molts exemples entre les ressenyes, algunes ja citades; només com a mostra s'en citen a continuació dues biografies singulars: José DELEITO: " *Don Melendo García de Valdés, XX Obispo de Osma (1210-1225). Apuntes Históricos*, por el Doctor Armando Cotarelo y Valledor", *La Lectura*, Año IX Tomo II (1909), pp. 180 i 181. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=dd6fb2db-ad61-42ee-8f25-c9515a29dda5). ÍD.: "*Albornoz en Castilla*, por Alfonso Jara", La Lectura, Año XV Tomo I (1915), pp. 183-184 i 186. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=67c211d0-0f2f-4d3b-9f17-98d4147a648d).

casos més alabats per Deleito és el d'un rellevant treball d'A. Huici.[674] Sent aquesta obra principalment un treball d'erudició, Deleito no deixa de destacar la feina crítica aplicada a la bibliografia prèviament existent per part de l'autor.[675]

Un aspecte molt significatiu, que Deleito destaca singularment quan es presenta, és la tasca exterior a l'arxiu, per la visita als emplaçaments on tingueren lloc els fets. Es reforça així la importància del coneixement de la geografia, i en particular de l'orografia, pel valor que aporta al procés de *recreació* de la història.[676]

Un exemple peculiar ve donat per A. Joly, per la rara combinació de fonts de diversa procedència, que tant agrada a Deleito, en la que als documents oficials militars espanyols, venen a sumar-se la geografia, les memòries i les fonts de l'altre bàndol, així com abundants obres prèviament publicades, incloent les literàries.[677]

Altre exemple interessant ve donat pel cas particular dels estudiosos de la prehistòria, com els treballs liderats per Telesforo de Aranzadi, compartint esforços amb diversos col·legues, per explorar conjunts de dòlmens descoberts a terres d'Euskadi.[678]

L'assenyalament de discrepàncies entre erudits no suposa un problema per a Deleito, perquè les contraposicions de diferents interpretacions que en tot cas estiguen

[674] José DELEITO: "*Estudio sobre la campaña de las Navas de Tolosa*, por A. Huici. Publicado por los Anales del Instituto General y Técnico de Valencia", *La Lectura*, Año XVI Tomo III (1916), pp. 194-195. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=522c55e7-47eb-4b95-a234-1453dc39b128).
[675] *Ibid.*, p. 196.
[676] *Ibid.*, pp. 196 i 197.
[677] José DELEITO: "*Historia crítica de la campaña de 1859-60*, por A. Joly. Versión española de A. Huici", *La Lectura*, Año XI Tomo I (1911), p. 496. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=51032106-2ead-4a8e-9302-dd693a775b9a).
[678] José DELEITO: "*Exploración de seis dólmenes de la sierra de Aizcorri*. Memoria presentada a la excelentísima Diputación de Guipúzcoa por don Telesforo de Aranzadi, don José M. de Barandiaran y don Enrique de Eguren", *La Lectura*, Año XX Tomo I (1920), pp. 54-55. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=10f1c5f9-1613-46bf-8375-118673fdb3f1). ÍD.: "*Exploración de catorce dólmenes del Aralar*, por T. de Aranzadi y F. de Ansoleaga. Segunda y tercera expedición subvencionadas por la excelentísima Diputación foral y provincial de Navarra", *La Lectura*, Año XX Tomo I (1920), pp. 281-282. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=10f1c5f9-1613-46bf-8375-118673fdb3f1).

sostingudes per les evidències són símptomes saludables que condueixen al progrés de la *ciència històrica*.[679]

No falta el reconeixement de Deleito cap al seu admirat Gabriel Maura, per la impecable tasca de recerca i d'erudició desenvolupada, deixant clar que el fonament del prestigi científic d'un historiador cal començar a guanyar-lo sobre aquest terreny. Però també cal tindre present, com il·lustra el següent extracte, la importància de la forma de presentar la informació de manera que no destorbe a la narració, exhibint la potència erudita a un espai discreta i clarament separat d'aquesta.[680]

Una estratègia alternativa de presentació de l'erudició a una producció historiogràfica, per a Deleito, és la que decideix Julián Juderías, qui, en compte de preparar aquella en apèndix o annexes, la redueix al mínim imprescindible.[681]

Tots aquests exemples venen a recolzar la idea de què el suport fefaent de l'erudició a una obra historiogràfica no té per què colonitzar aquesta mitjançant una presència permanent, sinó que inclús és preferible reduir aquesta presència al mínim imprescindible sustentant les informacions i argumentacions veritablement significatives, com també ocorre amb les obres de Segundo de Ispizua.[682] Per a Deleito l'erudició fa un treball preparatori, que és imprescindible i fonamental, però no l'objectiu final de la historiografia, perquè aquest ha de ser la construcció de la síntesi.[683]

---

[679] José DELEITO: "*Reivindicaciones históricas. Sebastián de Ercávica, primer cronista de la reconquista cristiana*, por don Anselmo Arenas López. De los Anales del Instituto general y técnico de Valencia", *La Lectura*, Año XX Tomo II (1920), pp. 277 i 278. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=04bff396-c0f5-4e14-a7d4-dc0d3b037012).
[680] José DELEITO: "*Carlos II y su corte. Tomo I*, por Gabriel Maura Gamazo"..., pp. 69 i 71-72. Disponible àmplia selecció del contingut d'aquesta ressenya en l'Annex.
[681] José DELEITO: "*España en tiempo de Carlos II 'El Hechizado'*, por Julián Juderías"..., pp. 79-80 i 80.
[682] José DELEITO: "*Historia de los vascos en el descubrimiento, conquista y civilización de América. Tomo I*, por Segundo de Ispizua", *La Lectura*, Año XIV Tomo III (1914), p. 191. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=39d8c9d2-ca0e-4538-a166-6514c22960d0).
[683] José DELEITO: "*Apuntamientos sobre el Adelantamiento de Yucatán*, por Amalio Huarte y Echenique", *La Lectura*, Año XX Tomo I (1920), p. 283. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=10f1c5f9-1613-46bf-8375-118673fdb3f1).

Nogensmenys, quan Deleito troba una obra que ofereix un resultat mediocre en erudició, no perdona la crítica per la irrisòria aportació.[684]

Per finalitzar aquesta secció, paga la pena dedicar atenció als comentaris que Deleito vessa sobre l'erudit a qui més respecte mostra, Francisco Codera. Aquest és un erudit especialitzat, un arabista expert, que persevera en el treball de documents directament extrets de les fonts.[685] F. Codera realitza sempre una tasca impecable, científicament sòlida, personalment verificada.[686] Els seus treballs no són destinats a la divulgació entre el gran públic, sinó per a preparar materials que posteriorment siguen aprofitables per altres historiadors. No pretén elaborar personalment la construcció historiogràfica, feina que deixa per a altres.[687] Per tant, a Codera no li preocupa l'estil literari, un aspecte aquest que a Deleito, com es mostra més avant, sí és fonamental en la producció historiogràfica; però en el cas de Codera i altres erudits, Deleito ho disculpa perquè la prioritat és la qualitat científica.[688]

---

[684] José DELEITO: "*L'Espagne et Napoleon. 1804-1809*, por Geoffroy de Grandmaison", *La Lectura*, Año X Tomo I (1910), pp. 410-413. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=02ac1e04-90ac-41f5-a902-0279fa099945).

[685] Dos exemples il·lustratius de ressenyes en les que Deleito mostra absolut respecte al treball erudit de Codera: José DELEITO: "*Mochéhid, conquistador de Cerdeña*, por Francisco Codera. Forma parte de la colección Centenario della nascita di Michele Amari, volumen 2º", *La Lectura*, Año XI Tomo II (1911), p. 86. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=c33edb2d-f9f7-4e08-b1a6-9beaf34241c5). ÍD.: "*Estudios críticos de historia árabe española (2ª serie)*, por Francisco Codera", *La Lectura*, Año XVIII Tomo I (1918), p. 177. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=889238ed-1dd5-4da7-8f7d-7496522a10d9). ÍD.: "*Límites probables de la conquista árabe en la cordillera pirenaica*, por D. Francisco Codera. Publicado en el Boletín de la Real Academia de la Historia", *La Lectura*, Año VIII Tomo I (1908), pp. 452 i 453. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=7f00758c-bb04-4152-81ca-132cb92c9c6a).

[686] José DELEITO: "*Considerable numero de libros antiguos y modernos existentes en Marruecos*,...", pp. 176-177.

[687] José DELEITO: "*Narbona, Gerona y Barcelona bajo la dominación musulmana*, por Francisco Codera", *La Lectura*, Año XII Tomo I (1912), pp. 152-153. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=eec14a94-5396-4a59-8551-be0ae9bb3e7e).

[688] José DELEITO: "*Alusiones a campañas de los musulmanes como elemento de crítica en los documentos latinos de la Edad Media*, por Francisco Codera. De Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans", *La Lectura*, Año XVI Tomo II (1916), pp. 192 i 193. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=21146ebe-44c8-4bca-9741-59c0bacdec43).

c) L'especialització en els estudis històrics i la recerca històrica

José Deleito no està en contra de l'especialització; tot al contrari, considera que és resultat d'un procés natural del progrés, l'ampliació i la diversificació de tota ciència. Són tan amples i diversos els àmbits d'estudi i de coneixement, que resulta imperiosa l'especialització, i per tant, la consegüent divisió del treball.[689] L'exemple més clar i complet que troba per tal d'aclarir aquesta idea és el gran treball realitzat pel conjunt d'historiadors francesos sota la direcció d'Ernest Lavisse i Alfred Rambaud per a culminar la Història General més ambiciosa del seu temps.[690] Deleito entén que la parcel·lació és necessària per a la recerca perquè ningú pot ser especialista en tot, ningú pot ser expert coneixedor de més que un o alguns aspectes de la història dins del conjunt immens de la història universal. I d'altra banda, només els especialistes en cada àmbit són els veritablement capacitats per a analitzar i comprendre allò que correspon al camp en què cadascú està especialitzat.[691] De fet, als països on les respectives escoles historiogràfiques estan ben assentades, com a França, és ja habitual procedir d'aquesta manera, dividint el treball entre diversos especialistes per a construir en conjunt una història completa.[692]

No ha de resultar, per tant, contradictori, que Deleito siga ferm partidari de l'especialització, al mateix temps que critica severament l'*especialisme* en que cauen els erudits. Perquè Deleito reclama la col·laboració entre els diferents especialistes per tal de

[689] José DELEITO: "*Momificación y embalsamamiento en tiempo de los faraones*, por el Dr. D. Rodolfo del Castillo y Quartiellers", *La Lectura*, Año X Tomo I (1910), p. 307. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=02ac1e04-90ac-41f5-a902-0279fa099945).
[690] José DELEITO: "*Histoire générale du IV siècle à nos jours*…", pp. 68-69.
[691] José DELEITO: "*El Conde de Fuentes y su tiempo...*", pp. 83-84.
[692] José DELEITO: "*Le travail dans le monde romain*, por Paul Louis"…, p. 429.

contribuir, cadascun des del respectiu àmbit, a la construcció de la història general, de la síntesi completa.[693]

De tota manera, no sempre el resultat d'aquesta mena de treballs col·lectius és del tot satisfactori, perquè dotar de sentit de conjunt i coherència global és una tasca complexa. Per això són especialment gratificants les obres on sí es posa l'èmfasi en la visió completa, per tal d'unificar el producte d'una obra creada amb aportacions individuals d'especialistes però amb aspiració de construcció col·lectiva, com la *Histoire générale* dirigida per Lavisse i Rambaud.[694]

d) Les fonts històriques per a l'historiador científic a la moderna

José Deleito no ha deixat res paregut a una enumeració de les fonts que considera vàlides o convenients per a la història. Però ha deixat suficients referències com per a concloure que té una concepció molt ampla del significat de font històrica. No per això menysté en absolut el document oficial escrit que ha estat tradicionalment considerat com a font privilegiada per antonomàsia; de fet, dels seus textos es desprèn la tendència a primar les fonts d'arxiu i els documents escrits, dels quals els documents oficials dels arxius d'institucions oficials són integrants irrenunciables, sobre tot per a l'estudi de la història política, però també com una base necessària que done solidesa a la història que se cerque construir.[695]

Tanmateix, considera que hi ha moltes altres fonts igualment vàlides i necessàries, tan importants com els documents custodiats als arxius oficials, i sovint més reveladores

[693] José DELEITO: "*Historia Moderna*, por Julio Fuentes. Artículo publicado por la Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos. (Un folleto de 10 págs.)", *La Lectura*, Año XII Tomo II (1912), pp. 170 i 171. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=f537a422-4072-4e0e-b11e-a3f41bee787e).
[694] José DELEITO: "*Histoire générale du IV siècle à nos jours*…", p. 69.
[695] José DELEITO: "*Fuentes de la Historia de España...*", p. 52.

que aquests sobre molts aspectes de les societats humanes i dels personatges històrics com a éssers humans. D'entre elles es destaquen les fonts artístiques i monumentals; és a dir, per descomptat obres plàstiques com pintures, escultures i construccions arquitectòniques en qualsevol de les modalitats de producció en tot moment de la història de l'art, però també singularment les produccions literàries de la història de la literatura, en especial novel·les i obres de teatre, de les quals és un notable expert i absolut devot. A més, com a resposta a la necessitat d'aproximació a la comprensió de la psicologia dels personatges històrics, Deleito reclama atenció sobre l'estudi de la correspondència personal i les memòries, materials que habitualment queden dipositats als arxius personals, però marginats o ignorats.

Així, Deleito celebra de manera bastant efusiva cada vegada que es troba amb un treball historiogràfic que fa ús intens d'alguna d'aquestes fonts que l'erudició tradicional ha deixat de costat, en particular les obres literàries, la correspondència personal i les memòries. I per a ell sempre és motiu d'agraïment que es publiquen i s'editen compendis documentals de correspondència i de memòries personals. D'ací la conclusió de què, tot i que Deleito no deixa de costat qualsevol material amb potencial històric, dels seus textos es desprèn la tendència a primar fonts escrites.

De tota manera, la defensa de l'ús d'aquestes fonts noves per part dels historiadors *a la moderna*, que han estat tradicionalment ignorades, no fa que minve en cap moment l'interès de Deleito pels erudits treballs d'edició de documents i textos històrics antics dels arxius, i celebra cada publicació de treballs erudits sobre aquests, i no deixa cap dubte sobre la importància fonamental que els atorga.

En les pàgines vinents s'estudia no una llista exhaustiva de fonts, sinó aquelles sobre les que Deleito emet comentaris en les ressenyes; per tant, hi ha un biaix evident en

favor de les fonts que amb major freqüència es manifesten en les obres ressenyades, que són les fonts d'arxiu tradicionals i els textos clàssics.

Referent a aquests **textos i documents històrics antics i d'arxiu**, a un apartat anterior ja s'han mostrat les consideracions de Deleito sobre els erudits treballs de Francisco Codera. Constitueixen el conjunt més clar d'exemples que il·lustren el gran reconeixement que Deleito atorga a l'edició i l'aprofitament dels documents i textos antics i d'arxiu. Precisament el cas de F. Codera posa de rellevància un dels motius principals pels quals Deleito aprecia notablement els treballs de caire erudit sobre documentació d'arxiu: la peremptòria necessitat de rescatar i posar en valor les ingents quantitats de documents existents als arxius, pendents inclús de classificar, sovint llegats de períodes de la història encara mal coneguts, bé per haver estat tradicionalment ignorats o menyspreats, bé per la carència de suficients especialistes i recursos que satisfaguen aquesta tasca.[696]

Una bona mostra de la primordial importància concedida per Deleito als treballs sobre textos històrics i clàssics és el cas dels comentaris ressenyats sobre l'edició de la *Crónica de Alfonso X*, feta a mans de Ramón Menéndez Pidal. Deleito destaca la transcendència de la tasca crítica erudita d'aquesta irreemplaçable obra tant per la dimensió historiogràfica com per la literària i lingüística.[697]

Un altre bon exemple que il·lustra el gust de Deleito per les edicions crítiques de documents antics és el cas de cert antiquíssim tractat de geografia, tant pel valor

[696] José DELEITO: "*El Cartás. Noticias de los reyes del Mogreb e historia de la ciudad de Fez, por Aben Abi Zara*. Traducción castellana, con prólogo y notas por A. Huici. De los Anales del Instituto General y Técnico de Valencia", *La Lectura*, Año XVIII Tomo III (1918), p. 169. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=6c8f220f-cf66-4b4f-bdce-e706f1d7acc1).
[697] José DELEITO: "*Primera Crónica General o Estoria de Espanna*, publicada por Ramón Menéndez Pidal en la Nueva Biblioteca de Autores Españoles, que dirige D. Marcelino Menéndez y Pelayo", *La Lectura*, Año VII Tomo II (1907), pp. 409 i 410. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=e6eb1a33-3639-4493-97cc-fc0f1196355a).

testimonial del període històric en què es va elaborar, com per la contribució a la història de la ciència en general.[698]

No poden negar-se les manifestacions d'apreci de Deleito per la feina de crítica erudita de documents d'arxiu. En especial es destaca la cura amb què pren en consideració els exemples de l'erudició valenciana; no ha de resultar casual, donat que Deleito va tindre l'ocasió de conéixer de primera mà a molts dels representants locals d'aquesta degut al seu destí professional. És el cas de l'opinió favorable sobre els treballs d'Ambrosio Huici. Per exemple, el volum que recull vàries centenes de documents de la col·lecció de Jaume I rescatats de diversos arxius valencians, catalans i aragonesos, als quals a més l'autor aplica de manera solvent les tècniques de crítica.[699] Del mateix A. Huici, especialista en fonts musulmanes, no perd Deleito oportunitat per a exalçar les aportacions que, anàlogament al cas de l'admirat D. Codera, ha hagut de superar dificultats particularment notables, per tal d'analitzar satisfactòriament documents mal coneguts i a més oferir-ne una traducció espanyola útil per a tots els estudiosos que vinguen darrere d'ell, com el cas de la crònica coneguda com *Anónimo de Madrid y Copenhague*,[700] o el document conegut com *El Cartás*.[701] Per a Deleito és un exemple i model de gran servei a la *historiografia pàtria*.

[698] José DELEITO: "*Mapa-Mundi de San Isidoro de Sevilla. Primera publicación en castellano de un libro de Geografía del sabio Arzobispo español, hecha según un manuscrito que se presume redactado en el siglo XIII y que en copia existe en la Biblioteca del Real Monasterio de San Lorenzo de El Escorial y en la Nacional de Madrid*, por Antonio Blázquez y Delgado Aguilera", *La Lectura*, Año IX Tomo III (1909), pp. 307 i 308. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=d7c1b13d-9266-4568-9848-df27ee9b494b).
[699] José DELEITO: "*Colección diplomática de Jaime el Conquistador . Años 1217 a 1253. Tomo I*, por A. Huici", *La Lectura*, Año XVII Tomo I (1917), pp. 71 i 72. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=10a6bc62-8714-46e8-9121-44b088156cf0).
[700] José DELEITO: "*El Anónimo de Madrid y Copenhague*. Texto árabe, traducción y prólogo por A. Huici. De los Anales del Instituto General y Técnico de Valencia", La Lectura, Año XVIII Tomo I (1918), pp. 178-180. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=889238ed-1dd5-4da7-8f7d-7496522a10d9).
[701] José DELEITO: "*El Cartás...*", pp. 169-170.

Probablement també pel fet d'haver recalat a terres valencianes, Deleito té l'oportunitat d'informar-se de primera mà sobre circumstàncies que d'altra forma difícilment haguera pogut conéixer amb profunditat, com la publicació d'un catàleg bibliotecari local, el de la Biblioteca universitària de València. De fet, per a Deleito, la tasca de catalogació dels arxius és fonamental per a permetre als historiadors que es facen una idea dels materials disponibles i puguen treballar la recerca amb eficàcia.[702]

El rescat de documentació dels arxius és igualment una tasca molt lloable per a Deleito perquè permet posar a disposició dels historiadors materials amb potencial rellevància que d'altra manera restaven ignorats, fet que impedia aproximar-se a l'elaboració d'una història *completa*. Per tant, Deleito no perd oportunitat en reivindicar aquesta tasca i la necessària implicació de les institucions públiques responsables per tal que dediquen els esforços i recursos necessaris. En tot cas, Deleito il·lustra perfectament la defensa del valor de les tasques d'erudició per als historiadors de professió, alhora que també celebra la incorporació de noves generacions d'historiadors ben formats en la crítica documental disposats a aportar erudició de bona qualitat.[703]

Com està quedant ben evidenciat, el fet de posar en valor i aprofitar els fons documentals dels arxius aplicant el tractament de les tècniques d'erudició és motiu sempre de gratíssima notícia per a Deleito. Els casos referents a l'Archivo General de Indias són especialment celebrats, per ser aquest arxiu el dipòsit d'informació

[702] José DELEITO: "*Catálogo de los manuscritos existentes en la Biblioteca Universitaria de Valencia*, por D. Marcelino Gutiérrez del Caño. Con un prólogo de D. Francisco Rodríguez Marín", La Lectura, Año XV Tomo I (1915), pp. 74-75. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=67c211d0-0f2f-4d3b-9f17-98d4147a648d).
[703] José DELEITO: "*Fueros leoneses de Zamora, Salamanca, Ledesma y Alba de Tormes. Edición y estudio de Américo Castro y Federico de Onís. I. Textos*. Publicado por la Junta para Ampliación de Estudios e Investigaciones científicas", *La Lectura*, Año XVII Tomo I (1917), pp. 283 i 285-286. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=10a6bc62-8714-46e8-9121-44b088156cf0).

especialment única.[704] En particular, Deleito destaca els treballs de Germán Latorre sobre els riquíssims fons d'aquest magnífic arxiu, i alhora aprofita per a reclamar atenció i recursos per a l'edició de la gran quantitat de document potencialment interessants que encara estan per processar, singularment en matèria de cartografia[705] i pel que fa a *Relacions*.[706]

Donada la rellevància insubstituïble de l'Archivo General de Indias per als investigadors *americanistes* -entre d'altres-,[707] la publicació de catàlegs actualitzats de col·leccions de documents dels seus fons esdevé un gran esdeveniment del qual es fa ressò Deleito, celebrant la transcendència tant per a la professió d'historiador com per a la *pàtria espanyola*, alhora que també dóna molt favorable acollida a la publicació de la història de la pròpia institució de l'Archivo General de Indias, com a patrimoni de la *nació espanyola*.[708]

Les iniciatives per a la catalogació i edició documental mampreses per altres institucions menors, i no només les de grans institucions arxivístiques, mereixen també l'aplaudiment de Deleito; potser amb més entusiasme degut a ser coneixedor de les limitacions que aquelles es troben i la modèstia dels recursos disponibles per a enfrontar-

[704] José DELEITO: "*Historia de los vascos en el descubrimiento, conquista y civilización de América. Tomo II*, por Segundo de Ispizua", La Lectura, Año XV Tomo II (1915), p. 173. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=cf6706e4-36aa-45aa-993d-26ca98d8d018).
[705] José DELEITO: "*La cartografía colonial americana (Cartas geográficas más antiguas referentes al Nuevo Mundo, contenidas en el Archivo General de Indias de Sevilla)*, por don Germán Latorre", *La Lectura*, Año XVII Tomo II (1917), p. 399. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=d0b36ff7-e073-4527-b63b-e687b8f49225).
[706] José DELEITO: " *Relaciones Geográficas de Indias. (Contenidas en el Archivo General de Indias de Sevilla.) La Hispano-América del siglo XVI: Colombia, Venezuela, Puerto Rico, República Argentina*. Colección y publicación hecha por Germán Latorre", *La Lectura*, Año XX Tomo I (1920), pp. 55 i 56. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=10f1c5f9-1613-46bf-8375-118673fdb3f1).
[707] José DELEITO: "*Vasco Núñez de Balboa*, por Ángel de Altolaguirre y Duvale"..., p. 415.
[708] José DELEITO: "*Archivo General de Indias. Catálogo. Cuadro general de la documentación. Tomo I.* Por Pedro Torres Lanzas, jefe del Archivo de Indias, y Germán Latorre, catedrático de la Facutad de Filosofía y Letras de la Universidad de Sevilla. Publicaciones del Centro oficial de Estudios americanistas de Sevilla. Biblioteca colonial americana", *La Lectura*, Año XIX Tomo II (1919), pp. 74-75. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=cd37c85c-28f1-4537-a24f-54bdfe7e0d27).

se amb volums titànics de documentació. És el cas de la *Sociedad de Estudios Históricos Castellanos* de Valladolid.[709]

Tan important com el rescat i edició de documents dels arxius és la tasca de fer accessible la comprensió d'aquests als no especialistes, principalment als potencials historiadors que puguen aprofitar aquestes edicions documentals per a recerques i produccions historiogràfiques pròpies,[710] un aspecte sobre el qual Deleito no deixa d'insistir.[711]

També és un bon exemple el reconeixement de Deleito a l'esforç que representa per a l'erudició local acomplir amb la catalogació completa i detallada d'una col·lecció arqueològica, com és la d'un museu arqueològic a León.[712]

No oblida Deleito, d'altra banda, lloar els esforços dels erudits que es desplacen a arxius estrangers a la recerca de documentació útil per a la història espanyola, en especial aquelles iniciatives que venen patrocinades i finançades per la *Junta para Ampliación de Estudios*.[713]

Deleito no menysprea ni tan sols troballes aïllades de documents menors, sempre que contribuesquen veritablement de manera significativa a la millor comprensió d'algun

[709] José DELEITO: "Publicaciones de la Sociedad de Estudios Históricos Castellanos"..., p. 83.
[710] *Ibid.*, pp. 83-84.
[711] José DELEITO: "*Documentos de la Iglesia Colegial de Santa María la Mayor (hoy Metropolitana) de Valladolid. Siglo XIII (1201-1280)*. Transcriptos por D. Manuel Mañueco Villalobos y anotados por D. José Zurita Nieto. Publicados por la Sociedad de Estudios históricos castellanos", *La Lectura*, Año XX Tomo II (1920), pp. 169-170 i 170-171. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=04bff396-c0f5-4e14-a7d4-dc0d3b037012).
[712] José DELEITO: "*Historia del Museo Arqueológico de San Marcos de León. Apuntes para un catálogo*, por Eloy Díaz-Jiménez y Molleda. Prólogo de Julio Puyol y Allonso", *La Lectura*, Año XX Tomo III (1920), pp. 86-87. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=0358e8c8-677b-4ef8-8dc2-dab154c1b3ca).
[713] José DELEITO: "*El Cónclave de 1774 a 1775. Acción de las Cortes Católicas en la supresión de la Compañía de Jesús, según documentos españoles*, por Enrique Pacheco y de Leyva. Publicado por la Escuela española en Roma", *La Lectura*, Año XVII Tomo III (1917), pp. 188-189. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=e8b6d03e-1c11-481a-8689-6930d32e0914).

episodi històric; és a dir, més que per la troballa en sí, Deleito celebra allò que l'investigador haja demostrat ser capaç de fer amb ella.[714]

Com a darrer exemple d'aquesta secció, cal deixar constància de com troba de laudable Deleito qualsevol esforç dedicat a la preservació de documentació pensant en generacions futures d'investigadors, inclús en el cas que la tasca d'erudició no tinga un nivell d'excel·lència massa destacat; la mera voluntat d'adequada preservació pensant en eixes futures generacions ja és digna de ser senyalada.[715]

Altra font històrica fonamental és **la correspondència**. Deleito, interessat en fer la història *viva*, protagonitzada per personatges *vius*, reivindica l'ús de fonts que aporten la informació necessària per tal de caracteritzar psicològicament a aquells.[716] No és suficient amb l'esbrinament dels fets per tal d'elaborar *història externa*; també cal desentranyar la *història interna*, i aquesta no es troba habitualment als documents oficials. Deleito predica fervorosament en favor de l'aprofitament de documents privats, com les cartes, perquè mitjançant aquestes manifestacions de la intimitat dels personatges, gràcies a la major llibertat i espontaneïtat amb què s'expressen aquests, flueix una informació menys autocensurada, més rica en matisos, i sobre tot més carregada d'apreciacions que propicien una aproximació a la seua psicologia.[717]

[714] José DELEITO: "*Estudios hispano-marroquies. La Embajada de D. Francisco Salinas y Moñino y el Arreglo de 1785*, por D. Gabriel de Morales, Teniente Coronel de Estado Mayor. Publicado en el Boletín de la Real Academia de la Historia", *La Lectura*, Año XIII Tomo II (1913), pp. 302 i 304. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=a72b8b1d-9def-4a21-876d-cedcdc6a27d1).
[715] José DELEITO: "*Historia de Santiago de Cuba*, por José María Callejas. Compuesta y redactada en vista de los manuscritos originales é inéditos de 1823, y precedida de un prólogo por Fernando Ortiz", *La Lectura*, Año XII Tomo II (1912), pp. 388-389. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=f537a422-4072-4e0e-b11e-a3f41bee787e).
[716] José DELEITO: "*Embajada del conde de Fernán Núñez en París durante el primer período de la revolución francesa*. Discurso leído en la Academia de la Historia, por D. Juan Pérez de Guzmán", *La Lectura*, Año VIII Tomo I (1908), pp. 455-456. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=7f00758c-bb04-4152-81ca-132cb92c9c6a).
[717] José DELEITO: "*Cartas de Bolívar (1799 á 1822)*. Prólogo de José Enrique Rodó y notas de R. Blanco Fombona", *La Lectura*, Año XV Tomo I (1915), p. 180. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=67c211d0-0f2f-4d3b-9f17-98d4147a648d).

Per als estudis biogràfics, la correspondència esdevé font imprescindible. [718] Però la importància de les cartes es torna transcendent a ulls de Deleito quan aquestes provenen de la mà d'algun dels grans personatges històrics quan es tracta d'analitzar els esdeveniments del passat, per la possible informació continguda que escapa als documents oficials. A un apartat posterior s'indaga sobre les consideracions de Deleito referents als *personatges representatius*. Quede indicada per ara la significativa valoració de Deleito vers les interpretacions que deixen redactades els dits personatges històrics respecte dels fets històrics que els ha tocat viure.[719]

La insistència de Deleito en la transcendència de la correspondència dels personatges històrics destacats apunta a que ell mateix no escapa a la tendència a la primacia de la història política. Un bon exemple es troba a la ressenya de l'obra de Villaurrutia que duu el transparent títol de *España en el Congreso de Viena, según la correspondencia oficial de D. Pedro Gómez Labrador*.[720] Un altre resulta ser la correspondència de Sucre i de Bolívar.[721]

[718] José DELEITO: "*El Almirante don Manuel Blanco Encalada. Correspondencia de Blanco Encalada y otros chilenos eminentes con el Libertador*, por Benjamín Vicuña Mackenna", *La Lectura*, Año XIX Tomo I (1919), p. 296. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=cdedbc63-1032-4cfa-a31a-81c5111ed61f).
[719] José DELEITO: "*San Martín. Su correspondencia (1823-1850)*. De la Biblioteca Ayacucho", *La Lectura*, Año XIX Tomo III (1919), pp. 77 i 78. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=cc5d0b71-428e-44da-9050-4f43ec0576c9).
[720] José DELEITO: "*España en el Congreso de Viena, según la correspondencia oficial de D. Pedro Gómez Labrador*, por W. R. de Villa-Urrutia", *La Lectura*, Año VIII Tomo III (1908), pp. 309-315. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=05439a4e-1445-4386-98d3-66752aab222e).
[721] José DELEITO: "*Cartas de Sucre al Libertador*, por Daniel F. O'Leary (1820-1830). De la Biblioteca Ayacucho", *La Lectura*, Año XIX Tomo II (1919), pp. 296-297. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=cd37c85c-28f1-4537-a24f-54bdfe7e0d27).

En qualsevol cas Deleito celebra cada publicació que exhibeix correspondència inèdita;[722] més encara quan la correspondència inèdita contribueix a millorar el coneixement d'esdeveniments poc o mal coneguts.[723]

Tanmateix, més que cercar de complementar o matisar les informacions consignades als informes oficials, l'interès de Deleito per la correspondència es déu principalment a que facilita la revivificació d'esdeveniments i personatges perquè els fa més creïbles, més versemblants. Així, la psicologia dels personatges assoleix una importància vital tant per a la interpretació dels fets com per a la funció estètica de transmissió als lectors dels esdeveniments com si foren veritables vivències. Les cartes esdevenen ferramentes de primer nivell per a abastir la desitjada caracterització psicològica dels personatges històrics,[724] així com per a la caracterització de la vida social, almenys d'algun sector de la societat, a través de les relacions entre diversos personatges les interaccions dels quals queden reflectides a les cartes que s'envien els uns als altres.[725]

José Deleito també reivindica la utilització de **les *Memòries*** escrites per personatges històrics per a millorar el coneixement de la *història interna*. L'espontaneïtat i la possible vessant crítica de la mà que escriu la memòria permeten l'aportació d'informació més o menys rellevant de caire psicològic i/o sociològic, que són característiques fonamentals per a Deleito per tal d'aconseguir una història *viva*,

[722] José DELEITO: "*Juicio político del año 1834, por don Bartolomé José Gallardo*, por Pedro Sáinz y Rodríguez", *La Lectura*, Año XIX Tomo III (1919), p. 301. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=cc5d0b71-428e-44da-9050-4f43ec0576c9).
[723] José DELEITO: "*El intento de desaparición del poder temporal del Papa en el siglo XVIII*, por Manuel Conrotte", *La Lectura*, Año XIX Tomo II (1919), pp. 187 i 188. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=cd37c85c-28f1-4537-a24f-54bdfe7e0d27).
[724] José DELEITO: "*Estudios de la vida, reinado, proscripción y muerte de Carlos IV y María Luisa de Borbon, Reyes de España*, por D. Juan Pérez de Guzmán y Gallo", *La Lectura*, Año VIII Tomo III (1908), p. 439. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=05439a4e-1445-4386-98d3-66752aab222e).
[725] José DELEITO: "*Los amigos de Lastanosa. Cartas interesantes de varios eruditos del siglo XVIII*, por Ricardo del Arco. Revista Histórica, Valladolid, 1918", *La Lectura*, Año XIX Tomo II (1919), pp. 295 i 296. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=cd37c85c-28f1-4537-a24f-54bdfe7e0d27).

contrastant amb la fredor que transmeten els documents oficials.[726] A més, Deleito atribueix a les memòries, de manera anàloga a com ho fa amb la correspondència -vista a l'apartat anterior-, la propietat de revelar pensaments que per ser confessions personals aporten versemblança.[727]

Deleito, per tant, és conscient de què, com a font d'informació objectiva, les memòries no són més fiables que qualsevol altra, i per tant cal aplicar-les la crítica igualment.[728] Però, a canvi, propicien el millor coneixement personal, íntim, del personatge històric en qüestió.[729]

En algunes ocasions, a més del privilegiat testimoni de l'autor de les *memòries* per haver estat un protagonista dels esdeveniments referits, gràcies a la voluntat i la diligència recopiladora d'informació, aquelles subministren un valuós arxiu documental del temps històric viscut pel personatge.[730]

Per a Deleito, per tant, no tota la informació rellevant per a la història es troba als arxius; més encara, gran part de la informació necessària per a la recerca i interpretació dels fets i les societats del passat es troba habitualment en materials de fora dels arxius.

La literatura, d'acord amb Deleito, és una de les grans fonts per a la història que tradicionalment han estat ignorades. Deleito defèn que els autors de les obres literàries capturen a les seues pàgines la forma de vida que els envolta, i que un historiador hàbil i

[726] José DELEITO: "*L'Espagne en 1810…*", p. 441.
[727] José DELEITO: "*Memorias de la guerra de la independencia, escritas por soldados franceses*, por Rafael Farias", *La Lectura*, Año XX Tomo III (1920), p. 181. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=0358e8c8-677b-4ef8-8dc2-dab154c1b3ca).
[728] *Ibid.*, pp. 181 i 182.
[729] José DELEITO: "*Vida de Agustín de Itúrbide*, por Carlos Navarro Rodrigo. *Memorias de Itúrbide*. Biblioteca Ayacucho", *La Lectura*, Año XIX Tomo II (1919), p. 401. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=cd37c85c-28f1-4537-a24f-54bdfe7e0d27).
[730] José DELEITO: "*Bolívar y la emancipación de Sur-América*. Memorias del general O'Leary, traducidas del inglés por su hijo Simón B. O'Leary (1783-1819). De la Biblioteca Ayacucho", *La Lectura*, Año XVI Tomo III (1916), pp. 198-201. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=522c55e7-47eb-4b95-a234-1453dc39b128).

atent observador és capaç d'aïllar i extraure aquests *fragments de realitat* de la trama de ficció; no perquè puguen correspondre a fets i personatges concrets perquè aquests són productes imaginats, sinó per representar una part versemblant de l'entramat social i els costums.[731]

Altra font bàsica exterior als arxius la constitueix **el folklore**. Deleito defèn amb passió que la caracterització psicològica i social d'un poble és possible aconseguir-la de manera precisa a partir d'informacions que poden ser extrapolades del folklore popular, i en particular de **les llegendes** que han estat transmeses d'unes generacions a d'altres. Deleito participa de la idea de què tota llegenda puga tindre alguna base en la realitat d'un passat llunyà; no pel que fa als protagonistes de les narracions, de qui se sospita que han pogut ser manipulats, tergiversats o exagerats, sinó en els aspectes secundaris que els envolten i que, per no haver sigut objectiu de legitimació, han pogut ser transmesos amb major espontaneïtat i sense tant d'artifici. Aquests aspectes aparentment secundaris que per a Deleito es tornen essencials són principalment els costums i les creences, que ell associa indissolublement amb les *essències del poble*, que haurien passat a través dels segles mantenint-se incorruptes dins d'aquestes manifestacions sense més pretensió que la *pura* expressió popular.[732]

De la riquesa que poden aportar altres àrees del coneixement humà pot ser un bon exemple el cas de l'**Etnografia**. Deleito senyala el potencial d'aquesta nova disciplina del coneixement humà per a la història, en particular per ajudar a la caracterització psicològica de la nació.[733]

[731] José DELEITO: "*Historia de la novela en España...*", pp. 73-74.
[732] José DELEITO: "*La formation des legendes*, por A. Van Gennep"..., pp. 293-295. Disponible àmplia selecció del contingut d'aquesta ressenya en l'Annex.
[733] José DELEITO: "*Etnografía. Sus bases, sus métodos y aplicaciones a España*, por L. de Hoyos y T. de Aranzadi. De la Biblioteca Corona", *La Lectura*, Año XVIII Tomo III (1918), pp. 171-173. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=6c8f220f-cf66-4b4f-bdce-e706f1d7acc1).

Una altra font que no sol trobar-se als grans arxius documentals és el format per **les relacions de viatges**. Aquesta font haguera pogut fer-se constar igualment a l'apartat anterior, dedicat a les memòries. El fet d'haver quedat inclòs en aquest apartat diferenciat de les memòries es deu a què aquestes tenen com a punt d'origen i arribada el propi autor, qui cerca de justificar les accions pròpies en la vida o el paper jugat en certs esdeveniments, mentre que a les relacions de viatges l'autor actua com un observador extern de pobles i societats als quals és relativament alié. Per a Deleito aquesta funció de narrador extern afegeix una suposada imparcialitat que resta absent de les memòries. Aquesta operació d'*observació*, per a la concepció cientificista de la història de la qual participa Deleito és fonamental; una mostra de l'ambició d'equiparació amb la tasca d'un científic *naturalista*, és a dir, un practicant de les ciències naturals, model evident per a la història que s'autoconcep com a científica.[734]

Com es pot veure, tots els camins que explora Deleito de la mà de les potencials fonts per a la història, passen per la caracterització psicològica dels personatges i dels pobles; una tasca aquesta que un historiador ha de mamprendre com una obligació.

Deleito exigeix un ús generós de la documentació existent i les fonts per tal de reconèixer la cientificitat d'un treball historiogràfic. En cas de constatar que el treball no està suficientment documentat, no dubta a criticar-ho.[735] Encara que l'obra ressenyada siga un llibre pensat per a la divulgació entre el públic general, si Deleito hi detecta la

[734] José DELEITO: "*España vista por los extranjeros. II. Relaciones de viajeros y embajadores (siglo XVI)*, por J. García Mercadal", *La Lectura*, Año XX Tomo II (1920), pp. 397 i 398. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=04bff396-c0f5-4e14-a7d4-dc0d3b037012).
[735] José DELEITO: "*La monarquía en América. Bolívar y el general San Martín*, por Carlos A. Villanueva", *La Lectura*, Año XI Tomo III (1911), pp. 334-335. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=590d1334-7dbf-406b-bc31-f2ef2286aeea).

utilització de documentació nova que no s'ha indicat, senyala el que per a ell és una incongruència.[736]

Només excusa Deleito la insuficiència d'erudició pel prestigi reconegut en l'autor del treball ressenyat, en un acte de condescendència que resulta cridaner.[737]

En qualsevol cas, Deleito es mostra intransigent davant d'errades i carències documentals inadmissibles, com per exemple que l'autor evidencie no estar correctament actualitzat respecte de les darreres notícies en el coneixement històric, per molt ben escrita que estiga l'obra en qüestió.[738] Deleito marca ací una frontera molt clara sobre la base de què tota obra historiogràfica ha de ser, per damunt de tot, una obra científica. L'esperit d'exigència de rigor científic no és prescindible,[739] i tota afirmació o negació ha d'estar sustentada de manera científica, i no per pressuposts acientífics.[740]

6.2.4. L'historiador psicòleg, sociòleg i literat

Ha quedat sustentat en un apartat precedent que per a José Deleito l'erudició és insuficient com a requisit per a ser un veritable historiador; aquest ha d'anar molt més enllà de la recerca i crítica de documents, perquè aquesta només constitueix una fase

[736] José DELEITO: "*Albores de la independencia argentina*, por D. Juan Arzadun y Zabala", La Lectura, Año XI Tomo II (1911), p. 440. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=c33edb2d-f9f7-4e08-b1a6-9beaf34241c5).
[737] José DELEITO: "*Napoleón à Sainte-Helene. 1815-1821*, par Frédéric Masson", La Lectura, Año XIII Tomo I (1913), pp. 194 i 198. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=91bedc26-8055-47b0-a985-844277bed62d).
[738] José DELEITO: "*La reina de las reinas. Isabel la Católica. Estudios sobre la Reconquista española*, por Cristóbal Hare. Traducción directa del inglés y anotaciones de Julio Fuentes. De la colección de «Estudios históricos»", *La Lectura*, Año XV Tomo I (1915), pp. 70-71. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=67c211d0-0f2f-4d3b-9f17-98d4147a648d).
[739] José DELEITO: "*Colón, español. Su origen y patria*, por Celso García de la Riega", *La Lectura*, Año XVI Tomo I (1916), pp. 287, 290 i 291. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=6a0b039f-2a49-4a1c-81a1-000fbbca65fa).
[740] José DELEITO: "*Rectificaciones históricas. De Guadalete a Covadonga y primer siglo de la reconquista de Asturias. Ensayo de un nuevo método de investigación e instrumento de comprobaciones para el estudio de la historia*, por el general Burguete", *La Lectura*, Año XVII Tomo III (1917), pp. 79-82. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=e8b6d03e-1c11-481a-8689-6930d32e0914).

preliminar de la feina de l'historiador. D'altra banda, també ha quedat sustentat en l'apartat immediatament anterior que el mateix Deleito defensa la importància de l'erudició ben feta, encara que com a etapa necessària per tal d'obtenir matèria primera correctament preparada per a la fase de construcció històrica, de manera que aquesta siga sòlidament documentada.

Aleshores, quines són les condicions que han de satisfer-se per a ser considerat un veritable historiador? En el present apartat es demostra que segons José Deleito l'historiador ha de ser capaç de perfilar la psicologia dels personatges sota estudi, i de caracteritzar completament la societat en què aquests es mogueren, desvelant l'*esperit del temps* i l'*essència del poble* al qual pertanyien; i a l'hora de transmetre el coneixement obtingut, ha d'exposar-lo mitjançant una narració que facilite al potencial lector *reviure* els personatges i els esdeveniments. Per tant, l'historiador, alhora que un investigador, ha de ser un psicòleg, un sociòleg i un literat. I la història produïda per ell, a més de veritable, ha de ser psicològica, sociològica i literària. L'historiador-erudit només és capaç de fer una història *morta*; l'historiador-literat que és alhora també psicòleg i sociòleg aconsegueix una història *viva*. La qualitat de l'historiador com a investigador ja ha quedat estudiada als apartats precedents. A continuació s'aprofundeix sobre les altres qualitats esmentades.

La ressenya de José Deleito sobre un important discurs de Manuel Sales y Ferré conté de forma molt sintètica la idea clau de la seua forma de concebre la història, en aquest cas perquè aprofita per a posar com a model a l'il·lustre sociòleg, historiador i intel·lectual:

> "Varias veces he expresado en estas columnas cuán urgente es en España la creación de una Historia sociológica, psicológica y artística, como contrapeso del

árido y desarticulado inventario de hechos simples, á que reducen la Historia las exageraciones de ciertos eruditos."[741]

Deleito defén aquesta idea de forma recurrent, i cerca de proposar des de les seues ressenyes els millors exemples que troba per tal d'il·lustrar-la. El cas de Paul Groussac esdevé referència per a posteriors escrits, perquè el seu treball sobre Santiago de Liniers és "un libro de historia psicológico, sociológico y literario" en què "la erudición es lo de menos",[742] una afirmació que cal entendre com a part de l'argumentació contra l'erudició que es té a si mateixa com a finalitat. L'erudició com a fase del procés productiu de l'historiador de professió pot ser feta bé per especialistes, bé pels propis historiadors que aspiren a la producció posterior d'un estudi de conjunt, d'una història completa, o d'una síntesi. Per a un veritable historiador, tot i que també pot realitzar personalment la tasca d'erudició com a treball preparatori, allò que el defineix específicament és, per tant, el que demostre ser capaç de fer amb aqueixa matèria primera. Ha de saber manejar les aportacions de l'erudició, les haja o no preparat per si mateix, i a partir de tota la documentació prèviament existent, ha d'elaborar un estudi profund i complet, i presentar-lo literàriament de forma ben elaborada.

Un altre nom dels que cal recordar és el de Gabriel Maura Gamazo, qui es converteix des de la primera aparició a les ressenyes de Deleito en l'exemple més ple del tipus d'historiador que demana, perquè "en él coexisten cuatro aspectos, imprescindibles al historiador, en mi sentir, y que rarísimas veces van unidos entre nosotros: el investigador, el psicólogo, el sociólogo y el literato".[743] Deleito ja havia destacat la primera publicació historiogràfica de G. Maura Gamazo, *Rincones de la historia*,

[741] José DELEITO: "*La transformación del Japón*...", p. 459. Els subratllats són meus.
[742] José DELEITO: "*Santiago de Liniers, conde de Buenos Aires*, por Paul Groussac"..., p. 464. Disponible àmplia selecció del contingut d'aquesta ressenya en l'Annex.
[743] José DELEITO: "*Carlos II y su corte. Tomo I*, por Gabriel Maura Gamazo"..., p. 69. Disponible àmplia selecció del contingut d'aquesta ressenya en l'Annex.

precisament exalçant com a virtuts les característiques desitjades en un historiador i fent una oposició molt explícita entre la forma d'historiografia que li satisfà i la que considera insuficient.[744] Després d'aqueix primer encontre de Deleito amb una publicació historiogràfica de G.Maura, cada nova publicació d'aquest és rebuda amb tota mena de lloances; és l'historiador model, capaç d'abastir el procés complet des de la recerca i la crítica documental fins a la producció historiogràfica elegant.[745]

La concepció de la història de José Deleito es reafirma a partir de les argumentacions de Gabriel Monod, per la qual cosa, tot i ser més àmpliament estudiat a un apartat específic posterior, és possible avançar ací la clara aproximació de Deleito a la historiografia francesa de la coneguda com a *escola metòdica*:

> "(…) Monod entiende, con razón, que «los actos no son más que gestos, los gestos no son interesantes más que por la vida interior que traducen; la Historia es una psicología colectiva». (...).
>
> Al tratar de la *exposición histórica*, opina (contra las modas actuales de sequedad germánica, y con muy buen sentido en mi concepto) que el historiador sólo habrá efectuado la mitad de su misión si, después de haber desentrañado la realidad pasada con su ciencia, no sabe darla vida con su arte, exponiéndola con colorido y corporeidad."[746]

Als paràgrafs finals de la primera part del fonamental article "La investigación erudita y la síntesis en la historia", Deleito utilitza les referències a historiadors dels qui ha ressenyat treballs que li han complagut especialment, per a recolzar la insistència en què les obres historiogràfiques prenguen forma de novel·les, i que els historiadors utilitzen les tècniques literàries de narració dels novel·listes:

> "Profesores argentinos, como Ibarguren y Paul Groussac, y escritores de nuestro país, como el malogrado ingenio Navarro Ledesma y el señor Maura Gamazo, hoy en plena

[744] José DELEITO: "*Rincones de la historia...*", pp. 54-55. Disponible àmplia selecció del contingut d'aquesta ressenya en l'Annex.
[745] José DELEITO: "*Carlos II y su corte. Tomo I*, por Gabriel Maura Gamazo"..., pp. 68-69. ÍD.: "*Algunos testimonios literarios e históricos contra la falsa tesis...*", pp. 185-186.
[746] José DELEITO: "*La enseñanza de la historia*,...", p.203. Els subratllats són meus. Disponible àmplia selecció del contingut d'aquesta ressenya en l'Annex.

> producción, entre otros, han realizado en sus libros un tipo de narración histórica, que, reposando sobre abundante base de fuentes informativas, aspira a realizar una construcción psicológica y sociológica en el fondo, artística en la forma, (...).
>
> Estos libros aspiran a hermanar la exactitud documentada del fondo con el encanto de una forma bella y atractiva, y parecen por su factura verdaderas novelas; porque saben observar tipos y escudriñar almas, reconstruir escenas con dramática animación y evocar lugares y ambientes; todo ello con el colorido, el movimiento y la corporeidad de las cosas vivas, aspirando a resucitar la realidad por conjuros de arte, como han sabido hacer los grandes noveladores. (...).”[747]

Deleito no està defenent que les obres historiogràfiques hagen de ser novel·les, sinó que han de prendre la forma de novel·les sense alterar la qualitat científica. Els historiadors han d'aprendre les tècniques del novel·listes per a poder aplicar-les en la caracterització psicològica dels personatges històrics i dels pobles, perquè així -diu Deleito- aconseguiran una veritable recreació històrica en la imaginació del lector, i, per tant, captivaran l'atenció d'aquest. Com més endavant es tracta a un altre apartat posterior, aquest recurs narratiu literari no té simplement per objectiu el mer entreteniment del lector -que també-, sinó que per damunt d'aquesta prosaica utilitat es té l'aspiració d'abastir una veritable funció social d'educació elevada, i mitjançant aquest plantejament Deleito està convençut que dita funció se satisfaria plenament.

a) L'historiador, psicòleg de la història

A què es refereix Deleito quan diu que l'historiador ha de ser *psicòleg*? Si se segueixen les observacions explícites sobre en què valora la tasca d'anàlisi *psicològica* d'un autor, que apareixen ací i allà, com esguits, en algunes de les seues ressenyes, es desprén que sempre es decanta cap a certa forma peculiar d'entendre la psicologia. Es tracta de fer una mena de prospecció psicològica a través de l'observació de les traces de

[747] José DELEITO: "La investigación erudita y la síntesis en la historia"..., pp. 154-156. Els subratllats són meus.

costums, habituds, actituds i decisions dels personatges històrics i d'altres persones de l'entorn en que visqueren, mitjançant la lectura reflexiva i crítica de testimonis, cròniques, cartes, descripcions, i qualsevol document escrit en general.[748] L'objectiu és arribar a fer comprensibles als personatges per tal d'explicar millor el que fan.[749]

D'alguna manera Deleito està introduint la causalitat dels fenòmens històrics a través del factor psicològic; és a dir, tot i que no menciona explícitament *les causes* dels esdeveniments ni de les decisions dels personatges històrics, sí atorga a la Psicologia la responsabilitat clau per a *comprendre* la història.[750] Deleito no dóna una argumentació elaborada detalladament, més enllà de la utilització d'idees preses de Lacombe i del seguici d'exemples extrapolables de les seues ressenyes. Però és raonable concloure que, per a Deleito, a partir de l'estudi dels comportaments humans en la documentació de tota mena disponible, a través de la comprensió psicològica dels personatges es podrien comprendre les motivacions de llurs decisions, la qual cosa conduiria a l'*explicació* de la història, és a dir, a la determinació de les causes dels fenòmens històrics.[751]

Deleito no té res de teòric de la història, i s'expressa millor a través dels exemples mostrats amb les ressenyes, que responen habitualment a un enfocament pragmàtic amb el toc expressivament artístic literari que el caracteritza. Per exemple, té la fortuna d'utilitzar l'analogia del telescopi i del microscopi, molt il·lustrativa del que està demanant:

> "(…) el lirismo con que tradicionalmente hemos considerado la Historia, nos ha hecho magnificar hiperbólicamente los rasgos característicos de los hombres que fueron. Para distinguirlos bien al través de su distancia, hemos aplicado el telescopio, y forzosamente

[748] José DELEITO: "*The Court of Philip IV*, por Martin Hume"…, pp. 325 i 326.
[749] José DELEITO: "*Tres años en Alemania. Memorias de un pensionado*, por Agustín Murúa Valerdi", *La Lectura*, Año XII Tomo I (1912), p. 166. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=eec14a94-5396-4a59-8551-be0ae9bb3e7e).
[750] José DELEITO: "*Cuestiones Históricas (Edades Antigua y Media). Tomo I*,...", p. 50.
[751] José DELEITO: "La investigación erudita y la síntesis en la historia"..., p. 147.

> ha tenido que grabarse en nuestra retina una visión desproporcionada y enorme. Por eso es ya hora de que empleemos el microscopio para analizar los impulsos minúsculos, las pequeñeces cuotidianas [sic]; la leve, pero continua y decisiva presión de las influencias exteriores; el influjo del ambiente ó el temperamento; las erosiones constantes con que la necesidad, las flaquezas y la prosa del diario vivir van desmoronando en las almas la roca granítica del ideal; todo lo que constituye la trama íntima de las vidas humanas."[752]

Això que Deleito reclama, per tant, és un veritable anàlisi psicològic? Sembla ser més bé una operació més bàsica, com ha quedat descrit abans, referida a l'esbrinament de detalls i aspectes provats dels personatges històrics per tal de comprendre millor les motivacions de les decisions que prengueren. És una concepció senzilla de la psicologia que no prové de l'aplicació de cap tècnica, sinó de la capacitat d'observació a la que s'associa la *comprensió*, la capacitat de comprendre per què els personatges fan el que fan, delimitant les causes que explicarien els esdeveniments.

La utilització d'aquesta prospecció psicològica té major aplicació en els estudis específicament biogràfics.[753] En el cas particular de les biografies dels grans personatges històrics, de fet, el que interessa per a Deleito és caracteritzar a aquests com a persones, com a éssers humans, no com a herois. Per tant, cal cercar de perfilar-los psicològicament per tal d'humanitzar-los, sense menystindre els gestos i les reflexions que manifesten les debilitats del personatge, així com les fortaleses. Aquesta idea, aplicada als que Deleito anomena *personatges representatius*, es desenvolupa més detingudament a un apartat posterior.

És tan important per a Deleito aquesta valoració de la *intenció psicològica* que en tot cas la destaca, malgrat altres defectes que puga retraure a l'obra i a l'autor en

[752] José DELEITO: "*Estudios de la vida, reinado, proscripción y muerte de Carlos IV y María Luisa de Borbon,...*", pp. 433-434. Els subratllats són meus.
[753] José DELEITO: "*Santiago de Liniers, conde de Buenos Aires*, por Paul Groussac"..., pp. 461-462.

qüestió.[754] En ocasions Deleito no utilitza expressament el mot *psicologia* ni *psicològic*, sinó una expressió semblant a *comprensió íntima*, que pel context en què ho escriu es conclou fàcilment que es refereix a la mateixa idea.[755] Aquesta característica també la destaca Deleito d'entre les utilitats de l'ús de la correspondència com a font documental. Només caldria recordar l'exemple, ja comentat a un apartat anterior, de les cartes de Bolívar editades per Blanco Fombona.[756] Altre exemple, prové d'una compilació d'estudis sobre Carlos IV i María Luisa de Borbón.[757]

Deleito associa la capacitat de prospecció psicològica amb la tècnica literària: són els novel·listes els qui millor fan les caracteritzacions psicològiques dels personatges, i els historiadors n'haurien d'aprendre.[758] No significa açò que Deleito considere la caracterització psicològica com un mer recurs literari. Més bé és al contrari; les tècniques literàries ofereixen recursos per a fer palesa i per a expressar materialment la psicologia dels personatges estudiats.[759] La insistència de Deleito en la utilitat dels recursos literaris per als historiadors és molt significativa, particularment, la insistència en els recursos de la novel·la.[760] Atribueix a la literatura el poder de fer evident allò que està ocult a la vista, com l'ànima dels personatges.[761]

---

[754] José DELEITO: "*La creación de Bolivia*, por Sabino Pinilla. Prólogo y notas de Alcides Arguedas. De la Biblioteca Ayacucho", *La Lectura*, Año XVIII Tomo III (1918), p. 58. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=6c8f220f-cf66-4b4f-bdce-e706f1d7acc1).
[755] José DELEITO: " *Juan Martínez Villergas, bosquejo biografico-critico*, por Narciso Alonso Cortés. De la Biblioteca Studium", *La Lectura*, Año XIV Tomo I (1914), p. 440. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=83409f86-9d0f-4ab7-941a-79bed7eb10eb).
[756] José DELEITO: "*Cartas de Bolívar (1799 á 1822)...*", pp. 180 i 182.
[757] José DELEITO: "*Estudios de la vida, reinado, proscripción y muerte de Carlos IV y María Luisa de Borbon,...*", p. 439.
[758] José DELEITO: "*Una proscripción bajo la dictadura de Syla*, por Carlos Ibarguren"..., p. 407.
[759] José DELEITO: "*El Obispo de Orense en la Regencia del año 1810...*", p. 386.
[760] José DELEITO: "*Biografia del General José Félix Ribas, Primer Teniente de Bolívar en 1813 y 1814 (época de la guerra a muerte)*, por Juan Vicente González. De la Biblioteca Ayacucho", *La Lectura*, Año XVIII Tomo III (1918), p. 287. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=6c8f220f-cf66-4b4f-bdce-e706f1d7acc1).
[761] José DELEITO: "*Las mujeres de Fernando VII*, por el Marqués de Villa Urrutia (con cinco retratos)", La Lectura, Año XVII Tomo II (1917), p. 71. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=d0b36ff7-e073-4527-b63b-e687b8f49225).

D'altra banda, de la mateixa manera que Deleito lloa la *penetració psicològica* abastida per un autor, quan aquesta característica és insuficient o, pitjor encara, està absent, no dubta a llançar la crítica, com per exemple contra la *Historia del Monasterio de Yuste* del P. Domingo de G. María de Alboraya.[762] També rep un agre retret altre religiós ficat a historiador, el P. Getino, per la seua biografia de Fray Luis de León.[763] Aquesta crítica considera Deleito que és generalitzable a la historiografia espanyola, contrastant amb el que ocorre en la francesa; un exemple gens gratuït ni casual, com es veurà a un apartat posterior.[764]

Per contra, en algun cas, Deleito exculpa a l'autor l'absència de prospecció psicològica degut a què no era aqueix l'objectiu, una coartada que Deleito fa servir en certes ocasions, com per exemple en una obra de Julio Fuentes.[765] Inclús a Gabriel Maura li excusa Deleito en una ocasió que la seua habitualment destacada *observació psicològica* siga menys penetrant en tractar personatges històrics recents.[766]

b) L'historiador, sociòleg de la història

Millor definida i elaborada que la vessant psicològica queda la concepció sociològica de la història per part de José Deleito.

Com ha quedat acreditat als inicis del present apartat dedicat a l'historiador psicòleg, sociòleg i literat, Deleito en diverses ocasions fa proclama reivindicativa de l'orientació de la història cap a la sociologia, com alhora també cap a la psicologia i l'art

[762] José DELEITO: "*Historia del Monasterio de Yuste*, por el P. Domingo de G. María de Alboraya, religioso terciario capuchino", *La Lectura*, Año VII Tomo III (1907), p. 385. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=706be746-87ce-4f9e-b68d-418ebe9a852f).
[763] José DELEITO: "*Vida y procesos del maestro fray Luis de León*, por el P. Fr. Luis G. Alonso Getino", *La Lectura*, Año VIII Tomo III (1908), pp. 64-65. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=05439a4e-1445-4386-98d3-66752aab222e).
[764] *Ibid*., p. 59.
[765] José DELEITO: "*El Conde de Fuentes y su tiempo...*", p. 87.
[766] José DELEITO: "*Historia crítica del reinado de don Alfonso XIII...*", p. 168.

literari. Nogensmenys, com s'ha vist, Deleito no dóna una argumentació completa de la seua concepció, sinó que la il·lustra mitjançant els exemples a partir de les ressenyes, mostrant a diversos autors com a potencials models a seguir en la funció de l'historiador com a *sociòleg de la història*, generalment acompanyant a la de *psicòleg de la història*, així com la de constructor d'una història *artística*. Són els casos dels esmentats Manuel Sales y Ferré, Gabriel Maura Gamazo, Paul Groussac, Martin Hume, entre d'altres.

Deleito fa sovint mencions als aspectes de la societat que cal estudiar; amb freqüència es troben a les seues ressenyes referències a estudis sobre costums, cos legislatiu, institucions, aspectes religiosos, creences i folklore, a més de les referències recurrents a la *vida íntima* i la *història íntima* del poble i de la societat.[767]

En ocasions, sembla que la forma d'aproximar-se Deleito a la sociologia prové d'un plantejament pragmàtic, de manera que sense que la visió deixe d'atendre als individus, els recursos sociològics li són útils per tal de configurar assenyadament el context dins del qual es mouen i actuen eixos personatges històrics. No significa açò que Deleito faça servir la sociologia només per tal de crear una mena d'escenari de fons per als actors històrics; Deleito aspira a comprendre, i explicar, els actes dels individus que es desenvolupen dins d'un context que els condiciona, encara que sense arribar a determinar-los. Així es pot percebre quan exalça un dels *estudis històrico-socials*[768] de Julián Juderías, en aquest cas referit a Jovellanos.[769]

[767] José DELEITO: "*El atraso de España*, por John Chamberlain"..., pp. 82 i 83. ÍD.: " *Grandeza y decadencia de Roma. Tomo I: «La Conquista»*, por G. Ferrero. Traducción de M. Giges Aparicio. De la Biblioteca Científico-filosófica", *La Lectura*, Año IX Tomo III (1909), pp. 53-54. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=d7c1b13d-9266-4568-9848-df27ee9b494b).
[768] José DELEITO: "*Don Gaspar Melchor de Jovellanos. Su vida, su tiempo, sus obras, su influencia social*. Obra premiada por la Real Academia de Ciencias Morales y Políticas en el concurso ordinario de 1912, escrita por D. Julián Juderías", *La Lectura*, Año XIV Tomo I (1914), p. 300. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=83409f86-9d0f-4ab7-941a-79bed7eb10eb).
[769] *Ibid.*, p. 297.

Tanmateix, Deleito no només para atenció a la contextualització de certs personatges destacats. Ocorre tant amb la societat espanyola en conjunt com amb estudis sobre grups socials més limitats, entre els quals posa en relleu singularment l'entorn de la monarquia i la cort, com per exemple destaca de cert treball de Martin Hume sobre la cort de Felipe IV,[770] i també altre de Ricardo Fuente sobre algunes de les persones més poderoses de la història de la monarquia hispànica.[771] Però també la vida a altres institucions, com la universitat, que entra a estudiar G. Reynier.[772]

En qualsevol cas, l'aparició d'elements que manifesten un estudi de la societat sempre és motiu de satisfacció per a Deleito, qui no deixa d'assenyalar-ho, inclús ressenyant treballs que per altre costat troba criticables per carències en altres aspectes, com el llibre de M. Navarre sobre Louis XI.[773]

També és una virtut que destaca en treballs de caire més erudit, tot i que només es mostre de manera parcial, com a una biografia d'un personatge medieval d'Armando Cotarelo;[774] o la d'un rei francès, preparada per Delachanal.[775] I és interessant també recordar que a un apartat anterior, dedicat a les fonts d'interès per a l'historiador *a la moderna*, ha quedat assenyalada la importància de les *memòries*, en les que Deleito defén que s'hi troben significatives aportacions al coneixement de societats del passat.[776]

[770] José DELEITO: "*The Court of Philip IV*, por Martin Hume"..., p. 323.
[771] José DELEITO: "*Reyes, favoritos y validos*, por Ricardo Fuente. De la Biblioteca Nueva", *La Lectura*, Año XIX Tomo III (1919), p. 297. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=cc5d0b71-428e-44da-9050-4f43ec0576c9).
[772] José DELEITO: "*La vie universitaire dans l'ancienne Espagne*, por Gustavo Reynier"..., p. 292.
[773] José DELEITO: "*Louis XI en pélerinage. Estudio histórico*, por Marcel Navarre", *La Lectura*, Año IX Tomo I (1909), p. 197. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=a24625ac-9e1c-4b43-9dd8-aab09f469c2b).
[774] José DELEITO: "*Don Melendo García de Valdés,...*", p. 181.
[775] José DELEITO: "*Histoire de Charles V*, por Delachanal", *La Lectura*, Año X Tomo II (1910), p. 61. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=d4864465-867e-4f9c-8fcc-89010d495d14).
[776] José DELEITO: "*L'Espagne en 1810…*", pp. 441 i 442.

Anàlogament es pot afirmar sobre les relacions de viatges com a fonts per a l'historiador.[777]

Tots els anteriors exemples, que mostren característiques de l'historiador com a sociòleg, poden fer pensar en una concepció de la Sociologia que es desentén de matisos de definició teòrica. Però Deleito en realitat sí té la pretensió d'anar més lluny. Mitjançant l'argumentació desplegada en defensa d'una obra historiogràfica realitzada per un autor amb formació sociològica com és Julián Juderías, Deleito reclama una història com a *sociologia d'allò pretèrit*, que apunta a una complexitat de pensament major que allò mostrat en els exemples previs.[778]

Què significa per a Deleito la *història sociològica*? I per què aquesta insistència en l'exigència de la sociologia per a la història? D'una banda, Deleito es fa ressò dels avanços en la disciplina del coneixement sociològic.[779] D'altra banda, però també vinculat íntimament amb l'anterior, per la pròpia evolució de la societat, que fa demanda d'atenció i d'inclusió en la història; per exemple, i molt particularment, les *masses obreres*. Per tant, Deleito troba molt adient que els estudis històrics atenguen i responguen a les demandes de la realitat social del moment.[780] Però no només preocupa a Deleito la urgència de fer front a problemes complexos com la coneguda com *qüestió social*. Planteja també la necessitat d'harmonitzar en història la concepció de l'individu amb la societat, intentant comprendre les forces que interactuen configurant els pobles amb sentit evolutiu, tot i que Deleito no desenvolupa una argumentació teoritzada de les seues idees, sinó que acudeix a les explicacions d'altres teòrics, com per exemple fa en

[777] José DELEITO: "*España vista por los extranjeros. II...*", p. 398.
[778] José DELEITO: "*España en tiempo de Carlos II 'El Hechizado'*, por Julián Juderías"..., pp. 77-78.
[779] José DELEITO: "*Santiago de Liniers, conde de Buenos Aires*, por Paul Groussac"..., p. 459.
[780] José DELEITO: "*Le travail dans le monde romain*, por Paul Louis"..., pp. 428-429.

l'imprescindible article "La investigación erudita y la síntesis en la historia", on recorre a Croce i a Teggart.[781]

Tanmateix, el millor exemple d'autor que aplica la sociologia a la història amb èxit és Manuel Sales y Ferré, qui hauria aconseguit, a ulls de Deleito, la fusió òptima entre història i sociologia.[782] Ara bé, què significa aquesta *fusió* entre història i sociologia? D'una banda es desprén que per a Deleito cal aspirar a una completa descripció de la societat sota estudi a la que se li afegiria el sentit diacrònic de la història destacant un sentit evolutiu. D'altra banda, considera necessari descobrir les interaccions que caracteritzen a les societats per a arribar a una comprensió que les dote de coherència en llur evolució dins del context de la *història universal*. Perquè per a Deleito el més important que aporta la sociologia és que "da cohesión, unidad, transcendentalismo é importancia científica á los hechos pasados".[783]

Al cap i a la fi, aquelles observacions que Deleito apuntava per veu de Croce i Teggart en el fragment mostrat de l'article "La investigación erudita y la síntesis en la historia" estan recollides sota l'epígraf de "El retorno a la síntesis".[784] És a dir, allà on vol arribar Deleito és a la construcció de la síntesi com a realització plena de producció historiogràfica, com es desenvolupa més endavant a altre apartat posterior; i aquesta passa necessàriament per l'elaboració d'una història psicològica i sociològica amb forma literària elevada.

Deleito intenta integrar la sociologia, puixant en el seu temps, amb la història, encara que sembla quedar-se a mitjan camí. Però no s'ha d'exagerar la crítica a Deleito, perquè precisament durant aquelles dècades s'estava discutint la interacció entre història

[781] José DELEITO: "La investigación erudita y la síntesis en la historia"..., p. 149.
[782] José DELEITO: "*La transformación del Japón*...", pp. 459, 460 i 463-464.
[783] José DELEITO: "*Cuestiones Históricas (Edades Antigua y Media). Tomo I*,...", p. 50.
[784] José DELEITO: "La investigación erudita y la síntesis en la historia"..., pp. 143-150.

i sociologia, així com d'altres disciplines del coneixement humà; una integració sempre problemàtica en la que intervenen també factors externs a la pròpia qualitat del coneixement, com ara les lluites per l'obtenció de parcel·les de poder als estudis universitaris. En definitiva, Deleito pren una postura pragmàtica, no teòrica ni filosòfica, sinó útil a la realització pràctica de la història, de la recerca històrica i de la producció historiogràfica, tal i com ell l'entenia aplicada sempre cercant l'objectiu de construir una història *viva*.

Precisament per què l'interès més profund i l'aspiració més elevada de Deleito és fer una història *viva*, quan es tracta de la societat, o del poble, està convençut de què és possible *fer reviure* apel·lant al coneixement de la *psicologia col·lectiva*. En la concepció d'aquesta, com ocorre amb altres aspectes, manca una definició teòrica; però açò no sembla preocupar a Deleito. Es tracta més bé de la translació de la seua concepció de la psicologia dels personatges, dels individus, estesa a tota una societat, o a un grup social, ampliant el marc de l'observació: a partir de l'observació dels aspectes d'una societat com les aspiracions, inquietuds, emocions, celebracions, o protestes, obtindre'n una caracterització considerada com a *psicologia col·lectiva*.[785]

S'observen freqüents mencions de Deleito a la psicologia col·lectiva, habitualment de forma bastant genèrica, inclús difusa o ambigua, de manera que sembla que dóna a entendre que el lector comprén a què s'està referint, però que en realitat no acaba d'explicar mai.[786] Se'n troben bons exemples en l'anàlisi de l'*estat psicològic del poble madrileny* durant el *Dos de Mayo de 1808*, realitzat per G. de Arteche;[787] amb les dots de *penetrant escrutador de la psicologia de masses* de Juan Pérez de Guzmán, sobre

[785] *Ibid.*, p. 147.
[786] José DELEITO: "*Historia General de Bizcaya*,...", p. 237.
[787] José DELEITO: "*Dos de mayo de 1808*, por el general G. de Arteche"..., p. 326.

els mateixos fets; [788] mitjançant l'atenta observació de l'*atmosfera social* de Cuba durant les rebel·lions del segle XIX, per Enrique Piñeyro;[789] la capacitat atribuïda a César Lagos per a conéixer *la psicologia política americana i l'ànima de les multituds*;[790] l'habilitat per a *penetrar en l'entranya psicològica del poble* estudiat per Roberto Levillier;[791] *la psicologia social i les tendències artístiques* en l'estudi de tres músics per José Joaquín Herrero;[792] la cerca del *desenvolupament psicològic de Grècia* en la seua història antiga, per Th. Davison;[793] inclús el cas de la *Crónica General* d'Alfonso X com a representació de l'*encarnació de l'ànima popular*.[794] I com no, la identificació de traces de la psicologia popular en les llegendes transmeses de generació en generació.[795]

Altre aspecte molt relacionat és la qüestió particular dels personatges representatius, que es porta ací després d'haver exposat les consideracions de Deleito sobre les funcions de l'historiador científic com a psicòleg i com a sociòleg de la història, perquè la concepció dels personatges representatius sembla resultar de l'encreuament entre ambdues facetes.

[788] José DELEITO: "*El Dos de Mayo de 1808 en Madrid*, por D. Juan Pérez de Guzmán y Gallo"..., p. 481.
[789] José DELEITO: "*Cómo acabó la dominación de España en América*, por Enrique Piñeyro"..., p. 306.
[790] José DELEITO: "*Ensayo sobre la historia contemporánea de Honduras*, por César Lagos", La Lectura, Año X Tomo I (1910), p. 313. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=02ac1e04-90ac-41f5-a902-0279fa099945).
[791] José DELEITO: "*Orígenes argentinos, la formación de un gran pueblo*, por Roberto Levillier", *La Lectura*, Año XIII Tomo II (1913), p. 63. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=a72b8b1d-9def-4a21-876d-cedcdc6a27d1).
[792] José DELEITO: " *Tres músicos españoles: Juan del Encina, Lucas Fernández, Manuel Doyagüe y la cultura artística de su tiempo*. Discurso leído en el acto de su recepción en la Real Academia de Bellas Artes de San Fernando por D. José Joaquín Herrero", *La Lectura*, Año XII Tomo III (1912), p. 150. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=4d5805a6-53e7-4487-b1f5-30dc2de52b27).
[793] José DELEITO: "*La educación del pueblo griego y su influjo en la civilización*, por Th. Davidson. Traducción de Juan Uña. De la Biblioteca Ciencia y Educación. Sección general. Ediciones de La Lectura", La Lectura, Año XIV Tomo III (1914), p. 69. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=39d8c9d2-ca0e-4538-a166-6514c22960d0).
[794] José DELEITO: "*Primera Crónica General o Estoria de Espanna*,...", pp. 412-413.
[795] José DELEITO: "*La formation des legendes*, por A. Van Gennep"..., pp. 293-294 i 294-295. Disponible àmplia selecció del contingut d'aquesta ressenya en l'Annex.

A priori, podria pensar-se que Deleito identifica el *personatge representatiu* amb l'actor principal i protagonista dels esdeveniments, a la manera tradicional que assumeix que la història avança o es desenvolupa mercè a les decisions que prenen o deixen de prendre les grans figures històriques, com reis, governants, herois, i diversos membres de les elits polítiques, militars, religioses, o econòmiques. Però la concepció de Deleito és més complexa que açò, alhora que una mica paradoxal.

No necessàriament troba Deleito personatges representatius entre les principals i més conegudes figures històriques; un exemple es troba amb el cas d'un escriptor, Juan Martínez Villergas.[796] De tota manera, els personatges representatius (quasi sempre homes) per a Deleito no són en absolut *homes comuns*; de fet, habitualment es corresponen amb homes que han ostentat càrrecs de rellevància o han realitzat accions -bèl·liques o d'altre caire- significatives, i que per a la societat de l'època en què visqueren eren bastant assenyalats. Per exemple, el cardenal Gil de Albornoz, llegat papal en el segle XIV.[797] Altre exemple és Hernán Cortés; encara que ací l'expressió utilitzada no és *personatge representatiu*, sinó *home-símbol*, el significat que se'n desprén ve a ser el mateix.[798] Altre exemple és Pedro de Quevedo, bisbe d'Orense i membre del Consell de Regència durant part del període crític de la *guerra d'independència*.[799]

Dels dos darrers exemples es desprenen dues connotacions que orienten el sentit en què Deleito considera tals figures històriques com a personatges representatius: la *personificació* d'una seqüència d'accions o esdeveniments entesos com a heroics, i l'*encarnació* de la dimensió subjectiva d'un sector de la societat espanyola durant un

[796] José DELEITO: "*Juan Martínez Villergas,...*", p. 434.
[797] José DELEITO: "*Albornoz en Castilla*, por Alfonso Jara"..., p. 186.
[798] José DELEITO: "*Hernán Cortés (Estudio de un carácter)*, por el Teniente General Marqués de Polavieja", *La Lectura*, Año X Tomo I (1910), pp. 182-183. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=02ac1e04-90ac-41f5-a902-0279fa099945).
[799] José DELEITO: "*El Obispo de Orense en la Regencia del año 1810...*", p. 386.

període acotat. És a dir, totes aquestes expressions remeten a una operació interpretativa en la que es troba sobre el personatge en qüestió la síntesi d'una sèrie de valors que s'entenen com a característics d'un període o d'una societat. Del següent exemple s'obté una caracterització que les completa millor, alhora que les enllaça:

> "(...) hay *hombres-representativos*, los cuales, en mayor medida que la generalidad de sus contemporáneos, reúnen, y aun parecen personificar, las cualidades más arraigadas en su época, (...)".[800]

És a dir, per a Deleito, cada societat, en cada període històric, manifesta una sèrie de valors i característiques generalitzables al conjunt d'humans, i diferenciades tant d'altres societats (o d'altres nacions, estats o països) com de la mateixa societat en altres períodes de la seua història. D'aquesta societat és possible destacar alguns personatges que, malgrat la seua individualitat, pel fet de manifestar-se en ells les característiques que s'han atribuït a la societat en la qual es mouen i actuen, són considerats com a representatius de dita societat: són síntesi, personificació, encarnació, és a dir, realització material, física, d'un conjunt de valors, concepcions mentals i creences.

Nogensmenys, no s'ha de portar aquesta assimilació de valors compartits pels membres d'una societat fins al punt en què, de manera determinista, es considere que qualsevol home pel fet de pertànyer a eixa societat i per tant estar impregnat d'aquests valors compartits puga ser representatiu; ni tampoc que perda la seua individualitat. Deleito defén la individualitat de cada persona, però alhora no qüestiona l'existència d'una sèrie de característiques o trets o valors compartits entre els membres d'una societat. En l'exemple de l'obra de M. Navarre sobre Lluís XI, Deleito posa l'accent en la crítica contra la maniobra tramposa d'excusar actuacions moralment reprotxables

[800] José DELEITO: "*Louis XI en pélerinage. Estudio histórico*, por Marcel Navarre"..., p. 197. Cursives en l'original.

realitzades per personatges històrics al·legant com a coartada eixos valors o costums compartits.[801] Deleito rebutja l'actitud exculpatòria en aquest autor com també rebutja el determinisme social.

A Deleito el que interessa no és la qualitat més o menys ordinària o extraordinària del personatge històric, sinó fer-lo versemblant, humanitzar-lo.[802] Els personatges històrics visqueren com a éssers humans, i el seu estudi ha de posar de relleu la vessant humana, com per exemple ho aconsegueix G. Maura Gamazo, en opinió de Deleito.[803] Perquè allò que persegueix Deleito com a objectiu definitiu és l'elaboració d'una història *viva*, que faça als personatges versemblants, inclús realistes; per això no s'ha de prendre als personatges històrics desconnectats de la realitat, ni menys encara per damunt d'aquesta, fent de tals personatges el centre absolut de la història. Cal fer, per tant, la correcta caracterització psicològica i l'adequada contextualització sociològica, per tal d'ubicar encertadament a cada personatge com li corresponga en l'entorn amb el qual interactua.[804]

De tota manera, pot concloure's que Deleito no es desprén del tot de l'ombra dels homes extraordinaris com a protagonistes principals de la història, tot i que cal reconéixer l'esforç per obtindre'n una interpretació versemblant que harmonitze la caracterització d'aquestes figures amb l'estudi de la societat en què viuen, intentant escapar a la visió tradicional de la història feta pels homes importants i que donava l'esquena a la societat i a l'home comú (per no parlar de l'absència de les dones).

[801] *Ibid.*, pp. 196-197.
[802] José DELEITO: "*Las mujeres del rey D. Pedro I de Castilla*, por J. B. Sitges"..., p. 75.
[803] José DELEITO: "*Rincones de la historia...*", pp. 55-56.
[804] José DELEITO: "*Santiago de Liniers, conde de Buenos Aires*, por Paul Groussac"..., pp. 459-460, 461-462 i 464.

c) L'historiador, artista literari

Als apartats inicials d'aquest capítol ha quedat ja acreditat que segons José Deleito l'erudició proporciona història *morta*. També ha quedat sustentat el plantejament de Deleito de què el veritable historiador científic *a la moderna*, és a dir l'historiador que, a més de rigorós investigador, siga psicòleg, sociòleg i literat, és capaç de fer una història *viva*; o millor cabria dir una història *rediviva*.

Després d'haver vist amb cert detall el significat que té per a Deleito l'exigència de l'orientació de la història cap a la psicologia i la sociologia, sobre la base rigorosament científica facilitada per la investigació, ara és moment d'aprofundir en la vessant de la història com a art literari, i com i per què l'historiador pot construir tal història *rediviva* mitjançant els recursos literaris, particularment els dels novel·listes, propiciant l'elaboració d'una *història-novel·la*.

Cal insistir en la condició prèvia de la disposició de documentació ben verificada, perquè és la que proporciona la idea de realitat, és a dir, la certesa de que allò que narra sí ha ocorregut en realitat i no és una ficció ni una invenció de l'autor.[805]

Sobre la base que sustenta la realitat que sí ocorregué, segons Deleito és possible *fer reviure* el passat, encara que a la manera d'una evocació, és a dir, dins de la imaginació del lector, mitjançant la immersió en l'ambient descrit a l'obra historiogràfica, fins al punt de poder esbrinar *l'ànima de l'època*.[806] Per a Deleito l'evocació és fonamental. Tot i ser les evidències històriques les que proporcionen i suporten la idea de realitat, és l'emoció la que vehicula la sensació de realitat, la versemblança; i l'evocació permet comprendre a través de l'emoció.[807]

[805] José DELEITO: "*El Dos de Mayo de 1808 en Madrid*, por D. Juan Pérez de Guzmán y Gallo"..., p. 477.
[806] José DELEITO: "*La vie universitaire dans l'ancienne Espagne*, por Gustavo Reynier"…, p. 294.
[807] José DELEITO: "*Biografia anecdótica de José Zorrilla*, por E. Ramírez Ángel", *La Lectura*, Año XVII Tomo I (1917), p. 67. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=10a6bc62-

Per tal d'abastir la transmissió d'aquesta sensació de realitat, cal que l'historiador faça ús de tots els recursos necessaris; però Deleito exigeix fidelitat a les fonts, no ficcionar, per tant cal recórrer en primera instància als materials d'arxius, museus, i biblioteques. Singularment atractiu li sembla el recurs a les pintures, gravats i escultures, és a dir, a fonts de la història de l'art, per la faceta plàstica i estètica implícita que funciona com un recolzament molt adient.[808]

Però allò que amb més insistència reclama Deleito és el recurs a les tècniques narratives literàries, en particular de la novel·la.[809] Un excel·lent exemple el troba Deleito amb el cas de Paul Groussac, que esdevé model de referència recurrent.[810] De fet és en aquest àmbit, el de la novel·la, on Deleito troba la millor panòplia de recursos a disposició de l'historiògraf per tal d'abastir l'objectiu d'una història *rediviva* i així també dotar el sentit ple del mot *historiador*. Els historiadors tenen molt a aprendre dels novel·listes.[811]

Si hi ha un autor a qui Deleito alaba com a model d'historiador ple, aquest és Gabriel Maura Gamazo, de qui en totes les oportunitats exalça la faceta literària, a més de com a *psicòleg* i *sociòleg* de la història.[812] En particular, G. Maura com a *literat* competent aconsegueix "revestir meditadas doctrinas en la envoltura de un noble y elegante ropaje".[813] Deleito no dissimula que destaca de G. Maura, per damunt de les altres facetes, la d'escriptor, la que més plaer li proporciona.[814]

8714-46e8-9121-44b088156cf0). ID.: "*Memorias de la guerra de la independencia,...*", p. 181. ÍD.: "*El maestro del Libertador*, por F. Lozano y Lozano"..., pp. 269-270.

[808] José DELEITO: "*El Dos de Mayo de 1808 en Madrid*, por Juan Pérez de Guzmán y Gallo"..., pp. 477-478.

[809] José DELEITO: "*Cuestiones Históricas (Edades Antigua y Media). Tomo I*,...", p. 49.

[810] José DELEITO: "*Santiago de Liniers, conde de Buenos Aires*, por Paul Groussac"..., pp. 462-463 i 464-465. Disponible àmplia selecció del contingut d'aquesta ressenya en l'Annexe.

[811] José DELEITO: "*Una proscripción bajo la dictadura de Syla*, por Carlos Ibarguren"..., pp. 406-407.

[812] José DELEITO: "*Rincones de la historia...*", pp. 54 i 55.

[813] José DELEITO: "*Algunos testimonios literarios e históricos contra la falsa tesis...*", p. 187.

[814] José DELEITO: "*Carlos II y su corte. Tomo II (1669-1679)*, por Gabriel Maura Gamazo"..., pp. 314-315. ID.: "*Algunos testimonios literarios e históricos contra la falsa tesis...*", p. 185.

A més dels esmentats casos excel·lents que Deleito destaca com a models, també assenyala en cada ocasió que troba un treball amb presentació de forma literària que aconsegueix transmetre una història *viva*, o almenys unes escenes *vives*. Per exemple, una biografia d'un militar del bàndol de Bolívar feta per Juan Vicente González.[815] Altre exemple, el treball realitzat per Rafael Farias sobre memòries de la guerra d'independència.[816] De fet, per a Deleito és un sacrilegi suprimir la vida de la història, i no deixa dubte de la seua prioritat a una obra historiogràfica.[817]

Més enllà del llenguatge metafòric i l'estil poètic de Deleito, cal entendre que confia plenament en la capacitat del lector per a realitzar la mediació intel·lectual que dispara les emocions com si la narració que estiga llegint fóra una realitat viva, tal i com ocorre a la ment quan es llegeix una novel·la de ficció. Els recursos literaris propis de la novel·lització són òptims, per tant, perquè l'efecte emocional és el mateix tant en llegir una obra historiogràfica ben feta com davant d'una novel·la escrita de manera eficaçment captivadora.

De tota manera, cal subratllar que per a Deleito no hi ha confusió entre història i novel·la; perquè la novel·la és sempre ficció i no la realitat, per molt ben documentada i històricament fonamentada que estiga, i per més intensament es visca la seua lectura. L'accent de Deleito cal destacar-lo en què la narració històrica, no sent ficció, pot aconseguir idèntics efectes emocionals i sensorials en el lector com a una bona novel·la; i donat que la historiografia exposa fets i personatges que sí han existit veritablement en la realitat en el passat, el profit per a la transmissió del coneixement històric és màxim.

[815] Tant en una primera versió, com en la segona: José DELEITO: "*Biografía de J. Félix Ribas*, por Juan Vicente González"..., pp. 329-331. ID.: "*Biografía del General José Félix Ribas,...*", p. 287.
[816] José DELEITO: "*Memorias de la guerra de la independencia,...*", p. 182.
[817] José DELEITO: "*Athènes*, por Gustavo Fongères"..., pp. 179-180.

Tanmateix, *fer tornar a la vida* personatges i fets històrics no és només una qüestió de la forma literària novel·ladora de la narració historiogràfica, perquè per damunt de tota altra consideració, aquesta ha de ser rigorosament fidel a totes les evidències històriques sobre les quals se sustenta. Per tal d'aconseguir *fer reviure* la història, la primera exigència, ineludible, és la solidesa de les evidències científiques i l'amplitud i fermesa de la documentació en què es basa, millor com més abundant i completa siga, és a dir, la qualitat científica dels materials, que és la condició que dota del *to de realitat*. Sobre aquesta, quan es posa en marxa la construcció històrica, entren en joc les operacions de l'historiador *psicòleg*, *sociòleg* i *artista*, per tal d'abastir la producció historiogràfica amb forma literària *com a una novel·la*, que mitjançant la implicació del lector es convertirà una veritable història *rediviva*.

José Deleito, per tant, defensa fermament que la producció historiogràfica amb forma narrativa literària no té per què suposar cap reducció de la seua qualitat científica i del rigor. En el fonamental article "La investigación erudita y la síntesis en la historia", tot just abans de la culminació final de la primera part, sota el significatiu títol de "El moderno concepto artístico de la historia" de l'epígraf VI, Deleito fa un llarg repàs dels arguments donats per certs historiadors (alemanys, italians, francesos, anglesos, i algun espanyol) que reclamen la manifestació explícita de la vessant artística de la història sense minvar res de la vessant científica, i l'exercici de la faceta de l'historiador com a literat sense que s'haja de sacrificar res en la faceta com a científic.[818] Deleito es recolza en aquestes qualificades veus per justificar el seu al·legat en defensa de la construcció històrica *psicològica i sociològica en el fons*, i *artística en la forma*, sempre sobre una ampla *base de fonts informatives*.[819]

[818] José DELEITO: "La investigación erudita y la síntesis en la historia"..., pp. 150-154.
[819] *Ibid.*, pp. 154-155.

Però ja abans de la publicació d'aquest imprescindible article, en nombroses ocasions, Deleito fa defensa de l'absoluta i necessària compatibilitat entre ciència i art.[820] Els treballs de Villaurrutia complauen particularment a Deleito per aquesta combinació d'excel·lència científica amb brillantor literària.[821] No perd oportunitat Deleito en destacar el valor literari junt al valor científic d'un treball historiogràfic. Hi destaquen els exemples dels historiadors que esdevenen modèlics, és a dir, Paul Groussac,[822] Carlos Ibarguren[823] i Gabriel Maura[824]. Però també són G. Fongères,[825] Segundo de Ispizua, per qui Deleito mostra en diverses ocasions els més alts respectes,[826] Ángel Salcedo Ruiz,[827] Amalio Gimeno,[828] l'historiador de la música José Joaquín Herrero,[829] i Agustín Murúa, un singular cas molt cridaner a qui Deleito admira molt,[830] perquè a través del seu exemple en l'especialitat de la ciència química pot representar la generalització a tota ciència de la compatibilitat de l'expressió literària amb el rigor científic.[831]

José Deleito sovint lloa la qualitat literària d'un treball. És, de fet, una característica fonamental que valora molt en qualsevol autor. Per exemple, s'aprecia

[820] José DELEITO: "*España en el Congreso de Viena,...*", p. 315.
[821] José DELEITO: "*Relaciones entre España e Inglaterra durante la guerra de la independencia. Apuntes para la historia diplomática de España de 1808 a 1814. Tomo III, 1812-1814, La embajada del Conde de Fernán Nuñez. El Congreso de Viena*, por el Marqués de Villa-Urrutia, con prólogo de D. Antonio Maura", *La Lectura*, Año XV Tomo II (1915), p. 270. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=cf6706e4-36aa-45aa-993d-26ca98d8d018).
[822] José DELEITO: "*Santiago de Liniers, conde de Buenos Aires*, por Paul Groussac"..., p. 464.
[823] José DELEITO: "*Una proscripción bajo la dictadura de Syla*, por Carlos Ibarguren"..., pp. 406-409.
[824] José DELEITO: "*Carlos II y su corte. Tomo I*, por Gabriel Maura Gamazo"..., pp. 72 i 73. ÍD.: "*Historia crítica del reinado de don Alfonso XIII...*", p. 169.
[825] José DELEITO: "*Athènes*, por Gustavo Fongères"..., p. 179.
[826] José DELEITO: "*Historia de los vascos en el descubrimiento, conquista y civilización de América. Tomo I*,...", p. 192.
[827] José DELEITO: "*Historia de España. Resumen crítico*, por Ángel Salcedo Ruiz,...", p. 304.
[828] José DELEITO: "*El hallazgo y el descubrimiento arqueológico de la Historia del Arte*...", pp. 87-88.
[829] José DELEITO: "*Tres músicos españoles:...*", p. 150.
[830] José DELEITO: " *Sobre la importancia y moderna necesidad de la Historia de la Ciencia, y, como caso particular, de la Historia de la Química y ramas derivadas, entre las que se encuentra la Farmacia*. Discurso publicado en las Memorias de la Real Academia de Ciencias y Artes de Barcelona, por el académico numerario Dr. D. Agustín Murúa y Valerdi", *La Lectura*, Año XIV Tomo III (1914), p. 188. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=39d8c9d2-ca0e-4538-a166-6514c22960d0).
[831] José DELEITO: "*Tres años en Alemania...*", p. 163.

clarament en les ressenyes de qualsevol treball de Villaurrutia.[832] Altres noms que no falten són Martin Hume (en traducció espanyola),[833] o César Lagos.[834] Inclús considera que cal valorar unes fonts prenent en consideració la qualitat literària *per se*, tant siguen les cartes de Simón Bolívar[835] com un text històric com la *Crónica* d'Alfonso X.[836]

La sola qualitat literària d'un treball pot merèixer per a Deleito la compensació de limitacions en altres aspectes, com aprecia en *Les jardins de l'Histoire* d'Emile Gebhardt.[837] Però el que no consenteix en cap cas Deleito, malgrat la qualitat literària que exhibesca una obra, és la carència científica ni els errors, com assenyala sobre una obra de C. Hare,[838] i sobre una altra de Fernando Antón del Olmet.[839]

D'altra banda, quan el treball no manifesta qualitat literària, Deleito es remet als objectius declarats per l'autor. Si tenia la pretensió d'obra literària, Deleito és sever amb la seua crítica, com ocorre amb una novel·la de Munárriz.[840] Si l'autor és persona amb perfil professional allunyat de la literatura, queda excusat, com és el cas dels militars que intenten fer unes memòries,[841] o una biografia d'un heroi de la conquesta.[842]

---

[832] José DELEITO: "*Relaciones entre España é Inglaterra durante la guerra de la independencia. Apuntes para la historia diplomática de España de 1808 á 1814. Tomo II, 1809-1812. Desde la batalla de Talayera hasta la de Arapiles*, por W. R. de Villaurrutia. Con prólogo del Excmo. Sr. D. Antonio Maura", *La Lectura*, Año XIII Tomo I (1913), p. 405. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=a72b8b1d-9def-4a21-876d-cedcdc6a27d1).
[833] José DELEITO: "*Historia del pueblo español,...*", p. 53.
[834] José DELEITO: "*Ensayo sobre la historia contemporánea de Honduras*, por César Lagos"..., p. 313.
[835] José DELEITO: "*Cartas de Bolívar (1799 á 1822)...*", p. 182.
[836] José DELEITO: "*Primera Crónica General o Estoria de Espanna*,...", p. 413.
[837] José DELEITO: "*Les jardins de l'histoire*, por Emile Gebhardt"..., p. 500.
[838] José DELEITO: "*La reina de las reinas...*", pp. 70-71.
[839] José DELEITO: "*El cuerpo diplomático español en la guerra de la independencia...*", p. 383.
[840] José DELEITO: "*1813 (Sitio y destrucción de San Sebastián)*. Novela histórica premiada por la Junta del Centenario, escrita por el Comandante Munárriz", *La Lectura*, Año XIV Tomo I (1914), pp. 75-76. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=83409f86-9d0f-4ab7-941a-79bed7eb10eb).
[841] José DELEITO: "*Bolívar y la emancipación de Sur-América...*", p. 201. ÍD.: "*L'Espagne en 1810...*", p. 443.
[842] José DELEITO: "*Hernán Cortés...*", p. 186.

Si l'autor és un investigador erudit com Francisco Codera, completament bolcat en la recerca sense pretensió de construir una obra de síntesi ni de conjunt ni d'explicació, també està disculpat.[843] Les virtuts de Codera se centren en la vessant *científica*, per tant no té objectiu de producció d'una obra de lectura per a tothom.[844] Una característica que també defensa Deleito d'altres erudits, com José Martínez Aloy,[845] o Tomás Thayer Ojeda.[846]

6.2.5. La síntesi en història

Indubtablement, José Deleito valora a Rafael Altamira com al màxim exponent a Espanya de la síntesi, principalment per la gran obra de la *Historia de España y de la civilización española*.[847] Deleito exalta l'*orientació radicalment contrària a les històries existents que ignoraven o relegaven la història interna i la cultura*,[848] la *vocació enciclopèdica*,[849] i el fet de ser *la primera història orgànica d'Espanya*:[850]

[843] José DELEITO: " *Considerable número de libros antiguos y modernos existentes en Marruecos*, por Francisco Codera", *La Lectura*, Año IX Tomo II (1909), p. 176. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=dd6fb2db-ad61-42ee-8f25-c9515a29dda5).
[844] José DELEITO: "*Narbona, Gerona y Barcelona...*", p. 152.
[845] José DELEITO: "*La Casa de la Diputación. Monografía*, por José Martínez Aloy", *La Lectura*, Año XII Tomo II (1912), p. 292. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=f537a422-4072-4e0e-b11e-a3f41bee787e).
[846] José DELEITO: "*Los conquistadores de Chile. Tomo II*, por Tomás Thayer Ojeda. Publicado en los Anales de la Universidad de Chile, tomos CXXV y CXXVI", *La Lectura*, Año XII Tomo II (1912), p. 387. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=f537a422-4072-4e0e-b11e-a3f41bee787e).
[847] José DELEITO: "Quelques données sur l'historiographie en Espagne…", pp. 42-43.
[848] José DELEITO: "*Historia de España y de la Civilización Española, tomo III*, por D. Rafael Altamira", *La Lectura*, Año VIII Tomo I (1908), p. 330. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=7f00758c-bb04-4152-81ca-132cb92c9c6a). Disponible àmplia selecció del contingut d'aquesta ressenya en l'Annex.
[849] *Ibid.*, p. 331.
[850] José DELEITO: "*Historia de España y de la Civilización Española, tomo IV*, por Rafael Altamira y Crevea. Ilustrado con 98 fotograbados", *La Lectura*, Año XI Tomo I (1911), p. 208. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=51032106-2ead-4a8e-9302-dd693a775b9a). Disponible àmplia selecció del contingut d'aquesta ressenya en l'Annex.

> "Gracias á él dejamos de ser una excepción lamentable en el cuadro de la producción histórica europea. El vacío que tantas veces lamentamos ha dejado de existir. España tiene ya, y por vez primera, una historia de su civilización merecedora de este nombre."[851]

Però aquesta obra d'Altamira no arriba a ser una *història completa* per a Deleito, perquè no inclou la part de la història contemporània:

> "En rigor, no puede, sin embargo, decirse que tan importante obra esté acabada por completo. (…)
> (…), queda fuera de esta historia todo el siglo XIX y lo que va del XX. Y si en libros de antiguo patrón podía admitirse que se excluyeran los tiempos próximos, por arduos ó resbaladizos, no es esto lícito en obras modernas, que exigen la integridad histórica, no sólo por la inclusión de todo asunto, sino por la de todo tiempo."[852]

És cert que el propi Deleito ràpidament exculpa a Altamira, perquè és ben conscient que l'autor no defuig l'estudi del període més recent, havent-ho demostrat mitjançant unes conferències relativament recents, i atribueix l'absència de la història contemporània en el tomo IV de la *Historia de España y de la civilización española* a altres motius:

> "Mucho deberíamos deplorar la preterición de nuestra complejísima, revuelta é interesante edad contemporánea, si no supiéramos que el autor piensa narrarla, y con más amplitud, en un libro especial y distinto de éste, para el que serán base las conferencias que dio hace dos años en el *Ateneo de Madrid* y reprodujo LA LECTURA.
>
> Sin duda, razones de plan, compromisos editoriales de extensión ó plazo, le han obligado á dejar en este libro laguna tan considerable, á reserva de colmarla cumplidamente en otro que le sirva de complemento, y á cuya realización creo que el Sr. Altamira debe supeditar sus restantes meritísimos trabajos, pues sólo con ella podrá ver coronada su magna empresa de historiador nacional."[853]

Sabut és que Altamira no va arribar a escriure aquest llibre sobre la història contemporània espanyola que Deleito continua trobant a faltar uns anys després mentres fa la ressenya de l'obra d'Antonio Ballesteros y Beretta:

[851] *Ibid.*, p. 209.
[852] *Ibid*., pp. 204-205. Els subratllats són meus.
[853] *Ibid*., p. 205. Cursives en l'original.

> "(…) la *Historia de España y de la Civilización española*, de don Rafael Altamira, donde ésta se abordó por vez primera con criterio moderno y sistemático.
>
> Pero el libro del señor Altamira quedó incompleto, por no haber publicado aún nuestra historia contemporánea —de lo cual no nos consolamos los amantes de estos estudios—."[854]

Semblant valoració fa Deleito referent a idèntica mancança en el *Manual* de Pedro Aguado Bleye, tot i resultar-li aquest molt satisfactori:

> "(…) hoy por hoy, es un libro *ad hoc* (el que durante tantos años se echaba de menos) para abordar el estudio de la historia española en los cursos preparatorios de Universidad, o esferas de preparación análoga.
>
> Merece, pues, el señor Aguado los más efusivos plácemes por la importante obra de divulgación que acaba de realizar y por el consiguiente servicio que mediante ella presta a nuestra desnuda pedagogía histórica y al conocimiento serio y documentado de lo que fue nuestro país bajo todos sus aspectos en el transcurso de los siglos.
>
> Lástima que tan completo estudio quede detenido —como su precedente el libro de Altamira— en 1808. Sigue, como antes, el siglo XIX español virgen del estudio de conjunto que sería tan necesario."[855]

Deleito no ha deixat cap definició extensa sobre com entén el concepte d'*història de la civilització*, llevat de la referència a què "la Historia debe ser integral y orgánica, y ha de reconstruir en conjunto el cuadro de la civilización en cada país y en cada tiempo",[856] i tot i que en alguna ocasió fa servir el sentit explícit de visió totalitzadora.[857] De fet *història de la civilització* és una expressió que només unes poques vegades aplica, probablement perquè troba poques obres mereixedores de tal qualificatiu, com és el cas del *Curso Completo de Historia* coordinat per Albert Malet del qual celebra que siga "una verdadera historia de la civilización por la imagen" gràcies a la utilització abundant de mitjans

[854] José DELEITO: "*Historia de España y su influencia en la Historia Universal...*", p.187. El subratllat és meu. Cursives en l'original. Disponible àmplia selecció del contingut d'aquesta ressenya en l'Annex.
[855] José DELEITO: "*Manual de Historia de España. 2 tomos*, por Pedro Aguado Bleye"..., p. 286. Els subratllats són meus.
[856] José DELEITO: "*Momificación y embalsamamiento en tiempo de los faraones*,...", p. 307.
[857] José DELEITO: "*La educación del pueblo griego y su influjo en la civilización*, por Th. Davidson...", p. 69.

plàstics.[858] A banda de les mencions òbvies en les ressenyes dels volums III i IV de la gran obra d'Altamira, i de la presentació de Ch. Seignobos com a *autoritat indiscutible* en *història de la civilització*,[859] hi ha la lloança a E. Merimée pel seu tractament de la *història de la literatura* com una branca de la *història de la civilització*,[860] l'aprovació de *les manifestacions d'història de la civilització* en una obra de Julio Somoza malgrat retreure-li que aquelles *no constituesquen un tot orgànic*,[861] o la crítica de que cap de les *històries de la civilització* hagen parat atenció a l'organització del treball i als treballadors fins a la publicació a França d'una *història universal del treball*.[862]

L'expressió més habitual que usa Deleito per tal de designar una obra satisfactòria és la d'*història completa*,[863] encara que també ho expressa com a una *obra completa*, un *treball complet*, un *assaig complet*, una *síntesi completa*, una *memòria completa*, o un *estudi complet*.[864] Amb un matís una mica diferent sembla fer servir les expressions d'*història de conjunt*, o un *treball de conjunt*, un *llibre de conjunt*, un *estudi de conjunt*,

[858] José DELEITO: "*Curso completo de Historia*,...", p. 59.
[859] José DELEITO: "*Histoire générale du IV siècle à nos jours*…", p. 69. ÍD.: "*L'enseignement de l'histoire*,…", p. 175.
[860] José DELEITO: "*Précis d'histoire de la littérature espagnole*, por Ernesto Mérimée"…, pp. 327.
[861] José DELEITO: "*Gijón en la Historia General de Asturias*, por Julio Somoza García Sala", *La Lectura*, Año IX Tomo II (1909), p. 312. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=dd6fb2db-ad61-42ee-8f25-c9515a29dda5).
[862] José DELEITO: "*Le travail dans le monde romain*, por Paul Louis"…, p. 429.
[863] Exemples: José DELEITO: "*Santiago de Liniers, conde de Buenos Aires*, por Paul Groussac", p. 460. ÍD.: "*El Dos de Mayo de 1808 en Madrid*, por D. Juan Pérez de Guzmán y Gallo"..., p. 476. ÍD.: "*Las mujeres del rey D. Pedro I de Castilla*, por J. B. Sitges"..., p. 72. ÍD.: "*Précis d'histoire de la littérature espagnole*, por Ernesto Mérimée"…, pp. 325. ÍD.: "*La Casa de la Diputación. Monografía*, por José Martínez Aloy"..., p. 290.
[864] Exemples: José DELEITO: "*El Conde de Fuentes y su tiempo...*", p. 87. ÍD.: "*Misiones del Paraguay...*", p. 431. ÍD.: "*España en tiempo de Carlos II 'El Hechizado'*, por Julián Juderías"..., p. 77. ÍD.: "*Historia de España. Resumen crítico*, por Ángel Salcedo Ruiz,...", p. 300. ÍD.: "*El hallazgo y el descubrimiento arqueológico de la Historia del Arte...*", p. 90. ÍD.: "*Estudio sobre la campaña de las Navas de Tolosa*, por A. Huici...", p. 196. ÍD.: "*La patria del beato Juan de Avila*, por A. Arenas...", p. 59. ÍD.: "*La Casa de la Diputación. Monografía*, por José Martínez Aloy"..., p. 291. ÍD.: "*Napoleón à Sainte-Helene...*", p. 194. ÍD.: "*Historia del Museo Arqueológico de San Marcos de León...*", p. 86. ÍD.: "*Cuestiones Históricas (Edades Antigua y Media)...*", p. 48. ÍD.: " *Manual de Historia de España. 2 tomos*, por Pedro Aguado Bleye"..., p. 286.

una *obra de conjunt*, o una *labor de conjunt*.[865] Però també utilitza altres expressions que denoten matisos diversos, tot i que sovint no acabe de quedar massa clara la diferenciació entre les anteriors i aquestes, com són un *quadre de conjunt* o una *construcció de conjunt*,[866] un *quadre complet*,[867] això com un *panorama complet*, una *visió completa*, una *impressió completa*, o un *retrat complet*.[868]

Tota aquesta terminologia sovint queda en un espai massa difús o ambigu, de manera que, malgrat apropar-se sovint a la idea de la *història de la civilització*, en algunes ocasions només remet a una mena de compilació de treballs dispersos sobre aspectes parcials. Per exemple, el cas de Martin Hume.[869] Inclús quan Deleito utilitza explícitament l'expressió *història de la civilització* en algunes situacions sembla estar més prop de l'ús convencional com a sinònim d'història de la cultura que d'aquella concepció tan ampla i integradora que defén Rafael Altamira, malgrat la reconeguda relació entre ambdós historiadors, i malgrat que Deleito sí admeta en algunes obres una

[865] Exemples: José DELEITO: "*Historia del pueblo español,...*", pp. 49 i 52. ÍD.: "*España y la Regencia...*", p. 248. ÍD.: "*The Court of Philip IV*, por Martin Hume"..., p. 323. ÍD.: "*Relaciones entre España y la Gran Bretaña...*", p. 329. ÍD.: "*Précis d'histoire de la littérature espagnole*, por Ernesto Mérimée"…, pp. 324. ÍD.: "*Historia de la novela en España...*", p. 74. ÍD.: "*Rincones de la historia...*", p. 51. ÍD.: "*Athènes*, por Gustavo Fongères"..., p. 178. ÍD.: "*La cultura filosófica en España*, por José Ingegnieros"..., p. 173. ÍD.: "*Fernando VI y Doña Bárbara de Braganza...*", p. 55. ÍD.: "*Los vascos en América. Historia de América. Vol. IV. Venezuela...*", p. 57. ÍD.: "*La literatura española. Resumen de historia critica*, por Angel Salcedo"..., p. 298. ÍD.: "*Histoire générale du IV siècle à nos jours*…", p. 69. ÍD.: "*Historia de España y de la Civilización Española, tomo III*,...", p. 328. ÍD.: "*Historia de España y su influencia en la Historia Universal...*", p.187. ÍD.: " *Manual de Historia de España. 2 tomos*, por Pedro Aguado Bleye"..., pp. 284 i 286.

[866] Exemples: José DELEITO: "*Dos de mayo de 1808*, por el general G. de Arteche"..., p. 326. ÍD.: "*España en tiempo de Carlos II 'El Hechizado'*, por Julián Juderías"..., pp. 77-78. ÍD.: "*Juan Martínez Villergas,...*", p. 440.

[867] Exemples: José DELEITO: "*Historia del pueblo español,...*", p. 52. ÍD.: "*L'Espagne en 1810...*", p. 444. ÍD.: "*Rincones de la historia...*", p. 53. ÍD.: "*Lecciones de literatura española*, por Jaime Fitzmaurice-Kelly"..., p. 460. ÍD.: "*Historia de España. Resumen crítico*, por Ángel Salcedo Ruiz,...", p. 301. ÍD.: "*Historia de los vascos en el descubrimiento, conquista y civilización de América. Tomo II*,...", p. 176. ÍD.: "*Vasco Núñez de Balboa*, por Ángel de Altolaguirre y Duvale"..., pp. 418-419. ÍD.: "*Biografia del General José Félix Ribas,...*", p. 289. ÍD.: "*Cuestiones Históricas (Edades Antigua y Media)...*", p. 49.

[868] Exemples: José DELEITO: "*España en tiempo de Carlos II 'El Hechizado'*, por Julián Juderías"..., pp. 91 i 82. ÍD.: "*Enrique IV y la excelente señora,...*", p. 188. ÍD.: "*Historia de España. Resumen crítico*, por Ángel Salcedo Ruiz,...", p. 300. ÍD.: "*España vista por los extranjeros. II...*", p. 398.

[869] José DELEITO: "*The Court of Philip IV*, por Martin Hume"..., p. 323. ÍD.: "*Historia del pueblo español,...*", p. 52.

visió orgànica, com el cas d'un treball de Julio Somoza;[870] o el del manual de literatura d'E. Merimée.[871]

De tota manera, independentment de l'etiqueta precisa amb què Deleito classifique una obra historiogràfica, deixa molt clar que el contingut ha de ser molt ample, i que mostre un context completíssim, que no ha de ser un mer escenari de fons per als actors històrics particulars sinó que ha de ser tal que permeta comprendre l'actuació d'aquests, com aconsegueix J. B. Sitges a les seues obres.[872] També entren ací les obres de Paul Groussac,[873] de Juan Vicente González,[874] de Gabriel Maura[875], i de Julián Juderías.[876] Òbviament, també està en aquesta categoria la gran *Història General* dirigida per E. Lavisse i A. Rambaud.[877]

Com és habitual en Deleito, de la mateixa manera que lloa els esforços de fer una història *completa*, quan cal també deixa en evidència les carències en aquest requisit, tot i que en alguna ocasió no li impedisca mostrar-se comprensiu amb les limitacions manifestades a les obres de certs autors, com Antonio Pirala.[878] En altres casos, però, tot i trobar aspectes interessants, no deixa d'assenyalar negativament les carències en la unitat de l'obra o la mancança de visió de conjunt,[879] o la divergència entre la historiografia de les disciplines assimilables a les Humanitats, o les Lletres, i la les ciències experimentals i naturals.[880]

[870] José DELEITO: "*Gijón en la Historia General de Asturias*, por Julio Somoza García Sala"..., p. 312.
[871] José DELEITO: "*Précis d'histoire de la littérature espagnole*, por Ernesto Mérimée"…, pp. 327 i 329.
[872] José DELEITO: "*Las mujeres del rey D. Pedro I de Castilla*, por J. B. Sitges"..., pp. 71 i 72. ÍD.: "*Enrique IV y la excelente señora,...*", p. 188.
[873] José DELEITO: "*Santiago de Liniers, conde de Buenos Aires*, por Paul Groussac"..., pp. 459-460.
[874] José DELEITO: "*Biografía del General José Félix Ribas,...*", p. 289.
[875] José DELEITO: "*Rincones de la historia...*", p. 51. ÍD.: "*Historia crítica del reinado de don Alfonso XIII...*", p. 166.
[876] José DELEITO: "*España en tiempo de Carlos II 'El Hechizado'*, por Julián Juderías"..., pp. 76-77 i 81.
[877] José DELEITO: "*Histoire générale du IV siècle à nos jours*…", p. 70.
[878] José DELEITO: "*España y la Regencia...*", p. 248.
[879] José DELEITO: "*Historia de España. Resumen crítico*, por Ángel Salcedo Ruiz,...", pp. 300-302.
[880] José DELEITO: "*Momificación y embalsamamiento en tiempo de los faraones*,...", pp. 307-308.

José Deleito sembla trobar l'expressió correcta per a designar el gir que es ve produint en el panorama historiogràfic durant la preparació del citat *Discurs* d'apertura del curs universitari de 1918-1919: el *retorn a la síntesi*.[881]

El terme *síntesi* no és nou en absolut per a Deleito; tot al contrari, des de bastants anys enrere venia fent reivindicació de la necessitat de què els historiadors dedicaren esforç a fer síntesis, posant com a model a Manuel Sales y Ferré.[882] A més, des de la publicació dels volums de la *Historia de España y de la Civilización Española* de Rafael Altamira, aquesta magnífica obra de conjunt i enciclopèdica es converteix en referència absoluta de síntesi moderna i orgànica.[883]

La síntesi *antiga* havia danyat molt el prestigi dels estudis històrics;[884] però la tasca d'erudició en exclusiva en què s'ha bolcat la majoria dels historiadors professionals, tot i ser fonamental, correspon a la fase prèvia d'anàlisi, i no és lícit que es convertesca en finalitat per ella mateixa.[885]

La moderna síntesi, per contra, està avalada científicament, i es recolza íntegrament en evidències verificades.[886] Per tant, malgrat que Deleito afirme que és un *retorn a la síntesi*, no es tracta verdaderament de continuar amb aquella forma *antiga* de síntesi, impregnada de filosofia i de concepcions teleològiques; ni tan sols es tracta de renovar-la; sinó que es pretén desenvolupar una visió de conjunt, imitant només aquesta faceta de l'antiga síntesi, perquè el suport, el recolzament absolut de la moderna síntesi ha de quedar totalment fonamentat per l'anàlisi, i per tant, per la fase prèvia de

[881] José DELEITO: "La investigación erudita y la síntesis en la historia"..., p. 143.
[882] José DELEITO: "*Historia General*, por Manuel Sales y Ferré"..., pp. 272-275. Disponible àmplia selecció del contingut d'aquesta ressenya en l'Annex.
[883] José DELEITO: "*Historia de España y de la Civilización Española, tomo III*,...", p.329. Disponible àmplia selecció del contingut d'aquesta ressenya en l'Annex.
[884] José DELEITO: "*Historia General*, por Manuel Sales y Ferré"..., p. 272.
[885] José DELEITO: "*Cuestiones Históricas (Edades Antigua y Media)...*", p. 50.
[886] José DELEITO: "La investigación erudita y la síntesis en la historia"..., pp. 143-145.

documentació intensiva i crítica erudita. En aquest sentit és com encaixa l'argumentació que exposa Deleito al seu article a la *Revue de Synthèse historique*, destacant la diferència fonamental entre el cas francès i el cas espanyol.[887]

En definitiva, el bon historiador ha de saber resoldre tant l'anàlisi com la síntesi.[888] De fet, l'aplicació de la psicologia i de la sociologia a la història reforça la reivindicació del *retorn a la síntesi*; per tant, l'encreuament entre aquestes branques del coneixement, la psicologia i la sociologia, amb la recerca històrica, és per a Deleito una operació fonamental per a l'adequada producció de la síntesi com a composició històrica sense perdre en cap moment el caràcter indiscutiblement científic.[889]

Finalment, la síntesi proporciona la unitat desitjada per a la història, en els termes en què ho entén Deleito, reclamant *la substantivitat de la història universal*[890]:

> "(...), la Historia es una, además de ser infinitamente varia.
>
> Entre la balumba de lo múltiple y heterogéneo que nos abruma en la realidad pasada, podemos hallar la unidad, si, descartando detalles que parecen contradictorios, nos fijamos en la tendencia general de los hechos, en el paralelismo que suele manifestarse en los más opuestos órdenes de la vida, y en la recíproca influencia de éstos; si, dando a lo individual limitado valor, como punto de apoyo para elevarnos a lo colectivo, consideramos que el sujeto de la Historia es la sociedad, cuyo origen, formación, desarrollo material, intelectual y moral al través de los siglos, constituye un todo orgánico, que no puede verse sino en conjunto.
>
> Esta vista general no excluye las vistas parciales; pero tampoco puede ser excluida por ellas. Supongamos un observador que, desde lo alto de un monte, divisa un vasto panorama. Los observadores particulares contemplarán desde cerca los objetos percibidos en él, puntualizarán la calidad y composición de las rocas, la especie de los árboles que bordean la ladera, la casta de ovejas que trepan por los riscos. Cada uno aportará valiosos detalles sobre una cosa aislada; pero ¿quién sino el primer observador tendrá la impresión

[887] José DELEITO: "Quelques données sur l'historiographie en Espagne…", p. 42.
[888] José DELEITO: "La investigación erudita y la síntesis en la historia. II"..., p. 243.
[889] *Ibid.*, pp. 242-243.
[890] *Ibid.*, pp. 243-244.

> plena del paisaje, apreciando perspectivas, y estableciendo la debida relación y proporcionalidad entre los objetos ?
>
> Esta clase de unidad es la que cabe considerar en la Historia."[891]

Aquesta idea de la unitat en la història, i la comparació entre l'historiador ple i l'observador, d'una banda, i entre els erudits i els observadors parcials, d'altra banda, no són noves en Deleito en 1919 quan publica aquest article; ja ho exposa en 1906, amb les mateixes paraules, mitjançant la ressenya de *Lo científico en la historia* de Julián Ribera.[892]

La *unitat en la història* que defén Deleito no és un simple sinònim de *visió de conjunt*, encara que aquesta és un bon punt de partida per a entendre aquella; no per casualitat és una de les expressions que tradicionalment utilitza de forma més habitual. Aqueixa *unitat en la història* és la *visió de conjunt* que integra totes les dimensions de la història humana, no com un mer agregat d'aquestes sinó de manera orgànica, en combinació tal que pose de rellevància la interacció i la interdependència entre totes les dites dimensions. En aquest sentit pot identificar-se amb el concepte de la *història de la civilització* que dóna Rafael Altamira. Aquesta idea d'unitat proclamada per Deleito, per tant, no prové d'una elaboració teòrica ni filosòfica, sinó de la praxi com a historiador i com a docent, com és el cas de tantes altres afirmacions que deixa ací i allà, preocupat per fer versemblants als personatges històrics i realistes els esdeveniments històrics, integrats en una història viva que interesse a la societat i que resulte profitosa per a la comprensió del món. Una concepció elaborada a partir de la praxi, paradoxalment, podria dir-se, perquè al cap i a la fi, la seua lluita és per una aspiració que només se satisfà en

[891] *Ibid.*, pp. 245-246. Els subratllats són meus.
[892] José DELEITO: "*Lo científico en la historia*, por Julián Ribera"..., p. 411.

última instància a l'espai de la intuïció i de la imaginació del lector: la construcció de la història *rediviva*.

6.2.6. El compromís amb la funció de divulgació

La funció de divulgació és una de les més estimades i exalçades per José Deleito, i la que dota de sentit últim a la producció historiogràfica. Esdevé exigència quan es tracta de la funció pedagògica de l'historiador vers la societat, que arriba a cota màxima dins de l'ensenyament de la història als joves a la llarga del procés educatiu, singularment en els nivells d'ensenyament secundari i universitari. És imperatiu que l'historiador no descuide aquesta tasca fonamental de servei a la societat. Són molt abundants els exemples que hom pot trobar a les ressenyes de Deleito que demostren aquesta particular atenció a la tasca divulgativa. El fet de produir una obra de divulgació no té per què minvar el rigor científic que la sosté; de fet, és imperatiu que aquesta minva no ocórrega. És principalment una qüestió d'habilitat expositiva de l'historiògraf, però també de voluntat d'aquest.[893] La característica prioritària del treball de divulgació és que ha de resultar entretingut per al lector, però amb l'exigència de no perdre la sòlida base científica.

Una manera acceptable per a Deleito és la tècnica periodística,[894] per l'avantatge en l'eficàcia de la comunicació.[895] Però en general, l'estil literari de factura agradable sempre és necessari,[896] resultant sovint convenient sacrificar l'aparell crític d'euridició,

[893] José DELEITO: "*Relaciones entre España y la Gran Bretaña desde las paces de Utrecht hasta nuestros días*, por Mariano Marfil García", *La Lectura*, Año VIII Tomo II (1908), p. 329. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=0e447208-3edf-4e41-8c55-2c4238dd0b93). ÍD.: " *Los Teobaldos de Navarra. (Ensayo de crítica histórica)*, por Tomás Domínguez Arévalo", *La Lectura*, Año X Tomo III (1910), pp. 298 i 299. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=68b9c3b0-29ff-451b-9803-b1083afdd202).
[894] José DELEITO: "*Dos de mayo de 1808*, por el general G. de Arteche"..., pp. 325 i 327.
[895] José DELEITO: "*El teatro en Toledo durante los siglos XVI y XVII*, por Julio Milego"..., p. 438.
[896] José DELEITO: "*Juan Martínez Villergas,...*", p. 440.

perquè el lector comú no sol estar interessat en la verificació de les fonts sinó en la narració del conjunt.[897]

L'estratègia passa per fer una selecció adequada de la matèria, condensant i simplificant explicacions per a què el no iniciat no es perda.[898] Aquest procés de selecció dels materials a divulgar resulta crític, per tal d'oferir uns continguts potencialment atractius al lector comú.[899] L'objectiu pedagògic és molt important; per exemple, introduint al lector en la informació de països llunyans, als que habitualment no ha tingut l'oportunitat d'apropar-se.[900] També interessa presentar contingut actualitzat de les més recent recerques científiques, però sempre amb un format accessible i atractiu per a la persona interessada.[901] Mitjançant el format adequat, poden ser oferides les matèries científiques més complexes i serioses, de manera agradable i comprensible per al lector comú.[902] Un magnífic conjunt de recursos visuals a considerar ve donat per fotografies, gràfics de tota mena, o plànols, sense descuidar un llenguatge pla i accessible al lector no especialitzat.[903]

D'entre els exemples amb què Deleito il·lustra les seues idees des de les seues ressenyes, el cas particular de Gabriel Maura Gamazo mereix menció destacada, com

[897] José DELEITO: "*Albores de la independencia argentina*, por D. Juan Arzadun y Zabala"..., pp. 440 i 442.
[898] José DELEITO: "*El atraso de España*, por John Chamberlain"..., p. 84.
[899] José DELEITO: "*Reyes, favoritos y validos*, por Ricardo Fuente"..., p. 297.
[900] José DELEITO: "*Los Estados Unidos y el Japón. El conflicto yanqui-japonés*, por José Cascales y Muñoz", *La Lectura*, Año IX Tomo II (1909), p. 440. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=dd6fb2db-ad61-42ee-8f25-c9515a29dda5).
[901] José DELEITO: "*Lecciones de literatura española*, por Jaime Fitzmaurice-Kelly", *La Lectura*, Año XI Tomo III (1911), pp. 460-461. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=590d1334-7dbf-406b-bc31-f2ef2286aeea).
[902] José DELEITO: "*Cómo acabó la dominación de España en América*, por Enrique Piñeyro"..., p. 307.
[903] José DELEITO: "*Los Gentiles del Aralar*, por Telesforo de Aranzadi", *La Lectura*, Año XX Tomo I (1920), pp. 183 i 184. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=10f1c5f9-1613-46bf-8375-118673fdb3f1). ÍD.: "*El tipo y raza de los vascos*, por Telesforo de Aranzadi", *La Lectura*, Año XX Tomo I (1920), p. 184. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=10f1c5f9-1613-46bf-8375-118673fdb3f1).

ocorre als apartats precedents,[904] constituint novament, un model a seguir.[905] Un altre exemple ve de l'obra d'Agustín Murúa, autor d'una important tasca de divulgació de la ciència en general i de la química en particular.[906] Però no només es tracta d'exalçar treballs individuals; també lloa Deleito l'esforç editorial en el compromís per la divulgació,[907] un element imprescindible en les empreses de divulgació amb l'objectiu pedagògic de l'educació del poble.[908] De fet, Deleito emfatitza el valor de la pedagogia nacional, resultant-li particularment lloable l'esforç divulgatiu dedicat a donar a conéixer grans figures de la cultura espanyola i monuments nacionals, com destaca en treballs com el de José Martínez Aloy,[909] el marqués de Polavieja,[910] Julián Juderías,[911] José Ingegnieros,[912] entre d'altres. A més, d'altra banda, Deleito no descarta l'ús propagandístic de la divulgació sempre que tinga una intenció reivindicativa davant d'una injustícia, com és el cas del poble armeni durant la primera guerra mundial.[913]

No s'ha d'entendre la divulgació només com una operació destinada a un públic general, que no siga expert coneixedor de la història. L'objectiu de la divulgació té, per a Deleito, un sentit ample, és a dir, també adreçat als iniciats en el coneixement històric, inclús als historiadors. De fet, la millor combinació està en fer la composició històrica amb forma entretinguda i didàctica sense renunciar al suport de l'erudició. En aquest

[904] José DELEITO: "*Rincones de la historia...*", pp. 55-56.
[905] José DELEITO: "*Historia crítica del reinado de don Alfonso XIII...*", p. 169.
[906] José DELEITO: "*Tres años en Alemania...*", pp. 164 i 166.
[907] José DELEITO: "*Biografía anecdótica de José Zorrilla*, por E. Ramírez Ángel"..., p. 66.
[908] José DELEITO: "*España vista por los extranjeros*, por García Mercadal", *La Lectura*, Año XVIII Tomo III (1918), pp. 166-167. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=6c8f220f-cf66-4b4f-bdce-e706f1d7acc1). ÍD.: "*Hernán Cortés...*", pp. 186-187.
[909] José DELEITO: "*La Casa de la Diputación. Monografía*, por José Martínez Aloy"..., p. 292.
[910] José DELEITO: "*Hernán Cortés...*", pp. 183.
[911] José DELEITO: "*Don Gaspar Melchor de Jovellanos...*", pp. 296 i 300.
[912] José DELEITO: "*La cultura filosófica en España*, por José Ingegnieros", *La Lectura*, Año XVIII Tomo I (1918), p. 173. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=889238ed-1dd5-4da7-8f7d-7496522a10d9).
[913] José DELEITO: "*Histoire moderne des arméniens dépuis la chute du royaume jusqu'à nos jours (1375-1916)*, por K. J. Basmadjian", *La Lectura*, Año XVIII Tomo III (1918), pp. 391 i 392. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=6c8f220f-cf66-4b4f-bdce-e706f1d7acc1).

sentit, ja s'ha mostrat a un apartat anterior l'exemple del cas de Villaurrutia,[914] i també és molt il·lustratiu el cas de Julián Juderías.[915]

Que la cientificitat d'una producció historiogràfica no té per què veure's compromesa pel fet de què l'autor esculla una vessant divulgativa, és una idea que Deleito defén recurrentment, exalçant aquelles obres que s'expressen "con erudición y amenidad conjuntamente".[916] Més encara, considera una obligació per als historiadors fer-se entendre mitjançant una exposició d'agradable lectura sense deixar de respectar el compromís amb la ciència.[917] L'historiador que aconsegueix plenament aquest efecte és un *mestre*, i per a Deleito el millor és Manuel Sales y Ferré.[918] Però no falten bons exemples d'altres autors que entenen que cal atendre tant el nivell acadèmic i científic com el nivell popular, i que aconsegueixen satisfer ambdós alhora. A més dels ja mencionats Villaurrutia i Juderías, es poden afegir els exemples d'Eugenio López-Vadillo,[919] de l'historiador de la música José Joaquín Herrero,[920] un altre ja citat anteriorment com és Ángel Salcedo,[921] així com el polivalent cas de Gabriel Maura qui produeix uns treballs ben sedimentats documentalment i alhora presentats de forma agradable a qualsevol tipus de lector.[922] D'altra banda, com s'exposa més àmpliament a

[914] José DELEITO: "*España en el Congreso de Viena,...*", p. 315.
[915] José DELEITO: "*España en tiempo de Carlos II 'El Hechizado'*, por Julián Juderías"..., pp. 81 i 82.
[916] José DELEITO: "*La Condesa de Bureta Dª María Consolación de Azlor y Villavicencio, y el Regente D. Pedro María Ric y Montserrat. Episodios y documentos de los Sitios de Zaragoza*, por D. Mariano de Paño y Ruata", *La Lectura*, Año X Tomo II (1910), pp. 223-224. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=d4864465-867e-4f9c-8fcc-89010d495d14).
[917] José DELEITO: "*El teatro en Toledo durante los siglos XVI y XVII*, por Julio Milego"..., p. 438.
[918] José DELEITO: "*La transformación del Japón...*", p. 459.
[919] José DELEITO: "*El Obispo de Orense en la Regencia del año 1810...*", pp. 386 i 388-389.
[920] José DELEITO: "*Tres músicos españoles:...*", p. 151.
[921] José DELEITO: "*La literatura española. Resumen de historia critica*, por Angel Salcedo", *La Lectura*, Año XIX Tomo III (1919), pp. 298-299 i 301. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=cc5d0b71-428e-44da-9050-4f43ec0576c9).
[922] José DELEITO: "*Carlos II y su corte. Tomo I*, por Gabriel Maura Gamazo"..., p. 72.

un apartat posterior, Deleito considera als historiadors francesos exemplars en l'habilitat per a combinar solidesa científica i presentació entretinguda.[923]

Un científic no pot quedar-se restringit a la difusió del seu coneixement només entre altres especialistes; cal que s'esforce en fer-lo arribar a la societat, a qui es déu en el seu servei.[924] Deleito no dubta a reclamar obertament aquest esforç quan el troba a faltar.[925] També troba valuosa la tasca divulgativa a través de la publicació de treballs recopilatoris de produccions disperses de manera que es facilite l'accés compartit al coneixement.[926] Molt del seu gust és enllaçar la lloança de la tasca divulgativa amb la crítica a les insuficiències de l'erudició, oposant l'una a l'altra.[927] I també és molt propi d'ell enllaçar la divulgació amb la qualitat literària dels treballs, de manera que vagen de la mà. Però Deleito no confon qualitat literària amb divulgació; són dos àmbits diferents encara que els propose units perquè per a fer bona divulgació cal transmetre de manera agradable per al lector, que l'anime a seguir llegint l'obra en qüestió, i per a aconseguir-ho cal abastir una bona qualitat literària. Aquest sentit ja s'ha exposat àmpliament a l'apartat de l'historiador com a artista literari; només cal recordar ara el model paradigmàtic que Deleito proposa amb una obra com la ja esmentada de Carlos Ibarguren -allò de "Obras que sean muy historias por el fondo y muy novelas por la forma, me satisfacen infinitamente más que cualquier monumento de erudición á secas (...)".[928]

[923] José DELEITO: "*Louis XI en pélerinage. Estudio histórico*, por Marcel Navarre"..., p. 193.
[924] José DELEITO: "Publicaciones de la Sociedad de Estudios Históricos Castellanos"..., pp. 83-84.
[925] José DELEITO: "*Primera Crónica General o Estoria de Espanna*,...", p. 441.
[926] José DELEITO: "*Fernando II de Aragón y V de Castilla, en la reconquista del reino moro de Granada*. Conferencia inaugural del curso de 1918-19 en el Ateneo de Zaragoza, leída por Mariano Gaspar Remiro", *La Lectura*, Año XIX Tomo II (1919), pp. 186 i 187. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=cd37c85c-28f1-4537-a24f-54bdfe7e0d27). ÍD.: "*España vista por los extranjeros. II....*", pp. 398-399.
[927] José DELEITO: "*Cómo acabó la dominación de España en América*, por Enrique Piñeyro"..., p. 307.
[928] José DELEITO: "*Una proscripción bajo la dictadura de Syla*, por Carlos Ibarguren"..., p. 406. Disponible àmplia selecció del contingut d'aquesta ressenya en l'Annex.

6.2.7. Recapitulació

A la llarga dels apartats anteriors s'han exposat i descrit, argumentant amb detall, les bases principals de la forma de concebre la història per José Deleito. A partir d'aquestes consideracions, es pot concloure que la historiografia que més satisfà a José Deleito ha d'abastar de manera suficient els següents requisits.

En primer lloc, ha d'estar fonamentada en una àmplia base documental que incloga, d'una banda, totes les obres rellevants prèviament publicades sobre el tema històric en qüestió, o que aporten informació significativa sobre aspectes d'aquest, encara que siga parcialment, tant obres de síntesi com monografies. D'altra banda, tota la informació obtinguda de la recerca entre les fonts primàries, referent al tema històric en qüestió. Unes fonts primàries que han d'incloure els documents que calguen d'arxius, bé d'institucions o d'organismes oficials, bé d'organitzacions privades, bé personals o familiars; la correspondència tant oficial com privada dels personatges històrics implicats en els fets sota investigació, a més de les memòries i reflexions que aquests hagueren pogut deixar escrites; sense oblidar tots els reculls de dades específiques de l'àmbit al que corresponga el tema, com ara econòmiques, o laborals.

A tota aquesta panòplia de recursos obtinguts de les fonts, és imperatiu que se li apliquen els mètodes de crítica i verificació pertinents per tal de donar-los validesa científica. Aquesta tasca de recerca i crítica pot ser realitzada pel mateix historiador en persona; però donada la potencialment immensa diversitat i quantitat d'elements provinents de les fonts, aquest historiador pot i ha d'aprofitar adequadament tots els treballs preparatoris d'edició, depuració i crítica documental disponibles, que poden estar inclús publicats en forma d'edicions crítiques o de monografies.

A més, s'han d'afegir totes les referències artístiques o culturals significatives, bé del mateix temps històric, coetani dels fets o personatges investigats, bé que facen referència o il·lustren de manera versemblant aspectes d'aquells. Entre aquestes referències no poden faltar les descripcions de costums, hàbits, rituals i creences, les exposicions d'escenes on participaren els personatges, els detalls de formes d'actuar i de vestir, o les panoràmiques socials i culturals. Aquestes referències s'han d'obtindre, d'una banda, de fonts literàries (novel·les, obres de teatre, poemes), del folklore popular i la tradició transmesa; i d'altra banda, singularment les imatges, de la història de l'art (pintura, gravat, escultura, arquitectura). A totes les referències obtingudes d'aquestes fonts, cal aplicar també la crítica per tal de verificar la validesa per a l'òptima utilització respectant la versemblança històrica.

En segon lloc, ha d'abastir una correcta i completa descripció dels personatges històrics i de la societat de la que aquests formen part en el temps en què ocorren els esdeveniments involucrats en el tema històric en qüestió. L'historiador, a partir de l'anàlisi crítica de tota la documentació obtinguda de les fonts, ha d'efectuar, d'una banda, una minuciosa prospecció psicològica dels personatges històrics per mitjà de les traces de les accions, decisions, reflexions, actituds, costums, o conviccions, reflectides a les fonts (particularment en memòries, cartes, o reflexions privades), per tal de comprendre les motivacions i l'entramat d'interaccions entre aquells, i fer-los humanament versemblants. D'altra banda, ha d'incloure una extensa caracterització sociològica dels grups socials i el seu entorn on es desenvolupen les accions dels personatges històrics, per tal de contextualitzar correctament els esdeveniments. A més, en cas de requerir-ho el tema històric en qüestió, es fa imprescindible una completa caracterització de la psicologia

col·lectiva dels grups socials afectats o involucrats, de manera que es facen paleses les seues essències i els valors compartits, en especial si es tracten de pobles o de nacions.

En tercer lloc, ha d'exposar el seu treball mitjançant la construcció historiogràfica de la síntesi, amb una forma literària que resulte, d'una banda, de lectura entretinguda i agradable, i, d'altra banda, i sobre tot, eficaçment evocadora dels fets i dels personatges històrics involucrats, de manera que s'aconseguesca la immersió emocional del lector en la narració per tal que aquest la perceba com a història viva. L'historiador ha de fer ús de les tècniques literàries pertinents, particularment de la novel·la, sense que açò signifique cap minva en la qualitat científica de la informació transmesa; i en la mesura de les possibilitats, ha d'introduir les il·lustracions o imatges convenients per a propiciar i reforçar la impressió plàstica en la imaginació del lector que facilite la comprensió de la narració amb versemblança històrica.

Finalment, ha d'oferir al lector la identificació precisa de les fonts de les quals extrau la informació utilitzada en la construcció historiogràfica, de manera que facilite la total verificació de la seua veracitat, tant per a les fonts bibliogràfiques com per a les fonts d'arxius, especialment quan s'aporte informació inèdita. Ara bé, l'aparell crític implementat ha de ser mostrat de manera que no destorbe el natural desenvolupament de la narració historiogràfica, exhibint les referències i cites estrictament necessàries de la manera més senzilla possible. També és convenient que l'historiador subministre els índex de materials, fonts, bibliografia i altres recursos utilitzats, per tal de facilitar les futures consultes d'altres historiadors, investigadors o lectors.

6.3. José Deleito i la historiografia francesa

6.3.1. La recepció de la historiografia francesa per José Deleito

Deleito troba entre membres de la historiografia francesa l'òptima representació de l'ideari condensat en la seua reivindicació de l'historiador que, a més de rigorós científic investigador, siga psicòleg i sociòleg en el fons i artista literari en la forma.

Així, quan proclama el *retorn a la síntesi*, són majorment francesos els autors les idees dels quals exposa per a sustentar-se, com G. Monod, H. Berr, P. Lacombe, G. Le Bon, perquè "en Francia son legión los defensores de las construcciones sintéticas en Historia".[929] I per a reivindicar la moderna història amb forma artística, tot i ser cert que també remet a autors alemanys, italians, anglesos i algun espanyol,[930] els arguments sobre els que es recolza explícitament els obté d'un bon grapat de francesos, principalment G. Monod, però també L. Bourdeau, C. Jullian, G. Desdevises du Dezert, L. Bréhier i A. Sorel.[931]

En particular els historiadors Ch. Seignobos, Ch.-V. Langlois, G. Monod i E. Lavisse, esdevenen referències inqüestionables per a Deleito, tant per la forma que prenen llurs produccions historiogràfiques, com (molt significativament) pels objectius que les fonamenten en la funció social i pedagògica de la història.[932] En aqueix context és en el que cal comprendre la sintonia de Deleito amb la síntesi com a forma òptima de construcció de la història tal i com l'entenen els historiadors francesos, particularment els membres de la coneguda com *escola metòdica*.[933]

[929] José DELEITO: "La investigación erudita y la síntesis en la historia"..., pp. 146-147.
[930] *Ibid.*, pp. 150-151 i 152-153.
[931] *Ibid.*, pp. 151-152.
[932] José DELEITO: "*L'enseignement de l'histoire*,…", p. 176.
[933] José DELEITO: "La investigación erudita y la síntesis en la historia"..., pp. 145 i ss.

A més, en el camí de la reivindicació de la síntesi, Deleito estima les idees d'Henri Berr, sobre tot per la reacció contra la forma d'història erudita a la que ell mateix s'oposa.[934] Nogensmenys, malgrat la simpatia manifesta per les idees i els treballs de Berr, i de la gran admiració per la *Revue de synthèse historique*, Deleito s'aproxima més a la realització pragmàtica de Lavisse, especialment per l'èmfasi pedagògic i divulgatiu.[935] A més de l'admiració expressada per la *Histoire générale du IV siècle à nos jours*,[936] codirigida entre Lavisse i Rambaud, és la *Historia universal* de Lavisse l'obra que Deleito s'encarrega personalment de traduir i adaptar com a manual escolar, publicant una primera edició en 1916, i una segona en 1927 actualitzada incloent-hi l'estudi de la *Gran Guerra*.[937] No debades el considera el millor historiador francès del moment.[938]

Deleito també admira la historiografia francesa per la potència que desplega, exhibida tant mitjançant col·leccions publicades com revistes especialitzades, suficient per a fer incursió en l'estudi de la història d'altres països, de forma particularment destacada en l'espanyola. El contrast entre la qualitat de la historiografia francesa i l'espanyola és manifest, i Deleito ho assenyala amb to dolorós;[939] particularment lamentable és la carència en el plantejament de la història psicològica, tal com l'entén Deleito, al contrari que la historiografia francesa.[940] En aquestes condicions, a ulls de Deleito, un historiador com Gabriel Maura seria equiparable amb els millors historiadors francesos.[941]

---

[934] *Ibid.*, pp. 144-145.
[935] José DELEITO: "*La enseñanza de la historia*,...", pp. 201-203.
[936] José DELEITO: "*Histoire générale du IV siècle à nos jours*…", pp. 67-75.
[937] José DELEITO: "Advertencia de la primera edición española" i "Advertencia de la segunda edición española", en Ernesto LAVISSE: *Historia universal. Versión española, adaptación y numerosas adiciones de J. Deleito y Piñuela*, s. l., Ediciones de La Lectura, s. f., pp. V-VII.
[938] José DELEITO: "*La enseñanza de la historia*,...", p. 201.
[939] José DELEITO: "*La vie universitaire dans l'ancienne Espagne*, por Gustavo Reynier"..., pp. 291-292.
[940] José DELEITO: "*Vida y procesos del maestro fray Luis de León*,...", p. 59.
[941] José DELEITO: "*Carlos II y su corte. Tomo II (1669-1679)*, por Gabriel Maura Gamazo"..., p. 314.

En conjunt, els aspectes en què Deleito sintonitza amb els autors francesos i on millor poden apreciar-se les influències d'aquests poden ser condensats principalment en tres: la necessitat de la síntesi, la reivindicació de l'elaboració d'historiografia amb forma artística sense deixar d'estar científicament fonamentada, i el valor pedagògic de la història.

Referent al primer aspecte, la necessitat de la síntesi, són clarament explícites les alabances de Deleito respecte als plantejaments de Gabriel Monod per una banda, i d'Henri Berr per l'altra. En el cas de Monod, Deleito aprecia l'èmfasi en la importància de la *generalització* per damunt de l'atenció als detalls,[942] i en la consideració de la història com una *psicologia col·lectiva*.[943] És molt revelador tindre present que Deleito empra entre el seu argumentari tot allò que ha anat coneixent, a partir del seu estudi, i a partir de l'elaboració de les seues ressenyes. Per això és cridaner que manlleve la cita de Monod sobre "los actos no son más que gestos, los gestos no son interesantes más que por la vida interior que traducen; la Historia es una psicología colectiva", que coneix a partir de la ja citada obra col·lectiva *La enseñanza de la historia* editada per *La Lectura*,[944] i que reutilitza literalment en "La investigación erudita y la síntesis en la historia",[945] però que no faça cap menció a idees que Monod vessa al manifest inaugural de la *Revue historique*, com l'exaltació del *sentiment artístic i literari* dels historiadors de les generacions immediatament precedents (Thierry, Michelet, Guizot), que aconseguien *ressuscitar el passat* dotant-lo dels seus *veritables colors* i donant-li una *vida*

[942] José DELEITO: "La investigación erudita y la síntesis en la historia"..., pp. 146-147.
[943] José DELEITO: "*La enseñanza de la historia*,...", p. 203. Aquest concepte és reutilitzat per Deleito en ÍD.: "La investigación erudita y la síntesis en la historia"..., p. 147.
[944] José DELEITO: "*La enseñanza de la historia*,...", p. 203. Disponible àmplia selecció del contingut d'aquesta ressenya en l'Annex.
[945] José DELEITO: "La investigación erudita y la síntesis en la historia"..., p. 147.

extraordinària.[946] Resulta obvi que Deleito no devia de conéixer el contingut d'aquest text, perquè si l'haguera llegit en algun moment, tan coincident en fons i forma amb les seues pròpies idees personals, estic convençut que ho haguera reproduït en més d'una ocasió, anàlogament a com fa amb les mencions d'altres textos que sí coneix.

En el cas de Berr, Deleito destaca la voluntat de *restaurar la síntesi en història* però *amb caràcter científic* i sense caure en generalitzacions prematures.[947] Nogensmenys, Deleito no entra a valorar la concepció de la *síntesi històrica* com a nova filosofia de la història fonamentada científicament capaç d'elaborar lleis universals, que caracteritza un dels fonaments del pensament de Berr. Per contra, sembla fixar-se en el rebuig de l'antiga forma de la filosofia de la història que pretenia fer la generalització en història *a priori* i menyspreava el treball empíric; a més de la denúncia contra la tendència al detallisme dels erudits, renunciant a l'elaboració de síntesis o de treballs de conjunt. En aquest sentit, per tant, seria més apropiat parlar de confluència amb la idea de la necessitat de la síntesi en història, que d'una veritable influència de Berr en Deleito.

D'altra banda, també crida l'atenció que, tot i destacar notablement la contribució d'Henri Berr i del paper de la *Revue de Synthèse historique*, Deleito no haja mencionat ni un sol historiador o contribuent d'aquesta revista, llevat del cas de Paul Lacombe, encara que aquest està citat exclusivament per la seua obra *L'Histoire considérée comme science*,[948] varis anys anterior a la fundació de la *Revue* de Berr. Tampoc es fa ressò de cap dels debats al voltant de la història que recull la *Revue*; ni tan sols quan ressenya les obres de Julián Ribera i de Gumersindo de Azcárate dedicades a la discussió sobre la cientificitat de la història; al contrari, es queda tancat en les posicions dels dos autors

[946] Gabriel MONOD: "Introduction. Du progrès des études historiques…", p. 30.
[947] José DELEITO: "La investigación erudita y la síntesis en la historia"..., p. 145.
[948] *Ibid.*, p. 147.

citats, a més de la de Dorado Montero i de Rafael Altamira que s'havien pronunciat sobre el tema en diverses circumstàncies.[949] Fóra el que fóra el coneixement real que Deleito tinguera dels continguts i dels col·laboradors de la *Revue*, no el porta a col·lació en cap moment, llevat de les consideracions ja conegudes.

Al voltant del cas particular d'Henri Berr, a l'entrada corresponent a José Deleito del *Diccionario de Historiadores españoles contemporáneos*, d'Ignacio Peiró i Gonzalo Pasamar, s'indica que Deleito el conegué en persona en 1914 durant una de les estades de recerca realitzades a París pensionat per la *Junta para Ampliación de Estudios*.[950] Tampoc consta cap menció de Deleito referent a Berr ni als projectes d'aquest fins al *Discurs* inaugural del curs de 1918-1919, fent-ho en els termes que ja han quedat indicats. La contribució de Deleito a la *Revue de Synthèse historique* no arriba fins a 1930, i la col·laboració amb el *Centre International de Synthèse* ocorre després de la fundació d'aquesta institució en 1925, en la manera com està descrita a l'apartat següent. Per tant, la importància d'aquell encontre de 1914 pot ser contemplada com una llavor que, comprensiblement, encara tarda un poquet en començar a germinar.

Referent al segon aspecte, la defensa de la historiografia amb forma artística sense renunciar al suport científic, igual que en el cas de l'anterior aspecte referit a la síntesi, Deleito pren extractes d'autors diversos que són coincidents en la valoració de la història com a ciència i art conjuntament per tal de fer *ressuscitar el passat*, com són G. Monod, L. Bourdeau, C. Jullian, G. Desdevises du Dezert, L. Bréhier i A. Sorel.[951] El cas particular de Monod és el més significatiu perquè el seu discurs acobla perfectament amb

[949] José DELEITO: "*Lo científico en la historia*, por Julián Ribera"..., pp. 407-411. ÍD.: "*El carácter científico de la historia*, por D. Gumersindo de Azcárate...", pp. 325-328.
[950] Ignacio PEIRÓ i Gonzalo PASAMAR: *Diccionario Akal de Historiadores españoles contemporáneos*..., pp. 212-213.
[951] José DELEITO: "La investigación erudita y la síntesis en la historia"..., pp. 151-152.

el de Deleito, qui de fet reprodueix literalment un extracte important del francès que reclama precisament que la construcció històrica faça *viure als homes*, sent imprescindible el recurs a l'art per a l'operació de recreació després d'haver assolit l'estudi científic del passat.[952] A més, invoca a historiadors francesos de generacions anteriors per a reivindicar la necessitat de què la narració historiogràfica prenga una forma literària, en oposició a l'estil assentat entre els erudits:

> "¡Taine, Thierry, Michelet, Renán! ¿Se habrá perdido vuestra estirpe de historiadores-poetas entre la aridez glacial de nuestros modernos benedictinos?"[953]

Deleito es recolza en grans figures franceses, destacant-se el cas de Taine, per a reclamar la comprensió profunda dels personatges històrics i la contextualització geogràfica i social correcta, reforçant la pròpia concepció de la història psicològica i sociològica.[954]

G. Monod mereix ser novament posat en relleu per la seua consideració sobre l'*exposició històrica* en l'esmentada obra col·lectiva *La enseñanza de la historia* editada per *La Lectura*, que és plenament secundada per Deleito:

> "Al tratar de la exposición histórica, [Monod] opina (contra las modas actuales de sequedad germánica, y con muy buen sentido en mi concepto) que el historiador sólo habrá efectuado la mitad de su misión si, después de haber desentrañado la realidad pasada con su ciencia, no sabe darla vida con su arte, exponiéndola con colorido y corporeidad."[955]

Respecte del tercer aspecte, el valor pedagògic de la història, la identificació és plena, i resulta molt òbvia la connexió de Deleito amb autors com Ernest Lavisse i Charles Seignobos, principalment. El cas de Lavisse és el més evident, com ja ha quedat assenyalat per mitjà de les ressenyes del volum col·lectiu *La enseñanza de la historia*

[952] *Ibid.*, pp. 151-152.
[953] José DELEITO: "*Athènes*, por Gustavo Fongères"..., p. 180.
[954] José DELEITO: "*Santiago de Liniers, conde de Buenos Aires*, por Paul Groussac"..., p. 459. ÍD.: "*Historia General de Bizcaya*,...", p. 237.
[955] José DELEITO: "*La enseñanza de la historia*,...", p. 203. Disponible àmplia selecció del contingut d'aquesta ressenya en l'Annex.

editat per *La Lectura*,[956] i en tocar l'exemple de la *Histoire générale du IV siècle à nos jours*,[957] codirigida entre Lavisse i Rambaud, així com la *Historia universal* de Lavisse que el mateix Deleito tradueix i adapta com a manual escolar a Espanya.[958] Però també el cas de Seignobos és molt significatiu, com es mostra per mitjà de la ressenya de *L'enseignement de l'histoire*.[959] És perfectament comprensible la completa sintonia de les idees de Deleito amb les d'ambdós historiadors francesos.

Dins també de la consideració del valor pedagògic de la història, en les facetes de didàctica i de divulgació, d'altra banda, Deleito considera als historiadors francesos imbatibles i models exemplars. Els autors francesos demostren que no té per què haver contradicció ni oposició entre l'erudició i la bona narració; tot al contrari, uneixen ambdues facetes, de manera que l'erudició subministra el fonament científic, que mai ha de mancar, però tampoc ha d'entorpir la narració per tal de fer la lectura agradable. S'hi destaquen M. Navarre,[960] P. Louis,[961] G. Reynier,[962] L. Nadeau[963], G. Fongères[964], o E. Merimée.[965] L'estructura clara del treball i la voluntat didàctica són característiques prioritàries entre els francesos, i a més considera que l'esperit francès és propici a la visió de conjunt.[966]

[956] *Ibid.*, pp. 201-203.
[957] José DELEITO: "*Histoire générale du IV siècle à nos jours*…", pp. 67-75.
[958] José DELEITO: "Advertencia de la primera edición española" i "Advertencia de la segunda edición española"..., pp. V-VII.
[959] José DELEITO: "*L'enseignement de l'histoire*,…", pp. 177-179.
[960] José DELEITO: "*Louis XI en pélerinage. Estudio histórico*, por Marcel Navarre"..., p. 193.
[961] José DELEITO: "*Le travail dans le monde romain*, por Paul Louis"…, p. 431.
[962] José DELEITO: "*La vie universitaire dans l'ancienne Espagne*, por Gustavo Reynier"..., p. 291.
[963] José DELEITO: "*El Japón moderno. Su evolución*, por Ludovico Naudeau", *La Lectura*, Año XI Tomo III (1911), pp. 462-463. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=590d1334-7dbf-406b-bc31-f2ef2286aeea).
[964] José DELEITO: "*Athènes*, por Gustavo Fongères"..., pp. 178-179.
[965] José DELEITO: "*Précis d'histoire de la littérature espagnole*, por Ernesto Mérimée"…, p. 326.
[966] José DELEITO: "*Les universités allemandes au XXe siècle*, por René Cruchet", *La Lectura*, Año XVI Tomo III (1916), p. 202. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=522c55e7-47eb-4b95-a234-1453dc39b128).

No només destaca Deleito a autors francesos que individualment manifesten qualitats didàctiques i divulgatives; també alaba a les empreses editorials franceses que es bolquen en satisfer la tan necessària tasca de divulgació de coneixement històric en la societat amb els millors estàndards de qualitat, com l'editorial Renouard-Laurens de París,[967] així com sèries com la *Collection historique illustrée* dirigida per A. Savine.[968]

Finalment, paga la pena considerar dues obres col·lectives de divulgació de la ciència i la cultura franceses, exemplars tant en contingut enciclopèdic com en estratègia editorial, que a més il·lustren el major compromís institucional, en aquest cas per part del Ministeri d'instrucció Pública. El primer exemple està dedicat al conjunt de les ciències treballades a França, *La science française*,[969] destacant-se la contribució a la ciència pels historiadors francesos descrita per algunes de les figures més importants com un Maspero o un Langlois.[970] El segon exemple està dedicat a la cultura francesa, des del punt de vista de la contribució a la civilització, durant el període de la Tercera República, *Un demi-siècle de civilisation française (1870-1915)*.[971] També destaca Deleito les aportacions dels estudis històrics francesos exposades per Langlois.[972] Aquestes obres són publicades en plena *Gran Guerra*, i per tant no es deslliguen de l'estratègia de propaganda internacional mampresa pel govern francès, fent la guerra també en el terreny de la cultura; i aquesta

[967] José DELEITO: "*Athènes*, por Gustavo Fongères"..., pp. 176-177.
[968] José DELEITO: "*L'Espagne en 1810*...", p. 441.
[969] José DELEITO: "*La science française*. París. Ministère de l'Instruction publique et des Beaux Arts. 1915", La Lectura, Año XVII Tomo I (1917), p. 412. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=10a6bc62-8714-46e8-9121-44b088156cf0).
[970] *Ibid.*, p. 417.
[971] José DELEITO: "*Un demi-siecle de civilisation francaise (1870-1915)*, por MM. Bailland, Bontroux, Chailley, Doumic, Gerard, Langlois, de la Sizeranne, de Launay, Lecomte, Lemoinc, Poincaré, Richet, Schneider, Strauss, Viger y Widor", *La Lectura*, Año XVII Tomo II (1917), p. 178. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=d0b36ff7-e073-4527-b63b-e687b8f49225).
[972] *Ibid.*, p. 180.

circumstància no passa inadvertida per Deleito. Però troba justificada l'acció, mostrant un gest de simpatia cap a França que clarament pot apreciar-se com a francòfil.[973]

Les influències franceses, nogensmenys, no arriben a eclipsar, ni menys encara desplaçar ni substituir, les influències, intenses i duradores, rebudes per Deleito durant la seua formació en el si de la historiografia espanyola, principalment de Rafael Altamira y Crevea i de Manuel Sales y Ferré.[974] A més, d'una banda, sovint posa a Altamira com a exemple excepcional de savi compromés amb el desenvolupament d'una veritable *moderna història* científica entre els historiadors espanyols, i preocupat per la manera de fer la història tant en la vessant de la recerca històrica i de la forma de la historiografia, com en la vessant pedagògica i de l'ensenyament en tots els nivells educatius.[975] D'altra banda, formula molt rotundes apel·lacions a l'obra, a la memòria i les ensenyances de Sales, algunes en moments molt significatius, com el *Discurs* inaugural del curs universitari a València.[976] Sobre tot aquest ric i potent substrat configurat durant els seus anys de formació venen a sumar-se les influències dels nous corrents historiogràfics francesos, d'una banda reforçant puntals fonamentals gràcies a la plena sintonia amb els aspectes ja indicats, i d'altra banda enriquint més encara i ajudant a matisar la pròpia concepció de la història, i contribuint decisivament en l'evolució de Deleito com a historiador i com a professor d'història. Deleito, així, demostra ser capaç de construir un camí personal propi dins de la historiografia espanyola.

[973] José DELEITO: "*La science française*…", p. 415.
[974] Isabel Mª GALLARDO: *Un krauso-institucionista de última hora...*, p. 45.
[975] Només per posar un parell d'exemples clarificadors, es poden prendre en consideració les dues ressenyes que Deleito escriu sobre els tomos III i IV de la *Historia de España y la civilización española*: José DELEITO: "*Historia de España y de la Civilización Española, tomo III*,...", pp. 327-333. ÍD.: "*Historia de España y de la Civilización Española, tomo IV*,...", pp. 204-209. Disponibles amples seleccions dels continguts d'aquestes ressenyes en l'Annex.
[976] José DELEITO: "La enseñanza de la Historia en la Universidad española y su reforma posible...", pp. 181-183.

6.3.2. José Deleito i el *Centre International de Synthèse*

A l'arxiu del *Centre International de Synthèse*, el document datat més antic on consta anotat el nom de José Deleito és un full mecanografiat que recull una llista -en dues columnes- de noms proposats com a membres del Consell d'Administració -a la columna de l'esquerra- i de les diverses Seccions -a la columna de la dreta- en què es preveu l'organització del *Centre*. Al full, datat el 15 d'abril de 1926, s'indica al costat del nom de cada candidat si ha acceptat el càrrec proposat mitjançant una "A" (*accepté*); si l'ha rebutjat, mitjançant una "R" (*refusé*); o si no ha donat resposta, anotant "PR" (*Pas répondu*). Deleito està afegit a mà, amb llapis, al costat de la columna de noms proposats per a les Seccions, com si no haguera format part de selecció inicial i només haguera entrat com a segona opció en substitució d'algun dels que hauria refusat o mercè a una ampliació del nombre de membres.

En qualsevol cas, Deleito ja hi és amb una "A" clarament anotada al costat del seu cognom, sent l'únic espanyol a la columna dreta.[977] També hi són, a la veïna columna esquerra de candidats per al Consell d'Administració, altres dos espanyols -ambdós mecanografiats entre la selecció inicial-: Menéndez Pidal, i Ramón y Cajal; el primer acompanyat per una "A"; el segon amb una "PR".

La carta de resposta de Deleito acceptant i agraint la proposta com a membre de la *Section de Synthèse historique*, manuscrita, adreçada a Henri Berr i datada el 6 de març de 1926, es conserva, i no deixa cap dubte de la joia del remitent, qui s'expressa amb un fluid francès.[978]

[977] "Correspondance avec les membres du Conseil d'Administration et des Sections" (15 d'abril de 1926), IMEC, *Fonds Henri Berr*, Dossier BRR2.B4-01.1. El nom de Deleito consta de la manera següent: "DELEITO /A".
[978] Carta de José Deleito y Piñuela a Henri Berr (6 de març de 1926), IMEC, *Fonds Henri Berr*, Dossier BRR2.B19-01.2.

No s'ha trobat constància de cap comentari sobre com es prengué la decisió d'invitar a Deleito, ni de qui isqué la idea de proposar el seu nom. Nogensmenys, la combinació d'un parell d'articles publicats, d'una banda, i d'un curiós full d'Henri Berr arrancat d'algun quadern, d'altra banda, pot justificar que se n'apunte una hipòtesi. El text que es recull a aquest full, manuscrit, amb la cal·ligrafia identificada com a pròpia d'Henri Berr, és una transcripció d'un fragment de l'article de Deleito publicat a *La Lectura* en octubre de 1919, "La investigación erudita y la síntesis en la historia";[979] en concret un passatge de les pàgines 144-145 on Deleito exalça explícitament la síntesi històrica, la *Revue de Synthèse historique*, i el propi Henri Berr.[980] El full-document no està datat; però és raonable suposar que el text va ser copiat entre octubre i desembre de 1919, més precisament entre la publicació del número d'octubre de *La Lectura* i la publicació del número de desembre del mateix any de la *Revue de synthèse historique*, per a què a Berr li donara temps a llegir l'article de Deleito i a incloure un paràgraf comentant-lo breument al seu important article "Les études historiques et la guerre".[981] Resulta immediata la connexió entre la idea de què a H. Berr li hauria agradat allò que sobre ell i la seua obra havia escrit Deleito, i el fet de què aquest fóra l'únic nom espanyol membre titular de la *Section de Synthèse historique* del *Centre International de Synthèse* en 1926, a punt de ser inaugurat aquest. Deleito i Berr havien sintonitzat. No pot sorprendre que el *Centre de Synthèse historique* desitjara incorporar a Deleito.

De tota manera, la pertinença de Deleito al *Centre* des de la fundació queda ratificada mitjançant la publicació de la llista oficial de membres de la Secció al primer

[979] José DELEITO: "La investigación erudita y la síntesis en la historia"…, pp. 133-156.
[980] Henri BERR (s. d.), IMEC, *Fonds Henri Berr*, Dossier BRR2.G4-02.1.
[981] Henri BERR: "Les études historiques et la guerre", *Revue de synthèse historique*, Tome XXIX (1919), pp. 1-31. Recuperat d'internet (http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k101597r?rk=1759665;2). El paràgraf en què menciona a Deleito, en la p. 26.

Bulletin du Centre International de synthèse en juny del mateix any.[982] Aquesta llista oficial de *Membres* seria publicada al *Bulletin* fins a 1930, i entre 1931 i 1938 a l'edició específica de la *Revue de Synthèse* de la secció de *Synthèse historique*, sense faltar el nom de Deleito a cada ocasió. També confirma la consideració de Deleito com a titular de la citada secció del *Centre* l'existència de la seua fitxa de membre, en la que se li identifica correctament com a professor a la Universitat de València.[983]

Del possible contacte entre Henri Berr i José Deleito, a banda de la carta d'acceptació de 1926 ja citada, no s'ha trobat constància més que d'altra carta del segon adreçada al primer a finals de 1931, on Deleito agraeix des de València la invitació a la festa a París en homenatge a Berr pel 30é aniversari de la *Revue*, alhora que es disculpa per no poder assistir-hi, i demana indicacions per a poder rebre la medalla commemorativa de l'esdeveniment.[984] Efectivament, Deleito va ser subscriptor del *Comité de la Médaille Henri Berr*, l'únic espanyol junt a noms com Marc Bloch, J. Huizinga, P. Renouvin, F. Simiand, entre molts d'altres que consten al quadern commemoratiu de l'acte d'homenatge.[985] Deleito fa menció de la medalla commemorativa en bronze que li correspon com a subscriptor. D'acord amb el *Bulletin de souscription* de juny de 1931 per a la constitució del citat *Comité de la médaille*, la

[982] "Membres de la Section de Synthèse Historique", *Bulletin du Centre international de synthèse. Section de Synthèse Historique*, 1 (1926), pp. 30-31. El nom de Deleito apareix a la p. 30, el quart per ordre alfabètic, del segon grup del llistat corresponent als membres no francesos, on se li identifica erròniament com a professor de la Universitat de Barcelona de la següent manera: "J. Deleito y Piñuela, professeur à l'Université de Barcelone." Un error que quedaria esmenat a partir del *Bulletin* nº 2, publicat en desembre del mateix any, on ja hi consta com a "J. Deleito y Piñuela, professeur à l'Université de Valence." Vid.: "Membres de la Section de Synthèse Historique", *Bulletin du Centre international de synthèse. Section de Synthèse Historique*, 2 (1926), p. 34.

[983] Fitxa de membre de la Section de Synthèse Historique de José Deleito y Piñuela, IMEC, *Fonds Henri Berr*, Dossier BRR2.B4-02.2.

[984] Carta de José Deleito y Piñuela a Henri Berr (15 de desembre de 1931), IMEC, *Fonds Henri Berr*, Dossier BRR2.G4-01.2, f. 17 Joseph Deleito.

[985] "Hommage à Henri Berr en commémoration du 30e Anniversaire de la Revue de Synthese historique 1900-1930" (1931), IMEC, *Fonds Henri Berr*, Dossier BRR2.G4-01. Llista de *Suscripteurs* a les pàgines 24 a 26. El nom de Deleito, a la p. 25, on literalment consta "J. DELEITO Y PIÑUELA, Valencia."

medalla en bronze s'atorgava a cada subscriptor que aportara almenys 50 francs; als subscriptors d'almenys 100 francs els pertocava la medalla en *bronze doré*, mentre que la medalla en argent quedava reservada als subscriptors que aportaren almenys 300 francs.[986] Deleito, no podent estar personalment present a l'*Hommage*, va fer arribar a A. D. Tolédano un missatge demanant-li que es facilitara que Luis Pericot recollira la medalla commemorativa en bronze en el seu nom, aprofitant una estada d'aquest a París. Aquest missatge està mecanografiat sobre una targeta de visita del propi Deleito, optimitzant el breu espai disponible a l'anvers i al revers.[987]

Deleito escriu a Tolédano en espanyol, mentre que a Berr s'adreça en francès. De fet, tots els missatges escrits per Deleito a Tolédano i conservats al *Fonds Henri Berr* estan redactats en espanyol. N'hi ha tres més. En gener de 1930 Deleito envia una carta manuscrita agraint a Tolédano uns enviaments de publicacions del *Centre International de Synthèse*.[988] En març de 1931 Deleito envia una targeta postal a Tolédano agraint l'enviament de la *Revue* de desembre de 1930 que inclou el seu article "Quelques données de l'historiographie en Espagne de 1900 à 1930 du point de vue de la synthèse",[989] així com un bon grapat d'exemplars de la tirada separada d'aquest article, editada per la pròpia *Revue*.[990] Relacionat amb el contingut d'aquest missatge, consta al *Fonds Henri Berr* una instrucció consignada amb data de 20 de gener de 1931, amb la llista de tots els articles publicats al *Tome 50* de la *Revue* de desembre de 1930, així com de tots els autors, i mitjançant la que s'ordena l'enviament tant d'un exemplar de la *Revue* com de les tirades

[986] "Bulletin de souscription" (1931), IMEC, *Fonds Henri Berr*, Dossier BRR2.G4-01.1.
[987] Missatge de José Deleito y Piñuela a André D. Tolédano escrit en targeta de visita de José Deleito y Piñuela (gener de 1932), IMEC, *Fonds Henri Berr*, Dossier BRR2.B19-03.3.
[988] Carta de José Deleito y Piñuela a André D. Tolédano (26 de gener de 1930), IMEC, *Fonds Henri Berr*, Dossier BRR2.B19-02.1.
[989] José DELEITO: "Quelques données sur l'historiographie en Espagne...", pp. 29-49.
[990] Targeta postal de José Deleito y Piñuela a André D. Tolédano (12 de març de 1931), IMEC, *Fonds Henri Berr*, Dossier BRR2.B19-03.2.

separades de cadascun dels articles als respectius autors, inclòs Deleito.[991] L'11 agost de 1933, finalment, Deleito envia a Tolédano una carta manuscrita demanant-li un favor personal urgent, per tal d'organitzar-se millor l'estada de recerca que té prevista en aqueix mes.[992]

Es desprén del llenguatge utilitzat en aquests missatges que entre Deleito i Tolédano s'anà desenvolupant una confiança creixent que, tot i no poder-se considerar del nivell d'amistat íntima, sí manifesta un clar respecte mutu i una franca camaraderia. A més, cal tindre present que el mateix Tolédano va ser el traductor al francès del citat article de Deleito de 1930, l'únic que aquest va publicar a la *Revue*;[993] i mitjançant la seua detallada nota ressenyant la citada "La enseñanza de la Historia en la Universidad española y su reforma posible" del número de desembre de 1925 de la *Revue*, havia demostrat també la seua perfecta comprensió del discurs de Deleito.[994] És a dir, a més de la sintonia existent entre ambdós, Tolédano feia gala d'un domini notable de l'idioma espanyol, tal que, unit a la fluïdesa en francès demostrada per Deleito, dóna un fonament suficient per a un enteniment ple entre ambdues persones que fonamentalment es relacionen per via epistolar.

La darrera carta citada, la de l'11 d'agost de 1933, és l'última comunicació de Deleito que consta al *Fonds Henri Berr*. Però no és l'última menció del seu nom als

[991] "Envois de services de presse et tirés à part" (20 de gener de 1931), IMEC, *Fonds Henri Berr*, Dossier BRR2.G3-03.2.
[992] Carta de José Deleito y Piñuela a André D. Tolédano (11 d'agost de 1933), IMEC, *Fonds Henri Berr*, Dossier BRR2.B19-03.4.
[993] José DELEITO: "Quelques données sur l'historiographie en Espagne...", p. 49.
[994] André D. TOLÉDANO: "L'enseignement de l'histoire dans les universités espagnoles", *Revue de Synthèse historique*, Tome XL (1925), pp. 183-188.

documents del *Centre International de Synthèse*, perquè hi apareix fins a la data de 20 d'octubre de 1940 com a membre de la *Section de Synthèse historique*.[995]

No s'ha trobat cap evidència de la possible presència de José Deleito a les oficines de la *Revue de Synthèse historique* ni del *Centre International de Synthèse*. Tot fa pensar que no hi va estar mai, malgrat constar nominalment com a membre del *Centre*. D'altra banda, pel que fa a les tasques de col·laboració efectiva amb la *Revue* i el *Centre*, només hi ha l'article de 1930 publicat en el número 50, ja esmentat.

Ara bé, ha quedat demostrat que hagué contactes per carta amb Henri Berr, i moments de relació epistolar fluida i cordial amb A. D. Tolédano, secretari del *Centre*. També ha quedat demostrat que Deleito manifesta un interès més que notable en la *Revue* i en el *Centre*, així com que aquest interès és reconegut i correspongut per part dels responsables d'aquesta institució francesa, de manera que la dècada de 1930 s'inicia desenvolupant una vinculació de notable interès intel·lectual i historiogràfic que alimenta unes interessants expectatives. En el cas de Deleito, sembla que el motiu de la falta d'una major implicació, a banda de les obligacions docents a Espanya i les seues activitats de recerca, va ser l'esclat de la guerra civil a Espanya i la subsegüent instauració de la fèrria dictadura franquista, que va truncar la trajectòria de l'historiador arrabassant les expectatives de soca-rel. De fet, no consta cap altre contacte posterior entre Deleito i el *Centre*. La delicada, inclús perillosa, situació en què va quedar atrapat Deleito, amb tota seguretat, hagué de forçar la prioritat de la supervivència. Es pot parlar, per tant, d'una crua i trista ruptura imposada per les cruels circumstàncies.

[995] "Section de Synthèse Historique" (11 d'agost de 1933), IMEC, *Fonds Henri Berr*, Dossier BRR2.B4-01.8. El nom de Deleito consta al llistat de membres considerats actius en aquell moment de la manera següent: "J. DELEITO Y PIÑUELA, professeur à l'université de Valence".

7. CONCLUSIONS

Tant Altamira com Deleito estan convençuts de què bona part de la producció històrica francesa de les dècades del canvi del segle XIX al XX, i en les dècades posteriors també, és modèlica en la materialització de la *moderna història* científica. La sintonia del pensament i de la praxi d'Altamira i de Deleito amb els historiadors francesos és intensa, sobre tot amb l'*escola metòdica*, tal i com ha quedat exposat en els apartats 5.3.1 i 6.3.1, respectivament. Nogensmenys, hi ha algunes particularitats i matisacions que els diferencien, per la qual cosa cal exposar les conclusions distingint ambdós casos.

Per a Altamira la història és una ciència que disposa del mètode crític per tal de validar la matèria primera dels fets amb què es construeix aquella, i que li permet assolir els requisits de veritat, certesa i provança que es corresponen amb les qualitats de tota ciència. L'elaboració de la síntesi història ha de respectar el sentit orgànic atribuït a aquesta, i posar de manifest l'evolució de la societat sota estudi, traçant el seu sentit i direcció general. Aquesta síntesi que es constitueix com a construcció orgànica de la història és la *història de la civilització*. Aquesta ha de prendre la forma d'una història completa que reculla l'estudi de totes les activitats humanes, totes les institucions, totes les facetes desenvolupades per la societat sota estudi a la llarga del període contemplat, siga en l'orde polític o en l'orde cultural, com en tota mena d'orde econòmic i social, tant en la dimensió interna com en la dimensió externa. Dins d'ella, s'han de considerar les contribucions del subjecte col·lectiu i del subjecte individual o subjectes individuals destacats o representatius, ponderant les aportacions de cadascun d'ells. Però Altamira no concep la investigació històrica ni la producció historiogràfica amb fi en elles mateixes, sinó íntimament entrellaçades amb la seua funció pedagògica, emfatitzant el valor social del coneixement històric per a instruir a la ciutadania i promoure la consciència històrica,

sempre amb l'objectiu d'assolir l'enteniment entre els pobles amb convençut esperit pacifista.

Altamira, per tant, té una concepció de la història que en definitiva resulta ser bastant personal i eclèctica, fruit d'un divers i ric bagatge, alhora que plenament integrada en corrents de pensament del seu temps, de manera que sintonitza amb els nous corrents francesos de la historiografia, com s'ha mostrat en l'apartat 5.3.1. Conflueixen en particular en qüestions importants com la concepció de la història com a ciència, la síntesi amb forma d'història de la civilització, la metodologia per a la recerca històrica, i la funció social de la història; però cal matisar algunes d'aquestes concordances.

En la concepció de la història com a ciència l'acord és molt intens. Es destaca, d'una banda, l'èmfasi en la praxi de l'historiador que es fonamenta en el treball empíric sobre els vestigis, les traces, les empremtes del passat, i que és capaç de generar coneixement històric segur resultat de l'aplicació de les tècniques del mètode crític. D'altra banda, el reconeixement d'una certa aportació subjectiva de l'historiador en l'operació d'interpretació dels vestigis del passat intentant esbrinar el seu significat. També en la consideració de la generalització en història, negant la possibilitat de generació de lleis universals ni absolutes sinó la delimitació de línies evolutives de la marxa de la humanitat.

En el plantejament de la síntesi com a història de la civilització, Altamira, d'una banda, manifesta una visió més totalitzadora i integradora, per la seua exigència d'inclusió tant de la història interna com de la història externa, abraçant tota mena d'elements culturals, les institucions, i els esdeveniments polítics; i d'altra banda, insisteix en una concepció organicista que pose en relleu la unitat orgànica de la vida social i en el conjunt dels elements de la civilització. Des d'aquests punts de vista,

Altamira troba criticable la forma de construir la història de la civilització en alguns autors, o almenys en algunes de les obres considerades com a tals, per no fer atenció al plantejament orgànic i per no implementar una història veritablement completa. La causa es deu a què habitualment la part d'història política i d'història externa queda molt reduïda, per la tendència a identificar la civilització exclusivament amb el conjunt d'aspectes culturals.

A més, Altamira posa en valor les contribucions de la tradició espanyola de la historiografia de la civilització, reivindicant als autors espanyols en la seua creació originària alhora que les aportacions realitzades a la llarga dels segles, consolidant una situació de la civilització espanyola en alta consideració dins de la civilització universal.

D'altra banda, segons Altamira, els francesos Langlois i Seignobos han aconseguit materialitzar mitjançant un manual específic una forma exemplar per a aplicar el mètode. Però també assenyala que aquest s'ha sistematitzat sobre el recull de tècniques desenvolupades a la llarga dels segles precedents, a les quals han contribuït erudits de diversa procedència, i molt destacadament varis espanyols, constituint-se així un mètode compartit per tots els historiadors que treballen la història de forma *moderna*. Per tant, Altamira destaca la contribució d'aquests erudits espanyols a la configuració de les tècniques de la crítica sobre les quals s'ha construït el mètode.

En la funció pedagògica i social de la història, finalment, la sintonia d'Altamira és plena amb els historiadors de l'*escola metòdica*. Per a Altamira la funció principal del coneixement històric és educativa, per la qual cosa historiografia i pedagogia estan estretament vinculades. Alhora també manifesta una sòlida confiança en la força transformadora de l'educació i del valor del coneixement històric per a l'assoliment d'una societat composta per ciutadans amb consciència històrica que contribuesquen a

l'enteniment i la concòrdia entre tots els pobles. La identificació, per tant, és molt clara, amb la concepció de la història dels historiadors francesos com a instrument d'educació política, per a la coneixement del món i la comprensió dels processos de transformació de les societats, amb valor d'educació cívica per a la instrucció dels ciutadans.

Pel que fa a la possible confluència entre el pensament d'Altamira i el d'Henri Berr, en realitat hi ha discrepància tant en la forma de concebre la història com a ciència, com en el plantejament de la síntesi en història. Per a Berr, la història, per a assolir l'estatut científic, ha d'elevar-se per damunt d'*allò particular* per tal d'actuar en *allò general* cercant l'esbrinament de lleis universals, mitjançant la *síntesi històrica*, sempre construïda sobre l'anàlisi i les evidències empíriques, però aspirant a esdevindre la nova filosofia de la història que explica els fenòmens històrics humans. Altamira està, com ha quedat dit en l'apartat 5.3.1, molt distant d'aquestes posicions.

La concepció de la història per Deleito és igualment científica com la d'Altamira. I també assumeix la importància del treball de validació de la documentació de les fonts per a garantir-ne la veracitat; però no insisteix en l'obligació d'aplicar el mètode crític per part de l'historiador, qui de fet pot aprofitar tota la documentació analitzada i editada per altres. Sí exigeix que la base documental siga la més àmplia i completa possible, recorrent-se a fonts de tota mena, tant primàries com secundàries, per tal d'estar en òptimes condicions d'abastir l'elaboració d'una història verdaderament completa, una veritable síntesi.

Tot i això, el major èmfasi el posa Deleito en què la història produïda ha de ser inexcusablement psicològica, sociològica i artística. L'historiador ha d'aplicar tots els recursos en efectuar, d'una banda, una bona prospecció psicològica dels personatges històrics per tal de traçar un perfil humanament versemblant de cadascun d'ells; i d'altra

banda, una àmplia caracterització de la societat i de l'entorn en què es desenvolupen les accions dels personatges històrics. I finalment ha de culminar una exposició de tota la informació, mitjançant una construcció historiogràfica amb qualitat literària i factura entretinguda, que propicie que el lector assolesca eficaçment l'evocació de la història fins al punt de ser capaç de percebre-la com a *història viva*.

Deleito, per tant, com s'ha desenvolupat en l'apartat 6.3.1, conflueix amb els autors francesos en la defensa de la necessitat de la síntesi en història, en la reivindicació de la producció historiogràfica sòlidament fonamentada de manera científica alhora que expressada amb forma artística, i en el valor pedagògic de la història. Amb referència a la síntesi, Deleito es mostra molt pròxim a les idees tant de Gabriel Monod com d'Henri Berr. S'identifica amb Monod per l'èmfasi en la importància de la generalització, anant més enllà de l'atenció als detalls, així com per la consideració de la història com a psicologia col·lectiva. En Berr aprecia la lluita per la restauració de la síntesi en història amb caràcter científic allunyant-se de les generalitzacions prematures de l'antiga filosofia de la història, així com la reacció contra la forma d'historiografia erudita, contrària als seus postulats per perdre's en el detallisme erudit i l'anàlisi de minúcies; encara que també s'ha d'assenyalar que Deleito no comenta en cap sentit el plantejament filosòfic de Berr respecte de la *síntesi històrica* amb voluntat transcendent de ser la nova filosofia de la història capaç d'elaborar lleis universals.

La reivindicació d'una historiografia que es base en un suport científic inqüestionable combinat amb una forma artística en la representació, per tal de transmetre una història viva al lector, troba en l'argumentació de Monod el millor recolzament gràcies a l'exigència que aquest historiador fa del recurs als procediments artístics literaris per a l'òptima recreació del passat.

Finalment, l'acord de Deleito amb els historiadors francesos és ple en la qüestió del valor pedagògic de la història, en particular amb els representats de l'*escola metòdica*, sobre tot Ernest Lavisse i Charles Seignobos. Amb ells comparteix la visió de la utilitat de la història en l'educació cívica i política dels ciutadans, despertant-los l'esperit crític, per a què a través de la comprensió del món i de l'evolució de la societat aquests s'impliquen en la construcció d'un futur millor. També posa Deleito en relleu la importància de la faceta didàctica i de divulgació que han d'exercir els historiadors per a transmetre de manera òptima el coneixement històric entre la població, de forma entretinguda, prenent com a model als autors francesos, així com a les editorials franceses que fan aposta decidida per aquesta tasca.

En el cas de Deleito, totes aquestes referències amb què sintonitza amb els francesos venen a combinar-se amb el seu propi bagatge, de manera que aconsegueix desenvolupar un estil personal i una línia de pensament i de praxi original i pròpia, sense deixar d'estar molt atent als nous corrents i afavorint la difusió dels elements d'aquests que li semblen aportacions significatives per a la millora de la historiografia espanyola.

En suma, concloent, en la recepció dels moderns corrents de la historiografia francesa per part de Rafael Altamira i de José Deleito, s'aprecien aspectes molt rellevants i significatius en què la sintonia és molt intensa, amb presència de certes confluències i d'influències en diversos elements essencials, amb les matisacions adients que han estat assenyalades, reforçant i nodrint alhora l'esperit renovador d'ambdós historiadors espanyols, els quals s'esforçaren en transmetre i difondre dins del panorama de la historiografia espanyola, contribuint a l'evolució d'aquesta, i cercant d'abastir el millor servei de la ciència històrica per al progrés de la societat.

8. CONCLUSIONS (Mention Internationale du Titre de Docteur)[996]

Altamira et Deleito sont convaincus qu'une grande partie de la production historique de la France des décennies du changement du XIXe au XXe siècles, et dans les décennies suivantes, est exemplaire dans la matérialisation de l'histoire scientifique moderne. L'harmonie de la pensée et de la pratique d'Altamira et Deleito avec les historiens français est intense, en particulier avec l'*école méthodique*, comme discuté dans les sections 4.3.1 et 5.3.1, respectivement. Néanmoins, il y a certaines particularités et nuances qui les différencient, il est donc nécessaire de présenter les conclusions distinguant les deux cas.

Pour Altamira, l'histoire est une science qui dispose de la méthode critique pour valider la matière première des faits avec lesquels elle est construite, et qui lui permet d'atteindre les exigences de vérité, de certitude et de vérification qui correspondent aux qualités de toute science. L'élaboration de la synthèse historique doit respecter le sens organique qui lui est attribué et montrer l'évolution de la société étudiée, en traçant sa signification et sa direction générale. Cette synthèse qui se constitue comme une construction organique de l'histoire est l'*histoire de la civilisation*, qui prend la forme d'une histoire complète qui rassemble l'étude de toutes les activités humaines, de toutes les institutions, de toutes les facettes développées par la société étudiée tout au long de la période considérée, tant dans l'ordre politique que dans l'ordre culturel, l'ordre économique, social,... ; tant dans la dimension interne que dans la dimension externe ; et en tenant compte des contributions du sujet collectif autant que du sujet individuel ou des

[996] Selon l'Instruction pour l'obtention de la Mention Internationale du titre de docteur, approuvée par le Conseil permanent de l'École de Doctorat le 13 juillet 2021 (Modifiée par accord du Conseil permanent de l'École de Doctorat du 3 mai 2022), point 1, section b), on prévoit la réalisation des conclusions de la thèse de doctorat dans une langue étrangère. Ce chapitre de conclusions ne remplace pas les contenus développés dans les chapitres de la thèse de doctorat.

sujets individuels remarquables ou représentatifs, en pondérant les contributions de chacun d'eux. Mais Altamira ne conçoit pas la recherche historique ou la production historiographique avec une fin en soi-même, mais intimement entrelacée avec sa fonction pédagogique, soulignant la valeur sociale de la connaissance historique pour instruire les citoyens et promouvoir la conscience historique, toujours dans le but de parvenir à la compréhension entre les peuples avec un esprit pacifiste convaincu.

Altamira a donc une conception de l'histoire qui se révèle assez personnelle et éclectique, résultat d'un bagage divers et riche, et à la fois pleinement intégré dans les courants de pensée de son temps, de sorte qu'il est en phase avec les nouveaux courants français de l'historiographie, comme montré dans la section 4.3.1, en particulier dans des questions importantes telles que la conception de l'histoire comme science, la synthèse sous la forme d'histoire de la civilisation, la méthodologie de la recherche historique et la fonction sociale de l'histoire ; mais certaines de ces concordances doivent être nuancées.

Dans la conception de l'histoire comme science l'accord est très intense. D'une part, l'accent mis sur la pratique de l'historien est souligné, une pratique qui est basée sur le travail empirique avec les vestiges, les traces et les traces du passé, et qui est capable de générer des connaissances historiques sûres résultant de l'application des techniques de la méthode critique. D'autre part, la reconnaissance d'un certain apport subjectif de l'historien dans l'opération d'interprétation des vestiges du passé en essayant d'en découvrir le sens. Aussi dans la considération de la généralisation dans l'histoire, niant la possibilité de générer des lois universelles ou absolues mais la délimitation des lignes évolutives de la marche de l'humanité.

Dans l'approche de la synthèse comme histoire de la civilisation, Altamira, d'une part, manifeste une vision plus totalisante et intégratrice, à cause de sa demande

d'inclusion de l'histoire interne autant que l'externe, contenant les éléments culturels, les institutions, et les événements politiques ; et d'autre part, il insiste sur une conception organiciste qui met l'accent sur l'unité organique de la vie sociale et dans l'ensemble des éléments de la civilisation.

De ce point de vue, Altamira considère critiquable la manière de construire l'histoire de la civilisation chez certains auteurs, ou du moins dans certains des ouvrages considérés comme tels, parce qu'ils ne prêtent pas attention à l'approche organique et ne mettent pas en œuvre une histoire vraiment complète. On denonce que généralement la part de l'histoire politique et de l'histoire extérieure est très réduite, à cause de la tendance à identifier la civilisation exclusivement avec l'ensemble des aspects culturels.

En outre, Altamira souligne les contributions de la tradition espagnole de l'historiographie de la civilisation, revendiquant les auteurs espagnols dans leur création originale en même temps que les contributions apportées au cours des siècles, consolidant une situation de la civilisation espagnole en haute considération au sein de la civilisation universelle.

Par ailleurs, selon Altamira, les français Langlois et Seignobos ont réussi à matérialiser dans un manuel spécifique une manière exemplaire d'appliquer la méthode. Cependant, Altamira soutien que la définition de la méthode a été systématisée sur la collection de techniques savantes développées au cours des siècles précédents auxquelles ont contribué des érudits d'origines diverses, et très particulièrement plusieurs espagnols, constituant ainsi une méthode partagée par tous les historiens qui travaillent avec l'histoire de manière *moderne*. C'est pourquoi Altamira souligne la contribution de ces érudits espagnols à la configuration des techniques de critique sur lesquelles la méthode a été construite.

Dans la fonction pédagogique et sociale de l'histoire, enfin, l'harmonie d'Altamira est pleine avec les historiens de l'école méthodique. Pour Altamira, la fonction principale de la connaissance historique est éducative, de sorte que l'historiographie et la pédagogie sont étroitement liées. Il montre aussi une solide confiance dans le pouvoir transformateur de l'éducation et la valeur de la connaissance historique pour l'aboutissement d'une société composée de citoyens historiquement conscients qui contribuent à la compréhension et à l'entente entre tous les peuples. Il est donc très claire l'identification avec la conception de l'histoire des historiens français comme instrument d'éducation politique, pour la connaissance du monde et la compréhension des processus de transformation des sociétés, avec la valeur de l'éducation civique pour l'instruction des citoyens.

En ce qui concerne la confluence possible avec la pensée d'Henri Berr, malgré les points de contact entre eux, l'opposition est mise en évidence à la fois sur la base de la manière de concevoir l'histoire comme une science, et dans l'approche de la synthèse en histoire. Pour Berr, l'histoire, pour atteindre un statut scientifique, doit s'élever au-dessus du particulier afin d'agir au général en recherchant la découverte de lois universelles, par la synthèse historique, toujours construite sur l'analyse et les preuves empiriques, mais aspirant à devenir la nouvelle philosophie de l'histoire qui explique les phénomènes historiques humains. Altamira est, comme mentionné dans la section 4.3.1, très éloigné de ces positions.

La conception de l'histoire de Deleito est également scientifique que celle d'Altamira. Il accepte aussi l'importance de valider la documentation des sources pour s'assurer de leur véracité ; mais il n'insiste pas sur l'obligation d'appliquer la méthode critique de la part de l'historien, qui peut en fait tirer parti de toute la documentation

analysée et éditée par d'autres. Il exige que la base documentaire soit aussi large et complète que possible, en recourant à des sources de toutes sortes, primaires et secondaires, afin d'être dans des conditions optimales pour obtenir l'élaboration d'une histoire vraiment complète, une vrai synthèse.

Cependant, Deleito insiste le plus sur le fait que l'histoire produite doit être inexcusablement psychologique, sociologique et artistique ; de sorte que l'historien utilise toutes les ressources pour effectuer, d'une part, une bonne prospection psychologique des personnages historiques afin de dresser un profil humainement vraisemblable de chacun d'eux, et d'autre part, une large caractérisation de la société et de l'environnement dans lequel les actions des personnages historiques se déroulent, jusqu'à aboutir à une exposition de toutes les informations, à travers une construction historiographique de qualité littéraire et d'élaboration divertissante, qui favorise le lecteur à évoquer efficacement l'histoire au point de pouvoir la percevoir comme une *histoire vivante*.

Deleito converge donc avec les auteurs français, comme a été montré dans la section 5.3.1, pour défendre la nécessité d'une synthèse en histoire, dans la revendication de la production historiographique solidement fondée de manière scientifique et exprimée sous forme artistique, et dans la valeur pédagogique de l'histoire. En ce qui concerne la synthèse, Deleito est très proche des idées de Gabriel Monod et d'Henri Berr. Il s'identifie à Monod pour son insistance sur l'importance de la généralisation, allant au-delà de l'attention aux détails, ainsi que pour considérer l'histoire comme une psychologie collective. Il apprécie chez Berr la lutte pour la restauration de la synthèse dans l'histoire avec un caractère scientifique s'éloignant des généralisations prématurées de l'ancienne philosophie de l'histoire, ainsi que la réaction contre la forme de l'historiographie érudite, contrairement à ses postulats de se perdre dans le détaillisme érudit et l'analyse des

minuties ; bien qu'il faille noter que Deleito ne commente en aucun cas l'approche philosophique de Berr de la *synthèse historique* avec l'objectif transcendant d'être la nouvelle philosophie de l'histoire capable d'élaborer des lois universelles.

La revendication d'une historiographie fondée sur un support scientifique incontestable combiné à une forme artistique dans la représentation, afin de transmettre une histoire vivante au lecteur, trouve dans l'argumentation de Monod le meilleur soutien grâce à l'exigence que cet historien fait de l'utilisation de procédés artistiques littéraires pour la reconstitution optimale du passé.

Enfin, l'accord de Deleito avec les historiens français est complet sur la question de la valeur pédagogique de l'histoire, en particulier avec les représentants de l'école méthodique, notamment Ernest Lavisse et Charles Seignobos. Il partage avec eux la vision de l'utilité de l'histoire dans l'éducation civique et politique des citoyens, éveillant leur esprit critique, de sorte qu'à travers la compréhension du monde et de l'évolution de la société, ils soient impliqués dans la construction d'un avenir meilleur. Il souligne aussi l'importance de la facette didactique et de divulgation que les historiens doivent mettre en pratique pour transmettre les connaissances historiques de manière optimale à la population, de manière ludique, en prenant pour modèle les auteurs français, ainsi que les éditeurs français qui s'engagent fermement dans cette tâche.

Dans le cas de Deleito, toutes ces références avec lesquelles il est en phase avec les français viennent se combiner avec son propre bagage, de sorte qu'il parvient à développer un style personnel et une ligne de pensée et de pratique originale et propre, tout en restant très attentif aux nouveaux courants et en favorisant la diffusion des éléments de celles-ci qui lui semblent des contributions significatives à l'amélioration de l'historiographie espagnole.

En bref, dans la réception des courants modernes de l'historiographie française par Rafael Altamira et José Deleito, on apprécie des aspects très pertinents et significatifs dans lesquels l'harmonie est très intense, avec la présence de certaines confluences et influences dans divers éléments essentiels, avec les nuances appropriées qui ont été soulignées, renforçant et nourrissant en même temps l'esprit de renouveau des deux historiens espagnols, qui se sont efforcés de transmettre et de diffuser dans le panorama de l'historiographie espagnole, en contribuant à son évolution et en cherchant à fournir le meilleur service de la science historique pour le progrès de la société.

9. FONTS

9.1. Fonts de Rafael Altamira Crevea

ALTAMIRA CREVEA, Rafael: "Adiciones a *La enseñanza de la historia*", en *De Historia y Arte*, Madrid, Librería de Victoriano Suárez, 1898, pp. 1-55.

ALTAMIRA CREVEA, Rafael: *Cuestiones obreras*, València, Universitat de València, 2012.

ALTAMIRA CREVEA, Rafael: "Discurso preliminar a una Historia Universal", en *Cuestiones modernas de Historia. Segunda edición, corregida y muy aumentada*, Madrid, M. Aguilar Editor, 1935, pp. 11-51.

ALTAMIRA CREVEA, Rafael: "El problema de la dictadura tutelar en la historia", en *De Historia y Arte*, Madrid, Librería de Victoriano Suárez, 1898, pp. 107-172.

ALTAMIRA CREVEA, Rafael: "El problema del genio y la colectividad en la historia", en *Cuestiones modernas de Historia*, Madrid, Daniel Jorro, 1904, pp. 55-81.

ALTAMIRA CREVEA, Rafael: "El problema del genio y la colectividad en la historia", en *Cuestiones modernas de Historia. Segunda edición, corregida y muy aumentada*, Madrid, M. Aguilar Editor, 1935, pp. 53-79.

ALTAMIRA CREVEA, Rafael: *Filosofía de la Historia y Teoría de la Civilización*, Madrid, Ediciones de La Lectura, s. f.

ALTAMIRA CREVEA, Rafael: *Historia de España y de la Civilización Española* (2 vols.), Barcelona, Editorial Crítica, 2001.

Rafael ALTAMIRA: *Historia de la civilización española*, Barcelona, Editorial Crítica, 1988.

Rafael ALTAMIRA: *Historia de la civilización española*, Pamplona, Urgoiti Editores, 2022.

ALTAMIRA CREVEA, Rafael: "La ciencia de la historia", en *Cuestiones modernas de Historia*, Madrid, Daniel Jorro, 1904, pp. 105-137.

ALTAMIRA CREVEA, Rafael: "La ciencia de la historia", en *Cuestiones modernas de Historia. Segunda edición, corregida y muy aumentada*, Madrid, M. Aguilar Editor, 1935, pp. 125-149.

ALTAMIRA CREVEA, Rafael: *La enseñanza de la Historia*, Torrejón de Ardoz (Madrid), Akal, 1997.

ALTAMIRA CREVEA, Rafael: "La Historia en el siglo XIX", en *Cuestiones modernas de Historia*, Madrid, Daniel Jorro, 1904, pp. 1-17.

ALTAMIRA CREVEA, Rafael: *Manual de Investigación de la Historia del Derecho Indiano*, México, Instituto Panamericano de Geografía e Historia, 1948.

ALTAMIRA CREVEA, Rafael: "Notas sobre la doctrina histórica de Abenjaldún", en *Cuestiones modernas de Historia. Segunda edición, corregida y muy aumentada*, Madrid, M. Aguilar Editor, 1935, pp. 81-105.

ALTAMIRA CREVEA, Rafael: "Precedentes de la metodología y de la doctrina histórica moderna: ABENJALDÚN", en *Cuestiones modernas de Historia*, Madrid, Daniel Jorro, 1904, pp. 18-54.

ALTAMIRA CREVEA, Rafael: *Proceso histórico de la historiografía humana*, México, El Colegio de México, 1948.

ALTAMIRA CREVEA, Rafael: *Proceso histórico de la historiografía humana*, México, El Colegio de México, 2011.

ALTAMIRA CREVEA, Rafael: "Valor social del conocimiento histórico", en *Cuestiones modernas de Historia. Segunda edición, corregida y muy aumentada*, Madrid, M. Aguilar Editor, 1935, pp. 151-180.

9.2. Fonts de José Deleito Piñuela

DELEITO PIÑUELA, José: "*1813 (Sitio y destrucción de San Sebastián)*. Novela histórica premiada por la Junta del Centenario, escrita por el Comandante Munárriz", *La Lectura*, Año XIV Tomo I (1914), pp. 75-77. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=83409f86-9d0f-4ab7-941a-79bed7eb10eb).

DELEITO PIÑUELA, José: "Advertencia de la primera edición española" i "Advertencia de la segunda edición española", en Ernesto LAVISSE: *Historia universal. Versión española, adaptación y numerosas adiciones de J. Deleito y Piñuela*, s. l., Ediciones de La Lectura, s. f., pp. V-VII.

DELEITO PIÑUELA, José: "*Albores de la independencia argentina*, por D. Juan Arzadun y Zabala", *La Lectura*, Año XI Tomo II (1911), pp. 440-442. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=c33edb2d-f9f7-4e08-b1a6-9beaf34241c5).

DELEITO PIÑUELA, José: "*Albornoz en Castilla*, por Alfonso Jara", *La Lectura*, Año XV Tomo I (1915), pp. 183-186. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=67c211d0-0f2f-4d3b-9f17-98d4147a648d).

DELEITO PIÑUELA, José: "*Algunos testimonios literarios e históricos contra la falsa tesis de la decadencia nacional*, por don Gabriel Maura Gamazo. Discurso de recepción en la Real Academia Española, leído el 18 de enero de 1920", *La Lectura*, Año XX Tomo I (1920), pp. 184-187. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=10f1c5f9-1613-46bf-8375-118673fdb3f1).

DELEITO PIÑUELA, José: "*Alusiones a campañas de los musulmanes como elemento de crítica en los documentos latinos de la Edad Media*, por Francisco Codera. De *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*", *La Lectura*, Año XVI Tomo II (1916), pp. 191-193. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=21146ebe-44c8-4bca-9741-59c0bacdec43).

DELEITO PIÑUELA, José: "*Antecedentes políticos y diplomáticos de los sucesos de 1808. Estudio histórico-crítico, escrito con presencia de documentos inéditos del Archivo*

reservado de Fernando VII, del Histórico Nacional y otros. Tomo I (1801-1803), por el Marqués de Lema", *La Lectura*, Año XIII Tomo I (1913), pp. 290-291. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=91bedc26-8055-47b0-a985-844277bed62d).

DELEITO PIÑUELA, José: "*Apuntamientos sobre el Adelantamiento de Yucatán*, por Amalio Huarte y Echenique", *La Lectura*, Año XX Tomo I (1920), p. 283. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=10f1c5f9-1613-46bf-8375-118673fdb3f1).

DELEITO PIÑUELA, José: "*Apuntes documentados sobre el año de la muerte del conde don Pedro Assurez y acerca de su sepultura, epitafio y aniversario en la S. I. M. de Valladolid*, por José Zurita Nieto, canónigo de la misma. Publicado por la Sociedad de Estudios históricos castellanos", *La Lectura*, Año XVIII Tomo I (1918), pp. 370-372. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=889238ed-1dd5-4da7-8f7d-7496522a10d9).

DELEITO PIÑUELA, José: "*Apuntes para la biografía del maestro Juan Vaseo*, por don Amalio Huarte y Echenique", *La Lectura*, Año XX Tomo III (1920), p. 263. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=0358e8c8-677b-4ef8-8dc2-dab154c1b3ca).

DELEITO PIÑUELA, José: "*Archivo General de Indias. Catálogo. Cuadro general de la documentación. Tomo I*. Por Pedro Torres Lanzas, jefe del Archivo de Indias, y Germán Latorre, catedrático de la Facutad de Filosofía y Letras de la Universidad de Sevilla. Publicaciones del Centro oficial de Estudios americanistas de Sevilla. Biblioteca colonial americana", *La Lectura*, Año XIX Tomo II (1919), pp. 74-75. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=cd37c85c-28f1-4537-a24f-54bdfe7e0d27).

DELEITO PIÑUELA, José: "*Argentina y sus grandezas*, por Vicente Blasco Ibáñez", *La Lectura*, Año XI Tomo III (1911), pp. 74-78. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=590d1334-7dbf-406b-bc31-f2ef2286aeea).

DELEITO PIÑUELA, José: "*Athènes*, por Gustavo Fongères", *La Lectura*, Año XV Tomo III (1915), pp. 176-180. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=c2e4a216-30a5-44c3-a3e4-4e4f118f374e).

DELEITO PIÑUELA, José: "*Biografia anecdótica de José Zorrilla*, por E. Ramírez Ángel", *La Lectura*, Año XVII Tomo I (1917), pp. 66-70. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=10a6bc62-8714-46e8-9121-44b088156cf0).

DELEITO PIÑUELA, José: "*Biografía de J. Félix Ribas*, por Juan Vicente González", *La Lectura*, Año XIV Tomo III (1914), pp. 329-331. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=39d8c9d2-ca0e-4538-a166-6514c22960d0).

DELEITO PIÑUELA, José: "*Biografia del General José Félix Ribas, Primer Teniente de Bolívar en 1813 y 1814 (época de la guerra a muerte)*, por Juan Vicente González. De la Biblioteca Ayacucho", *La Lectura*, Año XVIII Tomo III (1918), pp. 287-289. Recuperat

d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=6c8f220f-cf66-4b4f-bdce-e706f1d7acc1).

DELEITO PIÑUELA, José: "*Bolívar y la emancipación de Sur-América*. Memorias del general O'Leary, traducidas del inglés por su hijo Simón B. O'Leary (1783-1819). De la Biblioteca Ayacucho", *La Lectura*, Año XVI Tomo III (1916), pp. 198-201. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=522c55e7-47eb-4b95-a234-1453dc39b128).

DELEITO PIÑUELA, José: "*Carlos II y su corte. Tomo I*, por Gabriel Maura Gamazo", *La Lectura*, Año XII Tomo I (1912), pp. 68-75. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=eec14a94-5396-4a59-8551-be0ae9bb3e7e).

DELEITO PIÑUELA, José: "*Carlos II y su corte. Tomo II (1669-1679)*, por Gabriel Maura Gamazo", *La Lectura*, Año XVI Tomo III (1916), pp. 308-315. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=522c55e7-47eb-4b95-a234-1453dc39b128).

DELEITO PIÑUELA, José: "*Cartas de Bolívar (1799 á 1822)*. Prólogo de José Enrique Rodó y notas de R. Blanco Fombona", *La Lectura*, Año XV Tomo I (1915), pp. 180-182. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=67c211d0-0f2f-4d3b-9f17-98d4147a648d).

DELEITO PIÑUELA, José: "*Cartas de Sucre al Libertador*, por Daniel F. O'Leary (1820-1830). De la Biblioteca Ayacucho", *La Lectura*, Año XIX Tomo II (1919), pp. 296-298. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=cd37c85c-28f1-4537-a24f-54bdfe7e0d27).

DELEITO PIÑUELA, José: "*Catálogo de los manuscritos existentes en la Biblioteca Universitaria de Valencia*, por D. Marcelino Gutiérrez del Caño. Con un prólogo de D. Francisco Rodríguez Marín", *La Lectura*, Año XV Tomo I (1915), pp. 74-75. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=67c211d0-0f2f-4d3b-9f17-98d4147a648d).

DELEITO PIÑUELA, José: "*Colección diplomática de Jaime el Conquistador. Años 1217 a 1253. Tomo I*, por A. Huici", *La Lectura*, Año XVII Tomo I (1917), pp. 70-72. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=10a6bc62-8714-46e8-9121-44b088156cf0).

DELEITO PIÑUELA, José: "*Colón, español. Su origen y patria*, por Celso García de la Riega", *La Lectura*, Año XVI Tomo I (1916), pp. 287-291. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=6a0b039f-2a49-4a1c-81a1-000fbbca65fa).

DELEITO PIÑUELA, José: "*Cómo acabó la dominación de España en América*, por Enrique Piñeyro", *La Lectura*, Año IX Tomo III (1909), pp. 302-307. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=d7c1b13d-9266-4568-9848-df27ee9b494b).

DELEITO PIÑUELA, José: "*Compendio de Historia de la Química y de la Farmacia*, por el Dr. Agustín Murúa y Valerdi", *La Lectura*, Año XIII Tomo I (1913), pp. 68-70. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=91bedc26-8055-47b0-a985-844277bed62d).

DELEITO PIÑUELA, José: "*Comunidades de Castilla y guerra en Euskeria. 1520-24 (una colección diplomática)*, por Pedro de Larrinoa", *La Lectura*, Año XX Tomo II (1920), pp. 59-60. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=04bff396-c0f5-4e14-a7d4-dc0d3b037012).

DELEITO PIÑUELA, José: "*Considerable número de libros antiguos y modernos existentes en Marruecos*, por Francisco Codera", *La Lectura*, Año IX Tomo II (1909), pp. 176-178. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=dd6fb2db-ad61-42ee-8f25-c9515a29dda5).

DELEITO PIÑUELA, José: "*Cuestiones Históricas (Edades Antigua y Media). Tomo I*, por Antonio Ballesteros y Pío Ballesteros", *La Lectura*, Año XV Tomo II (1915), pp. 46-50. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=cf6706e4-36aa-45aa-993d-26ca98d8d018).

DELEITO PIÑUELA, José: "*Curso completo de Historia*, por Albert Malet, J. Isaac y Charles Maquet. Versión castellana por D. Miguel Ruiz", *La Lectura*, Año XVI Tomo I (1916), pp. 56-62. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=6a0b039f-2a49-4a1c-81a1-000fbbca65fa).

DELEITO PIÑUELA, José: "*Diego Ribero, cosmógrafo y cartógrafo de la Casa de la Contratación de Sevilla*, por Germán Latorre. Publicaciones del Centro oficial de Estudios americanistas de Sevilla, cuaderno II", *La Lectura*, Año XIX Tomo I (1919), pp. 297-298. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=cdedbc63-1032-4cfa-a31a-81c5111ed61f).

DELEITO PIÑUELA, José: "*Documentos de la Iglesia Colegial de Santa María la Mayor (hoy Metropolitana) de Valladolid. Siglo XIII (1201-1280)*. Transcriptos por D. Manuel Mañueco Villalobos y anotados por D. José Zurita Nieto. Publicados por la Sociedad de Estudios históricos castellanos", *La Lectura*, Año XX Tomo II (1920), pp. 169-171. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=04bff396-c0f5-4e14-a7d4-dc0d3b037012).

DELEITO PIÑUELA, José: "*Don Gaspar Melchor de Jovellanos. Su vida, su tiempo, sus obras, su influencia social*. Obra premiada por la Real Academia de Ciencias Morales y Políticas en el concurso ordinario de 1912, escrita por D. Julián Juderías", *La Lectura*, Año XIV Tomo I (1914), pp. 295-300. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=83409f86-9d0f-4ab7-941a-79bed7eb10eb).

DELEITO PIÑUELA, José: "*Don Luis de Requeséns y la política española en los Países Bajos*. Discurso leído por Don Francisco Barado y Font, al ingresar en la Academia de la Historia, el 27 de Mayo de 1906", *La Lectura*, Año VII Tomo II (1907), pp. 62-66. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=e6eb1a33-3639-4493-97cc-fc0f1196355a).

DELEITO PIÑUELA, José: "*Don Melendo García de Valdés, XX Obispo de Osma (1210-1225). Apuntes Históricos*, por el Doctor Armando Cotarelo y Valledor", *La Lectura*, Año

IX Tomo II (1909), pp. 180-181. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=dd6fb2db-ad61-42ee-8f25-c9515a29dda5).

DELEITO PIÑUELA, José: "*Dos de mayo de 1808*, por el general G. de Arteche", *La Lectura*, Año VIII Tomo II (1908), pp. 324-327. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=0e447208-3edf-4e41-8c55-2c4238dd0b93).

DELEITO PIÑUELA, José: "*El Almirante don Manuel Blanco Encalada. Correspondencia de Blanco Encalada y otros chilenos eminentes con el Libertador*, por Benjamín Vicuña Mackenna", *La Lectura*, Año XIX Tomo I (1919), pp. 295-297. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=cdedbc63-1032-4cfa-a31a-81c5111ed61f).

DELEITO PIÑUELA, José: "*El Anónimo de Madrid y Copenhague*. Texto árabe, traducción y prólogo por A. Huici. De los Anales del Instituto General y Técnico de Valencia", *La Lectura*, Año XVIII Tomo I (1918), pp. 178-180. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=889238ed-1dd5-4da7-8f7d-7496522a10d9).

DELEITO PIÑUELA, José: "*El atraso de España*, por John Chamberlain", *La Lectura*, Año X Tomo II (1910), pp. 82-85. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=d4864465-867e-4f9c-8fcc-89010d495d14).

DELEITO PIÑUELA, José: "*El carácter científico de la historia*, por D. Gumersindo de Azcárate. Discurso leído con motivo de su recepción en la Academia de la Historia", *La Lectura*, Año X Tomo II (1910), pp. 325-328. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=d4864465-867e-4f9c-8fcc-89010d495d14).

DELEITO PIÑUELA, José: "*El Cartás. Noticias de los reyes del Mogreb e historia de la ciudad de Fez*, por Aben Abi Zara. Traducción castellana, con prólogo y notas por A. Huici. De los Anales del Instituto General y Técnico de Valencia", *La Lectura*, Año XVIII Tomo III (1918), pp. 169- 171. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=6c8f220f-cf66-4b4f-bdce-e706f1d7acc1).

DELEITO PIÑUELA, José: "*El Cónclave de 1774 a 1775. Acción de las Cortes Católicas en la supresión de la Compañía de Jesús, según documentos españoles*, por Enrique Pacheco y de Leyva. Publicado por la Escuela española en Roma", *La Lectura*, Año XVII Tomo III (1917), pp. 187-190. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=e8b6d03e-1c11-481a-8689-6930d32e0914).

DELEITO PIÑUELA, José: "*El Conde de Fuentes y su tiempo. Estudios de Historia militar (siglos XVI al XVII)*, por Julio Fuentes", *La Lectura*, Año IX Tomo I (1909), pp. 83-89. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=a24625ac-9e1c-4b43-9dd8-aab09f469c2b).

DELEITO PIÑUELA, José: "*El cuerpo diplomático español en la guerra de la independencia. Libro primero: Los precedentes*, por D. Fernando Antón del Olmet", *La*

Lectura, Año XII Tomo I (1912), pp. 377-383. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=eec14a94-5396-4a59-8551-be0ae9bb3e7e).

DELEITO PIÑUELA, José: "*El Dos de Mayo de 1808 en Madrid*, por D. Juan Pérez de Guzmán y Gallo", *La Lectura*, Año VIII Tomo II (1908), pp. 476-482. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=0e447208-3edf-4e41-8c55-2c4238dd0b93).

DELEITO PIÑUELA, José: "*El factor geográfico en la política sudamericana*, por don Carlos Badía Malagrida", *La Lectura*, Año XX Tomo II (1920), pp. 57-58. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=04bff396-c0f5-4e14-a7d4-dc0d3b037012).

DELEITO PIÑUELA, José: "El hallazgo y el descubrimiento arqueológico de la Historia del Arte. Discurso de recepción del excelentísimo señor don Amalio Gimeno, en la Real Academia de Bellas Artes de San Fernando", *La Lectura*, Año XVI Tomo III (1916), pp. 86-90. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=522c55e7-47eb-4b95-a234-1453dc39b128).

DELEITO PIÑUELA, José: "*El intento de desaparición del poder temporal del Papa en el siglo XVIII*, por Manuel Conrotte", *La Lectura*, Año XIX Tomo II (1919), pp. 187-188. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=cd37c85c-28f1-4537-a24f-54bdfe7e0d27).

DELEITO PIÑUELA, José: "*El Japón moderno. Su evolución*, por Ludovico Naudeau", *La Lectura*, Año XI Tomo III (1911), pp. 461-465. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=590d1334-7dbf-406b-bc31-f2ef2286aeea).

DELEITO PIÑUELA, José: "*El maestro del Libertador*, por F. Lozano y Lozano", *La Lectura*, Año XV Tomo II (1915), pp. 267-270. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=cf6706e4-36aa-45aa-993d-26ca98d8d018).

DELEITO PIÑUELA, José: "*El monasterio de Nuestra Señora de la Rábida*, por Ricardo Velázquez Bosco. Publicación de la Junta para Ampliación de estudios e investigaciones científicas", *La Lectura*, Año XV Tomo III (1915), pp. 174-176. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=c2e4a216-30a5-44c3-a3e4-4e4f118f374e).

DELEITO PIÑUELA, José: "*El monasterio de religiosas benedictinas de San Pelayo El Real de Oviedo*, por J. B. Sitges", *La Lectura*, Año XIV Tomo II (1914), pp. 277-280. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=39d8c9d2-ca0e-4538-a166-6514c22960d0).

DELEITO PIÑUELA, José: "*El obispo de Orense en la Regencia del año 1810. (Planteamiento de los problemas fundamentales de la vida constitucional de España)*, por Eugenio López-Aydillo", *La Lectura*, Año XVIII Tomo II (1918), pp. 386-389. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=542f4f84-ec38-4484-a8e0-8396481a24c6).

DELEITO PIÑUELA, José: "*El peligro turco en tiempos de Carlos I*, por Enrique Pacheco y de Leyva", *La Lectura*, Año XIX Tomo II (1919), pp. 398-399. Recuperat

d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=cd37c85c-28f1-4537-a24f-54bdfe7e0d27).

DELEITO PIÑUELA, José: "*El príncipe de los genealogistas españoles D. Luis de Salazar y Castro*. Estudio de D. Marcelino Gutiérrez del Caño", *La Lectura*, Año X Tomo II (1910), p. 60. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=d4864465-867e-4f9c-8fcc-89010d495d14).

DELEITO PIÑUELA, José: "*El teatro en Toledo durante los siglos XVI y XVII*, por Julio Milego", *La Lectura*, Año IX Tomo II (1909), pp. 435-438. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=dd6fb2db-ad61-42ee-8f25-c9515a29dda5).

DELEITO PIÑUELA, José: "*El tipo y raza de los vascos*, por Telesforo de Aranzadi", *La Lectura*, Año XX Tomo I (1920), p. 184. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=10f1c5f9-1613-46bf-8375-118673fdb3f1).

DELEITO PIÑUELA, José: "*Embajada del conde de Fernán Núñez en París durante el primer período de la revolución francesa*. Discurso leído en la Academia de la Historia, por D. Juan Pérez de Guzmán", *La Lectura*, Año VIII Tomo I (1908), pp. 454-458. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=7f00758c-bb04-4152-81ca-132cb92c9c6a).

DELEITO PIÑUELA, José: "*Enrique IV y la excelente señora, llamada vulgarmente Doña Juana la Beltraneja, 1425-1530*, por J. B. Sitges", *La Lectura*, Año XIII Tomo II (1913), pp. 186-192. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=a72b8b1d-9def-4a21-876d-cedcdc6a27d1).

DELEITO PIÑUELA, José: "*Ensayo sobre la historia contemporánea de Honduras*, por César Lagos", *La Lectura*, Año X Tomo I (1910), pp. 310-313. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=02ac1e04-90ac-41f5-a902-0279fa099945).

DELEITO PIÑUELA, José: "*España en el Congreso de Viena, según la correspondencia oficial de D. Pedro Gómez Labrador*, por W. R. de Villa-Urrutia", *La Lectura*, Año VIII Tomo III (1908), pp. 309-315. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=05439a4e-1445-4386-98d3-66752aab222e).

DELEITO PIÑUELA, José: "*España en tiempo de Carlos II 'El Hechizado'*, por Julián Juderías", *La Lectura*, Año XII Tomo II (1912), pp. 76-82. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=f537a422-4072-4e0e-b11e-a3f41bee787e).

DELEITO PIÑUELA, José: "*España vista por los extranjeros*, por García Mercadal", *La Lectura*, Año XVIII Tomo III (1918), pp. 166-169. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=6c8f220f-cf66-4b4f-bdce-e706f1d7acc1).

DELEITO PIÑUELA, José: "*España vista por los extranjeros. II. Relaciones de viajeros y embajadores (siglo XVI)*, por J. García Mercadal", *La Lectura*, Año XX Tomo II (1920),

pp. 397-399. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=04bff396-c0f5-4e14-a7d4-dc0d3b037012).

DELEITO PIÑUELA, José: "*España y la Regencia. Anales de diez y seis años (1885-1902)*, por D. Antonio Pirala", *La Lectura*, Año VII Tomo III (1907), pp. 246-248. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=706be746-87ce-4f9e-b68d-418ebe9a852f).

DELEITO PIÑUELA, José: "*España y los países musulmanes durante el ministerio de Floridablanca*, por Manuel Conrotte", *La Lectura*, Año X Tomo II (1910), pp. 444-447. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=d4864465-867e-4f9c-8fcc-89010d495d14).

DELEITO PIÑUELA, José: "*Estudio histórico-crítico acerca de Alfonso de Quintanilla, Contador Mayor de los Reyes Católicos*, por Rafael Fuertes Arias", *La Lectura*, Año X Tomo III (1910), pp. 185-189. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=68b9c3b0-29ff-451b-9803-b1083afdd202).

DELEITO PIÑUELA, José: "*Estudio sobre la campaña de las Navas de Tolosa*, por A. Huici. Publicado por los *Anales del Instituto General y Técnico de Valencia*", *La Lectura*, Año XVI Tomo III (1916), pp. 194-197. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=522c55e7-47eb-4b95-a234-1453dc39b128).

DELEITO PIÑUELA, José: "*Estudios críticos de historia árabe española (2ª serie)*, por Francisco Codera", *La Lectura*, Año XVIII Tomo I (1918), pp. 176-178. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=889238ed-1dd5-4da7-8f7d-7496522a10d9).

DELEITO PIÑUELA, José: "*Estudios de la vida, reinado, proscripción y muerte de Carlos IV y María Luisa de Borbon, Reyes de España*, por D. Juan Pérez de Guzmán y Gallo", *La Lectura*, Año VIII Tomo III (1908), pp. 433-439. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=05439a4e-1445-4386-98d3-66752aab222e).

DELEITO PIÑUELA, José: "*Estudios hispano-marroquies. La Embajada de D. Francisco Salinas y Moñino y el Arreglo de 1785*, por D. Gabriel de Morales, Teniente Coronel de Estado Mayor. Publicado en el Boletín de la Real Academia de la Historia", *La Lectura*, Año XIII Tomo II (1913), pp. 302-304. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=a72b8b1d-9def-4a21-876d-cedcdc6a27d1).

DELEITO PIÑUELA, José: "*Estudios históricos y críticos. Primera serie*, por el Marqués de Lema", *La Lectura*, Año XIII Tomo III (1913), pp. 57-60. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=f26aefe1-2e9f-4ced-9876-11c1814c62dd).

DELEITO PIÑUELA, José: "*Etnografia. Sus bases, sus métodos y aplicaciones a España*, por L. de Hoyos y T. de Aranzadi. De la Biblioteca Corona", *La Lectura*, Año XVIII Tomo III (1918), pp. 171-173. Recuperat d'internet

(https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=6c8f220f-cf66-4b4f-bdce-e706f1d7acc1).

DELEITO PIÑUELA, José: "*Etude sur le feminisme dans l'antiquité* par Cleyre Yvelin", *La Lectura*, Año IX Tomo III (1909), pp. 428-433. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=d7c1b13d-9266-4568-9848-df27ee9b494b).

DELEITO PIÑUELA, José: "*Exploración de catorce dólmenes del Aralar*, por T. de Aranzadi y F. de Ansoleaga. Segunda y tercera expedición subvencionadas por la excelentísima Diputación foral y provincial de Navarra", *La Lectura*, Año XX Tomo I (1920), pp. 281-282. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=10f1c5f9-1613-46bf-8375-118673fdb3f1).

DELEITO PIÑUELA, José: "*Exploración de seis dólmenes de la sierra de Aizcorri. Memoria presentada a la excelentísima Diputación de Guipúzcoa por don Telesforo de Aranzadi*, don José M. de Barandiaran y don Enrique de Eguren", *La Lectura*, Año XX Tomo I (1920), pp. 54-55. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=10f1c5f9-1613-46bf-8375-118673fdb3f1).

DELEITO PIÑUELA, José: "*Fernando II de Aragón y V de Castilla, en la reconquista del reino moro de Granada*. Conferencia inaugural del curso de 1918-19 en el Ateneo de Zaragoza, leída por Mariano Gaspar Remiro", *La Lectura*, Año XIX Tomo II (1919), pp. 186-187. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=cd37c85c-28f1-4537-a24f-54bdfe7e0d27).

DELEITO PIÑUELA, José: "*Fernando VI y Doña Bárbara de Braganza (1748-1759). Apuntes sobre su reinado*, por Angela García Rives. Tesis doctoral en la Facultad de Filosofía y Letras", *La Lectura*, Año XVIII Tomo III (1918), pp. 54-56. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=6c8f220f-cf66-4b4f-bdce-e706f1d7acc1).

DELEITO PIÑUELA, José: "*Fuentes de la Historia de España. Ensayo de bibliografía sistemática de las monografías impresas que ilustran la historia política nacional de España, excluídas sus relaciones con América*, por B. Sánchez Alonso. Con un prólogo de don Rafael Altamira", *La Lectura*, Año XX Tomo I (1920), pp. 51-54. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=10f1c5f9-1613-46bf-8375-118673fdb3f1).

DELEITO PIÑUELA, José: "*Fueros leoneses de Zamora, Salamanca, Ledesma y Alba de Tormes*. Edición y estudio de Américo Castro y Federico de Onís. I. Textos. Publicado por la Junta para Ampliación de Estudios e Investigaciones científicas", *La Lectura*, Año XVII Tomo I (1917), pp. 283-286. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=10a6bc62-8714-46e8-9121-44b088156cf0).

DELEITO PIÑUELA, José: "*Gijón en la Historia General de Asturias*, por Julio Somoza García Sala", *La Lectura*, Año IX Tomo II (1909), pp. 308-313. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=dd6fb2db-ad61-42ee-8f25-c9515a29dda5).

DELEITO PIÑUELA, José: "*Grandeza y decadencia de Roma. Tomo I: «La Conquista»*, por G. Ferrero. Traducción de M. Giges Aparicio. De la Biblioteca Científico-filosófica", *La Lectura*, Año IX Tomo III (1909), pp. 53-54. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=d7c1b13d-9266-4568-9848-df27ee9b494b).

DELEITO PIÑUELA, José: "*Grecia y la civilización cretico-micénica*, por P. Bosch Gimpera", *La Lectura*, Año XV Tomo I (1915), pp. 72-74. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=67c211d0-0f2f-4d3b-9f17-98d4147a648d).

DELEITO PIÑUELA, José: "*Hernán Cortés (Estudio de un carácter)*, por el Teniente General Marqués de Polavieja", *La Lectura*, Año X Tomo I (1910), pp. 182-187. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=02ac1e04-90ac-41f5-a902-0279fa099945).

DELEITO PIÑUELA, José: "*Histoire de Charles V*, por Delachanal", *La Lectura*, Año X Tomo II (1910), pp. 61-62. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=d4864465-867e-4f9c-8fcc-89010d495d14).

DELEITO PIÑUELA, José: "*Histoire générale du IV siècle a nos jours*. Obra publicada bajo la dirección de MM. Ernest Lavisse y Alfred Rambaud. Doce volúmenes de 900 págs. aproximadamente cada uno", *La Lectura*, Año VIII Tomo I (1908), pp. 67-75. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=7f00758c-bb04-4152-81ca-132cb92c9c6a).

DELEITO PIÑUELA, José: "*Histoire moderne des arméniens dépuis la chute du royaume jusqu'a nos jours (1375-1916)*, por K. J. Basmadjian", *La Lectura*, Año XVIII Tomo III (1918), pp. 391-392. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=6c8f220f-cf66-4b4f-bdce-e706f1d7acc1).

DELEITO PIÑUELA, José: "*Historia crítica de la campaña de 1859-60*, por A. Joly. Versión española de A. Huici", *La Lectura*, Año XI Tomo I (1911), pp. 495-498. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=51032106-2ead-4a8e-9302-dd693a775b9a).

DELEITO PIÑUELA, José: "*Historia crítica del asesinato cometido en la persona del Gran Mariscal de Ayacucho*, por Antonio José de Irisarri", *La Lectura*, Año XIX Tomo I (1919), pp. 190-192. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=cdedbc63-1032-4cfa-a31a-81c5111ed61f).

DELEITO PIÑUELA, José: "*Historia crítica del reinado de don Alfonso XIII durante su menoridad bajo la regencia de su madre doña María Cristina de Austria. Tomo I*, por Gabriel Maura Gamazo", *La Lectura*, Año XX Tomo II (1920), pp. 166-169. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=04bff396-c0f5-4e14-a7d4-dc0d3b037012).

DELEITO PIÑUELA, José: "*Historia de España. Resumen crítico*, por Ángel Salcedo Ruiz, é *Historia gráfica de la civilización española (ilustración y notas explicativas de la misma)*, por Manuel Angel y Alvarez", *La Lectura*, Año XV Tomo I (1915), pp. 298-305.

Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=67c211d0-0f2f-4d3b-9f17-98d4147a648d).

DELEITO PIÑUELA, José: "*Historia de España y de la Civilización Española, tomo III*, por D. Rafael Altamira", *La Lectura*, Año VIII Tomo I (1908), pp. 327-333. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=7f00758c-bb04-4152-81ca-132cb92c9c6a).

DELEITO PIÑUELA, José: "*Historia de España y de la Civilización Española, tomo IV*, por Rafael Altamira y Crevea. Ilustrado con 98 fotograbados", *La Lectura*, Año XI Tomo I (1911), pp. 204-209. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=51032106-2ead-4a8e-9302-dd693a775b9a).

DELEITO PIÑUELA, José: "*Historia de España y su influencia en la Historia Universal. Tomo I*, por don Antonio Ballesteros y Beretta", *La Lectura*, Año XIX Tomo I (1919), pp.187-190. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=cdedbc63-1032-4cfa-a31a-81c5111ed61f).

DELEITO PIÑUELA, José: "*Historia de la Compañía de Jesús en la asistencia de España. Tomo IV, Aquaviva (segunda parte). 1581-1615*, por el P. Antonio Astrain, de la misma Compañía", *La Lectura*, Año XIV Tomo I (1914), pp. 206-209. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=83409f86-9d0f-4ab7-941a-79bed7eb10eb).

DELEITO PIÑUELA, José: "*Historia de la Ética*, por Martín Navarro y Flores, catedrático del instituto de Tarragona y ex profesor de la Institución libre de enseñanza", *La Lectura*, Año XIV Tomo II (1914), pp. 60-65. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=1a60e466-4d4a-495b-8834-0a13eab776a1).

DELEITO PIÑUELA, José: "*Historia de la novela en España desde el Romanticismo a nuestros días*, por Andrés González-Blanco", *La Lectura*, Año IX Tomo II (1909), pp. 73-80. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=dd6fb2db-ad61-42ee-8f25-c9515a29dda5).

DELEITO PIÑUELA, José: "*Historia de la Pedagogía*, por H. Weimer. Traducción de Gloria Giner de Ríos", *La Lectura*, Año XIV Tomo III (1914), pp. 186-187. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=39d8c9d2-ca0e-4538-a166-6514c22960d0).

DELEITO PIÑUELA, José: "*Historia de los vascos en el descubrimiento, conquista y civilización de América. Tomo I*, por Segundo de Ispizua", *La Lectura*, Año XIV Tomo III (1914), pp. 190-192. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=39d8c9d2-ca0e-4538-a166-6514c22960d0).

DELEITO PIÑUELA, José: "*Historia de los vascos en el descubrimiento, conquista y civilización de América. Tomo II*, por Segundo de Ispizua", *La Lectura*, Año XV Tomo II (1915), pp. 173-176. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=cf6706e4-36aa-45aa-993d-26ca98d8d018).

DELEITO PIÑUELA, José: "*Historia de Santiago de Cuba*, por José María Callejas. Compuesta y redactada en vista de los manuscritos originales é inéditos de 1823, y precedida de un prólogo por Fernando Ortiz", *La Lectura*, Año XII Tomo II (1912), pp. 388-389. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=f537a422-4072-4e0e-b11e-a3f41bee787e).

DELEITO PIÑUELA, José: "*Historia del Monasterio de Yuste*, por el P. Domingo de G. María de Alboraya, religioso terciario capuchino", *La Lectura*, Año VII Tomo III (1907), pp. 381-385. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=706be746-87ce-4f9e-b68d-418ebe9a852f).

DELEITO PIÑUELA, José: "*Historia del Museo Arqueológico de San Marcos de León. Apuntes para un catálogo*, por Eloy Díaz-Jiménez y Molleda. Prólogo de Julio Puyol y Allonso", *La Lectura*, Año XX Tomo III (1920), pp. 86-87. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=0358e8c8-677b-4ef8-8dc2-dab154c1b3ca).

DELEITO PIÑUELA, José: "*Historia del pueblo español, su origen, desarrollo e influencia*, por Martín Hume, versión castellana de D. José de Caso", *La Lectura*, Año VII Tomo III (1907), pp. 49-53. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=706be746-87ce-4f9e-b68d-418ebe9a852f).

DELEITO PIÑUELA, José: "*Historia General*, por Manuel Sales y Ferré", *La Lectura*, Año XII Tomo III (1912), pp. 272-275. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=4d5805a6-53e7-4487-b1f5-30dc2de52b27).

DELEITO PIÑUELA, José: "*Historia General de Bizcaya*, por el presbítero Dr. Estanislao Jaime de Labayru y Goicoechea", *La Lectura*, Año VI Tomo III (1906), pp. 236-239. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=db90e306-3002-4bcd-9672-1f2c6e94aae5).

DELEITO PIÑUELA, José: "*Historia Moderna*, por Julio Fuentes. Artículo publicado por la *Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos*. (Un folleto de 10 págs.)", *La Lectura*, Año XII Tomo II (1912), pp. 170-172. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=f537a422-4072-4e0e-b11e-a3f41bee787e).

DELEITO PIÑUELA, José: "*Juan del Encina en León*, por Eloy Díaz Jiménez y Molleda", *La Lectura*, Año X Tomo I (1910), pp. 67-68. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=02ac1e04-90ac-41f5-a902-0279fa099945).

DELEITO PIÑUELA, José: "*Juan Martínez Villergas, bosquejo biografico-critico*, por Narciso Alonso Cortés. De la Biblioteca Studium", *La Lectura*, Año XIV Tomo I (1914), pp. 434-440. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=83409f86-9d0f-4ab7-941a-79bed7eb10eb).

DELEITO PIÑUELA, José: "*Juicio político del año 1834, por don Bartolomé José Gallardo*, por Pedro Sáinz y Rodríguez", *La Lectura*, Año XIX Tomo III (1919), pp. 301-302. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=cc5d0b71-428e-44da-9050-4f43ec0576c9).

DELEITO PIÑUELA, José: "*L'enseignement de l'histoire*, por MM. Ch. Seignobos, Ch.-V. Langlois, L. Gallouédec y M. Tourneur", *La Lectura*, Año VIII Tomo III (1908), pp. 175-182. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=05439a4e-1445-4386-98d3-66752aab222e).

DELEITO PIÑUELA, José: "*L'Espagne en 1810 (Souvenirs d'un prisonnier de guerre anglais)*, por Albert Savine", *La Lectura*, Año X Tomo II (1910), pp. 441-444. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=d4864465-867e-4f9c-8fcc-89010d495d14).

DELEITO PIÑUELA, José: "*L'Espagne et Napoleon. 1804-1809*, por Geoffroy de Grandmaison", *La Lectura*, Año X Tomo I (1910), pp. 410-413. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=02ac1e04-90ac-41f5-a902-0279fa099945).

DELEITO PIÑUELA, José: "*La antigua civilización ibérica en el Reino de Valencia*, por J. Almarche Vázquez", *La Lectura*, Año XVIII Tomo II (1918), pp. 283-286. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=542f4f84-ec38-4484-a8e0-8396481a24c6).

DELEITO PIÑUELA, José: "*La cartografía colonial americana (Cartas geográficas más antiguas referentes al Nuevo Mundo, contenidas en el Archivo General de Indias de Sevilla)*, por don Germán Latorre", *La Lectura*, Año XVII Tomo II (1917), pp. 399-400. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=d0b36ff7-e073-4527-b63b-e687b8f49225).

DELEITO PIÑUELA, José: "*La Casa de la Diputación. Monografía*, por José Martínez Aloy", *La Lectura*, Año XII Tomo II (1912), p. 292. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=f537a422-4072-4e0e-b11e-a3f41bee787e).

DELEITO PIÑUELA, José: "*La Condesa de Bureta Dª María Consolación de Azlor y Villavicencio, y el Regente D. Pedro María Ric y Montserrat. Episodios y documentos de los Sitios de Zaragoza*, por D. Mariano de Paño y Ruata", *La Lectura*, Año X Tomo II (1910), pp. 220-224. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=d4864465-867e-4f9c-8fcc-89010d495d14).

DELEITO PIÑUELA, José: "*La creación de Bolivia*, por Sabino Pinilla. Prólogo y notas de Alcides Arguedas. De la Biblioteca Ayacucho", *La Lectura*, Año XVIII Tomo III (1918), pp. 56-58. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=6c8f220f-cf66-4b4f-bdce-e706f1d7acc1).

DELEITO PIÑUELA, José: "*La cultura filosófica en España*, por José Ingegnieros", *La Lectura*, Año XVIII Tomo I (1918), pp. 173-176. Recuperat d'internet

(https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=889238ed-1dd5-4da7-8f7d-7496522a10d9).

DELEITO PIÑUELA, José: "*La educación del pueblo griego y su influjo en la civilización*, por Th. Davidson. Traducción de Juan Uña. De la Biblioteca Ciencia y Educación. Sección general. Ediciones de La Lectura", *La Lectura*, Año XIV Tomo III (1914), pp. 68-72. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=39d8c9d2-ca0e-4538-a166-6514c22960d0).

DELEITO PIÑUELA, José: "*La enseñanza de la historia*, por Lavisse, Monod, Hinsdale, Altamira y Cossío, de la Biblioteca Ciencia y Educación, Sección de Metodología, Ediciones de «La Lectura». Traducciones por D. Barnés", *La Lectura*, Año XIII Tomo III (1913), pp. 198-204. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=f26aefe1-2e9f-4ced-9876-11c1814c62dd).

DELEITO PIÑUELA, José: "La enseñanza de la Historia en la Universidad española y su reforma posible. Discurso inaugural del curso 1918-1919", en Pedro RUIZ TORRES (ed.): *Discursos sobre la historia. Lecciones de apertura de curso en la Universidad de Valencia (1870-1937)*, València, Universitat de València, 2000, pp. 143-246.

DELEITO PIÑUELA, José: "*La enseñanza de la historia en las universidades alemanas*, por Ernesto Quesada, Profesor titular de Economía política y consejero académico de la Facultad de Ciencias jurídicas y sociales (Universidad de La Plata)", *La Lectura*, Año XII Tomo III (1912), pp. 416-423. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=4d5805a6-53e7-4487-b1f5-30dc2de52b27).

DELEITO PIÑUELA, José: "La enseñanza universitaria de la Historia en España", *La Lectura*, Año XX Tomo III (1920), pp. 113-123 i 213-230. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=0358e8c8-677b-4ef8-8dc2-dab154c1b3ca).

DELEITO PIÑUELA, José: "*La formation des legendes*, por A. Van Gennep", *La Lectura*, Año XIII Tomo III (1913), pp. 293-298. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=f26aefe1-2e9f-4ced-9876-11c1814c62dd).

DELEITO PIÑUELA, José: "*La Infanta Carlota Joaquina y la política de España en América (1808-1812)*, por Julián María Rubio. De la Biblioteca de Historia hispanoamericana", *La Lectura*, Año XX Tomo III (1920), pp. 179-181. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=0358e8c8-677b-4ef8-8dc2-dab154c1b3ca).

DELEITO PIÑUELA, José: "*La intervención de España en la independencia de los Estados Unidos de la América del Norte*, por Manuel Conrotte", *La Lectura*, Año XX Tomo II (1920), pp. 399-401. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=04bff396-c0f5-4e14-a7d4-dc0d3b037012).

DELEITO PIÑUELA, José: "*La intervención de Floridablanca en la redacción del Breve para la supresión de los Jesuitas (1772-1773)*, por Enrique Pacheco y de Leyva.

Publicación de la Escuela española en Roma", *La Lectura*, Año XVI Tomo II (1916), pp. 193-196. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=21146ebe-44c8-4bca-9741-59c0bacdec43).

DELEITO PIÑUELA, José: "La investigación erudita y la síntesis en la historia", *La Lectura*, Año XIX Tomo III (1919), pp. 133-156 i 239-252. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=cc5d0b71-428e-44da-9050-4f43ec0576c9).

DELEITO PIÑUELA, José: "*La Leyenda Negra y la verdad histórica. Contribución al estudio del concepto de España en Europa, de las causas de este concepto y de la tolerancia religiosa y política en los países civilizados*, por Julián Juderías", *La Lectura*, Año XIV Tomo III (1914), pp. 62-68. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=39d8c9d2-ca0e-4538-a166-6514c22960d0).

DELEITO PIÑUELA, José: "*La literatura española. Resumen de historia crítica*, por Angel Salcedo", *La Lectura*, Año XIX Tomo III (1919), pp. 298-301. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=cc5d0b71-428e-44da-9050-4f43ec0576c9).

DELEITO PIÑUELA, José: "*La monarquía en América. Bolívar y el general San Martín*, por Carlos A. Villanueva", *La Lectura*, Año XI Tomo III (1911), pp. 333-335. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=590d1334-7dbf-406b-bc31-f2ef2286aeea).

DELEITO PIÑUELA, José: "*La patria del beato Juan de Avila*, por A. Arenas. Anales del Instituto General y Técnico de Valencia", *La Lectura*, Año XIX Tomo I (1919), pp. 58-59. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=cdedbc63-1032-4cfa-a31a-81c5111ed61f).

DELEITO PIÑUELA, José: "*La reina de las reinas. Isabel la Católica. Estudios sobre la Reconquista española*, por Cristóbal Hare. Traducción directa del inglés y anotaciones de Julio Fuentes. De la colección de «Estudios históricos»", *La Lectura*, Año XV Tomo I (1915), pp. 69-72. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=67c211d0-0f2f-4d3b-9f17-98d4147a648d).

DELEITO PIÑUELA, José: "*La science française*. París. Ministère de l'Instruction publique et des Beaux Arts. 1915", *La Lectura*, Año XVII Tomo I (1917), pp. 412-418. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=10a6bc62-8714-46e8-9121-44b088156cf0).

DELEITO PIÑUELA, José: "*La separación del Virreinato de Nueva España de la Metrópoli. Investigación histórica sobre la documentación contenida en el Archivo de Indias*, por Germán Latorre", *La Lectura*, Año XVI Tomo I (1916), pp. 173-176. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=6a0b039f-2a49-4a1c-81a1-000fbbca65fa).

DELEITO PIÑUELA, José: "*La transformación del Japón*. Discurso leído ante la Real Academia de Ciencias Morales y Políticas, en sesión pública celebrada para conmemorar el 50° aniversario de su constitución el día 7 de Febrero de 1909, por el Ilmo. Sr. D.

Manuel Sales y Ferré", *La Lectura*, Año IX Tomo I (1909), pp. 458-464. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=a24625ac-9e1c-4b43-9dd8-aab09f469c2b).

DELEITO PIÑUELA, José: "*La vie universitaire dans l'ancienne Espagne*, por Gustavo Reynier", *La Lectura*, Año VII Tomo II (1907), pp. 291-294. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=e6eb1a33-3639-4493-97cc-fc0f1196355a).

DELEITO PIÑUELA, José: "*Las mujeres de Fernando VII*, por el Marqués de Villa Urrutia (con cinco retratos)", *La Lectura*, Año XVII Tomo II (1917), pp. 67-71. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=d0b36ff7-e073-4527-b63b-e687b8f49225).

DELEITO PIÑUELA, José: "*Las mujeres del rey D. Pedro I de Castilla*, por J. B. Sitges", *La Lectura*, Año X Tomo III (1910), pp. 70-75. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=68b9c3b0-29ff-451b-9803-b1083afdd202).

DELEITO PIÑUELA, José: "*Le travail dans le monde romain*, por Paul Louis", *La Lectura*, Año XIII Tomo II (1913), pp. 428-434. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=a72b8b1d-9def-4a21-876d-cedcdc6a27d1).

DELEITO PIÑUELA, José: "*Lecciones de literatura española*, por Jaime Fitzmaurice-Kelly", *La Lectura*, Año XI Tomo III (1911), pp. 459-461. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=590d1334-7dbf-406b-bc31-f2ef2286aeea).

DELEITO PIÑUELA, José: "*Les jardins de l'histoire*, por Emile Gebhardt", *La Lectura*, Año XI Tomo I (1911), pp. 498-500. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=51032106-2ead-4a8e-9302-dd693a775b9a).

DELEITO PIÑUELA, José: "*Les universités allemandes au XXe siècle*, por René Cruchet", *La Lectura*, Año XVI Tomo III (1916), pp. 202-204. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=522c55e7-47eb-4b95-a234-1453dc39b128).

DELEITO PIÑUELA, José: "*Límites probables de la conquista árabe en la cordillera pirenaica*, por D. Francisco Codera. Publicado en el Boletín de la Real Academia de la Historia", *La Lectura*, Año VIII Tomo I (1908), pp. 452-454. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=7f00758c-bb04-4152-81ca-132cb92c9c6a).

DELEITO PIÑUELA, José: "*Lo científico en la historia*, por Julián Ribera", *La Lectura*, Año VI Tomo II (1908), pp. 407-411. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=0e447208-3edf-4e41-8c55-2c4238dd0b93).

DELEITO PIÑUELA, José: "*Los amigos de Lastanosa. Cartas interesantes de varios eruditos del siglo XVIII*, por Ricardo del Arco. Revista Histórica, Valladolid, 1918", *La Lectura*, Año XIX Tomo II (1919), pp. 295-296. Recuperat d'internet

(https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=cd37c85c-28f1-4537-a24f-54bdfe7e0d27).

DELEITO PIÑUELA, José: "*Los conquistadores de Chile. Tomo II*, por Tomás Thayer Ojeda. Publicado en los Anales de la Universidad de Chile, tomos CXXV y CXXVI", *La Lectura*, Año XII Tomo II (1912), pp. 387-388. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=f537a422-4072-4e0e-b11e-a3f41bee787e).

DELEITO PIÑUELA, José: "*Los Estados Unidos y el Japón. El conflicto yanqui-japonés*, por José Cascales y Muñoz", *La Lectura*, Año IX Tomo II (1909), pp. 439-440. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=dd6fb2db-ad61-42ee-8f25-c9515a29dda5).

DELEITO PIÑUELA, José: "*Los Gentiles del Aralar*, por Telesforo de Aranzadi", *La Lectura*, Año XX Tomo I (1920), pp. 183-184. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=10f1c5f9-1613-46bf-8375-118673fdb3f1).

DELEITO PIÑUELA, José: "*Los seis primeros siglos de la Iglesia. Historia crítica*, por Mons. L. Duchesne. Tomo I. Versión castellana de la cuarta edición francesa (1908), por el P. Pedro Rodríguez, S. O A., profesor del Colegio Internacional de Santa Mónica, de Roma", *La Lectura*, Año XI Tomo II (1910), pp. 204-205. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=d4864465-867e-4f9c-8fcc-89010d495d14).

DELEITO PIÑUELA, José: "*Los Teobaldos de Navarra. (Ensayo de crítica histórica)*, por Tomás Domínguez Arévalo", *La Lectura*, Año X Tomo III (1910), pp. 298-299. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=68b9c3b0-29ff-451b-9803-b1083afdd202).

DELEITO PIÑUELA, José: "*Los vascos en América. Historia de América. Tomo III*. Por Segundo de Ispízua", *La Lectura*, Año XVIII Tomo I (1918), pp. 58-60. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=889238ed-1dd5-4da7-8f7d-7496522a10d9).

DELEITO PIÑUELA, José: "*Los vascos en América. Historia de América. Vol. IV. Venezuela. Tomo I: Descubrimiento*. Por Segundo de Ispizua", *La Lectura*, Año XIX Tomo I (1919), pp. 57-58. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=cdedbc63-1032-4cfa-a31a-81c5111ed61f).

DELEITO PIÑUELA, José: "*Louis XI en pélerinage. Estudio histórico*, por Marcel Navarre", *La Lectura*, Año IX Tomo I (1909), pp. 193-197. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=a24625ac-9e1c-4b43-9dd8-aab09f469c2b).

DELEITO PIÑUELA, José: "*Manual de Historia de España. 2 tomos*, por Pedro Aguado Bleye", *La Lectura*, Año XX Tomo I (1920), pp. 284-286. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=10f1c5f9-1613-46bf-8375-118673fdb3f1).

DELEITO PIÑUELA, José: "*Mapa-Mundi de San Isidoro de Sevilla. Primera publicación en castellano de un libro de Geografía del sabio Arzobispo español, hecha*

según un manuscrito que se presume redactado en el siglo XIII y que en copia existe en la Biblioteca del Real Monasterio de San Lorenzo de El Escorial y en la Nacional de Madrid, por Antonio Blázquez y Delgado Aguilera", *La Lectura*, Año IX Tomo III (1909), pp. 307-308. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=d7c1b13d-9266-4568-9848-df27ee9b494b).

DELEITO PIÑUELA, José: "*Memorias de la guerra de la independencia, escritas por soldados franceses*, por Rafael Farias", *La Lectura*, Año XX Tomo III (1920), pp. 181-183. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=0358e8c8-677b-4ef8-8dc2-dab154c1b3ca).

DELEITO PIÑUELA, José: "*Misiones del Paraguay. Organización social de las doctrinas guaraníes de la Compañía de Jesús*. Obra escrita por el P. Pablo Hernández, religioso de la misma Compañía", *La Lectura*, Año XIII Tomo III (1913), pp. 430-432. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=f26aefe1-2e9f-4ced-9876-11c1814c62dd).

DELEITO PIÑUELA, José: "*Mochéhid, conquistador de Cerdeña*, por Francisco Codera. Forma parte de la colección *Centenario della nascita di Michele Amari*, volumen 2º", *La Lectura*, Año XI Tomo II (1911), p. 86. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=c33edb2d-f9f7-4e08-b1a6-9beaf34241c5).

DELEITO PIÑUELA, José: "*Momificación y embalsamamiento en tiempo de los faraones*, por el Dr. D. Rodolfo del Castillo y Quartiellers", *La Lectura*, Año X Tomo I (1910), pp. 307-310. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=02ac1e04-90ac-41f5-a902-0279fa099945).

DELEITO PIÑUELA, José: "*Monografía histórica de la villa de Altea*, por Marcelino Gutiérrez del Caño. De los Anales del Instituto General y Técnico de Valencia", *La Lectura*, Año XX Tomo II (1920), pp. 60-61. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=04bff396-c0f5-4e14-a7d4-dc0d3b037012).

DELEITO PIÑUELA, José: "*Napoleón à Sainte-Helene. 1815-1821*, par Frédéric Masson", *La Lectura*, Año XIII Tomo I (1913), pp. 193-198. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=91bedc26-8055-47b0-a985-844277bed62d).

DELEITO PIÑUELA, José: "*Narbona, Gerona y Barcelona bajo la dominación musulmana*, por Francisco Codera", *La Lectura*, Año XII Tomo I (1912), pp. 152-153. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=eec14a94-5396-4a59-8551-be0ae9bb3e7e).

DELEITO PIÑUELA, José: "*Orígenes argentinos, la formación de un gran pueblo*, por Roberto Levillier", *La Lectura*, Año XIII Tomo II (1913), pp. 61-63. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=a72b8b1d-9def-4a21-876d-cedcdc6a27d1).

DELEITO PIÑUELA, José: "*Précis d'histoire de la littérature espagnole*, por Ernesto Mérimée", *La Lectura*, Año IX Tomo I (1909), pp. 324-329. Recuperat d'internet

(https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=a24625ac-9e1c-4b43-9dd8-aab09f469c2b).

DELEITO PIÑUELA, José: "*Primera Crónica General o Estoria de Espanna*, publicada por Ramón Menéndez Pidal en la Nueva Biblioteca de Autores Españoles, que dirige D. Marcelino Menéndez y Pelayo", *La Lectura*, Año VII Tomo II (1907), pp. 409-413. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=e6eb1a33-3639-4493-97cc-fc0f1196355a).

DELEITO PIÑUELA, José: "Publicaciones de la Sociedad de Estudios Históricos Castellanos", *La Lectura*, Año XVII Tomo III (1917), pp. 82-84. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=e8b6d03e-1c11-481a-8689-6930d32e0914).

DELEITO PIÑUELA, José: "Quelques données sur l'historiographie en Espagne de 1900 à 1930 du point de vue de la synthèse", *Revue de Synthèse historique*, Tome L, (1930), pp. 29-49. Recuperat d'internet (https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k1015157?rk=42918;4).

DELEITO PIÑUELA, José: "*Rectificaciones históricas. De Guadalete a Covadonga y primer siglo de la reconquista de Asturias. Ensayo de un nuevo método de investigación e instrumento de comprobaciones para el estudio de la historia*, por el general Burguete", *La Lectura*, Año XVII Tomo III (1917), pp. 78-82. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=e8b6d03e-1c11-481a-8689-6930d32e0914).

DELEITO PIÑUELA, José: "*Reflexiones sobre varios episodios históricos españoles ante el actual conflicto*, por Carlos Rodríguez San Pedro", *La Lectura*, Año XVI Tomo II (1916), pp. 313-316. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=21146ebe-44c8-4bca-9741-59c0bacdec43).

DELEITO PIÑUELA, José: "*Reivindicaciones históricas. Sebastián de Ercávica, primer cronista de la reconquista cristiana*, por don Anselmo Arenas López. De los Anales del Instituto general y técnico de Valencia", *La Lectura*, Año XX Tomo II (1920), pp. 277-278. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=04bff396-c0f5-4e14-a7d4-dc0d3b037012).

DELEITO PIÑUELA, José: "*Relaciones entre España é Inglaterra durante la guerra de la independencia. Apuntes para la historia diplomática de España de 1808 á 1814. Tomo II, 1809-1812. Desde la batalla de Talayera hasta la de Arapiles*, por W. R. de Villaurrutia. Con prólogo del Excmo. Sr. D. Antonio Maura", *La Lectura*, Año XIII Tomo I (1913), pp. 400-405. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=a72b8b1d-9def-4a21-876d-cedcdc6a27d1).

DELEITO PIÑUELA, José: "*Relaciones entre España e Inglaterra durante la guerra de la independencia. Apuntes para la historia diplomática de España de 1808 a 1814. Tomo III, 1812-1814, La embajada del Conde de Fernán Nuñez. El Congreso de Viena*, por el Marqués de Villa-Urrutia, con prólogo de D. Antonio Maura", *La Lectura*, Año XV Tomo II (1915), pp. 270-273. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=cf6706e4-36aa-45aa-993d-26ca98d8d018).

DELEITO PIÑUELA, José: "*Relaciones entre España y la Gran Bretaña desde las paces de Utrecht hasta nuestros días*, por Mariano Marfil García", *La Lectura*, Año VIII Tomo II (1908), pp. 328-332. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=0e447208-3edf-4e41-8c55-2c4238dd0b93).

DELEITO PIÑUELA, José: "*Relaciones Geográficas de Indias. (Contenidas en el Archivo General de Indias de Sevilla.) La Hispano-América del siglo XVI: Colombia, Venezuela, Puerto Rico, República Argentina*. Colección y publicación hecha por Germán Latorre", *La Lectura*, Año XX Tomo I (1920), pp. 55-56. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=10f1c5f9-1613-46bf-8375-118673fdb3f1).

DELEITO PIÑUELA, José: "*Relaciones vaticanas de Hacienda española del siglo XVI*, por Enrique Pacheco y de Leyva. De Cuadernos de trabajos publicados por la Escuela Española de Arqueología e Historia en Roma", *La Lectura*, Año XIX Tomo III (1919), pp. 396-397. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=cc5d0b71-428e-44da-9050-4f43ec0576c9).

DELEITO PIÑUELA, José: "*Reyes, favoritos y validos*, por Ricardo Fuente. De la Biblioteca Nueva", *La Lectura*, Año XIX Tomo III (1919), pp. 297-298. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=cc5d0b71-428e-44da-9050-4f43ec0576c9).

DELEITO PIÑUELA, José: "*Rincones de la historia. Apuntes para la historia social de España. Tomo I. Siglo VIII al XIII*, por Gabriel Maura Gamazo", *La Lectura*, Año XI Tomo I (1911), pp. 51-56. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=51032106-2ead-4a8e-9302-dd693a775b9a).

DELEITO PIÑUELA, José: "*San Martín. Su correspondencia (1823-1850)*. De la Biblioteca Ayacucho", *La Lectura*, Año XIX Tomo III (1919), pp. 77-78. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=cc5d0b71-428e-44da-9050-4f43ec0576c9).

DELEITO PIÑUELA, José: "*Santiago de Liniers, conde de Buenos Aires*, por Paul Groussac", *La Lectura*, Año VIII Tomo I (1908), pp. 458-465. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=7f00758c-bb04-4152-81ca-132cb92c9c6a).

DELEITO PIÑUELA, José: "*Sobre la importancia y moderna necesidad de la Historia de la Ciencia, y, como caso particular, de la Historia de la Química y ramas derivadas, entre las que se encuentra la Farmacia*. Discurso publicado en las Memorias de la Real Academia de Ciencias y Artes de Barcelona, por el académico numerario Dr. D. Agustín Murúa y Valerdi", *La Lectura*, Año XIV Tomo III (1914), pp. 188-190. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=39d8c9d2-ca0e-4538-a166-6514c22960d0).

DELEITO PIÑUELA, José: "*The Court of Philip IV*, por Martin Hume", *La Lectura*, Año VIII Tomo I (1908), pp. 322-333. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=7f00758c-bb04-4152-81ca-132cb92c9c6a).

DELEITO PIÑUELA, José: "*Tres años en Alemania. Memorias de un pensionado*, por Agustín Murúa Valerdi", *La Lectura*, Año XII Tomo I (1912), pp. 162-166. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=eec14a94-5396-4a59-8551-be0ae9bb3e7e).

DELEITO PIÑUELA, José: "*Tres músicos españoles: Juan del Encina, Lucas Fernández, Manuel Doyagüe y la cultura artística de su tiempo*. Discurso leído en el acto de su recepción en la Real Academia de Bellas Artes de San Fernando por D. José Joaquín Herrero", *La Lectura*, Año XII Tomo III (1912), pp. 150-152. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=4d5805a6-53e7-4487-b1f5-30dc2de52b27).

DELEITO PIÑUELA, José: "*Un demi-siècle de civilisation francaise (1870-1915)*, por MM. Bailland, Bontroux, Chailley, Doumic, Gerard, Langlois, de la Sizeranne, de Launay, Lecomte, Lemoinc, Poincaré, Richet, Schneider, Strauss, Viger y Widor", *La Lectura*, Año XVII Tomo II (1917), pp. 178-181. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=d0b36ff7-e073-4527-b63b-e687b8f49225).

DELEITO PIÑUELA, José: "*Una proscripción bajo la dictadura de Syla*, por Carlos Ibarguren", *La Lectura*, Año X Tomo I (1910), pp. 406-409. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=02ac1e04-90ac-41f5-a902-0279fa099945).

DELEITO PIÑUELA, José: "*Vasco Núñez de Balboa*, por Ángel de Altolaguirre y Duvale", *La Lectura*, Año XV Tomo III (1915), pp. 415-419. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=c2e4a216-30a5-44c3-a3e4-4e4f118f374e).

DELEITO PIÑUELA, José: "*Vida de Agustín de Itúrbide*, por Carlos Navarro Rodrigo. *Memorias de Itúrbide*. Biblioteca Ayacucho", *La Lectura*, Año XIX Tomo II (1919), pp. 400-401. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=cd37c85c-28f1-4537-a24f-54bdfe7e0d27).

DELEITO PIÑUELA, José: "*Vida y procesos del maestro fray Luis de León*, por el P. Fr. Luis G. Alonso Getino", *La Lectura*, Año VIII Tomo III (1908), pp. 59-65. Recuperat d'internet (https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=05439a4e-1445-4386-98d3-66752aab222e).

9.3. Fonts del *Fonds Henri Berr* custodiat a l'IMEC

a) *Fonds Henri Berr* : Henri Berr. Papiers personnels (BRR2.A)

Carta de Rafael Altamira y Crevea a Henri Berr (14 de juny de 1935), IMEC, *Fonds Henri Berr*, Dossier BRR2.A36-01.3.

b) *Fonds Henri Berr* : Fondation Pour la Science. Centre International de Synthèse (BRR2.B)

Carta d'André D. Tolédano a Rafael Altamira y Crevea (1 de desembre de 1931), IMEC, *Fonds Henri Berr*, Dossier BRR2.B4-01.2.

Carta d'André D. Tolédano a Rafael Altamira y Crevea (8 de gener de 1932), IMEC, *Fonds Henri Berr*, Dossier BRR2.B4-01.2.

Carta d'André D. Tolédano a Rafael Altamira y Crevea (26 de gener de 1932), IMEC, *Fonds Henri Berr*, Dossier BRR2.B4-01.2.

Carta d'Henri Berr a Rafael Altamira y Crevea (29 de juny de 1932), IMEC, *Fonds Henri Berr*, Dossier BRR2.B4-01.2.

Carta de José Deleito y Piñuela a André D. Tolédano (26 de gener de 1930), IMEC, *Fonds Henri Berr*, Dossier BRR2.B19-02.1.

Carta de José Deleito y Piñuela a André D. Tolédano (11 d'agost de 1933), IMEC, *Fonds Henri Berr*, Dossier BRR2.B19-03.4.

Carta de José Deleito y Piñuela a Henri Berr (6 de març de 1926), IMEC, *Fonds Henri Berr*, Dossier BRR2.B19-01.2.

Carta de Rafael Altamira y Crevea a André D. Tolédano (23 de novembre de 1931), IMEC, *Fonds Henri Berr*, Dossier BRR2.B4-01.2.

Carta de Rafael Altamira y Crevea a André D. Tolédano (23 de desembre de 1931), IMEC, *Fonds Henri Berr*, Dossier BRR2.B4-01.2.

Carta de Rafael Altamira y Crevea a André D. Tolédano (16 de gener de 1932), IMEC, *Fonds Henri Berr*, Dossier BRR2.B4-01.2.

Carta de Rafael Altamira y Crevea a Paul Doumer (12 de març de 1927), IMEC, *Fonds Henri Berr*, Dossier BRR2.B4-01.2.

"Composition du Conseil d'administration / Conseil Scientifique" (7 de novembre de 1928), IMEC, *Fonds Henri Berr*, Dossier BRR2.B4-01.1.

"Conseil scientifique", IMEC, *Fonds Henri Berr*, Dossier BRR2.B4-01.8.

"Correspondance avec les membres du Conseil d'Administration et des Sections" (15 d'abril de 1926), IMEC, *Fonds Henri Berr*, Dossier BRR2.B4-01.1.

Fitxa de membre de la Section de Synthèse Historique de José Deleito y Piñuela, IMEC, *Fonds Henri Berr*, Dossier BRR2.B4-02.2.

Fitxa de membre del Conseil scientifique de Rafael Altamira, IMEC, *Fonds Henri Berr*, Dossier BRR2.B4-03.2.

"Liste de membres étrangers proposés au cours des précédents séances" (15 d'abril de 1926), IMEC, *Fonds Henri Berr*, Dossier BRR2.B4-01.5.

Missatge de José Deleito y Piñuela a André D. Tolédano escrit en targeta de visita de José Deleito y Piñuela (gener de 1932), IMEC, *Fonds Henri Berr*, Dossier BRR2.B19-03.3.

"Procès-verbal de la séance constitutive du Conseil Scientifique tenue le samedi 5 février 1927, à 17h30" (5 de febrer de 1927), IMEC, *Fonds Henri Berr*, Dossier BRR2.B4-01.2.

"Section de Synthèse Historique" (11 d'agost de 1933), IMEC, *Fonds Henri Berr*, Dossier BRR2.B4-01.8.

Targeta postal de José Deleito y Piñuela a André D. Tolédano (12 de març de 1931), IMEC, *Fonds Henri Berr*, Dossier BRR2.B19-03.2.

c) *Fonds Henri Berr* : Revue de Synthèse historique (BRR2.G)

"Bulletin de souscription" (1931), IMEC, *Fonds Henri Berr*, Dossier BRR2.G4-01.1.

Carta de José Deleito y Piñuela a Henri Berr (15 de desembre de 1931), IMEC, *Fonds Henri Berr*, Dossier BRR2.G4-01.2, f. 17 Joseph Deleito.

"Envois de services de presse et tirés à part" (20 de gener de 1931), IMEC, *Fonds Henri Berr*, Dossier BRR2.G3-03.2.

Henri BERR (s. d.), IMEC, *Fonds Henri Berr*, Dossier BRR2.G4-02.1.

"Hommage à Henri Berr en commémoration du 30e Anniversaire de la Revue de Synthese historique 1900-1930" (1931), IMEC, *Fonds Henri Berr*, Dossier BRR2.G4-01.

9.4. Altres fonts

s. a.: "Membres de la Section de Synthèse Historique", *Bulletin du Centre international de synthèse. Section de Synthèse Historique*, 1 (1926), pp. 30-31.

s. a.: "Membres de la Section de Synthèse Historique", *Bulletin du Centre international de synthèse. Section de Synthèse Historique*, 2 (1926), pp. 34-35.

BERR, Henri: "Les études historiques et la guerre", *Revue de synthèse historique*, Tome XXIX, (1919), pp. 1-31.

TOLÉDANO, André D.: "L'enseignement de l'histoire dans les universités espagnoles", *Revue de Synthèse historique*, Tome XL (1925), pp. 183-188.

10. BIBLIOGRAFIA

ALBEROLA ROMÁ, Armando (ed.): *Estudios sobre Rafael Altamira*, Alicante, Instituto de Estudios Juan Gil-Albert – Caja de Ahorros Provincial de Alicante, 1987.

ALBEROLA ROMÁ, Armando: "Introducción", en Armando ALBEROLA (ed.): *Estudios sobre Rafael Altamira*, Alicante, Instituto de Estudios Juan Gil-Albert – Caja de Ahorros Provincial de Alicante, 1987, pp. 7-15.

ALCÁZAR, Cayetano: "Homenaje a Don José Deleito y Piñuela", *Saitabi. Revista de la Facultad de Geografía e Historia*, 8 (1950-1951), pp. 225-254.

ÁLVAREZ JUNCO, José i Gregorio DE LA FUENTE MONGE: "La evolución del relato histórico", en José ÁVAREZ JUNCO (coord.): *Las historias de España. Visiones del pasado y construcción de identidad*, Barcelona - Madrid, Crítica - Marcial Pons, pp. 1-437.

ÁLVAREZ RUBIANO, Pablo: "Algunos aspectos de la personalidad y de la obra del profesor Deleito y Piñuela", Saitabi. Revista de la Facultad de Geografía e Historia, 8 (1950-1951), pp. 250-254.

AMALVI, Christian (dir.): *Dictionnaire biographique des historiens français et francophones. De Grégoire de Tours à Georges Duby*, Paris, La Boutique de l'Histoire, 2004.

AMALVI, Christian: "L'Entre-Trois-Guerres", en Yann POTIN i Jean-François SIRINELLI (dirs.): *Générations historiennes. XIXe-XXIe siècle*, Paris, CNRS Éditions, 2019, pp. 77-89.

ARCANGELI, Bianca, i Margherita PLATANIA: *Metodo Storico e Scienze Sociali. La Revue de synthèse historique (1900-1930)*, Roma, Bulzoni, 1981.

ASÍN VERGARA, Rafael: "Aproximación intelectual e ideológica a Rafel Altamira", en Rafael ASÍN VERGARA et al.: *Rafael Altamira 1866-1951*, Alicante, Instituto de Estudios Juan Gil-Albert - Diputación de Alicante, 1987, pp. XI-XVII.

ASÍN VERGARA, Rafael: "Estudio introductorio", en Rafael ALTAMIRA CREVEA: *Historia de España y de la civilización española*, Barcelona, Crítica, 2001, pp. XXXI-CVIII.

ASÍN VERGARA, Rafael: "Estudio preliminar", en Rafael ALTAMIRA CREVEA: *Historia de la Civilización Española*, Barcelona, Crítica, 1988, pp. 7-37.

ASÍN VERGARA, Rafael: "Estudio preliminar", en Rafael ALTAMIRA CREVEA: *La enseñanza de la historia*, Torrejón de Ardoz (Madrid), Akal, 1997, pp. 13-78.

ASÍN VERGARA, Rafael: "Introducción", en Rafael ALTAMIRA CREVEA: *Psicología del pueblo español*, Madrid, Biblioteca Nueva, 1997, pp. 15-38.

ASÍN VERGARA, Rafael: "La memoria Guadiana de la historia: persecución, olvido y recuperación de la figura de Rafael Altamira (1936-2011)", en Pilar ALTAMIRA (coord.): *La huella de Altamira. Congreso Internacional 2011*, Universidad Complutense de Madrid, Madrid, Universidad Complutense de Madrid, 2011, pp. 77-88.

ASÍN VERGARA, Rafael: "La obra histórica de Rafael Altamira", en Armando ALBEROLA (ed.): *Estudios sobre Rafael Altamira*, Alicante, Instituto de Estudios Juan Gil-Albert – Caja de Ahorros Provincial de Alicante, 1987, pp. 369-394.

ASÍN VERGARA, Rafael: "Para qué la historia. Altamira y el valor social del conocimiento histórico", *Canelobre. Revista del Instituto Alicantino de Cultura Juan Gil-Albert*, 59 (2012), pp. 35-45.

ASÍN VERGARA, Rafael: "Proyecto político y obra científica en Rafael Altamira", en Enrique RUBIO CREMADES y Eva Mª VALERO JUAN (eds.): *Rafael Altamira: historia, literatura y derecho. Actas del Congreso Internacional celebrado en la Universidad de Alicante, del 10 al 13 de diciembre de 2002*, Alicante, Publicaciones de la Universidad de Alicante, 2002, pp. 35-55.

ASÍN VERGARA, Rafael: *Rafael Altamira. Bibliografía*, Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes, 2012. Recuperat d'internet (https://www.cervantesvirtual.com/nd/ark:/59851/bmcbv829).

AVEZOU, Laurent: "La génération établie", en Yann POTIN i Jean-François SIRINELLI (dirs.): *Générations historiennes. XIXe-XXIe siècle*, Paris, CNRS Éditions, 2019, pp. 91-103.

BALDÓ LACOMBA, Marc: "Aterrados, desterrados y enterrados: La represión franquista del profesorado universitario", *Saitabi*, 59 (2009), pp. 191-210. Recuperat d'internet (https://roderic.uv.es/handle/10550/27313).

BALDÓ LACOMBA, Marc: "La Facultat de Filosofia i Lletres de València, 1857-1977. Esbós històric", *Saitabi*, 47 (1997), pp. 21-87. Recuperat d'internet (https://roderic.uv.es/handle/10550/27139).

BALDÓ LACOMBA, Marc: "Represión franquista del profesorado universitario", *CIAN. Revista de historia de las universidades*, 14 (2011), pp. 31-51. Recuperat d'internet (https://e-revistas.uc3m.es/index.php/CIAN/article/view/1254/533).

BERGÈS, Louis: "Caumont, Arcisse de", en Christian AMALVI (dir.): *Dictionnaire biographique des historiens français et francophones. De Grégoire de Tours à Georges Duby*, Paris, La Boutique de l'Histoire, 2004, p. 47.

BERR, Henri: "Au bout de dix ans", *Revue de synthèse historique*, Tome XXI nº 1 (1910), pp. 1-13. Recuperat d'internet (http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k101576p?rk=1330478;4).

BERR, Henri: "Au bout de trente ans", *Revue de synthèse historique*, Tome L (1930), pp. 5-27. Recuperat d'internet (https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k1015157?rk=42918;4).

BERR, Henri: "Introduction à une Histoire Universelle", *Revue de synthèse historique*, Tome XXX nº 1 (1920), pp. 17-34. Recuperat d'internet (http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k1015984?rk=1802584;0).

BERR, Henri: "La « Bibliothèque de Synthèse Historique »", *Revue de synthèse historique*, Tome XXVIII nº 2 et 3 (1914), pp. 337-342. Recuperat d'internet (http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k101596c?rk=1716746;4).

BERR, Henri: *La Synthèse en histoire. Essai critique et théorique*, Paris, Félix Alcan, 1911. Recuperat d'internet (https://archive.org/details/lasynthseenhis00berruoft).

BERR, Henri: "Les études historiques et la guerre", *Revue de synthèse historique*, Tome XXIX (1919), pp. 1-31. Recuperat d'internet (http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k101597r?rk=1759665;2).

BERR, Henri: *L'Histoire traditionnelle et la Synthèse historique*, Paris, Félix Alcan, 1921.

BERR, Henri: "« Pour la Science »", *Revue de synthèse historique*, Tome XL (1925), pp. 5-16. Recuperat d'internet (http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k101609q?rk=1995718;0).

BERR, Henri: "Sur notre programme", *Revue de synthèse historique*, 1 (1900), pp. 1-8. Recuperat d'internet (http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k101516m?rk=21459;2).

BERR, Henri, i Louis HALPHEN: "Histoire traditionnelle et synthèse historique", *Revue de synthèse historique*, Tome XXIII nº 2 (1911), pp. 121-130. Recuperat d'internet (http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k101576p?rk=1330478;4).

Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes: Blog Rafael Altamira: https://www.cervantesvirtual.com/portales/rafael_altamira/.

BOURDÉ, Guy, i Hervé MARTIN: *Las escuelas históricas*, Tres Cantos (Madrid), Ediciones Akal, 2004.

BOUREL, Dominique: "Présentation : Henri Berr (1863-1954)", en Agnès BIARD, Dominique BOUREL i Éric BRIAN (dirs.): *Henri Berr et la culture du XXe siècle. Histoire, science et philosophie. Actes du Colloque International, 24-26 octobre 1994, Paris*, Paris, Albin Michel – Centre international de synthèse, 1997, pp. 9-20.

BOYD, Carolyn P.: *Historia Patria. Política, historia e identidad nacional en España: 1875-1975*, Barcelona, Ediciones Pomares-Corredor, 2000.

BURGUIÈRE, André (dir.): *Diccionario Akal de Ciencias Históricas*, Tres Cantos (Madrid), Ediciones Akal, 2005.

BURGUIÈRE, André: *La escuela de los Annales. Una historia intelectual*, València, Publicacions de la Universitat de València, 2009.

BURKE, Peter: *La revolución historiográfica francesa. La escuela de los Annales: 1929-1989*, Barcelona, Gedisa, 2006.

BURKE, Peter: *Sociología e historia*, Madrid, Alianza, 1987.

CANDAR, Gilles, i Jacqueline PLUET-DESPATIN: "Introduction : Une amitié au service de l'histoire", en Lucien FEBVRE: *Lettres à Henri Berr*, Fayard, 1997, pp.I-XXXIV.

CARBONELL, Charles-Olivier: *Histoire et historiens. Une mutation idéologique des historiens français, 1865-1885*, Toulouse, Edouard Privat Editeur, 1976.

CARBONELL, Charles-Olivier: *La historiografía*, México D.F., Fondo de Cultura Económica, 1986.

CARBONELL, Charles-Olivier: "Monod, Gabriel", en Christian AMALVI (dir.): *Dictionnaire biographique des historiens français et francophones. De Grégoire de Tours à Georges Duby*, Paris, La Boutique de l'Histoire, 2004, pp. 228-229.

CARRERAS ARES, Juan José: "Altamira y la historiografía europea", en Armando ALBEROLA (ed.): *Estudios sobre Rafael Altamira*, Alicante, Instituto de Estudios Juan Gil-Albert – Caja de Ahorros Provincial de Alicante, 1987, pp. 395-413.

CARRERAS ARES, Juan José: "Seis lecciones sobre historia", en *Lecciones sobre Historia*, Zaragoza, Institución Fernando el Católico, 2016, pp. 39-97.

CARRERAS ARES, Juan José: "Ventura del positivismo", en *Razón de Historia. Estudios de historiografía*, Madrid, Marcial Pons – Prensas Universitarias de Zaragoza, 2000, pp. 142-151.

CASTELLI GATTINARA, Enrico: "L'idée de la synthèse : Henri Berr et les crises du savoir dans la première moitié du XXe siècle", en Agnès BIARD, Dominique BOUREL i Éric BRIAN (dirs.): *Henri Berr et la culture du XXe siècle. Histoire, science et philosophie. Actes du Colloque International, 24-26 octobre 1994, Paris*, Paris, Albin Michel – Centre international de synthèse, 1997, pp. 21-38.

CELMA VALERO, María Pilar: *Literatura y periodismo en las revistas del fin de siglo. Estudio e índices (1888-1907)*, Madrid-Gijón, Ediciones Júcar, 1991.

CIRUJANO MARÍN, Paloma, Teresa ELORRIAGA PLANES i Juan Sisinio PÉREZ GARZÓN: *Historia y nacionalismo español (1834-1868)*, Madrid, Centro de Estudios Históricos – Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1985.

CLARET, Jaume: *El atroz desmoche. La destrucción de la Universidad española por el franquismo, 1936-1945*, Barcelona, Editorial Crítica, 2006.

DE CONTRERAS, Juan: "Recuerdos de una antigua amistad", *Saitabi. Revista de la Facultad de Geografía e Historia*, 8 (1950-1951), pp. 227-228.

DE LA CALLE VELASCO, María Dolores: "Los modelos franceses de la historiografía española de la Restauración", en Jean-René AYMES y Mariano ESTEBAN DE VEGA (eds.): *Francia en España, España en Francia. La historia en la relación cultural hispano-francesa (siglos XIX-XX)*, Salamanca, Ediciones Universidad de Salamanca, 2003, pp. 145-164.

DE LA CRUZ HERRANZ, Luis Miguel: *El Archivo Histórico Nacional. Los orígenes del medievalismo español (1866-1955)*, Madrid, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 2020.

DELACROIX, Christian, François DOSSE i Patrick GARCIA: *Histoire et historiens en France depuis 1945*, Paris, ADPF Association pour la diffusion de la pensée française – Ministère des affaires étrangères, 2003.

DELACROIX, Christian, François DOSSE i Patrick GARCIA: *Les courants historiques en France. XIXe-XXe siècle*, Paris, Éditions Armand Colin, 2014.

DELACROIX, Christian et al. (dirs.): *Historiographies. Concepts et débats, 2 vol.*, Paris, Éditions Gallimard, 2010.

DELEITO PIÑUELA, José: "La enseñanza de la Historia en la Universidad española y su reforma posible. Discurso inaugural del curso 1918-1919", en Pedro RUIZ TORRES (ed.): *Discursos sobre la historia. Lecciones de apertura de curso en la Universidad de Valencia (1870-1937)*, València, Universitat de València, 2000, pp. 143-246.

DIGEON, Claude: *La crise allemande de la pensée française (1870-1914)*, Paris, Presses Universitaires de France, 1959.

DOMÍNGUEZ, David J.: "De ídolos, tribus e innovadores. Notas para una genealogía de la disputa entre sociólogos e historiadores en Francia (1903-1908)", en David J.

DOMÍNGUEZ (ed.): *Clío en disputa. El debate epistemológico entre sociólogos e historiadores (1903-1908)*, Madrid, Dado Ediciones, 2018, pp. 15-156.

DOSSE, François: *La historia en migajas. De "Annales" a la "nueva historia"*, València, Edicions Alfons el Magnànim, 1988.

DUMOULIN, Olivier: "Revistas históricas", en André BURGUIÈRE (dir.): *Diccionario Akal de Ciencias Históricas*, Tres Cantos (Madrid), Ediciones Akal, 2005, pp. 609-610.

DURKHEIM, Émile: *Les règles de la méthode sociologique*, Paris, Félix Alcan, 1895. Recuperat d'internet (http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k1055050?rk=300430;4).

DURKHEIM, Émile: "Préface", *L'Année sociologique*, Première Année 1896-1897 (1898), pp. I-VII. Recuperat d'internet (http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k93908s?rk=21459;2).

ESTEBAN DE VEGA, Mariano: "La Historia de España de Romey y su recepción en la historiografía española", en Jean-René AYMES y Mariano ESTEBAN DE VEGA (eds.): *Francia en España, España en Francia. La historia en la relación cultural hispano-francesa (siglos XIX-XX)*, Salamanca, Ediciones Universidad de Salamanca, 2003, pp. 93-125.

FAGNIEZ, Gustave, i Gabriel MONOD: "Avant-propos", *Revue historique*, 1, (1876), pp. 1-4. Recuperat d'internet (http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k180917?rk=64378;0).

FEBVRE, Lucien: "L'Histoire dans le monde en ruines", *Revue de synthèse historique*, Tome XXX nº 1 (1920), pp. 1-15. Recuperat d'internet (https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k1015984/f3.item).

FERRANDIS TORRES, Manuel: "El profesor Deleito, maestro, compañero y amigo", *Saitabi. Revista de la Facultad de Geografía e Historia*, 8 (1950-1951), pp. 229-230.

FONTANA, Josep: "El concepto de historia y de enseñanza de la historia de Rafael Altamira", en Armando ALBEROLA (ed.): *Estudios sobre Rafael Altamira*, Alicante, Instituto de Estudios Juan Gil-Albert – Caja de Ahorros Provincial de Alicante, 1987, pp. 415-423.

FORMENTÍN, Justo, i Mª José VILLEGAS: "Altamira y la Junta para Ampliación de Estudios e Investigaciones Científicas", en Armando ALBEROLA (ed.): *Estudios sobre Rafael Altamira*, Alicante, Instituto de Estudios Juan Gil-Albert – Caja de Ahorros Provincial de Alicante, 1987, pp. 175-207.

GALLARDO FERNÁNDEZ, Isabel Mª: *José Deleito y Piñuela y la renovación de la historia en España. Antología de textos*, València, Universitat de València, 2005.

GALLARDO FERNÁNDEZ, Isabel Mª: "José Deleito: el mejor maestro", *Levante - El Mercantil Valenciano*, 26 de mayo de 1992. Recuperat d'internet (https://roderic.uv.es/handle/10550/54903).

GALLARDO FERNÁNDEZ, Isabel Mª: "La Educación como base de la Regeneración: Jose Deleito y Piñuela (1879-1957)", en Ángeles GERVILLA CASTILLO i Modesto BARREALES LLAMAS (coords.): *Un Mundo para el Niño. II Congreso Mundial de Educación Infantil y Formación de Educadores*, Málaga, Centro de Educación de la Diputación provincial de Málaga, 1999. Recuperat d'internet (https://roderic.uv.es/handle/10550/49645).

GALLARDO FERNÁNDEZ, Isabel Mª: *Un krauso-institucionista de última hora: José Deleito y Piñuela. Vida, obra y pensamiento*, Tesis doctoral, Universitat de València, 1989. Recuperat d'internet (https://roderic.uv.es/handle/10550/38800).

GARCIA, Patrick: "Historiographie méthodique", en Christian DELACROIX et al. (dirs.): *Historiographies. Concepts et débats, vol. I*, Paris, Éditions Gallimard, 2010, pp. 443-452.

GARCIA, Patrick: "La naissance de l'histoire contemporaine", en Christian DELACROIX, François DOSSE i Patrick GARCIA: *Les courants historiques en France. XIXe-XXe siècle*, Paris, Éditions Armand Colin, 2014 (2007), pp. 11-95.

GARCIA, Patrick: "Le moment méthodique", en Christian DELACROIX, François DOSSE i Patrick GARCIA: *Les courants historiques en France. XIXe-XXe siècle*, Paris, Éditions Armand Colin, 2014 (2007), pp. 96-199.

GARCÍA DE VALDEAVELLANO, Luis: "Don Rafael Altamira, o la Historia como Educación", en *Seis semblanzas de historiadores españoles*, Sevilla, Publicaciones de la Universidad de Sevilla, 1978, pp. 75-106.

GEMELLI, Giuliana: "Communauté intellectuelle et stratégies institutionnelles; Henri Berr et la fondation du Centre International de synthèse", *Revue de Synthèse*, 108 (1987), pp. 225-259. Recuperat d'internet (https://link.springer.com/content/pdf/10.1007%2FBF03189056.pdf).

GÉRARD, Alice: "À l'origine du combat des Annales : Positivisme historique et système universitaire", en Charles-Olivier CARBONELL i Georges LIVET (dirs.): *Au berceau des annales. Le milieu strasbourgeois. L'histoire en France au début du XXe siècle. Actes du Colloque de Strasbourg (11-13 octobre 1979)*, Toulouse, Presses de l'Institut d'Études Politiques de Toulouse, 1983, pp. 79-88.

GÓMEZ HERRÁEZ, José María: "La historia que planteaba José Deleito en el aula (Facultad de Filosofía y Letras de Valencia, curso 1935-1936)", *Pasado y Memoria. Revista de Historia Contemporánea*, 21 (2020), pp. 41-72. Recuperat d'internet (https://doi.org/1014198/PASADO2020.21.02).

HARTOG, François: *Le XIXe siècle et l'histoire. Le cas Fustel de Coulanges*, Paris, Éditions du Seuil, 2001.

IGGERS, Georg G.: *La historiografía del siglo XX. Desde la objetividad científica al desafío posmoderno*, Santiago de Chile, Fondo de Cultura Económica, 2012.

JOVER ZAMORA, José María: "Prólogo", en Rafael ALTAMIRA: *Historia de España y de la Civilización Española*, Barcelona, Crítica, 2001, pp. VII-XXIX.

JOVER ZAMORA, José María: "Rafael Altamira y la Historia de la Civilización", en José María JOVER et al.: *Catedráticos en la Academia, Académicos en la Universidad*, Madrid, Fundación Central Hispano – Consejo Social de la Universidad Complutense de Madrid, s. d., pp. 13-43.

KEYLOR, William R.: *Academy and Community. The Foundation of the French Historical Profession*, Cambridge, Harvard University Press, 1975.

LANGLOIS, Charles-Victor, i Charles SEIGNOBOS: *Introducción a los estudios históricos*, Alicante, Publicaciones de la Universidad de Alicante, 2003.

LAVISSE, Ernest: "De la enseñanza de la historia", en Ernest LAVISSE et al.: *La enseñanza de la Historia*, s. l., Ediciones de La lectura, s. d., pp. 49-80.

LAVISSE, Ernest et al.: *La enseñanza de la Historia*, s. l., Ediciones de La lectura, s. d.

LETERRIER, Sophie-Anne: "Guizot, François Pierre Guillaume", en Christian AMALVI (dir.): *Dictionnaire biographique des historiens français et francophones. De Grégoire de Tours à Georges Duby*, Paris, La Boutique de l'Histoire, 2004, pp. 148-150.

LETERRIER, Sophie-Anne: *Le XIXe siècle historien. Anthologie raisonnée*, Paris, Éditions Belin, 1997.

LÓPEZ SÁNCHEZ, José María: *Heterodoxos españoles. El Centro de Estudios Históricos, 1910-1936*, Madrid, Marcial Pons, 2006.

LÓPEZ-VELA, Roberto: "De Numancia a Zaragoza. La construcción del pasado nacional en las historias de España del ochocientos", en Ricardo GARCÍA CÁRCEL (coord.): *La construcción de las historias de España*, Madrid, Fundación Carolina. Centro de Estudios Hispánicos e Iberoamericanos – Marcial Pons, 2004, pp. 195-298.

MARAVALL, José Antonio: "La concepción de la Historia en Altamira", *Cuadernos Hispanoamericanos*, 477-478 (1990), pp. 13-48.

MATEU LLOPIS, Felipe: "De nuevo sobre las acuñaciones valencianas de Fernando VII (1809-1811 y 1823)", Saitabi. Revista de la Facultad de Geografía e Historia, 8 (1950-1951), pp. 233-239.

MAZUREL, Hervé: "Romantisme", en Christian DELACROIX et al. (dirs.): *Historiographies. Concepts et débats, vol. II*, Paris, Éditions Gallimard, 2010, pp. 596-602.

MITRE FERNÁNDEZ, Emilio: "La historiografía sobre la Edad Media", en José ANDRÉS-GALLEGO (coord..): *Historia de la historiografía española. Nueva edición revisada y aumentada*, Madrid, Ediciones Encuentro, 2003, pp. 71-121.

MONOD, Gabriel: "Introduction. Du progrès des études historiques en France depuis le XVIe siècle", Revue historique, 1, Année I Tome 1 (1876), pp. 7-38. Recuperat d'internet (http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k180917?rk=64378;0).

MORENO ALONSO, Manuel: *Historiografía romántica española. Introducción al estudio de la historia en el siglo XIX*, Sevilla, Servicio de Publicaciones de la Universidad de Sevilla, 1979.

MORENO SÁEZ, Francisco: *Rafael Altamira Crevea (1866-1951)*, Valencia, Consell Valencià de Cultura, 1997.

MUCCHIELLI, Laurent: "Psychologie des peuples, races, régions et milieu social. Problèmes scientifiques et enjeux disciplinaires d'une théorie de l'histoire autour d'Henri Berr et de la *Revue de synthèse historique* (1890-1925)", en Agnès BIARD, Dominique BOUREL i Éric BRIAN (dirs.): *Henri Berr et la culture du XXe siècle. Histoire, science et philosophie. Actes du Colloque International, 24-26 octobre 1994, Paris*, Paris, Albin Michel – Centre international de synthèse, 1997, pp. 81-110.

MÜLLER, Bertrand: "Lucien Febvre et Henri Berr : De la synthèse à l'histoire-problème", en Agnès BIARD, Dominique BOUREL i Éric BRIAN (dirs.): *Henri Berr et la culture du XXe siècle. Histoire, science et philosophie. Actes du Colloque International, 24-26*

octobre 1994, Paris, Paris, Albin Michel – Centre international de synthèse, 1997, pp. 39-59.

NERI, Marina: "Vers une histoire psychologique : Henri Berr et les Semaines internationales de synthèse (1929-1947)", en Agnès BIARD, Dominique BOUREL i Éric BRIAN (dirs.): *Henri Berr et la culture du XXe siècle. Histoire, science et philosophie. Actes du Colloque International, 24-26 octobre 1994, Paris*, Paris, Albin Michel – Centre international de synthèse, 1997, pp. 205-218.

NIÑO RODRÍGUEZ, Antonio: *Cultura y diplomacia. Los hispanistas franceses y España, 1875-1931*, Madrid, Centro Superior de Investigaciones Científicas, 1988.

NOIRIEL, Gérard: "Naissance du métier d'historien", *Genèses*, 1 (1990), pp. 58-85. Recuperat d'internet (http://www.persee.fr/doc/genes_1155-3219_1990_num_1_1_1014).

NOIRIEL, Gérard: *Qu'est-ce que l'histoire contemporaine ?*, Paris, Hachette, 1998.

NOVICK, Peter: *Ese noble sueño. La objetividad y la historia profesional norteamericana, 2 vol.*, México, Instituto Mora, 1997.

OTERO CARVAJAL, Luis Enrique: *La ciencia en España, 1814-2015. Exilios, retornos, recortes*, Madrid, Los Libros de la Catarata, 2017.

PASAMAR ALZURIA, Gonzalo: *Apologia and Criticism. Historians and the History of Spain, 1500-2000*, Berna, Peter Lang, 2010.

PASAMAR ALZURIA, Gonzalo: "La invención del método histórico y la historia metódica en el siglo XIX", *Historia Contemporánea*, 11, pp. 183-213. Recuperat d'internet (https://ojs.ehu.eus/index.php/HC/article/view/19703) (https://doi.org/10.1387/hc.19703)

PASAMAR, Gonzalo, i Roberto CEAMANOS: *Historiografía, historia contemporánea e historia del presente*, Madrid, Síntesis, 2000.

PASAMAR ALZURIA, Gonzalo: "La historiografía profesional española en la primera mitad del siglo actual. Una tradición liberal truncada", *Studium. Geografía, historia, arte, filosofía*, 2 (1990), pp. 133-156.

PASAMAR ALZURIA, Gonzalo: "Los historiadores españoles y la reflexión historiográfica, 1880-1980", *Hispania. Revista española de historia*, 198, (1998), pp. 13-48. Recuperat d'internet (https://doi.org/10.3989/hispania.1998.v58.i198.657).

PASAMAR ALZURIA, Gonzalo: "Los historiadores y la ciencia histórica en la época contemporánea", *Studium. Geografía, historia, arte, filosofía*, 2 (1990), pp. 91-92.

PEIRÓ MARTÍN, Ignacio: *En los altares de la patria. La construcción de la cultura nacional española*, Tres Cantos (Madrid), Editorial Akal, 2017.

PEIRÓ MARTÍN, Ignacio: *Historiadores en España. Historia de la Historia y memoria de la profesión*, Zaragoza, Prensas Universitarias de Zaragoza, 2013.

PEIRÓ MARTÍN, Ignacio: *Los guardianes de la Historia. La historiografía académica de la Restauración*, Zaragoza, Institución Fernando el Católico, 2006.

PEIRÓ MARTÍN, Ignacio, i Gonzalo PASAMAR ALZURIA: *Diccionario Akal de Historiadores españoles contemporáneos*, Tres Cantos (Madrid), Ediciones Akal, 2002.

PEIRÓ MARTÍN, Ignacio, i Gonzalo PASAMAR ALZURIA: *La Escuela Superior de Diplomática. Los archiveros en la historiografía española contemporánea*, Madrid, ANABAD, 1996.

PEIRÓ MARTÍN, Ignacio, i Gonzalo PASAMAR ALZURIA: "La "vía española" hacia la profesionalización historiográfica", *Studium. Geografía, historia, arte, filosofía*, 3 (1991), pp. 135-162.

PELLISTRANDI, Benoît: *Un discours national ? La Real Academia de la Historia entre science et politique (1847-1897)*, Madrid, Casa de Velázquez, 2004.

PÉREZ GARZÓN, Juan Sisinio: "El nacionalismo historiográfico: herencia del siglo XIX y dato precedente de la obra de Altamira", en Armando ALBEROLA (ed.): *Estudios sobre Rafael Altamira*, Alicante, Instituto de Estudios Juan Gil-Albert – Caja de Ahorros Provincial de Alicante, 1987, pp. 353-367.

PERICOT GARCÍA, Luis: "Don José Deleito Piñuela: recuerdos de una amistad", *Saitabi. Revista de la Facultad de Geografía e Historia*, 8 (1950-1951), pp. 231-232.

PESET, Mariano: "Rafael Altamira en México: el final de un historiador", en Armando ALBEROLA (ed.): *Estudios sobre Rafael Altamira*, Alicante, Instituto de Estudios Juan Gil-Albert – Caja de Ahorros Provincial de Alicante, 1987, pp. 251-273.

PLATANIA, Margherita: "Le projet de *Vocabulaire historique*", en Agnès BIARD, Dominique BOUREL i Éric BRIAN (dirs.): *Henri Berr et la culture du XXe siècle. Histoire, science et philosophie. Actes du Colloque International, 24-26 octobre 1994, Paris*, Paris, Albin Michel – Centre international de synthèse, 1997, pp. 231-239.

PLUET-DESPATIN, Jacqueline: "Bibliographie des écrits d'Henri Berr", en Agnès BIARD, Dominique BOUREL i Éric BRIAN (dirs.): *Henri Berr et la culture du XXe siècle. Histoire, science et philosophie. Actes du Colloque International, 24-26 octobre 1994, Paris*, Paris, Albin Michel – Centre international de synthèse, 1997, pp. 301-339.

PLUET-DESPATIN, Jacqueline: "Henri Berr éditeur. Élaboration et production de *L'Évolution de l'humanité*", en Agnès BIARD, Dominique BOUREL i Éric BRIAN (dirs.): *Henri Berr et la culture du XXe siècle. Histoire, science et philosophie. Actes du Colloque International, 24-26 octobre 1994, Paris*, Paris, Albin Michel – Centre international de synthèse, 1997, pp. 241-267.

PONCET, Olivier: "La génération transfigurée", en Yann POTIN i Jean-François SIRINELLI (dirs.): *Générations historiennes. XIXe-XXIe siècle*, Paris, CNRS Éditions, 2019, pp. 61-76.

PORTILLO VALDÉS, José Mª: "Estudio preliminar: Patriotismo, civilización e historia imperial en Rafael Altamira", en Rafael ALTAMIRA: *Historia de la civilización española*, Pamplona, Urgoiti Editores, 2022, pp. V-XCVI.

POTIN, Yann, i Jean-François SIRINELLI (dirs.): *Générations historiennes. XIXe-XXIe siècle*, Paris, CNRS Éditions, 2019.

PRADO, Gustavo H.: *Las lecciones historiográficas de Rafael Altamira en Argentina (1909). Apuntes sobre Ciencia, Universidad y Pedagogía Patriótica*, Oviedo, Ediciones de la Universidad de Oviedo, 2010.

PRADO, Gustavo H.: *Las lecciones iushistóricas de Rafael Altamira en Argentina (1909). Apuntes sobre Historia del Derecho, Derecho consuetudinario y modelos formativos del jurista*, Pamplona, Analecta Editorial, 2015.

PROST, Antoine: *Histoire de l'enseignement en France 1800-1967*, Paris, Libraire Armand Colin, 1968.

PROST, Antoine: "Seignobos revisité", *Vingtième Siècle, revue d'histoire*, 43 (1994), pp. 100-118, Recuperat d'internet (http://www.persee.fr/doc/xxs_0294-1759_1994_num_43_1_3072).

QUEROL ROSO, Luis: "Don José Deleito, orientador y guía de sus discípulos", *Saitabi. Revista de la Facultad de Geografía e Historia*, 8 (1950-1951), pp. 240-242.

RAMOS, Vicente: *Rafael Altamira*, Madrid, Alfaguara, 1968.

RAPHAEL, Lutz: *La ciencia histórica en la era de los extremos. Teorías, métodos y tendencias desde 1900 hasta la actualidad*, Zaragoza, Institución Fernando el Católico, 2012.

REBÉRIOUX, Madeleine: "Le débat de 1903 : Historiens et sociologues", en Charles-Olivier CARBONELL i Georges LIVET (dirs.): *Au berceau des annales. Le milieu strasbourgeois. L'histoire en France au début du XXe siècle. Actes du Colloque de Strasbourg (11-13 octobre 1979)*, Toulouse, Presses de l'Institut d'Études Politiques de Toulouse, 1983, pp. 219-230.

REBÉRIOUX, Madeleine: "Préface", en Charles-Victor LANGLOIS et Charles SEIGNOBOS: *Introduction aux études historiques*, París, Kimé, 1992, pp. 7-16.

REVEL, Jacques: "Le moment Berr", en Agnès BIARD, Dominique BOUREL i Éric BRIAN (dirs.): *Henri Berr et la culture du XXe siècle. Histoire, science et philosophie. Actes du Colloque International, 24-26 octobre 1994*, Paris, Paris, Albin Michel – Centre international de synthèse, 1997, pp. 157-172.

REVEL, Jacques: *Las construcciones francesas del pasado. La escuela francesa y la historiografía del pasado*, México, Fondo de Cultura Económica, 2002.

ROSANVALLON, Pierre: "Guizot, François", en André BURGUIÈRE (dir.): *Diccionario Akal de Ciencias Históricas*, Tres Cantos (Madrid), Ediciones Akal, 2005, pp. 335-337.

RUIZ TORRES, Pedro: "Estudio preliminar", en Rafael ALTAMIRA CREVEA: *Cuestiones obreras*, València, Universitat de València, 2012, pp. IX-CVIII.

RUIZ TORRES, Pedro: "La Historia en la Universidad de Valencia (1845-1939)", en Pedro RUIZ TORRES (ed.): *Discursos sobre la Historia. Lecciones de apertura de curso en la Universidad de Valencia (1870-1937)*, València, Universitat de València, 2000, pp. 9-70.

RUIZ TORRES, Pedro: "Prólogo", en Isabel Mª GALLARDO FERNÁNDEZ: *José Deleito y Piñuela y la renovación de la historia en España. Antología de textos*, València, Universitat de València, 2005, pp. 3-8.

SÁEZ MARTÍNEZ, Begoña: "El historiador ante la tristeza moderna: las aportaciones de José Deleito y Piñuela a los estudios literarios", *Saitabi. Revista de la Facultat de*

Geografia i Història, 66 (2016), pp. 187-203. Recuperat d'internet (https://doi.org/10.7203/saitabi.66.9676).

SAN VALERO APARISI, Julián: "Deleito, en la Universidad de Valencia", *Saitabi. Revista de la Facultad de Geografía e Historia*, 8 (1950-1951), pp. 247-249.

SAN VALERO APARISI, Julián: "Prólogo", en José DELEITO PIÑUELA: *La mala vida en la España de Felipe IV*, Madrid, Alianza Editorial, 2020, pp. 11-21.

SÁNCHEZ, Alberto: "Labor literaria de don José Deleito", *Saitabi. Revista de la Facultad de Geografía e Historia*, 8 (1950-1951), pp. 243-246.

SÁNCHEZ MARCOS, Fernando: "La historiografía sobre la Edad Moderna", en José ANDRÉS-GALLEGO (coord..): *Historia de la historiografía española. Nueva edición revisada y aumentada*, Madrid, Ediciones Encuentro, 2003, pp. 123-188.

SEIGNOBOS, Charles et al.: *L'enseignement de l'Histoire*, Paris, Imprimerie Nationale, 1907. Recuperat d'internet (https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k3412935r?rk=21459;2).

SEIGNOBOS, Charles: "L'enseignement de l'Histoire comme instrument d'éducation politique", en Charles SEIGNOBOS et al.: *L'enseignement de l'Histoire*, Paris, Imprimerie Nationale, 1907, pp. 1-24.

SEIGNOBOS, Charles: *La méthode historique appliquée aux sciences sociales*, Paris, Félix Alcan, 1901. Recuperat d'internet (http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k3743111.r=La%20m%C3%A9thode%20historique%20appliqu%C3%A9e%20aux%20sciences%20sociales?rk=42918;4).

SEOANE, María Cruz i María Dolores SAIZ: *Historia del periodismo en España: Vol. 3. El siglo XX: 1898-1936*, Madrid, Alianza Editorial, 1996.

SEVILLANO CALERO, Francisco: "Estudio introductorio: El método positivista como paradigma de conocimiento histórico", en Charles-Victor LANGLOIS i Charles SEIGNOBOS: *Introducción a los estudios históricos*, Alicante, Publicaciones de la Universidad de Alicante, 2003, pp. 9-42.

SEVILLANO CALERO, Francisco (ed.): *La polémica sobre el método histórico (1900-1908). Textos escogidos*, Alicante, Publicaciones de la Universidad de Alicante, 2017.

SIEGEL, Martin: "Henri Berr et la Revue de Synthèse Historique", en Charles-Olivier CARBONELL i Georges LIVET (dirs.): *Au berceau des annales. Le milieu strasbourgeois. L'histoire en France au début du XXe siècle. Actes du Colloque de Strasbourg (11-13 octobre 1979)*, Toulouse, Presses de l'Institut d'Études Politiques de Toulouse, 1983, pp. 205-218.

SIMIAND, François: "Méthode historique et science sociale. Étude critique d'après les ouvrages récents de M. Lacombe et de M. Seignobos. Première partie", *Revue de synthèse historique*, Tome VI nº 1 (1903), pp. 1-22. Recuperat d'internet (http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k101531d?rk=364808;4).

SIMIAND, François: "Méthode historique et science sociale. Étude critique d'après les ouvrages récents de M. Lacombe et de M. Seignobos. Deuxième partie", *Revue de synthèse historique*, Tome VI nº 2 (1903), pp. 129-157. Recuperat d'internet (http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k101532s?rk=343349;2).

SIRE, Marie-Anne: "Patrimoine", en Christian DELACROIX et al. (dirs.): *Historiographies. Concepts et débats, vol. II*, Paris, Éditions Gallimard, 2010, pp. 821-829.

TUÑÓN DE LARA, Manuel: "Rafael Altamira en su tiempo: el marco cultural", en Armando ALBEROLA (ed.): *Estudios sobre Rafael Altamira*, Alicante, Instituto de Estudios Juan Gil-Albert – Caja de Ahorros Provincial de Alicante, 1987, pp. 17-26.

VADELORGE, Loïc: "Sociétés savantes", en Christian DELACROIX et al. (dirs.): *Historiographies. Concepts et débats, vol. I*, Paris, Éditions Gallimard, 2010, pp. 611-617.

WEISZ, George: *The Emergence of Modern Universities in France, 1863-1914*, Princeton, Princeton University Press, 1983.

ANNEX: EXTRACTES DE RESSENYES DESTACADES DE *LA LECTURA*

José DELEITO: "*Athènes*, por Gustavo Fongères", *La Lectura*, Año XV, Tomo III, octubre 1915, pp. 176-180.

Extractes, pp. 178-180 (cursives en l'original):

(...)

La obra no agota la materia ni se lo propone. Queda esto reservado para las monografías particulares sobre los diversos aspectos o monumentos de la ciudad sagrada, meca del arte clásico. Fongères entresaca lo más substancioso de todas ellas, agregando sus investigaciones y su visión personales, tomadas sobre el terreno. Con todo ello compone una labor de conjunto, donde en pocas páginas está concentrado y sistematizado cuanto de Atenas se conoce hoy, examinando desde todos los puntos de vista la ciudad ideal, permitiéndonos, dentro de la parquedad, conocer de un modo minucioso su situación, sus aspectos diversos, sus paisajes, sus colinas, sus llanos, sus construcciones de varias épocas y estilos; (...).

Pero además de ser un libro sólido (por su labor de divulgación) y un libro bien compuesto didácticamente, es un libro ameno, amable, atractivo por la elegancia de su estilo y la belleza de su pensamiento y de su forma. Posee la gracia sutil y alada, el *savoir faire*, exquisito, propios del espíritu francés.

Un *herr* profesor teutónico, atiborrado de erudición y seco de espiritualidad jugosa, nos hubiera dado una obra maestra de paciencia y perseverancia; hubiera analizado y contado cada piedra, determinando el número exacto de las que faltan para la integridad de todos los monumentos ruinosos; nos hubiera dado de Atenas una disección perfectísima e integérrima..., pero sin alma.

Esto es lo que Fongères ha sabido poner en su libro, y es, en mi opinión, su mayor acierto. Al lado de una exhumación veraz del pasado y un informe preciso del presente, una evocación

artística, viva, cálida, de la Atenas clásica, la Atenas que tiene su asiento inmortal en la imaginación de todo hombre capaz de sentir la vibración de lo bello.

El uso actual, dominante en el mundo científico, de aplicar a todo vestigio histórico una crítica docta, pero yerta, me parece una herejía, una mutilación dolorosa, aunque apliquen a ello su actividad batallones de sabios eruditos. Estudiar *La Iliada*, el *Partenón*, las páginas del *Quijote*, las *Meninas*, los dramas de Shakespeare, las estrofas de Byron, Heine, Víctor Hugo, Carducci o Zorrilla; los pabellones de la Alhambra; los libros de Goethe, de Tolstoi, de Zola, de Galdós, sin que el alma se desborde en emoción cordial y comprensiva, y nuestro sentimiento se ponga en el diapasón del artista, limitándose a medir, a contar, a clasificar, a encasillar, con la impasibilidad helada con que un naturalista cuenta las antenas del insecto o los pistilos de la planta; menos aún, con la mecánica indiferencia con que el comerciante apila y distribuye mercancías, y el empleado desmenuza expedientes; eso será muy docto, será la última palabra de la crítica, pero a mí me parece un sacrilegio, un atentado de lesa humanidad.

Un poema reducido a un estudio comparativo de asonancias, variantes de ediciones y tiquis-miquis filológicos, o un cuadro reducido a un caso de óptica o de técnica, o una catedral convertida en simple problema de mecánica, pero sin que en ellos se tenga para nada en cuenta el espíritu, la esencia que el artista quiso y supo infundir a sus obras, son como una flor anatomizada, esquematizada incluso..., pero sin perfume.

Fongéres ha sabido conservar el espíritu y la divina fragancia de Atenas entre la documentación de sus páginas. Recuerda a veces (salvando la debida distancia) a Taine, el científico artista, que, al desentrañar hasta la medula las civilizaciones pasadas, supo ofrecérnoslas con vida, color y movimiento.

¡Taine, Thierry, Michelet, Renán! ¿Se habrá perdido vuestra estirpe de historiadores-poetas entre la aridez glacial de nuestros modernos benedictinos?

José DELEITO: "*Carlos II y su corte. Tomo I*, por Gabriel Maura Gamazo", La Lectura, Año XII, Tomo I, enero 1912, pp. 68-75.

Extractes, pp. 68-70, 71-72, 73 i 74-75 (cursives en l'original):

Pocas obras aparecen en la historiografía nacional de nuestro tiempo, que posean el positivo valor y el grande y general interés de este nuevo libro, con que el Sr. Maura Gamazo revalida y consagra definitivamente su vocación y su talento de historiador.

Cuando, no ha mucho, publicó su curiosísimo trabajo *Rincones de la Historia*, sacando á luz por primera vez los usos cortesanos referentes á esa enmarañada etapa de nuestra Reconquista que va del siglo VIII á fines del XIII, pudo atribuirse á un capricho de amateur, deseoso de probar aptitudes en diversos campos científicos; tal vez á reminiscencias de estudios emprendidos con fines académicos. De todos modos, la obra era una revelación y una promesa —y por tal la tuve y diputé desde estas columnas—, además de tener una considerable importancia intrínseca. Descubría á un historiógrafo de altos vuelos y personalidad propia; lo bastante laborioso y pacienzudo, para realizar por sí la áspera faena de buscar materiales en la roca viva de la fuente histórica coetánea (documento, crónica, literatura de la época, lugares, monumentos y toda suerte de vestigios); lo bastante inteligente, agudo y sagaz, para interpretar los datos obtenidos, agruparlos en construcciones orgánicas, descubrir, al través de los hechos, el alma de los personajes y aun el sentido general de la sociedad en que vivieron; lo bastante artista, para evocar el pasado con plena intensidad de luz, vida y color, mostrándonos hombres y mujeres de carne y hueso, escenas colectivas rebosantes de pormenor, movimiento y plasticidad; y adueñándose así del lector, como las más vivas creaciones de una ficción novelesca, sin salir por ello de la realidad más estricta.

Iguales dotes, aún más aquilatadas y puestas al servicio de más vasta empresa, aparecen en esta su segunda producción histórica, que no es ya un simple ensayo afortunado ni un tanteo de fuerzas, sino una obra fundamental, por su contenido y su extensión, (...).

(…)

La conversión del Sr. Maura Gamazo á los estudios históricos, constituye una gran conquista para la Historia española. En él coexisten cuatro aspectos, imprescindibles al historiador, en mi sentir, y que rarísimas veces van unidos entre nosotros: el investigador, el psicólogo, el sociólogo y el literato. La mayoría, la casi totalidad de los que aquí se llaman historiadores, son simples eruditos, muy estimables, muy útiles pesquisidores de noticias, pero que sólo efectúan la más sencilla, elemental y mecánica función del historiador. Acarrean piedras, pero no saben labrarlas, ni menos levantar con ellas construcción alguna. Jamás se elevan por encima del hecho minísculo que sacan á luz, y hacen la narración tan prolija, fatigosa é indigesta, que los profanos huyen á mil leguas de tales escritos, y los profesionales —sin excluir á veces á los especialistas— los soportan como un penoso deber, entre bostezos, que casi nunca tienen el valor de confesar.

Un sano, pero exagerado temor á la historia lírica y retórica, dominante en la anterior centuria, y que puede personificarse en Castelar, y un celo plausible, pero no siempre discreto, por los rigurosos métodos germánicos de investigación, nos ha llevado á una historia seca, apergaminada, sin espíritu, sin vida. De los escritores en lengua castellana, salvo rara excepción peninsular, sólo algunos hispano-americanos —y buen ejemplo es el argentino Groussac— conservan el patrón de la historia psicológica y literaria. Es, pues, muy de estimar al Sr. Maura Gamazo, que demuestre con el ejemplo cómo no es incompatible la investigación con las ideas y con el arte narrativo.

(…)

La tarea previa del autor para documentarse ha sido enorme, capaz de rendir á espíritu menos vigoroso que el suyo. Ha puesto á contribución el Archivo Histórico Nacional, el de Palacio, el municipal matritense, el de la Diputación de Zaragoza, el de Simancas, el *Secreto Vaticano*, de Roma; los aristocráticos pertenecientes á las casas de Alba, Medinaceli, Orgaz y Osuna; el Museo Británico, de Londres; la Academia de la Historia; las Bibliotecas nacionales de Madrid y París, en sus diversas secciones; la de Palacio; la de D. Guillermo Osma; la del Duque

de T'Serclaes; la de los Condes de Heredia Spínola; *Hof Bibliotek*, y *Haus, Hof und Staatsarchiv*, de Viena, el *Record Office*, y algún otro centro de menos importancia.

El número de libros, folletos, papeles sueltos y manuscritos utilizados, formaría una lista interminable. El autor, para ahorrar fatiga á los lectores, limítase á dar en su *Introducción* noticia breve y crítica de ese cuantioso caudal bibliográfico, y á resumir al fin de cada capítulo la bibliografía de él, amén de alguna corta noticia diseminada por el texto y una enumeración de libros modernos al final del volumen. La parte más maciza de la erudición está reservada á los apéndices, amplios y valiosos, que reproducen curiosísimos documentos inéditos, cartas de D. Juan de Austria, detallada descripción del antiguo Alcázar Real, relaciones de fiestas, papeles de controversia política, versos satíricos en pro ó en contra del hermano bastardo del Rey y del jesuíta Nitard, árbol genealógico de Carlos II, y otras materias interesantes y substanciosas.

Pero tan erudita balumba, utilizada sólo como justificante necesario, y puesta aparte siempre, donde el lector no profesional pueda saltarla, no entorpece jamás con su pesado lastre la viveza y movilidad del relato. La narración corre suelta, animada, dramática en ocasiones. El narrador no teje, hilo á hilo, á la vista del público, la trama de los sucesos, mostrando la procedencia que aquéllos tienen y los esfuerzos combinatorios realizados por él, haciendo imposible toda ilusión plástica, sino que nos muestra de una vez á los personajes, con sus vestidos, sus armas, sus adornos, su fisonomía peculiar. Extiende su análisis á sorprender sus rasgos psíquicos y su especial estado de alma en cada momento histórico; y así los vemos moverse, los oímos hablar, presenciamos sus entrevistas, sus juntas, cabildeos y conciliábulos; sorprendemos la obscura génesis y el desarrollo de sus ideas, de sus ambiciones, de sus vanidades, de sus odios, de sus luchas, de sus inquietudes; asistimos á las más varias escenas de la vida cortesana, evocadas con la corporeidad de lo vivido.

Posee el autor el secreto de presentar conjuntos y reproducir escenas colectivas. (...).

(…)

El Sr. Maura Gamazo es minucioso, á la manera que lo fueron los novelistas del naturalismo, para componer el cuadro, para restituir el ambiente. No omite ni el más leve detalle

en el indumento ó el tocado de un embajador, un procer ó una azafata, ni la disposición de un mueble ó un almohadón, ni la menor ceremonia cancilleresca del complicadísimo protocolo austríaco. Pero, haciendo de todo ello, no un inventario soporífero, sino una primorosa obra pictórica, lejos de fatigar, cautiva el interés, ofreciendo adecuado marco en que actúan los personajes dentro de la atmósfera que realmente los rodeó.

Contribuyen á la impresión plástica varios retratos de las personalidades aludidas, vistas del Alcázar antiguo, y facsímiles de autógrafos pertenecientes á Nitard y D. Juan de Austria, incluso la partida bautismal de éste, que adornan el libro, muy bien presentado en su conjunto.

(…)

El libro está escrito con sincera imparcialidad, sin las meticulosidades que suelen aquejar á ciertos políticos de la derecha metidos á historiadores ; á veces, con valor, como al narrar páginas vergonzosas de nuestra historia militar, ó al describir vicios y hasta robos vulgares de ciertos nobles, antepasados de las más ilustres casas que hoy ostentan sus títulos con vanagloria, y que probablemente son amigas del autor. Sólo en tal ó cual digresión ó máxima de gobierno, entreverada en el relato, puede descubrirse al hombre afiliado á determinado grupo. Generalmente el político sabe eclipsarse tras la información documentada y la severa ecuanimidad de historiador.

José DELEITO: "*Carlos II y su corte. Tomo II (1669-1679)*, por Gabriel Maura Gamazo", *La Lectura*, Año XVI, Tomo III, noviembre 1916, pp. 308-315.

Extractes, pp. 308-309 i 314-315 (cursives en l'original):

En nuestra escasa producción historiográfica de alguna altura, son contadísimos los éxitos resonantes, como el obtenido por el señor Maura Gamazo con sólo un volumen de esta magna historia, referente al último y más infortunado de los Austrias españoles.

Bastó aquel tomo para depurar las aptitudes del autor, probadas ya en su primer y primorosísimo ensayo histórico *Rincones de la Historia*, y expedirle una muy justificada patente

de historiador uno de los contadísimos que merecen este nombre, entre la turbamulta de fusiladores de Manuales y eruditos pacientes de corta vista intelectual, que andan por esos Archivos a caza de datos minúsculos sobre unos cuantos Pérez y Rodríguez que vivieron luengos siglos ha en el rincón de sus villas nativas, vegetando apaciblemente, sin hacer cosa que los distinguiera de los demás mortales, y permanecieron justamente olvidados hasta que sugirió el panegirista postumo y vindicador, dispuesto a amasar el pedestal del personaje anónimo con el polvo de los pergaminos donde yacían sus glorias inéditas.

El primer tomo de *Carlos II y su Corte*, publicado en 1911, fue acogido con el más franco y entusiasta aplauso por toda la crítica, sin distinción de opiniones. Poco después, la Academia de la Historia abría sus puertas al autor.

Los cuatro años transcurridos desde la aparición de aquel volumen hasta la del actual —de impaciente expectación para los aficionados a este linaje de estudios— nos hicieron temer que el señor Maura Gamazo abandonase o aplazara indefinidamente empresa tan seria y bajo tan brillantes auspicios comenzada; que la política, o acaso otros menesteres de orden intelectual, arrebatasen a la historiografía patria tan brioso y experto campeón.

Los temores quedan desvanecidos con este segundo tomo de la magna obra. En su breve *Introducción* disculpa el autor el retraso por la dispersión de las numerosas fuentes que le fue preciso consultar; expone sumariamente el contenido del volumen; indica cuáles son las fuentes nuevas que para él utiliza (aparte de las mismas, copiosísimas y variadas, nacionales y extranjeras, que utilizó y mencionó en el anterior), entre las que figuran los importantes despachos expedidos por los Embajadores del Emperador de Austria, y que fue preciso copiar en los Archivos vieneses; y rectifica el error por él mismo padecido acerca del retrato del cardenal don Pascual de Aragón, cuya verdadera efigie, hallada recientemente en el Monasterio de Guadalupe por el catedrático señor Tormo, reproduce el autor en esté segundo volumen, rectificando al anterior.

(…)

El libro, muy bien presentado, por el excelente papel y los amplios tipos de imprenta, va ilustrado con retratos de los principales personajes aludidos en la obra, inéditos los más, tomados

de muy varias procedencias, y con autógrafos de doña Mariana, Valenzuela y el Cardenal, reproducciones del sepulcro de don Juan y grabados antiguos.

Grande y valioso es el caudal de datos sacados de infinitas fuentes y apilados por primera vez en este volumen. Pero, con ser ello obra plausible y meritísima, lo es mucho más, en mi sentir, el arte extraordinario desplegado por el autor en la tarea de composición y narración, sobre la base de tales materiales.

El señor Maura Gamazo es un serio y paciente investigador; pero huye de la historia seca, fría y apergaminada, que fosiliza lo pretérito. Sabe, como Lacombe, que la verdadera ciencia histórica está en reconstituir el alma de los personajes, y que, como dijo Gabriel Monod, con frase lapidaria, *un hecho no es más que un gesto del espíritu*. No admite el *cliché* germano de historia soporífera, y logra que la suya, por el interés pintoresco de las escenas evocadas, y por la plasticidad literaria que sabe infundir el evocador, se lea con el encanto creciente de la más grata novela. Novela viva, pero de autenticidad indiscutible, es está obra, por secretos de esa feliz aplicación de la literatura y la psicología a la Historia, que apunta en algunos americanos —Groussac, Ibarguren, etc.—, y que es rarísima entre nosotros. Y novelas de tal índole son cosa mucho más alta que el cronicón medioeval modernizado que quieren imponernos algunos eruditos de patrón alemán.

Igual fuerza descriptiva, igual caracterización sagaz de los personajes históricos, sorprendidos en su figura y su indumentaria, en sus actos y aun en sus intenciones y pensamientos, con tal relieve que nos parece verlos y oírlos; igual colorido y vigor para pintar escenas y ambiente, igual amplitud de visión para remontarse del caso particular al cuadro general de la sociedad española, igual desenfado para señalar claramente trapacerías o robos vulgares de los que ostentaban los títulos nobiliarios más prestigiosos hoy, igual serenidad en el juicio. En suma: nada decae el presente volumen respecto al anterior. Ello hace presumir en la obra total un trabajo definitivo, por su fondo y su forma, hasta donde lo puede ser un libro histórico.

José DELEITO: "*Cuestiones Históricas (Edades Antigua y Media). Tomo I*, por Antonio Ballesteros y Pío Ballesteros", *La Lectura*, Año XV, Tomo II, mayo 1915, pp. 46-50.

Extracte, pp. 46-48 (cursives en l'original):

La bibliografía histórica española anda casi huérfana en cuestiones de metodología. Los cultivadores de la Historia en nuestro país se han dedicado á componer la Historia misma, pero no á dar normas para su composición. En esta materia ha reinado el más absoluto autodidactismo, con todos sus riesgos, trabas, dificultades y limitaciones.

Nuestros profesores de Historia no han aprendido en ninguna parte el arte de enseñar tal estudio, que tiene, como todos, su especial pedagogía, y al ponerse frente á los alumnos han de improvisarlo como pueden. Ni una sola cátedra metodológica existe en la Facultad de Filosofía y Letras, ni parece que nadie se acuerde de su necesidad, ya que en ningún plan de reformas, petición de Claustro, Congreso ó grupo cualquiera facultativo, se ha llamado sobre ello (que yo sepa) la atención de los Poderes públicos. Sólo había un curso de Metodología histórica en la Escuela Superior del Magisterio, y el Sr. Bergamín le suprimió, considerándole, sin duda, cosa inútil.

El investigador, el erudito, se improvisan aquí sin base alguna, por vocación especialísima, que empuja á unos cuantos al archivo y á la pesquisa, y les lleva, cayendo y levantándose, á saber manejar viejos papeles, como el equilibrista que, á fuerza de tanteos y golpes, aprende á sostenerse en el alambre flojo.

Hay la preparación del archivero, que aspira á ingresar en esta agrupación de conservadores y clasificadores de documentos; pero no hay la preparación del investigador con vuelos de historiógrafo. Por eso, la mayoría de los que investigan son individuos del Cuerpo de Archivos, doctos en su técnica; pero con propensión especial al particularismo nimio y á la mayor estrechez de horizontes (claro que hay excepciones muy honrosas), puesto que el documento se les ofrece como fin y no como medio.

Por eso también los llamados cursos de investigación en la Sección de Ciencias históricas, son un vano nombre. Los doctores, que tienen aptitud legal para aspirar á ellos, no aprendieron en la Universidad nada que trascendiera á investigación á veinte leguas; ni en la prueba de la oposición á la respectiva especialidad se les exigió nada que no fuese conocimientos de historia elaborada ya, y, á lo sumo, dotes expositivas. Lo mismo en calidad (salvo diferencias de orden cuantitativo) que á un profesor de Instituto.

Los que regentamos cátedras de investigación, entre deficiencias propias, falta absoluta de toda preparación instrumental por parte de los alumnos, é incongruencia, nebulosidad y contradicción de la ley, al definir nuestra fundación docente, nos hallamos con la consabida ración de ternera... sin ternera, y no nos bastan la mejor intención y los mayores equilibrios para dar orientación precisa á nuestras tareas.

Por lo que antecede se ve que la gran importancia de escribir entre nosotros libros de Metodología y cuestiones preliminares históricas, que den luz sobre el modo de elaborar la Historia y de enseñarla, sobre el manejo de fuentes, la consulta de ciencias auxiliares, el estado de los Archivos, Bibliotecas y Museos, su contenido y medios de exploración, los hallazgos arqueológicos, documentales ó *folklóricos* recientes; la bibliografía de los diversos tiempos, pueblos, civilizaciones, hechos ó personajes que pasaron, ó de las materias afines que puedan ilustrar el conocimiento histórico.

Durante muchos años, en el páramo intelectual de España sobre tales puntos, sólo ha flotado un nombre ilustre: el de D. Rafael Altamira, que, contra la corriente de nuestros historiadores, se propuso aclimatar aquí la Metodología histórica, estudiada por él en extraños países, y llevó sus pesquisas y sus trabajos á la Pedagogía, la Bibliografía y el material de la historia patria, diseminando su ímproba y benemérita labor en libros tan sólidos como *La enseñanza de la Historia*, *Cuestiones modernas de Historia*, *De Historia y Arte*; *Historia de España y de la civilización española* (4.º tomo), etc.

Aunque tarde, empieza á fructificar la semilla y á imitarse el buen ejemplo. De algún tiempo á esta parte, se aplican nuestros estudiosos á esos trascendentalísimos preliminares de la

Historia, ya sobre Heurística, como el P. Zacarías G. Villada; ya sobre Bibliografía, como D. Rafael Ballester; y se traducen obras de Pedagogía histórica, como las de Hinsdale, Monod, Lavisse, etc., que edita LA LECTURA, y otras, como las de Xenopol, Seignobos, Langlois, etc., que disfrutan de merecido renombre científico.

Creo que entre la producción indígena reciente, no hay nada tan completo y estimable como la obra que están publicando D. Antonio Ballesteros y D. Pío Ballesteros, catedrático de Historia antigua y media, y profesor auxiliar, respectivamente, en nuestra Universidad de Madrid.

(…)

José DELEITO: "*Curso completo de Historia*, por Albert Malet, J. Isaac y Charles Maquet. Versión castellana por D. Miguel Ruiz", *La Lectura*, Año XVI, Tomo I, enero 1916, pp. 56-62.

Extractes, pp. 56-57, 58-59 i 60 (cursives en l'original):

(…)

No es cosa de incluir en una sección de bibliografía, destinada a reseñar el movimiento histórico, referencias sobre todos los manuales de Historia al uso que ven la luz, copiándose unos a otros ideas, plan, método y hasta rótulos de epígrafes. Pero el libro de Malet es excepcionalmente notable.

No ya comparándole con nuestros desdichados textos, tan pedestres, mazorrales, anticientíficos y antipedagógicos en su mayoría; aun en comparación con los textos históricos de autores franceses —que, según es ya axiomático, poseen como nadie el secreto del *savoir faire* en el difícil arte del manual de enseñanza— representa la Historia de Malet algo de especial relieve y de singular originalidad. Ni los tomitos de Duruy (excelentes para su tiempo, pero anticuados hoy), ni siquiera los compendios novísimos de Crozals, Seignobos, Ducoudray, Driault y tantos más, reúnen sus especiales condiciones pedagógicas. Los compendios de Seignobos, los más divulgados y estimados aquí, carecen de continuidad en el relato; tienen lagunas sensibles,

que dificultan las vistas de conjunto; presentan los temas históricos muchas veces como recortados y desglosados entre sí; son parcos en ideas y minuciosos en detalles; sus ilustraciones ocupan lugar secundario por el número y la presentación.

Ninguna de tales deficiencias se advierte en la obra de Malet. El gran acierto de éste ha sido comprender perfectamente el estado mental del alumno de segunda enseñanza, las dificultades que la Historia ofrece para él, con sus conceptos abstractos y su complejidad enciclopédica; plantearse y resolver con maravillosa habilidad todos los diversos problemas que un libro elemental puede ofrecer en fondo, forma, doctrina, plan, método, selección de materiales, medios plásticos, composición y hasta presentación tipográfica, para que el novel en estudios históricos adquiera sobre el pasado, no la impresión borrosa y laberíntica que los libros suministran habitualmente, sino una imagen viva, diáfana, precisa, de visualidad luminosa; haciéndole que comprenda, que sienta y hasta que vea la vida de las generaciones que se suceden. La parte doctrinal y la parte visual del libro se complementan para ello con un arte sumo. Ambas merecen consideración especial.

(…)

El mayor empeño de Malet estriba en que el lector forme concepto claro y guarde recuerdo persistente de esa excursión al través de los siglos, para la que sirve de insustituible guía su manual. (…).

Para realizar más plenamente su propósito de presentar *cuadros vivos*, acude al concurso de los medios plásticos: fotografías, dibujos, croquis, planos, mapas, resultando así una verdadera *historia de la civilización por la imagen*. No es nueva la idea, que responde al postulado pedagógico de la enseñanza intuitiva; pero sí lo es la plenitud, la profusión considerable de ilustraciones, su autenticidad rigurosa, el exquisito arte, la oportunidad, el riguroso sistema, el acierto didáctico con que están seleccionadas, combinadas y distribuidas. Nada de fantasías infantiles, como la que a nuestros ramplones manuales de Historia española les hace representar a los Ordoños y Chindasvintos como reyes de baraja. Todas las ilustraciones de Malet son absolutamente documentales: proceden de tumbas egipcias, de bajorrelieves caldeo-asirios o

persas, de mármoles o vasos griegos, de monumentos romanos, de objetos arqueológicos conservados en los principales museos de Europa; de códices, miniaturas, castillos, catedrales, mezquitas, armaduras y blasones de la Edad Media; de lienzos, tapices, dibujos, palacios, fábricas, armamentos y aparatos distintos referentes a las Edades moderna y contemporánea.

(…)

Malet ha logrado que su obra *entre por los ojos*, según el dicho vulgar; que todo en ella sea claro, atractivo, ameno; hasta la distribución en numerosísimos epígrafes, destacado cada uno en gruesos caracteres marginales, que separan aun los menores puntos históricos, facilitando su lectura y su recuerdo; hasta lo artístico y primoroso de su presentación, y la perfección de sus grabados.

Su plan, de una lógica rigurosa, combina y entrelaza las llamadas historia externa e interna, sacrifica todo lo superfluo, da a cada período su fisonomía y su unidad particular, trazando al frente del mismo sus rasgos primordiales y los momentos que en él culminan. Busca, en general, un discreto sincronismo, que permita ver la marcha paralela de los pueblos, sus relaciones y su actuación simultánea o sucesiva en cada una de las corrientes históricas, para lo cual hace su narración más bien por esas corrientes que por pueblos, aunque se indique aparte lo substancial de cada uno y su intervención en cada hecho general. De esta norma plausible exceptúa a la edad antigua, conservando, no sé por qué, la separación ya clásica de *Oriente*, *Grecia* y *Roma* (contra la que protestó prácticamente en sus obras el más sólido de nuestros profesores de Historia Universal, el ilustre Sales y Ferré).

En suma, la obra de Malet, por su pensamiento, la feliz ejecución del mismo y el habilísimo empleo de medios auxiliares, es, en mi concepto, el mejor compendio que hoy existe sobre Historia general; y, aunque dedicado a la segunda enseñanza francesa (donde la Historia ocupa más lugar que en nuestros estudios superiores), es utilizable, con alguna adición, para cursos de Universidad, y el libro más grato y adecuado para el lector profano, que sienta alguna curiosidad por los tiempos y las civilizaciones fenecidos, y desee, con poco esfuerzo, formarse ideas vivas sobre las cosas y los pueblos de otras edades.

(…)

José DELEITO: "*España en tiempo de Carlos II 'El Hechizado'*, por Julián Juderías", *La Lectura*, Año XII, Tomo II, mayo 1912, pp. 76-82.

Extractes, pp. 76-78, 79-80, 81 i 82 (cursives en l'original):

(…), en el transcurso de pocos meses, surgen dos obras de autor español sobre el mismo tema: *Carlos II y su Corte*, de Maura Gamazo (aún en publicación), y *España en tiempo de Carlos II "el Hechizado"*, por Julián Juderías, libro que acaba de ver la luz, y cuyas primicias conocen ya los lectores de LA LECTURA.

Y añade interés á esta coincidencia, que cada uno de ambos escritores ha tomado un punto de vista diverso, de suerte que sus producciones, en vez de repetirse, se complementan.

El Sr. Maura, en su notabilísima historia, va estudiando minuciosa y concienzudamente la Corte del último Hapsburgo [sic], y reseñando la vida, el carácter y la obra política de todos los personajes que se movían en derredor del solio regio, desde el Rey al bufón ó la camarista. Es su obra una empresa de análisis y pormenor.

El Sr. Juderías sigue opuesto rumbo. Su objeto primordial no es el Monarca y su familia, los ministros, los cortesanos y las ceremonias palaciegas, sino el pueblo español en todos los aspectos de su vida bajo Carlos II ; y su atención no se circunscribe á Madrid, y dentro de éste al alcázar real, sino que se esparce por todos los ámbitos de la Monarquía española.

Al recorrer tan amplia zona de observación, no puede, naturalmente, agotar el tema, y su estudio es un cuadro general y sintético, lo cual no significa que no abunde en investigaciones personales y en datos nuevos curiosísimos, constituyendo en su clase el más completo trabajo intentado hasta el día, y en varios puntos el único existente hoy.

Y es singular que quienes con tan recios bríos acuden á desbrozar y cultivar el casi yermo campo de nuestra historia, rellenando lagunas antiguas, no son especialistas de profesión, sino escritores apartados hasta ahora de toda labor retrospectiva; hombres de cultura general y

actividad diseminada por distintas esferas mentales. Y eso ocurre mientras los historiadores de oficio vegetamos en cátedras ó academias, limitándonos, cuando mucho, á *descubrir* la biografía de algún personaje local de quinto orden, que no hizo nada, ni merecía salir del polvo de los archivos; ó á escudriñar futesas, que ni mucho ni poco transcienden á la vida pesada de la nación. Constituye el caso una enseñanza que debiera darnos ejemplo ; pues el mayor número de nuestros escasos cultivadores de la Historia, son como el individuo que, teniendo la casa á medio hacer, con cimientos débiles, la fachada llena de vanos y los ladrillos al aire, se entretuviera en pintar arabescos sobre el extremo de una viga que nadie había de ver después.

El Sr. Juderías, muy ventajosamente conocido por sus estudios jurídicos y sociales, y también por su raro dominio de lenguas vivas múltiples, es, como el Sr. Maura Gamazo, un improvisado historiador, y quizás un autodidacto en la materia. Eso hace más plausible su labor, (...).

España en tiempo de Carlos II "el Hechizado" es una obra seria y sólida, la más seria y sólida que tenemos sobre la situación del país en aquellos aciagos días. El autor ha llevado á ella su copioso bagaje de cultura y educación sociológica, preparación más importante aún que la meramente técnica de exploración de archivos y manejo de documentos, cuando se trata de estudiar tema tan vasto y complejo como *la sociedad*. Tal asunto requiere una concepción previa de orgánico engranaje, que oriente la investigación y armonice los datos alcanzados, fundiéndolos en construcciones de conjunto. Y esto es lo que jamás podría hacer un erudito á secas, así fuese el propio Pico de la Mirándola. Me parece, pues, muy natural el tránsito de la Sociología á la Historia, pues, en todo caso, la Historia (aunque por acá no suela entenderse de tal modo), ó es una Sociología de lo pretérito, ó no es nada, sino un pasatiempo de bibliómano. Y tanto más interesantes son á mi juicio estos ensayos de Sociología histórica, cuanto más difíciles de forjar resultan, y, por lo mismo, tienen tan escasos cultivadores y tan exiguos precedentes en nuestra bibliografía nacional.

El trabajo del Sr. Juderías da, en primer término, la impresión de integridad, de construcción plena, orgánica y ordenada. Ni un aspecto, ni un punto de vista de los que puede exigir á un cuadro social el más exigente sociólogo moderno, faltan allí.

(…)

(…). No faltan en ella datos estadísticos y censos de población obrera, monástica, militar, nobiliaria, etc., para llevar á sus páginas la vigorosa fuerza de los números. Sus noticias y sus asertos se hallan documentados con el mayor rigor, basándose en manuscritos inéditos, especialmente de la Biblioteca Nacional, del Archivo de Simancas, antiguas colecciones de cartas ó noticias, relatos extranjeros de viajes, narraciones de los embajadores italianos, Memorias de personalidades caracterizadas, papeles sueltos, versos anónimos, pasquines de la época, novela, teatro, sátira, tratados políticos, leyes y otros escritos coetáneos, juntamente con todos los libros modernos en varios idiomas, que en algún punto ilustran la cuestión. No ha hecho el autor un capítulo especial de fuentes, como es costumbre cada vez más generalizada en las publicaciones históricas, sin duda por modestia, por evitar aparato erudito; y ello impide sensiblemente que se deslinde desde el comienzo lo que en su trabajo hay de aportación nueva, y lo que es materia ya descubierta y utilizada. Sólo las notas, que abundan en cada página, enseñan al lector la procedencia de cada noticia. Tampoco hay apéndice de documentos, ni representaciones gráficas, ni nada de lo que es uso (y aun abuso) emplear como piezas de convicción en obras magistrales y que pretenden agotar un asunto histórico. Nada de esto se echa de menos, sin embargo, en el libro, y aun entiendo que es un acierto el tacto y la sobriedad con que se utilizan sus fuentes, diseminando párrafos y citas en el texto con profusión, pero seleccionándolos con cuidado sumo, dando fragmentos tan sólo, suprimiendo cuanto no es de interés y substancia, y ahorrando largas y soporíferas lecturas de fárragos inútiles.

La heterogeneidad de fuentes, aun las que menos parecían poder suministrar jugo histórico estimable, hace honor á la cultura enciclopédica del Sr. Juderías.

Este ha probado poder competir con cualquiera en lides de erudición, y (lo que me parece más estimable) revela poseer sentido histórico, capacidad crítica, espíritu amplio y comprensivo,

apto para relacionar é interpretar los hechos y extraer, de su aglomeración contradictoria y multiforme, la medula y el alma del vivir colectivo.

(…)

No ha querido el autor componer una obra para especialistas, en la que sólo tuvieran lugar y valor las noticias ignotas, los descubrimientos inéditos. Se ha dirigido á lectores de toda índole, aspirando á ofrecerles un completo y variadísimo panorama de la sociedad española bajo el último vastago de la estirpe de Carlos V.

Por eso, además de investigar, ha sabido recopilar; y junto á lo mucho nuevo que ha descubierto su laboriosa é inteligente indagación, se hallan datos y noticias que corren en diversas producciones ya publicadas.

Tampoco se ha propuesto agotar el tema, ni ello era posible, pues, dada la amplitud del mismo, hubiera requerido tal empresa un muy vasto número de estudios monográficos. Claro es que sobre cualquiera de sus capítulos se hubiera podido espigar mucho más y añadir nuevos detalles; pero con lo aportado por el Sr. Juderías hay lo suficiente para formar pleno concepto de aquella sociedad decrépita, sensual, mojigata y formalista. Dudo que falte al cuadro ni una perspectiva sola, ni que el hábil pintor haya dejado en su paleta un solo matiz de la gama de los colores. Además, ha tenido el acierto de exhumar lo más pintoresco y típico, lo de más carácter, comprobando siempre con toda escrupulosidad la certidumbre de sus informes.

(...)

Muy atinados y discretos, modernos y científicos, me parecen el espíritu general de esta historia y la posición del autor ante los problemas que remueve su pluma. (...)

(…). Fundándome en mi propia experiencia, en el resultado de mis personales exploraciones, realizadas con más modesta finalidad y muy inferiores arrestos, para estudiar la sociedad española durante el reinado de Felipe IV, (que en la mayor parte de los puntos es idéntica á la bosquejada por el autor), creo que el Sr. Juderías se ha formado una visión clara, precisa, exacta y completa de la vida nacional en los postrimeros años del siglo XVII, y que ha sabido

reflejarla con fidelidad rigurosa, sin exageración ni destemple alguno, sin que la pasión enturbie la serenidad del juicio, ni la balumba documental quebrante la soltura y amenidad del relato.

José DELEITO: "*Fuentes de la Historia de España. Ensayo de bibliografía sistemática de las monografías impresas que ilustran la historia política nacional de España, excluídas sus relaciones con América*, por B. Sánchez Alonso. Con un prólogo de don Rafael Altamira", *La Lectura*, Año XX, Tomo I, enero 1920, pp. 51-54.

Extracte, pp. 52-54 (cursives en l'original):

(…)

La historia de España carecía hasta aquí de un repertorio bibliográfico, donde sistemáticamente se inventariasen y clasificaran los trabajos antiguos y modernos publicados respecto a las distintas materias que tal estudio comprende.

Menéndez y Pelayo primero, Altamira después, soñaron en componer un libro de tal índole, sin que su intención se convirtiera en realidad. Algunos ensayos como los de Desdevises du Dezert, Morel Fatio, Ballesteros, García Villada, el profesor de Instituto don Rafael Ballester y el propio Altamira, tuvieron el valor de desbrozar el camino. Y ahora el señor Sánchez Alonso marcha por él desembarazadamente con el bagaje de bastantes años de labor acumulada, y haciendo la promesa de proseguirla en otros muchos.

Varios volúmenes se propone consagrar al estudio de las *Fuentes históricas* de nuestro pueblo.

El primero, publicado ahora, se refiere exclusivamente a la historia política, no porque el autor —hombre de espíritu científico moderno— comparta el tradicional prejuicio de creer la vida del Estado la única materia historiable, sino porque la historia política es como la arquitectura o armazón en que descansan las demás fases históricas, por lo cual, y por ser la más conocida y abundante en información, es el natural comienzo del trabajo. El presente, aún limitado a lo

político, se refiere sólo a lo estrictamente peninsular y nacional, reservando para otros volúmenes las relaciones con América y las historias regionales y locales; y excluye, de modo deliberado, las historias generales de España, por ser los libros más conocidos y menos interesantes, ya que los unos andan en todas las bibliotecas y los más son textos para la enseñanza, de más finalidad industrial que científica.

Concrétase, pues, este libro a las publicaciones monográficas, aparezcan sueltas o en revistas y colecciones; es decir, a los trabajos de investigación original, y a la vez a los documentos publicados, prescindiendo de las obras literarias de índole histórica —que, en general, no contienen aportaciones científicas— y de los manuscritos inéditos, por la escasez de materiales para hacer en ese punto un trabajo serio.

(…)

La escasez de trabajos bibliográficos parciales, de revistas históricas, de publicaciones extranjeras y aun modernas españolas en las pocas y escasamente surtidas bibliotecas con que contamos, hacen desistir al autor de proponerse componer una "bibliografía completa". Tampoco intenta, por lo magno del propósito, una bibliografía crítica. Limítase a un término medio, dando una selección depurativa de obras, acompañadas, cuando es posible, con indicación de los juicios o reseñas publicados sobre ellas por algunas revistas.

(…)

El autor y el prologuista salen al paso a la objeción que algún escudriñador zahori pudiera oponer por la falta de tal o cual publicación entre las que el tomo enumera.

Nada más fácil, en verdad, que hallar lagunas en obras de tal índole, para quien ahonde en un solo punto de la historia nacional. Pero no hay compilación historiográfica que pueda jactarse de agotar el tema; y al autor le sobra discreción para no proponerse tal imposible. Lo desparramadas que nuestras fuentes históricas se hallan, la dificultad de conocerlas muchas veces por sus simples títulos, la rareza de muchas de ellas, su dispersión por bibliotecas y colecciones particulares, a veces de difícil acceso, la ausencia de guías e índices ordenados en ellas y de compilaciones anteriores que hayan roturado esa selva virgen; todo dificulta considerablemente

el propósito. El autor ha hecho cuanto humanamente podía hacer. Derrochando paciencia, trabajo y tiempo; sorteando con habilidad dificultades de clasificación, y sabiendo transcribir con escrúpulo, agrupar con método, seleccionar con pericia, ha prestado un importante servicio a la cultura española, que será altísimo y excepcional, si consigue dar cima feliz con nuevos volúmenes al magno empeño proyectado.

José DELEITO: "*Histoire générale du IV siècle à nos jours*. Obra publicada bajo la dirección de MM. Ernest Lavisse y Alfred Rambaud. Doce volúmenes de 900 págs. aproximadamente cada uno", *La Lectura*, Año VIII, Tomo I, enero 1908, pp. 67-75.

Extracte, pp. 67-68 (cursives en l'original):

No es hacer ningún descubrimiento peregrino el manifestar llanamente que los estudios históricos carecen en España de atmósfera favorable.

Aun nuestra propia historia, no obstante las circunstancias de patriotismo, de interés inmediato y de la abundancia de materiales, que nos brindan pródigamente dentro de casa nuestros archivos casi vírgenes, debe más á investigaciones extrañas que á trabajos nacionales.

Pese al benemérito esfuerzo de algunos eruditos, que han publicado estimables monografías, la historia española no ha sacudido enteramente la tutela extranjera.

Es frecuente, cuando se visita nuestro Archivo Histórico Nacional, casi desierto, encontrar tan sólo, tomando notas y revolviendo manuscritos, á algún visitante francés, inglés ó alemán.

Y es que la actividad de los historiadores de otros países, que forman falange mucho más nutrida que la nuestra, hallando bastante espigado el propio campo, se desborda por el nuestro en busca de frutos que cosechar. Desdevises, Mariejol, Baudrillart, Morel-Fatio y Martín Hume, entre otros, son prueba fehaciente de lo indicado.

Y si en punto á la historia nacional necesitamos auxilio de fuera, ¿cómo es posible que hayamos de ir á escudriñar historias extrañas?

He aquí la razón por la que entre nosotros escasean lamentablemente los libros de Historia Universal y los de historias particulares, que pudieran, en cierto modo, suplir su falta. Vivimos en este punto de prestado, y cuantos sentimos afición á aquella ciencia ó hemos pasado por el rudo trance de la oposición á cátedras de la misma, hubimos de hallarnos casi en la imposibilidad de utilizar libros españoles.

La Historia Universal no ha tenido entre nosotros ni inteligencias individuales tan potentes y comprensivas como tuvo Italia en César Cantú, ni reuniones de sabios que estudiaran partes diversas de la vida pasada, integrando entre todos un conjunto más ó menos armónico y orgánico, como la Historia formada en Alemania bajo la dirección de Oncken, ó la construida en Francia bajo la dirección de Lavisse y Rambaud.

Por nuestra penuria en historias universales, tienen para nosotros más interés las obras extranjeras concernientes á esta materia histórica; y, en verdad, es cosa extraña que apenas se haga de ellas la menor mención, aun en publicaciones que aspiran á reflejar cumplidamente el movimiento intelectual de Europa.

No recuerdo que ninguna revista, fuera de las profesionales, haya dedicado hasta ahora la atención merecida á la Historia general de Lavisse y Rambaud antes mencionada; y, como se trata de una obra que, según el manoseado *cliché*, ha venido *á llenar un vacío*, me propongo llamar hacia ella la atención de los lectores de LA LECTURA.

(…)

José DELEITO: "*Historia de España. Resumen crítico*, por Ángel Salcedo Ruiz, é *Historia gráfica de la civilización española* (ilustración y notas explicativas de la misma), por Manuel Angel y Alvarez", *La Lectura*, Año XV, Tomo I, marzo 1915, pp. 298-305.

Extractes, pp. 298-303 i 303-305 (cursives en l'original):

Un libro curioso y atractivo es la *Historia de España* que acaba de publicar la Casa Calleja, con excelente presentación editorial. En ella van fundidas dos obras distintas, pero que se complementan entre sí: un compendio de Historia de España por D. Ángel Salcedo, y una colección de retratos, láminas y figuras variadas para el estudio plástico de nuestra historia, en número de 1.715 grabados, con explicación detalladísima de los mismos, por D. Manuel Ángel. Ambas obras se hallan entremezcladas, pero conservando su particular independencia, para lo cual los dibujos van intercalados en el texto, y las explicaciones respectivas en notas al fin de cada página.

Digamos desde luego que el mayor interés y la mayor novedad estriban en la *Historia gráfica de la civilización española*, por ser ésta la primera tentativa de tal índole que se ha efectuado, mientras que compendios de Historia de España no dejan de existir algunos (aunque pocos de buena calidad).

Los que tenemos el deber profesional de enseñar Historia de España, tocamos á diario los problemas que suscita la escasez de elementos pedagógicos adecuados, que contrasta con la relativa abundancia de otros países para el estudio de su respectiva historia. Entre las lagunas que ofrece nuestro material docente de Historia de España, descuellan la falta de *Lecturas históricas* (que quizás remedie el ilustre Altamira con el libro hace tiempo anunciado), de cartografía (reducida al mediocre y elemental, pero *único*, Atlas de Artero), de álbums, cuadros murales, colecciones sistematizadas de láminas, fotografías ó dibujos y, en general, de todo recurso objetivo. Ni los cuadros convencionales de Paluzie, ni las colecciones de láminas arcaicas, disformes y de difícil manejo, que se llaman *Iconografía espoñola*, de Carderera, é *Indumentaria*

española, de Aznar (agrupadas sin orden didáctico, ni siquiera cronológico, y faltas de toda nota explicativa sobre su significación y procedencia), tienen el menor valor para el estudio de nuestro pasado.

Así, pues, para quienes entendemos que la mejor enseñanza es la plástica é intuitiva, resulta más sencillo que enseñar la propia historia enseñar la universal, con mapas como los de Schräder, Kieppert y Perthes; álbums como los de Luckembach y Parmentier, y cuadros murales como los excelentes de Historia clásica que está publicando la casa Pichlers, de Viena. La propia escasez iconográfica se advierte, naturalmente, en nuestros compendios de Historia española, contrastando con la abundancia de obras extranjeras. De modo que la Historia de España, hasta hoy, ha tenido que aprenderse casi en abstracto, para quien no pudiera visitar por sí mismo lugares y monumentos.

De aquí la expectación que debe despertar esta *Historia* gráfica del notable dibujante Sr. Angel, que ya ilustrando artículos retrospectivos en los principales periódicos, acreditó su pericia para esas exhumaciones del pasado.

Gran acierto de éste ha sido acompañar sus figuras con explicaciones que ayuden á comprenderlas, y en las que pone de manifiesto su erudición y crítica sobre materias de arte. Angel agrupa con su pluma materiales plásticos estimabilísimos: cortes de terrenos, animales, cráneos humanos, cavernas, monumentos y utensilios de los tiempos prehistóricos; alfabetos, inscripciones é ídolos primitivos; trajes, armas, instrumentos, muebles, cerámica, sepulcros, estatuas, cruces, ornamentaciones y otros variados objetos de épocas diversas; reproducciones de documentos, miniaturas ó lienzos, que representan tipos, costumbres ó sucesos de importancia. Muy interesante en este punto es la colección de retratos, que en número de 504 están diseminados por la obra. (...)

(…). Y no veo la utilidad de volver á aquellos troqueles de reyes de baraja de las viejas ilustraciones escolares, tantas veces puestas en solfa, para que el lector conozca la ilusoria imagen de un insignificante Chintila ó Fruela. En cambio, carece la obra de elementos plásticos importantísimos, tales como mapas y croquis de Geografía histórica, reproducciones de lugares,

paisajes, edificios célebres, tan característicos como los del arte gótico y el musulmán, y de los más típicos lienzos históricos, como los de Velázquez, Goya, Rosales, Pradilla, Casado del Alisal, Gisbert, etc. Todo esto y planos, esquemas arquitectónicos, apuntes de muebles, interiores de viviendas, ceremonias públicas, escenas populares, panoramas de ciudades ó sitios célebres; en suma, cuanto ayude á formar una visión objetiva y completa de nuestro pasado, debió ser puesto á contribución, aprovechando los cuadros, grabados é ilustraciones diversas que andan diseminados por ahí. Claro es que tal empresa requería la colaboración del fotograbado.

En suma, la obra de Ángel no es la historia gráfica de España tanto tiempo apetecida, ni aun dentro del carácter de un compendio. No es, ni mucho menos, lo que en la Historia Universal el libro preciosísimo é insustituible de Albert Malet (estropeado al ponerse recientemente en castellano por una traducción detestable), ni en cuanto á la plenitud y variedad de elementos plásticos, ni en cuanto á su, selección cuidadosa; pero, tal como es, constituye un ensayo meritísimo, el más completo, quizás el único en su clase, y habrá de servir de fundamento á más completos trabajos de tal índole.

Y hablemos ya del texto del Sr. Salcedo. Lo primero que en él se echa de ver, y ya lo advierte el autor en su Introducción preliminar, es la falta de unidad de la obra, en la que se distinguen tres partes diferentes (aparte la gráfica de Ángel). (...). Resulta así que más de la mitad del libro se dedica al siglo XIX y lo que va del XX.

Esta desproporción es plausible en sí, y responde á la moderna tendencia, muy acentuada en alguna obra maestra, como la *Histoire générale*, en doce tomos, de Lavisse y Rambaud, de agrandar el panorama histórico progresivamente al acercarse á nuestro tiempo. Pero, quebranta la unidad de concepción del libro, haciendo de éste mitad compendio, mitad obra de consulta. También alteran la unidad la falta de plan uniforme y el frecuente cambio de sistema expositivo. Así, no sólo en los *Anales contemporáneos*, sino en el cuerpo general de la obra se agrupan los sucesos algunas veces por años, mientras otras veces se hace por épocas, por pueblos, por reinados ó por asuntos. Esta agrupación por anales es ventajosa en la época contemporánea, por hacerse allí sistemáticamente y sin interrupción, y porque en ella cada año es desenvuelto con suficiente

sosiego y amplitud para formar un cuadro completo; pero produce confusión al aplicarse, por ejemplo, al reinado de Carlos V (no sé por qué, puesto que en los reinados inmediatos no se hace así), con lo cual en el esquema brevísimo de cada año se barajan guerras con Francia, turcos, protestantes, corsarios comuneros, etc., y el lector se enreda en una maraña, sin formar claro concepto de ningún asunto de aquel reinado.

También resultan confusos los capítulos de la Edad Media, en que se mezclan todos los pueblos, sin establecer claros deslindes y separaciones.

En general, el plan, adolece de falta de fijeza. Así, en todo el libro se hace historia externa é interna, y al llegar á los *Anales contemporáneos* se prescinde de la última, quizás por ser empresa nunca abordada y de las más arduas. De ciertos temas se hacen largos relatos y disquisiciones críticas; sobre otros, aun tan trascendentales como el descubrimiento de América, se pasa como sobre ascuas, prescindiendo enteramente de los hechos y sustituyéndolos con comentarios. De civilización van retazos de organización política y social, de ciencia, literatura y arte, mezclados con el relato político, sin que ocupen lugar fijo en el cuadro de cada época, ni constituyan un conjunto, aun elemental, de cada rama de nuestro pasado, ni siquiera sean siempre las manifestaciones más peculiares y salientes de cada momento histórico. El autor, además, hace alusión á muchas cosas que no narra, dándolas por conocidas, y sólo se detiene á hacer su crítica, indicando su bibliografía y las últimas versiones de los eruditos acerca de ella. También esto lo efectúa en forma intermitente, insistiendo en unas cosas y pasando de largo sobre otras.

Resulta de todo que el Sr. Salcedo ha hecho una Historia bastante inorgánica y de ambiguo carácter. Los niños, que el autor desea reclutar entre sus lectores, se perderían en el dédalo de su extensa historia contemporánea, se aburrirían con las citas de autores, y se desorientarían con las controversias largas sobre puntos dudosos. El profano en Historia no sacaría gran provecho de la crítica y el comentario, sin saber primero claramente los hechos sobre que versan. Y á esos públicos, no al profesional, se dirige el autor.

¿Es que la obra carece de utilidad? Lejos de eso, la tiene y grande; pero creo que quienes mayor provecho sacarán de ella serán los lectores adultos que posean nociones de historia patria,

pero nociones confusas, adquiridas en lecturas sueltas y compendios anticuados, que son los más. El Sr. Salcedo, que acredita estar perfectamente al corriente de los novísimos trabajos históricos, da al lector resumida noticia de las investigaciones y monografías últimas, idea de los especialistas que mayor autoridad tienen en ciertos puntos debatidos, y de cómo se plantean hoy ciertos problemas históricos; desentraña las fuentes, distinguiendo entre lo cierto y lo dudoso.

Ello representa un caudal copiosísimo de lecturas previas, que dice mucho en pro de la cultura del autor.

Introduce la novedad, respecto á los demás compendios de historia española, de incluir detalladamente la emancipación de nuestras colonias americanas y —lo más curioso— las vicisitudes de nuestra tauromaquia. En verdad que ésta, más que en el cuadro de nuestra civilización, debe figurar en el de nuestra incivilización; pero constituye innegablemente un producto muy típico de la vida española, y en tal sentido es un acierto del autor haberle incluido. También tiene una nutrida información de arte, incluso arte industrial, confinado hasta aquí á libros especiales.

La parte más desigual es la de conjunto, que llega á la guerra de la Independencia. (...)"

(…)

Y ¿por qué hemos de considerar antepasados nuestros sólo á los bárbaros cristianos de Asturias y Galicia, y no á los cultísimos musulmanes andaluces, nacidos como ellos en España? ¿Por qué no hemos de mirar como nuestros á los hombres ilustres del período árabe, y enorgullecemos de la brillante Córdoba del siglo X, como nos enorgullecemos de la cultura hispanolatina? ¿Es que los romanos y los godos eran más españoles que los musulmanes? ¿Es que nuestra sangre no tiene mucho de agarena y beréber? Sin embargo, para el Sr. Salcedo los árabes son un *paréntesis* en nuestra Historia. ¿Por qué razón? No puede ser otra que la religiosa. El Sr. Salcedo es un escritor católico, y escribe en *católico*. Ello le dificulta comprender la solidaridad con pueblos de religión distinta.

Lo mejor de la obra, en mi concepto, es la parte dedicada al siglo XIX, el cual está muy bien enfocado y desenvuelto en su conjunto y sus detalles, revelando que el autor ha hecho sobre

él un detenido estudio. Los *Anales contemporáneos* tienen el gran interés de llegar hasta el año 1912 inclusive, ó sea más cerca de nosotros que ninguna otra historia. Estos *Anales* constituyen una recopilación excelente de todo nuestro tiempo, única hoy por hoy, sin la extensión abrumadora de las pocas historias contemporáneas con que contamos, ni la vaguedad y concisión de los manuales. Nos hacen recordar ó completar los sucesos que presenciamos ó leímos en la Prensa de estos últimos años, y las noticias que de los inmediatamente anteriores nos suministraron los hombres de la generación que nos precede. Y esta rememoración es más grata y más viva, porque el Sr. Salcedo —que además de erudito es literato— no hace una historia seca, árida, empacada y doctrinal, sino que mezcla sus narraciones con anécdotas, describe la nota pintoresca de los acontecimientos y los personajes, procura caracterizar á éstos y mostrarlos, no sólo en su fase pública y solemne, sino en la íntima y familiar, sin disimular sus debilidades. Y no sólo cuenta hechos, sino corrientes de opinión, hablillas, frases ó rasgos ingeniosos, manejos políticos secretos; en suma, muestra los últimos cien años en sus exterioridades y en su tramoya interna.

La obra toda está bien escrita, en estilo, aunque correcto y comedido siempre, más desenfadado y suelto de lo que es uso en producciones didácticas. Todo ello contribuye á que se lea sin fatiga y con interés creciente. El autor sabe hacer amable siempre su relato.

Resumen *crítico* llama aquél á su libro. Con ello parece querer advertirnos desde la primera página que no va á limitarse á una exposición impersonal de sucesos. La crítica no la entiende sólo en el sentido de aquilatar la certidumbre que ellos contengan, sino en la acepción de juicio y comentario personal sobre las materias que refiere. Con él no reza la tendencia al objetivismo, dominante hoy en el campo de la historia. El señor Salcedo proyecta su *yo* sobre todas las páginas del libro, repartiendo palmas ó anatemas, como los antiguos censores históricos, aunque discurseando menos que éstos, si bien procura ser imparcial al analizar temas resbaladizos (...). Lo consigue á veces, y nunca usa estridencias de lenguaje. Procura pesar el pro y el contra en cada bando. Pero, claro es, al hacer una obra *de comentario*, sale á cada momento su filiación de la derecha, suavizando cargos para unos (...), extremándolos para otros, poniendo más de

relieve las violencias liberales que las reaccionarias (infinitamente mayores), considerando perturbador cuanto ataque á las pautas del elemento eclesiástico: en suma, viendo las cuestiones por el lado conservador y católico, hasta dar en alegato maurista al examinar los sucesos de 1909.

Aparte estos rasgos de orientación general, el Sr. Salcedo muestra su independencia crítica en puntos que no son de escuela, discrepando incluso de los especialistas más autorizados (...).

Con todas las lagunas, los reparos y las diferencias de apreciación que podamos señalar en el libro, éste, por sí y por las ilustraciones de Ángel, que le avaloran, constituye un trabajo estimabilísimo, que habrá de contribuir á difundir y hacer grato el conocimiento de la Historia española.

José DELEITO: "*Historia de España y de la Civilización Española, tomo III*, por D. Rafael Altamira", *La Lectura*, Año VIII, Tomo I, marzo 1908, pp. 327-333.

Extractes, pp. 328-329 i 332-333 (cursives en l'original):

(…)

La general indiferencia de nuestro país hacia los estudios históricos, la organización arbitraria ó incoherente de los mismos y la absoluta carencia de sentido pedagógico con que se hacen aquéllos habitualmente desde la escuela hasta la Universidad, ha venido perpetuando lamentables vacíos en cuanto á los medios de enseñanza, comprensión íntegra y fácil y orientación moderna de nuestra historia nacional. Entre estas lagunas —que atinadamente señaló hace tiempo el propio Altamira en su precioso libro *La enseñanza de la Historia*—, tanto y más que la falta de trozos escogidos de obras magistrales, colecciones cartográficas, representaciones plásticas, publicación de fuentes, etc. se dejaba sentir la necesidad de una obra de conjunto, no muy amplia, que acertase á reflejar, sintetizar y dar forma orgánica al estado actual de los estudios sobre nuestra Historia.

Enhorabuena que el profesional halle doctas monografías donde analizar escrupulosamente las nimias y quintaesenciadas particularidades de los hechos; pero frente á esa minoría de iniciados está la masa general de lectores: el buen *filisteo*, deseoso de alguna instrucción; el intelectual de distintas profesiones (médico, ingeniero, abogado, etc.), á quien interesa conocer lo último que sobre la historia de su país se piensa y admite, sin poder dedicar á tales lecturas más que un sobrante de su trabajo y su tiempo.

Esta mayoría de público no puede perderse por el laberinto de las publicaciones monográficas, ni acudir á las antiguas historias generales, pues ya sabe que la crítica y la investigación modernas han deshecho muchísimo de cuanto aquéllas historias contienen.

En parecido caso se hallan los aprendices de historiadores. Cuantos han hecho oposiciones á cátedras de *Historia de España* (especialmente moderna y contemporánea) de Facultad, teniendo que fijar por sí solos el carácter, el contenido y la proporción de materias de la asignatura, y habiendo de buscar éstas en monografías ó historias particulares (de la Economía, el Derecho, la Literatura, las Artes, etc.), ó en libros de muy heterogénea índole, para dar á su programa el sentido enciclopédico necesario hoy, han sentido mil veces el vértigo de la desorientación y el desaliento.

Toda esa masa de lectores necesitaba un libro-guía, sólido y científico, que resumiera en pocas páginas los trabajos más recientes de la investigación y la crítica. Además, teóricamente se ha transformado el concepto de la Historia, que aspira á tener un sentido orgánico y enciclopédico, reflejando el curso de las más varias actividades humanas; pero en la práctica ningún libro de historia española se atrevía, ni aun rudimentariamente, á recorrer tan amplia esfera. Hasta aquí carecíamos en absoluto de una Historia de España, que lo fuera también de la civilización española; pues las obras de tal índole, de Tapia y Morón, sobre ser anticuadísimas, son fragmentarias é incompletas, distando de presentar un cuadro integral y armónico de nuestra vida pasada.

Con apuntar ese gran vacío, basta para que se comprenda la importancia excepcional de la obra que el Sr. Altamira está publicando.

Pocos de los que entre nosotros cultivan la historia, se hubiesen atrevido á tan magna empresa. Y no es que sean aquéllos escasos en número, ni que falten trabajadores hábiles y asiduos, pues felizmente se va observando en varias regiones españolas un renacimiento de estudios históricos, como lo demuestra la publicación de nuevas revistas de tal índole. Es un defecto general de educación histórica. El exceso de lirismo retórico y de generalización metafísica de que adoleció nuestra historia en el siglo anterior, ha producido una reacción violenta, igualmente exagerada y exclusivista, contribuyendo también á ello una imitación fervorosa, no siempre bien entendida, de los procedimientos alemanes. Hemos proscrito las síntesis, menospreciando las vistas generales, la honda labor de comprensión social, caracterización psicológica y composición técnica y literaria, y al proclamar el análisis y el particularismo como supremos y únicos dogmas, hemos creado una generación de miniaturistas históricos, que, sólo en limitadísimo y á veces microscópico espacio, emplean sus aptitudes.

Por eso en España abundan los eruditos, pero escasean los historiadores, y la aparición de uno que merezca tal nombre merece ser apuntada con piedra blanca.

(...)

Altamira se ha sabido sustraer á todo prejuicio ambiente, á toda finalidad tendenciosa, encerrándose en el más absoluto objetivismo, desentrañando fríamente lo que hay de cierto y utilizable en los testimonios de la más opuesta procedencia, reconstruyendo la figura de cada personaje en el medio en que vivió, con la natural complejidad de sus rasgos psicológicos, esforzándose por reflejar la realidad, con sus altibajos y contradicciones.

(...)

Deliberadamente prescinde de todo comentario ó juicio personal, y deja á los lectores frente á frente con los hechos, para que por sí mismos formen opiniones, con arreglo al sentido realista moderno, que en la historia, como en la novela, obliga al autor á desaparecer tras su obra.

Respecto á la forma, no se hallarán ornatos retóricos, pero sí un lenguaje limpio, correcto, claro, preciso siempre; lenguaje de hombre de ciencia, que se distingue por la sobriedad y la

precisión, y en el cual se advierte la huida intencional del antiguo tipo de historia, más poética que didáctica, aunque á veces el temor al lirismo produzca alguna sequedad.

(…)

José DELEITO: "*Historia de España y de la Civilización Española, tomo IV*, por Rafael Altamira y Crevea. Ilustrado con 98 fotograbados", *La Lectura*, Año XI, Tomo I, febrero 1911, pp. 204-209.

Extractes, pp. 204-209 (cursives en l'original):

(…)

En rigor, no puede, sin embargo, decirse que tan importante obra esté acabada por completo. (…).

(…), queda fuera de esta historia todo el siglo XIX y lo que va del XX.

Y si en libros de antiguo patrón podía admitirse que se excluyeran los tiempos próximos, por arduos ó resbaladizos, no es esto lícito en obras modernas, que exigen la integridad histórica, no sólo por la inclusión de todo asunto, sino por la de todo tiempo.

(…)

"Como obra dirigida, más que á los profesionales, á la masa general de lectores, suprime toda cita de erudición y controversia de juicios. Busca sus datos en las mejores y más modernas fuentes. Sintetiza y selecciona cuanto se ha investigado en las más autorizadas monografías, y lo presenta en forma de conclusiones definitivas ó probables sobre cada punto, sin indicar su procedencia, en forma breve, concisa, comprensiva, parca en detalles; agrupando los hechos, más que por el orden cronológico ó por la arbitraria división en reinados, por la afinidad de materias; de suerte que vayan unidos los de índole análoga, y que cada cuestión histórica, dentro del cuadro general de la época, pueda apreciarse con perfecta claridad, siguiéndola desde sus orígenes hasta su resolución.

(…)

A causa de la indecisión y vaguedad imperantes todavía en cuanto á los límites entre la historia externa y la de la civilización, suelen los autores, con poca lógica y escasa consecuencia, mezclar ambas en la narración del siglo XVIII, incorporando al cuadro general histórico las reformas internas de los Borbones en los intereses materiales y en la cultura (acaso por ser lo más típico de aquellos reyes); mientras que, en otras épocas, confinan el desarrollo interno á un breve apéndice.

(…)

Ha sabido ser intérprete fiel de la realidad pasada, poniendo todo su empeño en transmitirla pura, manteniéndose ante ella frío, impasible, sin actuar de censor ni perder jamás la ecuanimidad. Yo, que tengo mis dudas sobre el objetivismo histórico tal como se exige modernamente, creo que en pocos autores se ve tan cerca de estar hecho carne este ideal como en el docto profesor de Oviedo. (…)

(…)

En resumen: el Sr. Altamira ha puesto digno y feliz remate á la noble tarea que diez años ha inició con patriótico esfuerzo en pro de la cultura nacional. Gracias á él dejamos de ser una excepción lamentable en el cuadro de la producción histórica europea. El vacío que tantas veces lamentamos ha dejado de existir. España tiene ya, y por vez primera, una historia de su civilización merecedora de este nombre.

José DELEITO: "*Historia de España y su influencia en la Historia Universal. Tomo I*, por don Antonio Ballesteros y Beretta", *La Lectura*, Año XIX, Tomo I, febrero 1919, pp.187-190.

Extractes, pp. 187-188 i 190 (cursives en l'original):

Sabido es que la historiografía nacional, tanto o acaso más ayuna que de monografías, donde se investiguen de primera mano los innúmeros sucesos mal conocidos de nuestra vida pasada, lo está de libros de conjunto compuestos con arreglo a la manera moderna de concebir la

Historia, donde se recojan los descubrimientos y puntos de vista recientes, y se recopilen las conclusiones de nuestra bibliografía histórica, por fortuna bastante copiosa ya. Las Historias de España que aquí salen a luz son, de ordinario, manuales de segunda enseñanza, discretos algunos, adocenados los más; pero todos, naturalmente, de índole elementalísima.

Las pocas obras de alguna amplitud son antiguas o anticuadas. Entre ellas sigue campeando como la mejor de nuestras historias generales la de don Modesto Lafuente, y ya ha llovido y se ha revolucionado de veras el conocimiento de nuestro ayer, el espíritu científico y el arte de escribir la Historia desde que aquel libro se publicó.

Su sucesor en popularidad y justo renombre es, sin duda, la *Historia de España y de la Civilización española*, de don Rafael Altamira, donde ésta se abordó por vez primera con criterio moderno y sistemático.

Pero el libro del señor Altamira quedó incompleto, por no haber publicado aún nuestra historia contemporánea —de lo cual no nos consolamos los amantes de estos estudios—. Además, en él se rehuyó deliberadamente todo aparato erudito, toda controversia crítica, toda exhibición de fuentes en la narración, para aligerar ésta y hacerla más accesible al gran público, a quien la obra va dirigida. Constituye un libro-tipo, insuperado en su orden, extensión y carácter. Pero hay, naturalmente, otros órdenes y aspectos de nuestra historiografía general (y nadie como el señor Altamira los apuntó en sus tratados metodológicos) no abordados aún (ejemplo: una historia de España referida por los contemporáneos de los sucesos, como la francesa de Zeller), o abordados deficientemente, cual la historia de España por la imagen, de que fue tentativa la *Historia gráfica* del señor Salcedo Ruiz.

Uno de de estos vacíos era, indudablemente, el de una historia de España de carácter preferentemente bibliográfico, que recopilase lo más posible de las fuentes antiguas y moderinas, extranjeras y nacionales, llegando al detalle, a la monografía recién impresa, al artículo de revista acabado de publicar; que dedicara su labor a extractar todas las opiniones, teorías, doctrinas y variantes de ellas, citando en todo momento la procedencia y el autor; que compusiese el libro sin perder de vista un instante el origen de los datos consignados en él, siguiendo con fidelidad en la

narración las más recientes y autorizadas versiones; y que, cuando sobre un suceso existen apreciaciones diversas, las expusiera todas sucinta e imparcialmente, para que juzgase el lector por sí propio.

He aquí la clase de *Historia de España* que ha compuesto el señor Ballesteros y Beretta, catedrático de la Universidad Central y recientemente nombrado académico de la Historia. Y en verdad que bastaría este libro, si el autor no los tuviera tan notables como *Cuestiones históricas*, *Sevilla en el siglo XIII* y los estudios referentes a Alfonso X el Sabio, para granjearle un puesto de honor en la vanguardia del profesorado joven y animoso que trabaja e investiga con asiduidad infatigable y criterio científico moderno.

La cantidad de libros, folletos y artículos en varias lenguas que el autor ha consultado, resumido, agrupado y sistematizado, causa vértigo. La circunspección, fidelidad y objetividad con que están estudiados y utilizados, es completa. Como arsenal bibliográfico y resumen de cuanto pensó, descubrió y acarreó hasta aquí el especialismo sobre historia española, el libro del señor Ballesteros, por lo que este primer tomo contiene, ofrece ser libro único. Y huelga encarecer la necesidad de obras de tal linaje. Frecuentemente los historiadores especialistas se han quejado de que sus trabajos no trascendiesen fuera de su cenáculo de iniciados, porque los historiadores generales no solían darlos carta de naturaleza. Don Francisco Codera citaba casos concretos en cuestiones de arabismo. Libros como el actual contribuyen a esa apetecida y necesaria divulgación. También se comprende el esfuerzo enorme que representan, no inferior al de la más enojosa y difícil investigación personal, aunque su labor sea más modesta y menos lucida."

(…)

Huelga decir, tratándose de historiador de tan modernas orientaciones, que la obra comprende todas las actividades del pueblo español en su desarrollo, con verdadero sentido enciclopédico, formando una visión histórica plena. Aspectos como el jurídico, el religioso y el artístico, tratados sumariamente, cuando no omitidos, en la generalidad de las historias generales, son examinados en ésta con atención proporcionada a su importancia.

Un acierto es también tratar la historia española, no sólo en sí misma, sino atendiendo a su repercusión en la Historia Universal, ahora que una revisión de valores históricos, a la que no son ajenos, en verdad, escritores de fuera de España, va vindicando para ésta el puesto que en el concierto de la civilización universal le corresponde.

(…)

Como arsenal de fuentes antiguas y modernas y como archivo gráfico de artísticas ilustraciones, nada hay hasta el día, indudablemente, que pueda compararse, en materias de historia española, al libro por tantos conceptos excelente del señor Ballesteros y Beretta, a quien bastaría esta obra para revalidar de benemérito entre los más esforzados campeones de la cultura histórica española.

José DELEITO: "*Historia General*, por Manuel Sales y Ferré", *La Lectura*, Año XII, Tomo III, noviembre 1912, pp. 272-275.

Extracte, pp. 272-273 (cursives en l'original):

Hace bastantes años que el malogrado Sales y Ferré compuso un texto de *Historia general*, para servir de texto en las Academias militares; obra que fue premiada en concurso público.

No mucho antes de morir, el gran maestro, precursor de la Sociología española, revisó y reformó aquel libro de tal suerte, que le convirtió en libro nuevo. Este trabajo, del que ahora sale á luz la edición postuma, bien merece aquí el comentario de unas líneas.

Tan desacreditados andan entre nosotros los manuales dedicados á la enseñanza, que la voz *texto* evoca un concepto industrial, reñido con toda finalidad pedagógica ó científica.

Por eso, es menester hacer distingos, comenzando por declarar que esta *Historia* es única en España, dentro de su extensión y carácter, por su plan original, por su riguroso método didáctico, por su plenitud enciclopédica, por sus ideas propias, por la admirable fuerza de

concentración, que permite fundir en pocas páginas un copioso caudal de doctrina histórica, sin que ésta pierda ni en substancia ni en profundidad.

Hoy son las síntesis algo menospreciadas, en parte por el abusa de metafísicos sin jugo de realidad, en parte por pereza mental de nuestros novísimos historiadores. Es más fácil sacar á luz un hecho, con todos sus pormenores y accesorios, traduciéndole de la fuente documental ó monumental en que se halle. Eso no exige sino preparación instrumental y técnica adecuada, compatible con toda mediocridad; pues no requiere entendimiento personal, ni obliga á poner en vigor las más altas cualidades del espíritu.

Sin embargo, el historiador digno de ese nombre, tiene que ser tan gran sintetizador como analizador. No sólo ha de perseguir lo íntimo y molecular, que integra con su amontonamiento la construcción histórica, sino que ha de saber extraer la esencia de cada civilización, las ideas madres y las líneas directrices de cada sociedad. Y esto es mucho más necesario al historiador-catedrático (diverso forzosamente del historiador-erudito), porque la selección de materiales, la interpretación crítica de lo que parece amorfo y sin sentido, la subordinación de lo particular á lo general y de lo secundario á la transcendente, son las más altas y educativas tareas que puede realizar ante sus discípulos.

En esas dotes, dudo que nadie haya igualado en España, dentro de la última generación, á Sales y Ferré. Respecto á los cultivadores de la Historia, lo afirmo resueltamente y sin el menor escrúpulo.

(…)

José DELEITO: "*L'enseignement de l'histoire*, por MM. Ch. Seignobos, Ch.-V. Langlois, L. Gallouédec y M. Tourneur", *La Lectura*, Año VIII, Tomo III, octubre 1908, pp. 175-182.

Extractes, pp. 175-179 i 181 (cursives en l'original):

Las conferencias dadas el año anterior en el Museo Pedagógico de París acerca de la enseñanza de la Historia, por ilustres especialistas franceses en ese linaje de estudios, reunidas en un volumen, forman el libro que motiva las presentes líneas, y al cual sirven de apéndice las doctas y luminosas discusiones de aquellos trabajos, celebradas bajo la autorizada presidencia de Mr. Lavisse.

Posee esta colección valor especial y altísimo interés, no sólo por la substanciosa doctrina que contiene y por la escasez de trabajos acerca de pedagogía histórica, singularmente en España, sino por él sólido prestigio de los conferenciantes.

El que abrió la serie de ellos, Seignobos, es entre nosotros sobradamente conocido— cuanto puede serlo aquí un historiador extranjero— para que haya menester presentación ni loa. Representa en la Francia de hoy lo que en la de hace unos años representó Víctor Duruy: es el gran divulgador y generalizador de los estudios históricos, el didáctico y el enciclopedista, que escribe con autoridad sobre las más varias épocas y los más distintos países; que sabe plegarse con singular ductilidad al estado mental de los alumnos en los diferentes grados de enseñanza, haciendo para ellos obras á la medida, desde el manual de instrucción primaria hasta la historia particular de un país ó de un ciclo histórico para la enseñanza de Universidad. Pero su mayor originalidad y prestigio los debe á sus estudios sobre *Historia de la civilización*, fijando el sentido y las proporciones que han de tener los elementos de ella, y contribuyendo más que nadie á su divulgación con libros de diversa magnitud, hasta el punto de hacerla accesible á la primera enseñanza, merced á su precioso manual, que, traducido al castellano, sirve de texto en algunos de nuestros centros oficiales.

Langlois, por sus notables *Lecturas históricas*, por su colaboración en la magna *Histoire genérale* de Lavisse y Rambaud, y por otros sólidos trabajos, es también suficientemente conocido de nuestros aficionados á esas materias.

Ambos ilustres profesores de la Universidad de París han producido una corriente de ideas históricas nuevas, en cuanto á la dirección en que esta ciencia debe encauzarse, y figuran al frente de un selecto grupo de profesores y especialistas. Ellos, con Lavisse y Monod, entre otros, han formado algo que pudiéramos llamar *escuela francesa*, la cual da á la Historia un carácter pedagógico y social, extendiendo orgánicamente su esfera de acción á todas las actividades humanas, buscando en ella resortes educativos y medios de preparación para la vida, y preocupándose esencialmente por la selección del material histórico y por los medios de lograr la más eficaz asimilación del mismo; en oposición á la escuela alemana, más de eruditos que de divulgadores y maestros, ocupada en extraer primeras materias históricas y en componer doctas monografías sobre temas especiales.

Algunas veces he hecho observar en esta Revista el gran vacío que se advierte en España respecto á ciertas direcciones de los estudios históricos, los cuales entre nosotros han pasado, sin transición apenas, desde los lirismos ó abstracciones metafísicas de la época romántica, á las rebuscas fatigosas de minucias locales y datos escuetos, que permiten sentar plaza de sabio á cualquier mediocre explorador de archivos, sin educación ni sentido históricos, sin el espíritu elevado del hombre de ciencia, que analiza lo pequeño como base para reconstituir lo grande.

Bien está que sigamos á Alemania, la Meca de los estudios históricos modernos, en la reconstrucción parcial y documentada de nuestra vida que fue; bien está desenterrar y apilar materiales; pero es exclusivismo exagerado no hacer más que eso, tanto más cuanto que el cultivo de los estudios históricos no se requiere exclusivamente para el especialista de tal ó cual pequeña rama de los mismos, sino también para la educación general histórica de la masa de un país.

Entre nosotros abundan historiadores-eruditos, de muy diversa talla intelectual, diseminados hasta por rincones obscuros de la Península; pero pueden contarse por los dedos los historiadores-sociólogos y pedagogos; y si se dan con prolijidad suma las curiosidades

bibliográficas de escasa trascendencia, está casi virgen el campo de la metodología, la psicología y la sociología históricas de nuestro pueblo. Sobre la enseñanza de la Historia —que en todos los países tiene extensa bibliografía— sólo el notable libro de Altamira poseemos, aparte opúsculos y artículos ligeros.

Por esta penuria en tan importantes fases de la ciencia histórica, y por el desarrollo que en Francia han alcanzado bajo los auspicios de esclarecidos cultivadores, juzgo de interés el reseñar aquí someramente las conferencias de aquéllos. Adviértase que todas se refieren á la Historia en la segunda enseñanza, cuyos problemas, pedagógicamente hablando, son muy distintos de los que ofrece el estudio de la Historia en la Universidad.

* * *

L*'enseignement de l'Histoire comme instrument d'éducation politique* es el título de la conferencia de Seignobos.

«La Historia—dice éste—, juzgada á primera vista, no sirve para nada práctico, y en tal sentido podría reputarse inferior á otras ciencias.» ¿Por qué, entonces, recargar la inteligencia del niño con un bagaje inútil? Porque se busca con aquel estudio un resultado indirecto.

Y aquí plantea el disertante su tesis: *La Historia debe tomarse como instrumento de educación política*. Así como las Matemáticas introducen al alumno en el mundo de las formas y los movimientos, y así como las ciencias físicas y biológicas le hacen comprender el mundo de la naturaleza material, así la Historia le enseñará el mundo social.

Para demostrar su afirmación pasa revista á estos tres elementos de la Historia: *instituciones*, *transformaciones* y *crítica*, haciendo ver cómo el conocimiento de ellos hace más apto al alumno para comprender la vida política que se desarrolla ante él y en la cual ha de tomar parte.

(...)

Habituando al alumno á comparar usos é instituciones antiguos con los actuales, se le inculca la noción de *diversidad*, preciosa adquisición que combate nuestra natural tendencia á considerar iguales todos los tiempos y pueblos, y que nos permite caracterizar á cada uno de los mismos.

Además, la Historia ayuda á nuestra imaginación á representarnos nociones abstractas sobre entidades y organismos—como parlamentos, ejércitos, tribus, etc.—que sólo parcialmente, y á costa de una larga vida y multitud de viajes y dificultades, podríamos ver funcionar. Y es que los hechos políticos son invisibles, por ser psicológicos y sociales, y sólo con ejemplos históricos podrán ser representados.

Sólo la costumbre de analizar sociedades nos permite comprender la organización y funcionamiento de la sociedad actual, sin ver en ella un caos incoherente ó un arreglo providencial y misterioso.

Al través de los hechos particulares, puede y debe el estudiante de Historia, orientado por un hábil maestro, ir siguiendo las transformaciones sociales y remontarse al concepto de evolución, fundamentalísimo para comprender la marcha de una sociedad.

Creo que es esta una de las más trascendentales afirmaciones de Seignobos. La más alta misión educativa de la Historia es, á mi entender, impedir la cristalización de los espíritus. Un historiador digno de tal nombre, sin *parti pris* ni fanatismos de escuela, verá claro que *el mundo marcha*, y ante el continuo *devenir* de los pueblos en sus vidas y en sus ideas, sentirá cierto benévolo eclecticismo, incompatible con todas las intransigencias. Apreciará la fugacidad de las posiciones que parecen más estables, viendo en lo aparentemente definitivo la interna germinación de algo nuevo reservado al porvenir.

Perderá forzosamente todo misoneísmo, sabiendo, por la experiencia del pasado, que la utopia de hoy puede ser la realidad triunfante de mañana. Quizás una nota escéptica amargará sus entusiasmos militantes, pues sólo él puede ver que el suelo donde su generación fija la planta es sólo un peldaño en la escala infinita de los siglos.

»El hombre instruido en Historia—dice Seignobos—sabe que una sociedad no es inmutable, que el esfuerzo individual y las corrientes de opinión pueden transformarla, y despierta, por tanto, su actividad y la conciencia de su personal valor para contribuir al mejoramiento de ella, distinguiendo lo que en la misma es estable de lo que es transitorio.»

También la Historia sirve para despertar el sentido crítico. Aunque en la segunda enseñanza no sea oportuno exponer rigurosamente las reglas que han de aquilatar la verdad de los hechos, no puede negarse que la relación de leyendas ó sucesos claramente apócrifos y la lectura de versiones distintas sobre el mismo asunto, enseñan á mantenerse en prudente reserva ante cualquier relato, no aceptándole sin demostración que acredite su certidumbre. Esto habitúa á formar opinión propia sobre los sucesos, una vez conocidas las opiniones ajenas.

Después de probar Seignobos que la Historia puede servir para la educación política, plantea y resuelve afirmativamente el problema de si debe emplearse en tal educación. «Los educadores—dice— que traten de hacer súbditos sumisos á su príncipe ó fieles sumisos á sus pastores, responderán que no. Era la respuesta de la antigua Universidad y de los jesuítas en el siglo XVIII. Los colegios no enseñaban Historia; daban á sus alumnos la fe en la tradición, el respeto á los poderes establecidos, ó el temor ó el disgusto hacia la vida pública. Nosotros vivimos en una democracia representativa y laica. Todos nuestros alumnos están destinados á ser electores; muchos serán elegidos ó funcionarios; tendrán un día que dirigir las operaciones políticas de su país. La enseñanza secundaria en Francia forma á todos los hombres llamados á funciones directivas; la mayor parte de ellos no recibirán otra enseñanza, pues las Facultades de Derecho, por diversos motivos, no dan instrucción histórica. Y ya que la Historia es la verdadera enseñanza cívica, sobre los profesores de Historia recae la misión de instruir políticamente á los futuros ciudadanos.»

Con estas frases, aplicables á España, á pesar de la diferencia enorme *de hecho* que separa á nuestra nación del país vecino, termina la conferencia de Seignobos, que, según se ve, contiene en sequema un notabilísimo tratado de Pedagogía histórica.

(...)

(…), este discurso plantea un interesante problema de pedagogía histórica y aun de metodología general, aplicable á todos los países, muy especialmente á España, donde la abundancia de textos caros y malos y las declamaciones de algunos improvisadores, que no han tocado jamás de cerca las cuestiones que la práctica de la enseñanza suscita, han contribuido á formar una hostilidad general, más impulsiva que razonada, contra el libro de texto en sí mismo (no sólo contra el malo); y donde está arraigadísima la creencia de que el Catedrático modelo ha de ser el Catedrático orador, que diariamente lanza un discurso más ó menos retórico.

En Francia, donde abundan preciosos y baratísimos manuales, se explica que un sabio y un pedagogo de la talla de Seignobos se declare partidario del libro de texto, á condición de que se le utilice convenientemente.

(…)

José DELEITO: "*La enseñanza de la historia*, por Lavisse, Monod, Hinsdale, Altamira y Cossío, de la Biblioteca Ciencia y Educación, Sección de Metodología, Ediciones de «La Lectura». Traducciones por D. Barnés", *La Lectura*, Año XIII, Tomo III, octubre 1913, pp. 198-204.

Extractes, pp. 198-199 i 201-203 (cursives en l'original):

(…)

Sabido es el gran vacío que hay en España sobre estudios metodológicos serios, modernos, de espíritu abierto y científico, y la ramplonería (dicho sin ofensa personal para nadie) con que nuestros maestros y normalistas abordan esas materias en sus textos de educación. Sobre *la enseñanza de la Historia* en particular, nada mencionable se ha escrito en España, sino el notabilísimo libro del Sr. Altamira que lleva ese título, y que fue iniciador en nuestro país de tal problema, ni siquiera sospechado antes, cuando dicha enseñanza se reducía, en el grado elemental, á repetir de memoria las fábulas de Tubal y Tarsis como fundadores de España ó la genealogía abrumadora de los reyes godos; y en el grado superior, á la conferencia meramente doctrinal y

teórica del Catedrático sobre la lección del día. Pero la obra de Altamira, aparte su relativa extensión, se refiere á la enseñanza histórica en general, y con preferencia á los grados secundario y superior. Así es que este tomito de metodología histórica, accesible á los maestros por sus breves dimensiones y escaso precio, y formado por monografías de los más ilustres historiadores-pedagogos contemporáneos, lleno de orientaciones novísimas, y circunscrito casi por completo á la enseñanza elemental, es obra única en su género de las que más pudiera necesitar nuestra menguada bibliografía metodológica dedicada al magisterio.

(…)

De las monografías no españolas que el volumen comprende, me parece la más interesante la de Lavisse. Es hoy Ernesto Lavisse quizás el mejor historiador francés. A sus méritos para componer Historia, patentizados en la famosa *Histoire générale*, de doce tomos, dirigida por él en colaboración con Rambaud, y en la más reciente, magnífica historia de Francia que lleva su nombre, une su dominio de los secretos pedagógicos, que, con justicia, le han llevado á desempeñar el alto cargo de Director en la Escuela Normal de París.

En tres partes divide su opúsculo: I, *Del papel de la enseñanza histórica en la educación*; II, *Teoría de la enseñanza de la Historia*; III, *De la práctica de la enseñanza histórica*.

La Historia —dice— contribuye á la educación intelectual por ejercitar la memoria y la imaginación; por habituar el espíritu á discernir y juzgar hechos, personas, ideas, épocas y países; por colocar los hechos intelectuales en el correspondiente medio social donde se formaron. Pero sobre la educación moral de la historia, es fuerza proceder con mesura para evitar las exageraciones y tópicos usuales. La Historia no enseña, desgraciadamente, que los justos sean recompensados siempre, y los malos castigados. Frecuentemente demuestra lo contrario. La deducción moral de la enseñanza histórica emana del juicio que el historiador hace de los personajes y hechos, mostrando á la admiración de las generaciones á los nobles y excelsos, y estigmatizando con el oprobio universal á los ruines y criminales. El profesor de Historia, sin dogmatizar ni sermonear demasiado, puede poner de relieve las virtudes de los unos y las faltas ó delitos de los otros, para suscitar en los alumnos el amor ó el desprecio.

Dentro de la educación moral, es la educación cívica el más educado campo que puede cultivar la Historia, preparando al escolar para vivir en determinada sociedad política y ejercer conscientemente sus derechos ciudadanos. El profesor de Historia debe, á ese respecto, estudiar á fondo la generación que ha de educar, para conocer los defectos que debe corregir, y las cualidades que ha de desarrollar, adecuadas al ambiente de la vida pública. Con referencia á la juventud francesa actual, recomienda Lavisse que se fortifique la confianza en la acción individual, la tolerancia de ideas y el sentimiento patriótico; pero sin llegar á exclusivismos patrioteros, y dando á la historia general de los demás países la importancia que en justicia les corresponda. ¡Con cuanto más motivo diría esto, si escribiera para jóvenes españoles!

El autor se refiere al régimen escolar francés, donde la Historia se cursa en nueve años antes de abordar la enseñanza facultativa, lo cual permite á sus bachilleres poseer conocimientos que hoy (podemos decirlo con alguna autoridad los profesionales de aquella enseñanza) no posee un doctor español en Ciencias históricas, por doloroso que nos sea reconocerlo. Con tal base, puede Lavisse disertar libremente sobre planes y distribución de tiempo, que serían ¡realizables aquí, donde la Historia está de hecho casi del todo proscrita de nuestra primera enseñanza, figurando en el bachillerato con dos mermadísimos cursos de clase trisemanal, en los que ha de exponerse la historia patria y la de todo el universo.

Recomienda el autor que la enseñanza no se haga detallista, que se seleccionen con esmero hechos y personajes, fijándose en los de más interés y transcendencia, haciéndolos destacarse bien en la mente del alumno por medios pintorescos, evitando toda impresión borrosa y prefiriendo los referentes á la cultura á los de guerra, que es peligrosa para el profesor de Historia. Aconseja dar al curso una idea de conjunto, marcándole la finalidad de cada etapa histórica, y haciendo destacar claramente los pasos de los hombres encaminados á tal fin; que se adapte el maestro á la fuerza intelectual del alumno, hablando primero á la memoria y á la imaginación, y sólo en grados de más desarrollo mental, al raciocinio. Opina que el profesor debe hacer comprender al discípulo la diferencia de tiempos y lugares, y la distinción entre lo actual y lo pasado, por medio de objetos, imágenes y explicaciones referentes á cosas pretéritas ó

contemporáneas, á fin de formar su sentido histórico. Con distintos ejemplos concretos, demuestra la forma más adecuada de llevar á cabo todo este programa. Insiste en que la enseñanza debe orientarse de modo que el conocimiento del pasado sirva para derivar y explicar la época presente, la cual debe ser el objetivo primordial de la preparación histórica.

Al tratar de la práctica de la enseñanza histórica, da el alerta contra los peligros de la facundia del maestro y la inacción del discípulo, y señala los medios de que aquél y éste colaboren. Recomienda el empleo de libros *ad hoc* de lecturas históricas, que los alumnos manejen por sí, y que el profesor resuma en líneas generales é ilustre con notas y comentarios; y hace una crítica sobre el mejor modo de distribuir los trabajos escritos y orales de la clase y de dirigir los diálogos de profesor y discípulo.

La monografía de Gabriel Monod es también muy digna de leerse. Comienza explicando la significación y carácter científico de la Historia; hace después detenida crítica de las fuentes históricas, que enumera y clasifica, fijándose en las posibilidades de error que llevan en sí las que parecen más seguras. «Suele decirse —escribe— «embustero como un epitafio». También se podría decir «embustero como un libro amarillo, verde ó azul». ¡Cuántas inscripciones y medallas no son más que fastuosas mentiras.»

Diserta después sobre la *crítica de los hechos*, analizando las obscuridades é inexactitudes con que en el manejo de los testimonios se puede tropezar, y la forma de orillarles en cuanto sea hacedero.

La segunda parte del trabajo de Monod, *Construcción y generalización históricas*, ofrece curiosas y elevadas perspectivas que le hacen ser uno de los mejores artículos del volumen. Distingue las diversas clases de elementos históricos: hechos materiales y espirituales, casos generales y particulares, circunstancias fundamentales y adventicias, instituciones y accidentes; el valor de los hechos por su alcance futuro y el simbolismo histórico, tomando por símbolo la imagen material de un hecho espiritual. Atinadísimas son sus consideraciones sobre la psicología de la Historia, tan desatendida por nuestros eruditos. Monod entiende, con razón, que «los actos no son más que gestos, los gestos no son interesantes más que por la vida interior que traducen;

la Historia es una psicología colectiva». Estudia también la *filosofía de la Historia*, señalando sus peligros de metafísica precipitada, y haciendo ver en qué medida esta ciencia y la Sociología pueden complementariamente arrojar luz sobre el estudio del pasado.

Al tratar de la *exposición histórica*, opina (contra las modas actuales de sequedad germánica, y con muy buen sentido en mi concepto) que el historiador sólo habrá efectuado la mitad de su misión si, después de haber desentrañado la realidad pasada con su ciencia, no sabe darla vida con su arte, exponiéndola con colorido y corporeidad.

(…)

José DELEITO: "*La formation des legendes*, por A. Van Gennep", *La Lectura*, Año XIII, Tomo III, noviembre 1913, pp. 293-298.

Extracte, pp. 293-295 (cursives en l'original):

El Director de la *Revue de Etnographie* de París, Van Gennep, ha publicado un libro verdaderamente sugestivo por su título y su asunto, *La formación de las leyendas*, uno de los más intersantes [sic] en la colección de obras cortas de divulgación científica que está editando la casa Flammarion.

Quien trate de estudiar la historia sin el culto fetichista al documento de la erudición al uso, para la cual toda la ciencia del pasado está en el archivo; quien pretenda ahondar en el alma de las multitudes al través de los siglos, conocer las leyes que presiden sus concepciones mentales, raíz de sus hechos, numen de su inspiración literaria y artística; quien intente saber lo más íntimo y peculiar de los pueblos, buscar los más recónditos hilos de su parentesco y filiación, explicar el por qué de sus ideales, creencias, supersticiones, dogmas y preocupaciones, transmitidos de uno en otro y modificados con el correr de los tiempos, tiene forzosamente que acudir al estudio de las leyendas, que trepan, como la hiedra, por el árbol frondoso y secular de la Historia, y de tal modo se entrelazan y confunden con él, que es imposible extirparlas sin herir en el corazón al viejo tronco, privarle de su savia y dejarle desnudo y seco.

La crítica fría y algo pedante del siglo XVIII anatematizó las leyenda, [sic] y quiso proscribirlas de la Historia, obedeciendo, es verdad, á una reacción natural y plausible contra el abuso de consejas y fábulas que la infestaban sin depuración alguna, campando por sus dominios como axiomáticas verdades. Pero los sabios del siglo XIX, más acordes con la realidad, han reivindicado los fueros de la leyenda (á condición, claro es, de que sea considerada como tal) para atisbar algo de los orígenes de los pueblos, hundidos en nieblas insondables, ante las que se detiene la investigación; para vislumbrar sus afinidades y conexiones, en los claros que dejan la Filología y Etnología comparadas, y, sobre todo, para sorprender su carácter, su idiosincrasia, que es lo más vivo y lo más hondo en ellos.

Aunque sea paradoja, ha podido decirse con razón que la *leyenda es más verdad que la Historia*. Es que la leyenda, si bien revestida de fantástico ropaje, dice verdades permanentes que afectan al espíritu de la raza, mientras la Historia sólo revela verdades efímeras, debidas las más veces al impulso ciego del azar.

Suprimid de la historia griega los certísimos episodios de las guerras mesenias ó de la hegemonía tebana; quitad unos cuantos guerreros, legisladores, filósofos ó artistas, y apenas advertiréis la omisión; pero es imposible comprender aquel pueblo sin sus mitos, de humanismo risueño y poética divinización de las fuerzas naturales; sin las fábulas de Afrodita y Atene (la Belleza y la Sabiduría, los más altos ideales helénicos); sin la horrenda tragedia de Edipo, encarnación del Hado implacable; sin la supuesta guerra de Troya, símbolo del antagonismo entre Oriente y Occidente, inmortalizada en los poemas homéricos. Apolo, Hércules, Prometeo, Aquiles, Ulises, Helena, Edipo, Antígona son más profundamente griegos (con no haber existido jamás) que Milciades, Clistenes, Pitágoras ó Agesilao.

Entre nosotros, ¿qué héroe real, ni el Cid ni Pelayo (tan rebajados hoy por la crítica), es más verdadera, castiza y representativamente español que esos divinos fantasmas llamados *don Juan* y *don Quijote*? Por eso el estudio comparado de las literaturas, hoy en embrión, siguiendo la génesis, desarrollo, modificaciones y desaparición de las leyendas que, como temas literarios, se transmiten unos pueblos á otros, es de valor inapreciable para la Historia. Por eso *el folk-lore*,

que recoge, clasifica, y compara los productos espontáneos de la psiquis popular: leyendas, fábulas, cuentos, cantares, refranes, proverbios, supersticiones, usos, etc., es cantera de donde mana el más hondo, fresco y jugoso conocimiento del vivir y pensar colecttivos,[sic] en su continua evolución.

Sin investigaciones *folk-loricas*, de formación de leyendas y examen de la psicología de las multitudes, que preside aquéllos, el estudio de la Historia, (especialmente de la Historia Universal, y sobre todo el de la Edad Antigua ó de los obscuros siglos medioevales), es cosa vacía de sentido. Constantemente se barajan en la Historia mitos, dogmas, ideas ó prácticas supersticiosas, alucinaciones colectivas, movimientos de opinión que se sustraen á todo lo razonable, leyendas que desnaturalizan personajes y hechos. Y no basta saber *que esto ocurre*, hay que averiguar cómo puede ocurrir, seguir el proceso de su elaboración, discernir las leyes psicológicas que le rigen. Sin embargo, todo eso que con tal minuciosidad se escudriña en otros países, apenas si aquí ha movido la atención de algún investigador solitario (Costa, Machado, Balbín de Unquera, Salillas, etc.); pero sin la menor incorporación á nuestras enseñanzas oficiales. Huérfana de ellos por completo, incluso en el Doctorado, está nuestra raquítica é incoherente sección de Ciencias históricas, última palabra de la ciencia universitaria española sobre la indagación del pasado. Así salen de ayunos en Historia universal sus flamantes licenciados y doctores. Y no es lo peor que los gobiernos —ajenos casi siempre á todo problema de cultura— mantengan alejados de la ciencia oficial tales estudios, sino que aun los sacerdotes y pontífices de ella, cuando claman por reformas en la enseñanza histórica, se acuerdan sólo de conocimientos técnicos é instrumentales, muy útiles á la verdad, mas sólo para investigar el pasado por fuera, en lo que dicen códices y cartularios, y hacen caso omiso de lo que es tan menester para la introspección de la vida pretérita.

(…)

José DELEITO: "*Rincones de la historia. Apuntes para la historia social de España. Tomo I. Siglo VIII al XIII*, por Gabriel Maura Gamazo", *La Lectura*, Año XI, Tomo I, enero 1911, pp. 51-56.

Extractes, pp. 51-56 (cursives en l'original):

(…)

El título *Rincones de la Historia* peca de modesto. Bajo él creeríamos hallar una miscelánea de curiosidades históricas aisladas, un mosaico de sucesos raros ó desconocidos. Y es grande nuestra sorpresa al descubrir una obra de conjunto, originalísima por su contenido y su plan, que pretende sacar á luz y construir toda una fase inexplorada de nuestra historia: las costumbres, la vida íntima de nuestros pequeños reinos cristianos durante los siglos obscuros de la Edad Media, que empiezan en la octava centuria con los orígenes de la Reconquista.

(…)

El espíritu español, árido, seco, cerrado á toda intimidad, con celosa altivez de hidalgo cuellierguido, cuidóse tan sólo de conservar y transcribir el grave continente exterior de la raza. Despreciamos el hecho ordinario por la aventura excepcional; las triviales realidades que tejen la trama diaria de la vida, por las imágenes deslumbradoras ó terribles de la fe. Y puestos á dejar huella de lo que agitó nuestro pensamiento y nuestro corazón, sólo perpetuamos bélicas proezas ó místicos ensueños.

(…)

Por eso la historia de las costumbres españolas está por hacer, reduciéndose cuanto hay publicado á trabajos sueltos, referentes, los más, á los siglos XVII y XVIII, é inspirados en su rica producción novelesca y dramática, (...)"

(…)

El Sr. Maura Gamazo, á quien no conocíamos como historiador, hace sus primeras armas en este linaje de estudios con verdadera gallardía; y si lo duro y amplio del terreno por roturar no le asusta, y prosigue su labor sin desmayos, realizará una empresa notabilísima para la cultura

histórica española, mereciendo figurar entre los iniciadores como narrador de costumbres medioevales.

(…)

No es posible, dada la heterogeneidad de elementos que ha de puntualizar un costumbrista, y con la escasez de fuentes, que truécase á menudo en ausencia total, exigir al autor análoga intensidad, pormenor y vida en sus diseños, respecto á todas las partes de la época que recorre, ni siquiera un orden estricto y una línea general en la exposición de materias. Sus cuadros son más ó menos amplios y más ó menos completos, según la abundancia y variedad de datos que le permiten allegar sus siempre numerosas y bien orientadas pesquisas. Puntos sobre los cuales puede adoctrinarnos con plétora de noticias en alguna etapa del relato, quedan otras veces en velada penumbra ó se omiten del todo.

En general, el punto de partida y la materia principal de su exploración es la vida íntima de los Reyes, sus familiares y deudos, la etiqueta palaciega, las costumbres cortesanas. Mas, conforme avanza la narración años adelante, internándose en terreno más espigado, el cuadro se ensancha y democratiza, comprendiendo en sus límites, no sólo el regio palacio, sino el castillo señorial y el burgo plebeyo, en las más distintas y recónditas facetas del vivir colectivo.

(…)

En todo el espacio recorrido no se limita la narración á las costumbres españolas, sino que las va comparando en todos sus puntos con las de los otros pueblos cristianos de Europa (Francia, Inglaterra, Alemania, etc.) en la misma etapa cronológica de su desarrollo; con lo cual permite apreciarlas en su relativo valor dentro del cuadro general de vida europea.

Requiere la labor del Sr. Maura Gamazo una lectura copiosísima de obras históricas y literarias antiguas y modernas en diversos idiomas (cuya enumeración constituye un nutrido apéndice bibliográfico de su libro), que sorprende en quien, por herencia, educación y posición social, parece más predispuesto á preocuparse de los problemas sociales y políticos de hoy, que á parar mientes en las minucias privadas de un ayer tan remoto. Para *dilettantismo*, es demasiado esfuerzo el que *Rincones de la Historia* representa: pues si, en lo que atañe á costumbres de otros

países, ha tenido multitud de historias *hechas* y recientes, donde saciar su curiosidad sin gran fatiga; para sacar á luz nuestros viejos usos nacionales, le ha sido forzoso acudir á la cantera viva del árido y vetusto cronicón, del latino infolio, del seco documento medioeval, de los desabridos fueros, cartas pueblas, códigos y bárbaros poemas de gesta, escritos en el tosco balbuceo de un idioma incipiente.

Y lo más personal, y á mi ver lo más interesante y meritorio de tan recia labor, es que la inmersión en esta sima de cosas viejas no ha enmohecido su espíritu, como es frecuente en tantos profesionales de la erudición, que acaban por acoplarse mentalmente á pasadas épocas, y ser unos descentrados en nuestra atmósfera espiritual. Y así resulta una obra que, exhumando con estricta fidelidad intimidades de siglos muertos, y reconstruyendo con artística y feliz evocación el ambiente arqueológico de cada cuadro de costumbres, conserva la frescura, la jugosidad, la multiforme amplitud de puntos de vista, la penetración y comprensión psicológica, la delicada factura; el sello peculiar, en fin, del libro moderno propiamente dicho.

El autor no ha querido ser un simple coleccionista de *cosas raras y curiosas*, como cualquier ratón de biblioteca al uso. Al rebuscar y ordenar sus materiales, lo ha hecho con criterio y preparación de psicólogo y sociólogo, sabiendo al través de ellos descubrir el alma de un personaje ó de una sociedad; y al darlos forma bajo su vibrante pluma, ha hecho primorosa labor de literato y de artista.

(…)

(...) el autor no hace un inventario escueto, sino que presta calor, vida, corporeidad, matiz, fragancia de época, á hombres, cosas y lugares. Y yo, que, en mi humildísima labor de estas columnas, he sostenido tantas veces la necesidad de orientar nuestra producción histórica siguiendo derroteros de psicología, sociología y arte, para avalorar y ennoblecer los hechos descubiertos, dándoles alcance científico y plástico relieve, no puedo menos de congratularme por la publicación de libros como *Rincones de la Historia*, que enseñan prácticamente á recorrer ese camino.

El joven Conde de la Mortera sabe referir con sugestiva frase y pulcro estilo todas esas nonadas vulgares y aun pedestres, en las que, sin embargo, está la urdimbre de la vida habitual en reyes, magnates ó princesas, como en villanos y pecheros. Fiscaliza á todos en sus más íntimos menesteres. (...).

El Sr. Maura Gamazo ha sabido hacer un libro que, conteniendo enseñanzas nuevas y provechosas para los doctos, se lee también con interés y deleite por los profanos.

En sus páginas, los reyes, caudillos y princesas no parecen figuras de naipes, sin otra variedad que la luenga barba, la cortada melena ó el rasurado rostro, como suele acontecer en la mayoría de las historias, según exacta frase del autor. Tampoco el lego en antiguas cronologías podrá sentir con esta obra horror y pánico ante la borrosa serie de los Ramiros y Fruelas, Sanchos y Ordoños, *convictos del delito de reinar*; pues verá en los monarcas y primates, de entonces, bajo la corona de talco y la pesada ferretería con que nuestra imaginación los confunde, seres de carne y hueso, distintos entre sí, pero con necesidades, aficiones y gustos, pasiones y hábitos, que sólo en la forma difieren de los nuestros, y cuya introspección ofrece á nuestra curiosidad el interés de lo eternamente humano, el atractivo de la nota pintoresca y el encanto poético de la lejanía.

José DELEITO: "*Santiago de Liniers, conde de Buenos Aires*, por Paul Groussac", *La Lectura*, Año VIII, Tomo I, abril 1908, pp. 458-465.

Extractes, pp. 458-460, 461-462, 462-463 i 464-465 (cursives en l'original):

Paul Groussac, reputado historiador y culto literato de la República Argentina, ha tenido la excelente idea de reunir en un volumen diversos trabajos preinsertos en la revista científica *La Biblioteca*, que él fundó y dirige, concernientes al noble y esforzado varón D. Santiago de Liniers, heroico salvador de Buenos Aires, cuando, en 1806, fue presa aquella ciudad de la rapiña británica.

(…)

El propósito del autor es trazar una biografía de Liniers; pero, siendo éste un hombre *representativo*, que, en parte por sus méritos, en parte por azares de la suerte, personificó en la América del Sur todo un orden de cosas, no podía Groussac bosquejar la simple silueta de su biografiado, recortándola caprichosamente del cuadro donde se destaca en primer lugar. Además, no son ya posibles aquellas antiguas biografías meramente externas, en que el héroe aparece en pleno monólogo, desglosado de toda la realidad ambiente, y siendo eje único de su propio vivir. La Historia no puede sintetizarse hoy, como en tiempos de Plutarco, en unas cuantas vidas de personajes famosos. Taine probó hasta la saciedad que no es ya cosa hacedera comprender al individuo sin estudiar el medio físico y social que le envuelve y condiciona, imponiéndole sus imperativos irremisibles. Después, sociólogos y naturalistas, han demostrado la concatenación de pequeñas fuerzas, que producen las grandes transformaciones. De energías sociales minúsculas, agrupadas, son, en último término, resultante y expresión, aun aquellas figuras históricas de más intensa y robusta individualidad.

Por eso, los únicos estudios biográficos que nos ofrecen interés, son los que colocan al personaje escogido en el medio donde realmente vivió, y analizan la recíproca relación de aquél con éste, tomando al individuo como punto para enfocar el cuadro de una época y obtener una clara visión de un momento histórico, de suerte que el biografiado sea, sí, el protagonista, pero no el único actor, y aparezca con el justo relieve y en la debida proporción dentro del círculo en que se movió su vida. Esto, que algunos llaman *Historia de tal personaje y su tiempo*, aunque no corresponda siempre la calidad del contenido á la pretensión del nombre, es lo que ha realizado en muy amplia esfera el Sr. Groussac, sin anunciarlo en el modesto titulo de su obra, la cual, más que un estudio particular de Liniers, es una historia completa de la Argentina (al menos de su estado político y social) en la primera década del siglo XIX.

(…)

Groussac ha sorteado hábilmente el principal escollo de las biografías: la disculpable tendencia al apasionamiento en favor del personaje con quien el autor ha convivido espiritual mente, consagrándole sus afanes. Groussac no ha incurrido en tal debilidad; no ha hecho un

panegírico ni un ditirambo; no ha magnificado con hipérboles á Liniers, presentándole como un ser excepcional, todo luz y grandeza. Más que cantarle como a un héroe, ha querido estudiarle como á un hombre, analizando, como experto psicológico, los altibajos y recodos de su espíritu, la compleja urdimbre de sublimidades y pequeneces, ideales altos y pasiones vulgares, que fueron tejiendo la vida del *Libertador*, no menos frágil ni más rectilínea que cualquiera otra.

Groussac, con muy buen sentido, no gusta de hacer sonar la trompa épica, pero sí de manejar sutilmente el escalpelo. No teme sacar á luz las debilidades secretas del héroe, (...).

Tanto como reflejar el panorama exterior de sus glorias ostensibles, ha sabido el autor adentrarse en las intimidades de su alma, y sorprender los dramas interiores, los conflictos dolorosos de su conciencia, (...).

(…)

El retrato no puede ser más exacto ni más feliz su ejecución.

Pero más que el estudio de un personaje, con estar hecho de mano maestra, me atrae en esta obra la pintura del ambiente, del medio, de la psicología peculiar del pueblo argentino en los sucesivos momentos del relato.

La finura exquisita de los análisis, el relieve y la plasticidad de las descripciones, la fuerza evocadora de los cuadros coloristas, la observación de estados de alma individuales ó colectivos, el acierto para sorprender, aun en las figuras secundarias, los rasgos que esquematizan su carácter fundamental, todo esto implica aptitudes excepcionales que no suelen desgraciadamente poseer los historiadores, y medios de exposición relegados hasta aquí á los novelistas.

(…)

(...) en la obra de Groussac la erudición es lo de menos, aunque su trabajo está hecho sobre un material histórico abundante, bien conocido é interpretado; pero el autor ha querido hacer, en primer término, un libro de historia psicológico, sociológico y literario. En este último punto, especialmente, marca una tendencia que juzgo felicísima: asociar en maridaje íntimo la verdad rigurosa y críticamente depurada, como cumple á la austeridad de la ciencia, con los procedimientos del novelador; animando el relato con descripciones de hombres y lugares; dando

relieve y movimiento á las figuras, que se alzan como seres de carne y hueso á nuestros ojos; reconstruyendo escenas y diálogos; buscando el interés dramático de la acción; no impidiendo á veces que la fantasía altere ó poetice algún pormenor si se da una evocación fiel y á la vez plena y artística del conjunto, que no lograría un árido y minucioso inventario de erudito.

En Groussac, el literato pone al servicio del historiador sus elegancias de estilista, su verbo cálido, fluido, luminoso, familiar y pintoresco á veces, irónico en ocasiones, brillante siempre (...); su costumbre de observar tipos y de caracterizarlos agudamente, y su fuerza plástica capaz de concebir imágenes —á lo poeta— con la corporeidad y el color de lo realmente vivido.

Recuerda en este respecto —aunque en inferior escala— el estudio magistral y definitivo sobre Cervantes, que escribió el malogrado Navarro Ledesma, marcando una reacción contra nuestra historia al uso, descarnada y antiliteraria, y abriendo un nuevo camino. La muerte de tan selecto ingenio dejó aquella labor sin proseguir.

Por eso veo en Groussac una orientación saludable, que debiera servir de ejemplo y aun formar escuela.

(...) en nuestro horror á las antiguas divagaciones novelescas, hemos hecho de la historia una cosa triste y desapacible, que cada vez repele más á la masa público. Es preciso que deje de ser fría disección de realidades muertas para conquistar la estimación y el interés de todos. Hay que infundirla, por conjuros de arte, una vida y un alma.

José DELEITO: "*Una proscripción bajo la dictadura de Syla*, por Carlos Ibarguren", *La Lectura*, Año X, Tomo I, abril 1910, pp. 406-409.

Extracte, pp. 406-407 i 408-409 (cursives en l'original):

He aquí una monografía llena de curioso atractivo y dramático interés, que se lee con la fruición y el deleite de una novela. Y, efectivamente, el Sr. Ibarguren, distinguido catedrático de la Universidad de Buenos Aires, acredítase tanto de novelista como de historiador. Esto, que expresado por otra pluma, tendría algún ribete despectivo, en mí significa el mayor elogio que

puedo tributar al autor. Obras que sean muy *historias* por el fondo y muy *novelas* por la forma, me satisfacen infinitamente más que cualquier monumento de erudición á secas. Libros de esta última clase—cuyo mérito y utilidad soy el primero en reconocer—son como los diccionarios: sólo pueden consultarse parcialmente y en pequeñas dosis. Su lectura seguida no hay quien la pueda sufrir. No así las otras, que cubren de flores las arideces de la ciencia y *enseñan deleitando*, según el viejo aforismo. Pero, no sólo enseñan más gratamente, sino que enseñan más, mejor y á más numeroso público, pues no son, como las anteriores, sólo accesibles á especialistas. Digo que enseñan más y mejor, porque lo hacen en vivo, con tonos calientes, imágenes plásticas y medios evocadores, que hacen resucitar la realidad pasada con movimiento y animación.

Al hablar de la eficacia de los recursos novelescos, no aludo, claro es, á la antigua novela, toda retórica y acción sensacional, sino á la moderna novela realista, que sabe observar, desentrañar y retratar con pasmosa exactitud y matiz las vidas y las almas, pintando también el medio físico y social en que aquéllas se mueven y desarrollan. Así dan impresiones plenas de realidad, presentando hombres y hechos, no sólo en su aspecto exterior, sino también en su íntima contextura, y con intensidad que no alcanzaría el más completo inventario erudito de hechos y personas momificados. Y no es que esta tarea del novelador requiera menos investigaciones que las del historiógrafo. Galdós ha dicho que con los datos allegados para componer sus *Episodios nacionales* podría forjar una copiosísima historia española contemporánea. Lo que ocurre es que el novelista, ó quien, sin serlo, sigue los procedimientos suyos, pone, sobre la captura de noticias escuetas, penetración psicológica para sorprender el alma de un personaje, de una sociedad ó de un período de tiempo; ambiente, colorido, arte en la exposición —cualidades todas ellas que los novísimos historiadores no suelen poseer y aun afectan desdeñar, por juzgarlas reñidas con la austeridad de la ciencia—. Además, el historiador literato, aun siendo igualmente escrupuloso que el historiador erudito, en cuanto á la documentación con que sustenta sus doctrinas y á la abundancia y autoridad de sus fuentes informadoras, hace gracia al lector de las fatigas que pasó él para documentarse, aligera de citas farragosas el relato, compone éste extrayendo aquí y allí la esencia de libros y pergaminos, como la abeja forma su panal libando de flor en flor. Y si quiere

el tal cronista dar prueba de su trabajo acumulado y evitar que haya de creérsele por su palabra, apila sus materiales de estudio en notas ó apéndices; pero de ningún modo necesita empedrar de documentos soporíferos el texto, apoyándose en ellos, como un cojo en sus muletas, por serle imposible caminar de otro modo.

Por esto —que á muchos parecerá vitanda herejía en un profesional de la Historia— digo que los historiadores tienen mucho que aprender de los novelistas en cuanto á procedimientos técnicos, y, en mi opinión, ambos géneros narrativos, historia y novela, deben andar más próximos de lo que se cree, á condición de que cuanto es en la última acción imaginaria conviértase para la primera en acción real, tejida con elementos de autenticidad comprobada.

Sugiéreme estas consideraciones la lectura del libro *Una proscripción bajo Syla*, obra rigurosamente histórica, sin la menor fuga al campo de la imaginación, y que, sin embargo, nos produce impresión análoga á la lectura de una novela. Cierto que á ello se presta bien la índole de su asunto, pues no podría alcanzarse parecido interés historiando la distribución de los impuestos ó el funcionamiento de la burocracia en Roma bajo el mismo tirano (pongamos por ejemplo); mas también contribuye á igual fin la manera de realizar su trabajo el autor.

(…)

Todo allí indica lo novelesco de la factura: expónese una acción, desenvolviéndola en sus más culminantes fases; píntase el escenario donde cada una de ellas tiene su curso, los mil detalles de lo que pudiéramos llamar mise en scène, en costumbres, decorado é indumentaria; vemos la fisonomía de la ciudad; los personajes subalternos, incluso los anónimos, entre los cuales se desliza la trama culminante, y que contribuyen á componer el cuadro con un gesto, una frase, un comentario leve, á manera de coro ó comparsería de obra teatral. Se presenta á los actores en el momento adecuado en que han de intervenir en la acción, y, si á tanto llega su importancia —como en el caso de Crisogono y Marco Tulio— se dedica á éstos un capítulo retrospectivo, que marque su génesis, carácter, antecedentes, propósitos íntimos y estado de alma al participar en el hecho historiado, de suerte que el lector se compenetre con el personaje y advierta, hasta en sus menores repliegues y matices psíquicos, su relación con el suceso.

Cada uno de los capítulos va acompañado por otro que le complementa con el título de *Notas*. Estas notas contienen indicación de los materiales utilizados, fuentes de consulta, cita de textos, noticias aclaratorias sobre los lugares, costumbres é instituciones á que en la narración principal se alude. Sirven para documentar el libro, demostrando que está cimentado en firme, y revelan que el autor posee la erudición necesaria hoy para componer un trabajo histórico; pero sabe utilizarla en dosis discretas y exteriorizarla sólo en lugar adecuado.

(…)

Obra de tal índole, aunque tenga por asunto un hecho solo, como pretende reconstruirle y darle vida, presentándole con la complejidad de factores que sirve para ponerle de relieve ó explicar sus causas y significación, analizando también sus innumerables repercusiones é influencias en esferas distintas, resulta un libro de contenido hondo, amplias y escrutadoras perspectivas, y enseñanzas jugosas y firmes.

(…)